

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Інститут рукопису

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Археографічні дослідження унікальних
архівних та бібліотечних фондів

ВИПУСК 23

Київ 2019

Черговий, 23-й, випуск збірника продовжує публікацію наукових студій, що презентують архівну та бібліотечну спадщину України через оприлюднення нових джерельних матеріалів. Це статті, що залучають до наукового обігу, зокрема: опис особового архіву видатного українського композитора Л. М. Ревуцького; аналітичні огляди різних напрямів діяльності Національної академії наук України; лінгвістичні та текстологічні характеристики слов'янських рукописів Лествиці Іоанна Синайського із фондів Інституту рукопису НБУВ. Історію книжкових колекцій та зібрань висвітлено в матеріалі, присвяченому проблемі виявлення родових бібліотек Подільської губернії початку ХХ ст. Об'єктами кодикологічного та кодикографічного дослідження стали рукописна пам'ятка римо-католицької гомілетики ХV ст. з монастиря св. Егідія в Нюрнберзі та грецький Евхологійон 1778 р. з колекції надазовських манускриптів В. І. Григоровича з фондів Державної бібліотеки Росії. Спеціальні історичні дисципліни представлені студіями з джерелознавства та історіографії. Публікація значного за обсягом та репрезентативного за змістом комплексу листів відомої української мисткині Олени Кульчицької до мистецтвознавця Стефана Таранушенка дає можливість розширити уявлення про її творчість 1957 року, задуми, що були втілені діячкою згодом, та, власне, про її особистість. Окрім того, збірник представляє рецензію на нове видання з історії Унійної Церкви в Україні та повідомлення стосовно атрибуції двох світлин з фондів Відділу образотворчих мистецтв НБУВ як нових джерел до біографії видатного художника ХІХ – початку ХХ ст. Вільгельма Кортарбінського, життя і творчість якого тісно пов'язані з Україною.

Розраховано на істориків, філологів, мистецтвознавців, культурологів, а також на дослідників, які цікавляться вітчизняною історією.

Наукова рада

- О. С. Онищенко, д-р філос. наук, акад. НАН України; В. І. Попик, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України;
Г. І. Ковальчук, д-р іст. наук; І. Н. Войцехівська, д-р іст. наук;
С. М. Міщук, д-р іст. наук; Аліна Дзентьол (Польща), д-р гуманіст. наук;
Ксенія Кабузинські (Канада), д-р філософії в галузі літератури;
Олаф Хаманн (Німеччина), д-р філософії; Рима Ціценене (Литва), д-р гуманіст. наук.

Редакційна колегія

- Л. А. Дубровіна (гол. ред.), д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України;
Н. М. Зубкова (заст. гол. ред.), канд. іст. наук; Г. В. Боряк, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України;
Л. А. Гнатенко, д-р іст. наук; Г. В. Папакін, д-р іст. наук; О. П. Степченко, канд. іст. наук;
О. О. Хамрай, д-р філол. наук; Н. А. Шип, д-р іст. наук; Є. К. Чернухін, канд. філол. наук;
О. С. Боляк (відп. секр.), Ю. Б. Дудка (відп. за випуск).

Рецензенти

- Ю. А. Мицик, д-р іст. наук, професор
Т. Д. Антонюк, д-р іст. наук, доцент

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації КВ № 16087-4559Р від 16.12.2009 р.

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України.

ISBN 966-02-2780-9 (серія)

ISBN 978-966-02-9036-5 (вип. 23, друковане видання)

ISBN 978-966-02-9037-2 (вип. 23, електронне видання)

DOI: 10.15407/rksu.23

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2019

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

**MANUSCRIPT
AND BOOK HERITAGE
OF UKRAINE**

Archaeographic Studies of Unique Archival and Library Fonds

ISSUE 23

KYIV 2019

The 23rd issue of the digest continues the publication of scientific studies presenting archival and library legacy of Ukraine through promulgation of new historical sources. The articles include the following items: description of the notable Ukrainian composer Lev Revutskyi's archives; analytical reviews of various activities of the National Academy of Sciences of Ukraine; linguistic and textual characteristics of Slavic manuscripts of John of Sinai «Ladder» from the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. The history of book collections is covered in the materials on discovering ancestral libraries of the beginning of the 20th century in Podilla region. The manuscript of Roman-Catholic 15th century homiletics from the St. Egidius monastery in Nuremberg and Greek Euchologion of 1778 from V. I. Hryhorovych's Azov sea region manuscripts collection (held in the fonds of the Russian State Library) became the objects of codicological and codicographical research. The special historical disciplines are presented by researches in source studies and historiography. Publication of letters of the famous Ukrainian artist Olena Kulchytska to the art critic Stefan Taranushenko, considerable in volume and quite representative in content, provides an opportunity to broaden our knowledge on her activity in 1957, her ideas (some of which were to be fulfilled by the artist later on) and, most importantly, her personality. Moreover, the digest provides the review of the new publication on the history of Ukrainian Greek-Catholic Church and a notice regarding the attribution of two photographs from the fonds of the Fine Arts department in V. I Vernadskyi National Library of Ukraine, as the new sources contributing to the biography of the famed artist Vilhelm Kotarbinskyi on the verge of the 19th and 20th centuries, whose life and works were closely connected to Ukraine.

For historians, philologists, art critics, culturologists, as well as researchers interested in Ukrainian history.

Science Board

- O. S. Onyshchenko, Doctor of Philosophy, Academician of the NAS of Ukraine;
V. I. Popyk, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the NAS of Ukraine;
N. I. Kovalchuk, Doctor of Historical Sciences; I. N. Voitsekhivska, Doctor of Historical Sciences;
S. M. Mishchuk, Doctor of Historical Sciences; Alina Dzentol (Poland), PhD in Humanitarian Sciences;
Kseniya Kabuzynski (Canada), PhD in Literature; Olaf Hamann (Germany), PhD;
Ryma Tsitseniene (Lithuania), PhD in Humanitarian Sciences.

Editorial Board

- L. A. Dubrovina (Editor-in-Chief), Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of NAS of Ukraine;
N. M. Zubkova (Deputy Editor-in-Chief), Candidate of Historical Sciences;
H. V. Boriak, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the NAS of Ukraine;
L. A. Hnatenko, Doctor of Historical Sciences; H. V. Papakin, Doctor of Historical Sciences;
O. P. Stepchenko, Candidate of Historical Sciences; O. O. Khamrai, Doctor of Philology;
N. A. Shyp, Doctor of Historical Sciences; Ye. K. Chernukhin, Candidate of Philological Sciences;
O. S. Boliak (Secretary in Charge), Y. B. Dudka (Issue Executive).

Reviewers

- Y. A. Mytsyk, Doctor of Historical Sciences, professor
T. D. Antoniuk, Doctor of Historical Sciences, senior lecturer

State registration certificate regarding
the printed mass media KB No 16087-4559P approved on 16 December 2009.

This publication is indexed by the following scientometric databases, among which are: Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, Ukrainian Abstract Journal, Scientific Ukrainika, Scientific Periodicals of Ukraine.

ISBN 966-02-2780-9 (series)

ISBN 978-966-02-9036-5 (issue 23, printed publication)

ISBN 978-966-02-9037-2 (issue 23, electronic publication)

DOI: 10.15407/rksu.23

© V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 2019

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК 027.54(477-25)НБУВ:025.171]:[930.253:78,071.1]Ревуцький Л.М.
DOI: 10.15407/rksu.23.005

*Еріка Станіславівна Клименко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0001-6090-0586
e-mail: erikaklymenko@gmail.com*

АРХІВ Л. М. РЕВУЦЬКОГО У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО: СТРУКТУРА ТА СКЛАД

Мета роботи – дослідити структуру, зміст та склад документів особового архівного фонду видатного українського композитора, педагога, музичного та громадського діяча Льва Миколайовича Ревуцького, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, висвітлити історію надходження, розкрити принципи та особливості систематизації творчих рукописів композитора-педагога. **Методологія дослідження.** Застосовано історико-порівняльний, хронологічний та статистичний методи структурного аналізу, а також залучено джерелознавчі та текстологічні методи аналізу нотних джерел, завдяки яким було вивчено творчу діяльність Л. М. Ревуцького. Використання цих методів дозволило визначити видовий склад творчих матеріалів, їхні структурні особливості та інформаційний потенціал, а також відновити цілісність окремих творів та їхніх частин. **Наукова новизна.** Дослідження передбачає залучення до наукового обігу невідомих раніше рукописних матеріалів, які містять інформацію про основні напрями творчої діяльності Л. М. Ревуцького. Дослідження дозволило виділити маловідомі аспекти творчості митця, що поповнило його доробок новими архівними матеріалами. **Висновки.** Опрацювання особового архівного фонду Л. М. Ревуцького дозволило проаналізувати склад та зміст творчих матеріалів композитора. Виділено основні структурні групи згідно з особливостями творчості митця. З'ясовано, що головними напрямками творчої діяльності, відображеними в рукописах, були інструментальні, вокальні та вокально-інструментальні твори. Важливе місце також посідають сценічні твори, зокрема редагування опери М. В. Лисенка «Тарас Бульба», а також матеріали педагогічної діяльності та роботи студентських років. Окремий розділ складають нотні рукописи інших осіб, тісно пов'язані з творчою діяльністю Ревуцького. Розглянуто маловідомі творчі матеріали композитора, що має важливе значення для поглиблених подальших досліджень музичної спадщини митця.

Ключові слова: Л. М. Ревуцький, архівний фонд, композитор, творчість, структура, зміст.

Актуальність теми дослідження. Однією з малодосліджених сфер творчого процесу видатного українського композитора Льва Миколайовича Ревуцького є його нотні рукописи, серед яких автографи ескізів, чернеток, варіантів, перекладень, а також рукописні копії з авторськими правками та помітками, що до сьогодні не залучені до наукового обігу, отож становлять значний науковий інтерес для дослідників творчості композитора.

Аналіз досліджень і публікацій. Постать Л. М. Ревуцького привертала увагу багатьох музикознавців, зусиллями яких створено значний масив публікацій про видатного композитора. Найбільш ґрунтовною працею, присвяченою життю та творчості Ревуцького, є монографія багаторічної дослідниці архівів родини Ревуцьких Валентини Кузик «Лев Миколайович Ревуцький», у якій використано матеріали рукописного нотного архіву композитора [1].

Мета дослідження. У даній статті автор ставить за мету на основі аналізу архівних документів дати загальний огляд основних напрямів творчої діяльності, визначити структуру, склад та зміст матеріалів архіву, висвітлити історію надходження, розкрити принципи та особливості систематизації творчих рукописів Л. М. Ревуцького.

Наукова новизна дослідження передбачає залучення до наукового обігу невідомих раніше рукописних матеріалів, що відображають інформацію про основні напрями творчої діяльності Л. М. Ревуцького. Дослідження дозволило виділити маловідомі аспекти творчості майстра, що доповнило його доробок новими архівними матеріалами.

Виклад основного матеріалу. 20 лютого 2019 р. виповнилося 130 років від дня народження видатного українського композитора, піаніста, педагога, музично-громадського діяча, професора (1935), доктора мистецтвознавства (1941), лауреата Державної премії СРСР (1941), Народного артиста СРСР (1944), академіка АН УРСР (1957), Героя Соціалістичної Праці (1969), лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1966) Льва Миколайовича Ревуцького.

Це була надзвичайно гармонійна людина, чуйна, доброзичлива, душевно щедра, світла, мудра й самовіддана і в той же час скромна, делікатна і тактовна. Людина великої душі і сердечності, чудовий педагог, високоталановитий композитор [2, с. 63, 74, 104, 120].

Мабуть, саме ці людські якості допомагали Льву Миколайовичу пережити складні моменти життя та мужньо зносити всі перипетії буремного ХХ століття, зазнавши як тяжких втрат, так і творчих злетів, та здобути загальне визнання.

Музика композитора вражає досконалістю творів письма, величезним діапазоном стилєвих пошуків. Вона – «як мудра філософська книга, зміст якої всмоктуєш думкою і серцем, а її фонові вібрації заставляють жити й дихати з нею в одних вимірах» [3, с. 17].

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігається особовий архівний фонд композитора, в якому відображається творча діяльність митця.

Рукописний архів нот Л. М. Ревуцького був створений та відновлений митцем ще за життя і зберіг до наших днів варіанти та редакції, партитури та клавіри, перекладення відомих, добре знаних вокально-інструментальних творів, таких як «Чуєш, брате мій», «Ой у лузі криниченька», «Та ой крикнули журавлі», «Ти, крапивонько», «Наїхали гірмани», «Ой гей! Та ой хто горя не знає», «Ой з-за гір, з-за гір», «З-під темного гайка» тощо.

Містяться в архіві й нові, раніше невідомі твори, зокрема не занотований ні в яких списках і частково знищений рукопис ескізів Струнного квартету, який Лев Миколайович писав для квартету Прилуцької гімназії. Ці ноти відомий музикознавець Валентина Кузик віддала талановитій композиторці Вікторії Польовій, яка реконструювала твір, поповнивши доробок Ревуцького ще одним опусом [4, с. 50–51].

Окрім того, нотні рукописи композитора дають можливість доторкнутися до творчих задумів митця (ескізи, начерки, уривки творів, зокрема на слова Олександра Олеся), яким не судилося бути реалізованими в повній мірі і які чекають на своїх дослідників.

Архів Л. М. Ревуцького має світове значення, і для нашої Бібліотеки – велика честь зберігати спадщину, життя якої продовжується в наших читачах.

Спадкоємцем архіву після смерті Льва Миколайовича став його син Євген Львович, який передав знаному в Україні музикознавцеві В. Кузик архів та право вирішувати його подальшу долю.

Передання архіву композитора до ІР НБУВ відбулося 17 лютого 2012 р. Він мав у своєму складі 11 великих папок архівних документів й одну тоненьку книжку-партитуру солоспіву «Чуєш, брате мій». Авторські права на публікацію рукописів передані Тарасу Георгійовичу Ревуцькому, правнуку композитора, та його довіреній особі – Валентині Володимирівні Кузик.

Над упорядкуванням архіву спочатку працювала Олена Федорівна Андреева, учениця Л. М. Ревуцького, композитор, теоретик, педагог, чудовий музичний редактор (видавництва «Мистецтво», «Музична Україна»). Нею був детально розписаний зміст кожної папки архіву, атрибутовано деякі твори, наведено інформацію про їхні редакції, збережено цінну інформацію, що стосується історії деяких рукописів.

З архівних документів Л. М. Ревуцького, які містяться в ІР НБУВ, сформовано особовий фонд № 424, що складає 440 од. зб. за період від 1913 до 1972 року.

Враховуючи неповторність доробку видатного композитора та складу його особового фонду, архівне описування нотних рукописів мало свої особливості та вимагало певної уніфікації, загальних правил і визначеного кола термінів.

Нотні рукописи систематизувалися, виходячи з жанрового принципу та враховуючи їхній ступінь важливості у творчості композитора. Саме тому сценічні твори вміщені в описі після найбільш характерних для митця-новатора інструментальних та вокально-інструментальних творів. Схема систематизації нотних рукописів у підрозділах побудована за принципом – від творів великої форми до музичних мініатюр, з урахуванням виконавського складу (використано методику, запропоновану відділом формування музичного фонду).

Найбільша й найвагоміша частина документів архіву утворює перший розділ – «Творчі матеріали Л. М. Ревуцького». Це, здебільшого, нотні матеріали, автографи творів композитора, але є тут також і рукописні копії (рукою О. Ф. Андрєєвої, В. Іванова, В. Д. Довженка, а також рукою невстановлених осіб).

Матеріали першого розділу систематизовані за жанрово-тематичним принципом і поділені на такі групи (рубрики): інструментальні, вокальні та вокально-інструментальні, сценічні твори, методичні матеріали та авторські роботи студентських років.

Інструментальні твори є найбільш показовими й посідають одне з цільних місць у творчості композитора.

Лев Миколайович Ревуцький – найталановитіший творець українського інструментального стилю. Так, його краще музичне полотно – Симфонія № 2, що «дихає ароматом української народної пісенності», як основоположний зразок ліричного симфонізму в українській музиці була відзначена першою премією Всеукраїнського музичного конкурсу до десятої річниці Великої жовтневої соціалістичної революції й визнана першим національним твором у цьому жанрі, її друга редакція в 1941 р. отримала Державну премію СРСР [5, с. 11, 13]. А за Концерт для фортепіано з оркестром F-dur, присвячений пам'яті свого наставника М. В. Лисенка, який навчив Л. М. Ревуцького любити та розуміти душу й пісню народу, що його можна розглядати як своєрідний підсумок усього фортепіанного доробку композитора [1, с. 47], автор у 1966 р. був удостоєний Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка [5, с. 12].

Підрубрику «Інструментальні твори» репрезентують найбільш масштабні роботи Льва Миколайовича: Симфонія № 1 A-dur (у двох перекладеннях, редакції 1957 та 1958 рр.), Симфонія № 2 E-dur (редакції 1969 р.), Концерт № 2 для фортепіано з оркестром F-dur (редакції 1961 та 1965 рр.). Партитури цих творів були загублені в роки Другої світової війни, й автор відновлював втрачений нотний текст у кінці 50–60-х років. До цієї групи належать також «Похідний марш» для духового оркестру (1941–1942), камерно-інструментальні твори «3 мелодій Узбекистану» для кларнета з фортепіано (1943) та «Молдавська коліскова» для гобоя та струнного оркестру. Особливий інтерес в цій підрубриці становлять ескізи та начерки партії фортепіано до 2-ї частини Концерту № 1 для фортепіано з оркестром (роботу над цим твором композитор розпочав ще в роки консерваторського навчання, але не встиг завершити оркестровку [1, с. 47]). Також звертають на себе особливу увагу ескізи вже згадуваного вперше виявленого твору композитора – Струнного квартету № 1 (1925).

Серед фортепіанних творів виділяються «Імпровізація», «Канон», «Пісня-марш», Соната № 1, Сонатне алегро № 2, «Урочиста прелюдія» (1937), «Фантазія», Транскрипція фуги Й. Баха, «Козачок» для фортепіано в 4 руки, а також найчарівніша мініатюра, присвячена синові композитора Євгену, – «Пісня».

У складі цієї підрубрики також містяться «Підготовчі матеріали до інструментальних творів», що представлені невизначеними інструментальними творами, які не мають авторської атрибуції. Це уривки, фрагменти, ескізи творів, подекуди із частково виписаним нотним текстом.

Тут можна виділити «Симфонічні ескізи», ескізи окремих частин (Прелюдії, Вступу, Andante та Allegro, Largo та Allegro) з різних симфонічних творів. Окрім того, сюди належать уривки та фрагменти ескізів симфонічних творів у вигляді партитури, клавiру для одного та двох фортепіано, часто з позначеним вступом інструментів, фрагменти творів лише з виписаними партіями окремих інструментів (віолончель та контрабас, фортепіано) та фрагмент інструментовки оркестрового твору. Звертають на себе увагу також уривки фортепіанних ансамблів: тріо для голосу, скрипки та віолончелі, твору для скрипки з фортепіано та для віолончелі з фортепіано.

Другим важливим напрямом у творчості Л. М. Ревуцького є вокально-симфонічні, хорові та сольні твори в супроводі фортепіано, що включені в рубрику «Вокально-інструментальні твори».

Вокально-інструментальні твори також репрезентують найвищі творчі досягнення композитора, який живив свій талант, у першу чергу, народною творчістю й, за словами М. Т. Рильського, «...взявши пісню від народу, як алмаз її гранив» [6, с. 46, 285]. Більшість із них відзначається багатством варіантів, є також редакції та перекладення творів для іншого виконавського складу.

Структура цього підрозділу є найбільш розгалуженою. Її можна поділити на 4 великі комплекси.

Перший комплекс – вокально-симфонічні твори. Сюди відноситься «Зима», ч. 1, із незакінченого Ревуцьким вокально-симфонічного циклу «Щороку» на слова О. Олеся для мішаного хору, солістів та оркестру (клавiр) (1923 р.) та ескіз 4-ї частини циклу, віднайдений В. Кузик. Тут також уміщені твори для хору з оркестром: «Ода пісні» (клавiр), що належить до кращих вокально-симфонічних композицій в українській музиці, обробки української народної пісні «Ой ти, зоре» та масової «Уперед, хто не хоче конати» у вигляді партитури та клавiру, клавiри двох обробок народних пісень «Ой, вінку мій, вінку» та «В путь-дорогу, козаки», партитури двох пісень про Сталіна: «Пісні про Сталіна» («Хвала тобі, батьку») та «Із-за гір, та з-за високих» (остання написана для хору з ансамблем народних інструментів і базується на давній козацькій пісні «Ой, з-за гір, з-за гір вилітав сокіл» [1, 49]). Окрім того, тут зберігаються авторські варіанти проекту Державного гімну УРСР (1947 р.) з різним літературним текстом (партитура та клавiр) та уривок авторського варіанту Державного гімну СРСР (1943).

Іншою підгрупою цього комплексу є твори для голосу з симфонічним оркестром. Це – Монолог Тараса Бульби для баса з симфонічним оркестром (1959), Пісня мовчазного солдата з кінофільму «Степові пісні» та дві обробки українських народних пісень: «Та ой крикнули журавлі» (1959), «Чуєш, брате мій».

Другий комплекс становлять оригінальні вокальні твори на слова різних поетів. Одна з його частин – пісні для хору з фортепіано – здебільшого патріотичні, для мішаного та дитячого хорів, на слова Т. Шевченка, М. Рильського, В. Сосюри, Д. Луценка та ін. (загалом 29 пісень). Друга частина – це твори для голосу з фортепіано – 9 оригінальних творів, серед яких романси «Проса покошено», «Де ті слова», «На крилах соняшних і ясних мрій», «Дума про трьох вітрів» (1923), «Колокол», «Ну, розкажи ж», «Чи зумієш ти кохати» тощо.

Третій комплекс – обробки народних пісень, які за своєю художньо-творчою суттю справедливо вважаються самобутніми творами, авторськими п'єсами на основі народних пісень [5, с. 15; 2, с. 85]. Серед 16-ти обробок для хору з фортепіано збереглися рукописи як загальновідомих творів («А вже весна», «Моя мила, премила», «Попереду офіцер», «Серед темної ночі», «Як засядем, браття» тощо, так і маловідомих українських «Ой, наша рідна Україно», «Ой, вишенько, черешенько», «Ходить літо берегами» та азербайджанської «Цлеле артс цпуме артс», які не були опубліковані.

Але найбільша кількість збережених рукописів творів (із урахуванням варіативності обробок – понад 90 од. зб., що становить понад 70 пісень) – це обробки для голосу з фортепіано, переважно у вигляді рукописних копій з авторськими помітками та правками. Серед них найбагатшим і найсвоєріднішим циклом шедеврів є «Галицькі пісні», що, спираючись на досягнення світової музичної культури, тонко, правдиво і невимушено передають мовою музики глибину людських почуттів, а також цикл дитячих пісень, оформлених у збірці «Сонечко» (збереглися рукописні копії лише 13-ти пісень), що разом із «Козацькими піснями» складають золотий фонд нашої культури. Більшість обробок – це українські пісні різних жанрів (веснянки, історичні, побутові, соціальні, жартівливі), але є й обробки пісень інших народів: чотири балкарські («Ой, Долай», «Ой да, Чоппа», «Жёрме», «Чертмен, чертмен»), молдавська («Фрунзе шоара») та азербайджанська («Сіц іле біц»).

Четвертий комплекс – це підготовчі матеріали до вокально-інструментальних творів. Він також розподіляється на дві групи. Перша представлена незакінченими або частково гармонізованими творами для хору або голосу з фортепіано (Елегія на слова К. Білиловського, «В дитинстві ще давно колись...» на слова О. Олесья, пісня для тенора з XI картини «Еко серце, эх, эко бедное мое»), а також уривками невизначених вокально-інструментальних творів.

Друга група утворена записами мелодій народних пісень, лише незначна частина яких була гармонізована автором і лягла в основу його чудових обробок. Серед мелодій – переважна більшість українські, але є й російські, татарські, таджицькі та киргизькі пісні.

Третій підрозділ – «Сценічні твори» – репрезентований музикою до театральних вистав (окремі хорові й танцювальні сцени, а також номери до п'єс «Наталка Полтавка» (Ташкент, 1942–1943 рр.) та «Маруся Богуславка»), музикою до кінофільму «Степові пісні», що вміщує переважно чорновий матеріал, окремі сцени та чистовик першої частини Симфонічної сюїти «Червоні заграви» (1916 р.).

Особливе місце у творчій біографії Л. М. Ревуцького посідає його редакційна робота над оперою М. В. Лисенка «Тарас Бульба», відзначена глибоким проникненням в інтонацію та стиль корифея української музики. В архіві зберігаються автографи окремих сцен, номерів та епізодів, написаних Л. М. Ревуцьким на основі музики М. В. Лисенка, 8 сторінок клавіру-дирекціону з позначеним вступом інструментів та рукописна копія партитури новоствореної «Увертюри», яка,

«як окремий концертний номер, нині є своєрідним «музичним титулом» України у світі» [1, с. 51–52]. Також сюди відносимо велику папку чорнового матеріалу до опери з частковою оркестровкою Б. М. Лятошинського.

Слід зазначити, що у цьому підрозділі виокремлено невеличку підгрупу (12 од зб.), яку складають ненотні документи різного характеру, що також стосуються нової редакції опери: план увертюри та кожного акту, заява, виписки про театральну музику, рецензія В. Косенка на прем'єру опери, газетні вирізки зі статтями про «Тараса Бульбу».

На окрему увагу заслуговує педагогічна діяльність композитора, який протягом півстолітньої праці виховав найбільш потужну композиторську школу в Україні.

Науково-педагогічна діяльність Л. М. Ревуцького складає підрозділ «Методичні матеріали», серед яких теми та варіації, зразки виконання вправ з гармонії (секвенції та задачі з гармонії, задачі на прості затримання, хроматичні розв'язання акордів, гармонізація задач (канон, хорал) тощо). Адже саме теоретичні предмети (гармонію, поліфонію, аналіз форм і, перш за все, варіаційну форму), як свідчать спогади його учнів, митець вважав основою розвитку композиторської майстерності, витонченості письма, бездоганності художнього смаку [2, с. 17, 24, 31, 43, 68].

Навчальні матеріали включені до підрозділу «Роботи студентських років», який відзначається збереженими автографами композитора в період його навчання в Київській консерваторії (1913–1916 рр.). Це вправи з контрапункту суворого стилю, задачі та вправи з інструментовки та оркестровки, фуги та канони, а також оркестровки фортепіанних творів, перекладення симфонічних творів для двох фортепіано та виписки з різних оперних партитур.

Другий розділ – «Матеріали інших осіб» – становить незначну частину архіву (лише 12 од. зб.). Це твори інших композиторів та авторські записи мелодій народних пісень, представлені автографами Н. Грановської, А. Кожухаря, В. Кирейка та інших митців, а також списками творів М. В. Лисенка, М. Д. Леонтовича, К. Г. Стеценка. Серед цих документів зберігся також автограф брата композитора – Дмитра Миколайовича Ревуцького.

Висновки. У даній статті проаналізовано склад та зміст рукописного архівного фонду Л. М. Ревуцького. Виділено основні структурні групи згідно з особливостями творчості митця. З'ясовано, що головними напрямками творчої діяльності, відображеними в рукописах, були інструментальні, вокальні та вокально-інструментальні твори. Важливу роль також посідають сценічні твори, зокрема редагування опери М. В. Лисенка «Тарас Бульба», а також матеріали педагогічної діяльності та роботи студентських років. Окремий розділ складають нотні рукописи інших осіб, які також тісно пов'язані з творчою діяльністю Ревуцького. Розглянуто маловідомі творчі матеріали композитора, що має важливе значення для подальших досліджень та вшанування пам'яті видатного митця.

Список використаних джерел

1. Кузык В. Лев Миколайович Ревуцький. Ніжин : Видавець ПП Лисенко ММ, 2011. 83 с.; іл.
2. Лев Николаевич Ревуцкий : статьи ; воспоминания / сост. В. В. Кузык. Киев : Муз. Україна, 1989. 272 с.
3. Кузык В. Логіка «мудрої музики» Левка Ревуцького // Українське мистецтвознавство. Вип. 15. Київ, 2015. С. 8–21.
4. Бугаєва О. Надійне сховище для рукописів Ревуцького // Музика. Київ, 2012. № 4. С. 50–53.
5. Ревуцький Л. Повне зібрання творів : у 2 т. Т. 1 : Симфонічні твори. Київ : Муз. Україна, 1981. 167 с.
6. Ревуцький Л. Повне зібрання творів : у 2 т. Т. 2 : Літературна спадщина. Київ : Муз. Україна, 1988. 319 с.

References

1. Kuzyk, V. (2011). *Lev Mykolaiovych Revutskyi* [Lev Mykolaiovych Revutskyi]. Nizhyn: Vydavets PP Lysenko MM. 83 p.; il. [In Ukrainian].
2. Kuzyk, V. V. (Comp., 1989). *Lev Nikolaevich Revutskii : Stati. Vospominaniia* [Lev Nikolaevich Revutskyi: Articles. Memories]. Kyiv: Muzychna Ukraina. [In Russian].
3. Kuzyk, V. (2015). Lohika «mudroi muzyky» Levka Revutskoho [The logic of «wise music» of Levko Revutskyi]. In *Ukrainske mystetstvoznavstvo* [Ukrainian Art Studies]. Is. 15, pp. 8–2. Kyiv. [In Ukrainian].
4. Buhaieva, O. (2012). Nadiine skhovyshche dlia rukopysiv Revutskoho [A reliable repository for Revutskyi's manuscripts]. In *Muzyka* [Music]. Is. 4, pp. 50–53. [In Ukrainian].
5. Revutskyi, L. (1981). *Povne zibrannia tvoriv u 2 t. T. 1 : Symfonichni tvory* [Complete Works: in Vol. 2. Vol. 1: Symphonic Works]. Kyiv : Muzychna Ukraina. [In Ukrainian].
6. Revutskyi, L. (1988). *Povne zibrannia tvoriv : u 2 t. T. 2 : Literaturna spadshchyna* [Complete Works: in Vol. 2. Vol. 2: Literary Heritage]. Kyiv : Muzychna Ukraina. [In Ukrainian].

Erika Stanislavivna Klymenko,

Candidate of Historical Sciences,

Researcher of the Department of Codicology and Codicography, Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0001-6090-0586

e-mail: erikaklymenko@gmail.com

Personal archive of Lev Revutskyi from the archive collections of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: structure and composition

The aim of the paper is to study the structure, content and documents composition of personal archive of Lev Revutskyi, the prominent Ukrainian composer, teacher, musician and public figure, which is stored in the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine; to cover the history of its submission to the archive collection and to reveal the principles and features of systematization of the teacher-

composer's manuscripts. **The methodology of the research.** The creative activity of Revutskyi is studied with application of historical-comparative, chronological and statistical methods of structural analysis as well as source and text study methods of musical sources analysis. The use of these methods made it possible to determine the typology and document composition of original works, their structural features and information potential, as well as to restore the integrity of individual works and their parts. **The scientific novelty.** This study introduces into scientific circulation previously unknown handwritten materials that reflect the main directions of creative activity of Lev Revutskyi. This paper highlights little-known aspects of the artist's creativity that complements composer's achievement with new interesting archival materials. **Conclusions.** Description of the personal archive allowed us to analyse the composition and content of Lev Revutskyi's musical heritage as well as to outline the main structural groups of his works. It was discovered that the main areas of creative activity represented in the documents studied include instrumental, vocal and vocal-instrumental pieces. The essential part of the documents is devoted to dramatic arts pieces, for instance the editing of Mykola Lysenko's opera «Taras Bulba», pedagogical activity and work of his student years. A separate section is devoted to musical manuscripts by other authors closely related to Revutskyi's creative work and his musical heritage. Little-known aspects of the composer's creativity were considered which is important for further research and honouring the memory of the outstanding artist.

Keywords: Lev Revutskyi, archive fond, composer, creative work, structure, composition.

Эрика Станиславовна Клименко,

кандидат исторических наук,

научный сотрудник отдела кодикологии и кодикографии Института рукописи

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0001-6090-0586

e-mail: erikaklymenko@gmail.com

Архив Л. Н. Ревуцкого в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского: структура и состав

Цель работы – исследовать структуру, содержание и состав документов личного архивного фонда выдающегося украинского композитора, педагога, музыкально-го и общественного деятеля Льва Николаевича Ревуцкого, хранящегося в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, показать историю поступления, раскрыть принципы и особенности систематизации творческих рукописей композитора-педагога. **Методология исследования.** Применены историко-сравнительный, хронологический и статистический методы структурного анализа, а также привлечены источниковедческие и текстологические методы анализа нотных источников, благодаря которым удалось осветить творческую деятельность композитора-педагога. Использование этих методов позволило определить видовой состав творческих материалов, их структурные особенности и

информационный потенциал, а также восстановить целостность отдельных произведений и их частей. **Научная новизна.** Исследование предполагает введение в научный оборот неизвестных ранее рукописных материалов, отражающих информацию об основных направлениях творческой деятельности Л. Н. Ревуцкого. Исследование позволило выделить малоизвестные аспекты творчества мастера, дополнило наследие композитора новыми архивными материалами. **Выводы.** Обработка и описание личного архивного фонда Л. Н. Ревуцкого позволили проанализировать состав и содержание творческих материалов композитора. Выделены основные структурные группы согласно особенностям творчества мастера. Установлено, что главными направлениями творческой деятельности, отраженными в рукописях, были инструментальные, вокальные и вокально-инструментальные произведения. Важное место также занимают сценические произведения, в частности редактирование оперы М. В. Лысенко «Тарас Бульба», а также материалы педагогической деятельности и работы студенческих лет. Отдельный раздел составляют нотные рукописи других лиц, тесно связанные с творческой деятельностью Ревуцкого. Рассмотрены малоизвестные творческие материалы композитора, что имеет важное значение для дальнейших исследований и чествования памяти выдающегося мастера.

Ключевые слова: Л. Н. Ревуцкий, архивный фонд, композитор, творчество, структура, содержание.

*Стаття підготовлена 28 березня 2019 року;
подана до друку 11 квітня 2019 року.*

Оксана Іванівна Вербіцька,
кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник
відділу історії академічної науки
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-1459-954X
e-mail: xenaver2@gmail.com

Лідія Миколаївна Яременко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
директор Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-4731-028X
e-mail: lidnik@i.ua

РОЗВИТОК ШЕВЧЕНКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ В РАННІ РОКИ ЇЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Мета роботи – наукова реконструкція процесів формування шевченкознавчих студій у НАН України в ранні роки її діяльності (1918–1925). **Методологія дослідження** базується на застосуванні історичного, порівняльного методів, а також історіографічного та джерелознавчого аналізу, бібліографічної евристики. **Наукова новизна** роботи полягає в комплексній систематизації, аналізі та розкритті інформаційно-змістового наповнення багатоаспектного масиву архівних документів та історіографічних публікацій як джерел з історії шевченкознавства, висвітленні коморативної діяльності в НАН України в зазначений період. **Висновки.** Дослідження основних наукових та організаційних напрямів діяльності НАН України з розроблення творчої спадщини Т. Г. Шевченка дало змогу встановити основні віхи започаткування й розвитку академічної шевченкіани, інституційну структуру та персональний склад дослідників цього напрямку. Незважаючи на зміни в суспільно-економічній структурі держави в ці роки, майже повну відсутність фінансування наукових досліджень та видавничої бази, Академія наук спромоглася створити у своїй структурі відповідні підрозділи і визначити для них основні напрями досліджень спадщини Т. Г. Шевченка. Характерними формами наукової діяльності стали колективна робота в комісіях з підготовки видання творів Т. Г. Шевченка в десяти томах, індивідуальні дослідження вчених, формування історико-культурних колекцій, участь науковців у створенні меморіальних закладів, а також організація загальноакадемічних заходів щодо вшанування пам'яті Кобзаря та проведення засідань наукових товариств Академії з метою поширення інформації про життя та діяльність класика серед громадськості.

Ключові слова: НАН України, архівна спадщина, академічне шевченкознавство.

Актуальність теми дослідження. Висвітлення шляхів розвитку шевченкознавчих досліджень у період зародження провідної наукової установи держави – Української академії наук – є завданням, яке ще потребує системних джерельних та історіографічних досліджень. Створена наприкінці 1918 р., Академія замислювалася своїми фундаторами передусім як українознавча наукова установа, і вже в 1919 р. розпочалась академічна робота з дослідження життя і творчості Т. Г. Шевченка, відбувалось активне становлення та розвиток роботи відповідних комісій, товариств, бібліотеки Академії. Однак на сьогодні відсутня комплексна археографічно-інформаційна база для розроблення історії шевченкознавства в установах НАН України та академічною спільнотою. Цим обумовлено хронологічний період дослідження – від заснування Академії і до кінця 1925 р., коли розвиток шевченкознавства набув державного значення шляхом організації в столичному Харкові спеціалізованого Інституту Тараса Шевченка в системі Народного комісаріату освіти УСРР та чіткого ідеологічного спрямування, зокрема згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 6 березня 1925 р. «Про святкування дня Шевченка» [1, арк. 32 зв.].

Аналіз стану інформативного забезпечення дослідження історії академічного шевченкознавства на початку 1920-х років дозволяє констатувати, що цей напрям не дістав належного всебічного висвітлення в українській історіографії. Окремі питання шевченківських студій та підготовки до видання творів Кобзаря висвітлено в розділах ювілейних видань до річниць НАН України, з історії Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (період 1918–1941 рр.), а також у працях С. І. Білоконя, О. В. Варенікової, Г. В. Карпінчук, С. Д. Павличко, М. П. Сподарця, І. І. Ходак та інших, здебільшого у форматі статей. Згадки про дослідження тих років зустрічаються в опублікованих «Щоденниках» академіка С. О. Єфремова, який керував комісіями ВУАН, де проводилися дослідження творчості Т. Г. Шевченка, і був відповідальним за підготовку «Повного зібрання творів Т. Г. Шевченка» в десяти томах. Слід зауважити й незначну кількість спеціальних джерелознавчих досліджень, присвячених висвітленню рішень директивних органів з підготовки до відзначення шевченківських днів та ювілеїв (зокрема В. В. Антоненко, Л. В. Батрак), наукову роботу вчених-шевченкознавців (С. І. Білоконя, Ю. І. Шаповала та ін.), діяльність окремих академічних установ УАН/ВУАН щодо розвитку цього наукового напрямку.

Період від створення УАН у 1918 р. і до організації в 1926 р. спеціалізованої шевченкознавчої установи – Науково-дослідного інституту Тараса Шевченка у Харкові – привертав увагу дослідників історії розвитку шевченкознавства лише з огляду на діяльність окремих науковців (С. Й. Смаль-Стоцького, М. М. Новицького, В. В. Міяковського, Ф. Л. Ернста та ін.), водночас діяльності Академії наук як співтовариства вчених у ці роки не дістала належного висвітлення.

Основною **метою дослідження** є характеризувати роботу установ і вчених Національної академії наук України щодо започаткування та подальшого розвитку шевченкознавчих досліджень через призму науково-організаційної

документації Академії наук та інших джерел з історії української науки, документальної спадщини визначних українських учених. Розроблення питань історії шевченкознавчих студій у НАН України сприятиме вивченню історичних шляхів цього процесу, його факторів, закономірностей та отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу. УАН/ВУАН як головна наукова установа країни від часу створення у своїй науково-дослідній та науково-організаційній діяльності продовжувала попередні напрацювання українських дослідників щодо осмислення феномена Т. Г. Шевченка для розвитку української культури і формування самоусвідомлення українців як народу, піднявши цю наукову роботу на новий загальнодержавний рівень. Елементи заходів із вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, які були традиційними для українського суспільства з кінця ХІХ ст. (відзначення річниць Кобзаря в березневі дні, публікації в місцевій пресі, присвоєння імені Т. Г. Шевченка школам, товариствам, зокрема першій науковій громадській організації в Україні – Науковому товариству імені Шевченка тощо), вплинули й на становлення академічного шевченкознавства як наукової галузі. Його розвиток був генетично пов'язаний як із народним піднесенням наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., так і з дослідженнями, які здійснювали українські діячі та зарубіжні літературознавці, й особливо – у період підготовки до відзначення двох шевченківських роковин – 1911 р. та 1914 р. До вивчення та публікації Шевченкових творів та процесу створення детальної біографії митця долучились В. Б. Антонович, В. М. Доманицький, М. П. Драгоманов, О. М. Колесса, О. Я. Кониський, Б. С. Лепкий, П. Свенціцький, І. Я. Франко, М. К. Чалий, В. Щурат та ін.

У 1918 р. наукові кола м. Києва зосередили свої зусилля на фундації Української академії наук (УАН) як державної наукової установи національного значення. У травні 1918 р. при Міністерстві освіти та мистецтва Української Держави була створена Комісія для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві на чолі з акад. В. І. Вернадським, до складу якої увійшли українські науковці, професори університетів, зокрема від Харківського – визначний історик Д. І. Багалій, який пізніше, в 1926 р., очолив Інститут Тараса Шевченка. На першому засіданні комісії 9 липня 1918 р. міністр народної освіти та мистецтва Ради Міністрів Української Держави М. П. Василенко у своїй промові відзначив, що «завдання утворення в Києві Української академії наук бере на себе Українська держава. Це завдання – діло державної ваги, і вирішити її не під силу приватньому товариству... Академія повинна згуртувати коло себе наукові сили, які, в першу чергу, мусять поповнити [мається на увазі – виправити. – Авт.] хиби щодо студіювання України. Ненормальні умови і підозріле відношення до української науки, в яких вона розвивалась, утворили те, що Україна мало досліджена... Утворення Української академії наук має і велике національне значіння, бо й досі є багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови і науки. Для тих же, хто вірить в життєздатність українського народу, для кого відродження його, се – «святая святих», для тих утворення Академії наук має величезну вагу, являється національною потребою і черговим питанням» [2, с. 3; 3, с. 72].

У своєму виступі голова комісії В. І. Вернадський наголосив на національному значенні Академії, яка повинна сприяти піднесенню української національної самосвідомості та української культури. Також підкреслив необхідність концентрації відповідних досліджень в окремих самостійних структурних академічних підрозділах, які б водночас координували проведення таких робіт у всіх наукових установах України: «При Академії треба негайно закласти усякі великі постійні комісії, які зв'язували б в одну цілісність із Академією всі наукові сили України і притягли б до її роботи сотні вчених. Такими комісіями могли б бути в першу чергу: ...3) Комісія для видавання пам'яток українського письменства та мови» [2, с. 5–8; 3, с. 76].

У пояснювальній записці Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського, Г. Г. Павлуцького, Є. К. Тимченка до зазначеної Комісії про організацію Історично-філологічного відділу УАН від 10 серпня 1918 р. було запропоновано створити у структурі цього відділу 16 катедр, у складі яких зазначено і Катедру історії українського письменства [2, с. 1; 3, с. 116]. Проект першого штатного розпису УАН (листопад 1918 р.) передбачив, зокрема, створення в її структурі Постійної комісії для видавання пам'яток новітнього письменства, серед завдань якої було проведення наукових експедицій з метою виявлення, придбання і подальшої публікації літературних колекцій та історичних джерел, довідкових видань як підґрунтя для проведення наукових досліджень. Таким чином, у концептуальних засадах створення Академії наук серед основних завдань було передбачено й необхідність системних фундаментальних досліджень та видання творчої спадщини видатних класиків української літератури.

14 листопада 1918 р. гетьман П. П. Скоропадський затвердив ухвалений Радою Міністрів Закон Української Держави «Про заснування Української академії наук в м. Києві», Статут і штати УАН та її установ. 27 листопада 1918 р. у приміщенні Українського наукового товариства у м. Києві (вул. Велика Підвальна, 36) відбулося перше установче засідання Спільного зібрання Академії, і цей день став офіційною датою створення УАН. Протягом грудня 1918 р. відбулися декілька організаційних засідань усіх трьох відділів УАН, і в складі Першого історично-філологічного відділу серед інших структурних інституцій було засновано Комісію для видання пам'яток новітнього (пізніше до назви було додано – українського) письменства під керівництвом С. О. Єфремова, яка вже у першій половині 1919 р. започаткувала наукове академічне видання творів українського письменства в серії «Академічна бібліотека українських письменників».

У 1919 р. у складі Першого відділу УАН запрацювала наукова Постійна комісія для видання творів Т. Г. Шевченка, М. П. Драгоманова, В. Б. Антоновича та І. Я. Франка. Комісії для підготовки видань цих чотирьох класиків були організовані й первинно діяли при «Всеукраїнському видавництві» (з 1922 р. перетворене на «Державне видавництво УСРР»), але для системного наукового вивчення творчої спадщини та підготовки творів до видання на високому рівні в серпні 1919 р. видавництво увійшло з клопотанням до Академії взяти публікацію праць

чотирьох письменників «під свій догляд». Академії наук були передані всі справи включно з виділеними на роботу та друк праць асигнуваннями [4, с. XIX; 5, с. 61].

Комісія розгорнула свою діяльність під керівництвом акад. С. О. Єфремова й «адміністративного голови» академіка А. Ю. Кримського. До її складу увійшли відомі вчені – академіки Д. І. Багалій і О. І. Левицький, професори А. М. Лобода і В. Ю. Данилевич та ін. Окрім співробітників Академії в ній працювали чимало професорів навчальних закладів і літераторів – як позаштатні або співробітники-кореспонденти. Підготовку до видання і редагування творів Т. Г. Шевченка було доручено історику літератури, письменнику, члену двох названих комісій П. І. Зайцеву. Як зазначено в загальному звіті про роботу Академії в 1920 р., П. І. Зайцев як редактор творів Т. Г. Шевченка «посунув свою справу дуже наперед» [6, арк. 1–12; 5, с. 87]. Учений доклав значних зусиль до підготовки тому, популяризував творчість митця. Як згадував В. В. Міяковський, він виступив у березні 1920 р. перед громадськістю на виставці репродукцій творів Т. Г. Шевченка та пам'яток, пов'язаних із його життям і творчістю, що була організована на Хрещатику в Києві. «Виставка була скромна, навіть на ті часи: на ній не були показані оригінальні рукописи чи малярські твори, все було в репродукціях. Але коли Павло Іванович на тлі експонатів живописав про Шевченка, про свої знахідки й праці, все оживало, забувалося, що в неопалених кімнатах було нестерпно холодно, що слухали промовця напівголодні одвідувачі, переважно це були студенти, – що взагалі в Києві стояли тоді злі й злиденні часи. Це було за два місяці до ...еміграції Зайцева» [7, с. 35–45].

У цей складний період діяльності комісії, незважаючи на розгорнуту самовіддану роботу з підготовки видань, соціально-політична обстановка в державі та брак коштів завадили організувати роботу належним чином. Так, у звіттованні про діяльність Всеукраїнської академії наук у 1921 р. зазначається, що спочатку робота йшла досить інтенсивно, але «обставини незабаром її дуже вкоротили. Дехто з редакторів виїхав з Києва, ...грошовий фонд по-часті вичерпано, по-часті ж він утратив свою колишню цінність, зібрані матеріали і навіть цілком готові вже праці (твори [Т. Г.] Шевченка під редакцією П. І. Зайцева) загинули під час політичних заворушень, і через те робота мало не зовсім була стала». Однак у розділі про спеціальні наукові доручення членам Історично-філологічного відділу зазначалося, що В. В. Міяковський здійснював архівні дослідження наукових документів періоду 1850–1860 рр. і ним були виявлені цікаві матеріали, зокрема стаття В. Е. Фліорковського про арешт Т. Г. Шевченка у 1859 р.; М. М. Новицький у серпні 1921 р. почав перевіряти й копіювати за автографами текст «Кобзаря» та збирати матеріали до біографії й наукового видання листів поета на основі документальних свідчень, знайдених в архівах і музеях Ніжина, зокрема в архіві Історично-філологічного інституту [8, с. 28–29; 5, с. 113, 116]. Таким чином, робота з виявлення і вивчення шевченківських матеріалів велася, хоч і в незначних обсягах, проте вже звіттованні за 1922 р. подає інформацію, що комісія припинила свою роботу через брак коштів та будь-яких видавничих перспектив [9, с. 11; 5, с. 143].

Із 1923 р. студіювання творів Т. Г. Шевченка в Академії наук здійснювалось у вже згаданій Комісії для видання пам'яток новітнього письменства під керівництвом акад. С. О. Єфремова. До її складу входили лише голова комісії та науковий співробітник і водночас секретар П. П. Филипович, з нею співпрацювали сім нештатних співробітників – О. К. Дорошкевич, М. К. Зеров, акад. А. М. Лобода, В. В. Міяковський, М. М. Новицький, В. П. Петров, П. І. Рулін, а також три співробітники-кореспонденти – І. Я. Айзеншток (м. Харків), В. О. Щепотьєв (м. Полтава) та А. Д. Лебідь (м. Чернігів). Комісія узгодила питання видання творів Т. Г. Шевченка з Державним видавництвом України, створила спеціальну підкомісію у складі акад. С. О. Єфремова, М. М. Новицького та П. П. Филиповича і залучила до роботи акад. О. П. Новицького, технічну роботу було покладено на В. Н. Вайсблата. У процесі роботи було складено такий план академічного видання: т. I–II – поезії, т. III – листування, т. IV – щоденник, т. V–VI – російські повісті й поеми, т. VII – малюнки, т. VIII–X – нові матеріали до біографії, розвідки і, можливо, повна наукова біографія Т. Г. Шевченка.

Суть договору від 28 листопада 1923 р. між Державним видавництвом України в особі завідуючого київською філією Б. Я. Лівшиця та Комісією для видання пам'яток новітнього українського письменства при Всеукраїнській академії наук в особі академіка С. О. Єфремова полягала в тому, що комісія брала на себе видання творів Т. Г. Шевченка в обсязі 8–10 томів по 25 аркушів кожен, видання повинно виходити під «фірмою Академії наук». Першими мали бути передані у видавництво III том (Щоденник) та VI том (Малюнки), наступні томи підлягають передаванню після друку попередніх, з тим, щоб у портфелі видавництва завжди був один зданий том [10, арк. 1–1 зв.]. Вірогідно, рішення про публікацію академічного видання творів Т. Г. Шевченка в цьому видавництві було пов'язане з украї незначними можливостями власної видавничої бази – Видавництво ВУАН було організоване в 1922 р., працювало у складі Редакційно-видавничої комісії АН УСРР (з 1927 р. – самостійна установа у складі ВУАН), проте спочатку випуск продукції був дуже малим – у 1923–1924 рр. лише 16 назв праць обсягом 147,5 друк. арк., у 1924–1925 рр. – 28 назв обсягом 158,1 друк. арк. [11].

Згідно зі звітом ВУАН за 1923 р., члени комісії в останні місяці цього року розгорнули активну роботу з редагування Шевченкових творів та завершальної підготовки до видання томів IV та VII з науковими коментарями та науковими розвідками [12, с. 70–73; 5, с. 179]. Комісія для дослідів над громадськими течіями на Україні також присвятила одне зі своїх відкритих засідань шевченківським дням, вивчала питання історії діяльності Кирило-Мефодіївського братства та громадських рухів 1860-х років, а член комісії Й. Ю. Гермайзе здійснював пошук наукових матеріалів за темою дослідження шевченківських демонстрацій 1914 р. Керівник Комісії для складання словника української живої мови В. М. Ганцов у звіті зазначав, що у своїй роботі над словником з особливою увагою ставився до творів письменників-класиків, зокрема і Т. Г. Шевченка. У звітах співробітників з окремими науковими дорученнями знаходимо інформацію, що П. П. Филипович

виїжджав у відрядження до м. Петербурга, де в бібліотеках та архівах виявляв і копіював неопубліковані матеріали, видав статтю «Шевченко і романтизм» у «Записках Першого, Історико-філологічного, відділу» (т. IV); М. М. Новицький продовжував роботу над варіантами текстів збірки поезій «Кобзар» і про результати своєї роботи доповідав на засіданнях Комісії для видання пам'яток новітнього письменства [12, с. 70–74; 5, с. 180, 183].

Таким чином, здобутком у галузі шевченкознавства в 1923 р. можна вважати початок підготовки академічного видання творів класика, пошук і придбання автографів Т. Г. Шевченка з метою їхнього подальшого об'єднання та концентрації в єдиному комплексі в академічній установі, що забезпечить їх зберігання та наукову розробку. В 1923–1924 рр. розпочалася ґрунтовна робота з опрацювання літературних творів Т. Г. Шевченка та зібраних на той час архівних документів – автографів, листування, наукових матеріалів до біографії та з питань створення окремих творів. Звідомлення за 1924 р. містить інформацію, що Постійна комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства під головуванням акад. С. О. Єфремова в складі 1 штатного і 11 нештатних співробітників працювала переважно над підготовкою до друку академічного видання творів Т. Г. Шевченка (т. IV, Щоденник), над організацією «Шевченківського інституту», що мав сконцентрувати матеріали з історії українського письменства XIX ст., та над окремими історично-літературними темами. Члени комісії під час відряджень виявили автографи Шевченкових повістей, зокрема в колекції матеріалів, переданих у дар Академії від В. Г. Котельникова. Результати цієї роботи у вигляді статей увійшли до тому 1 збірника «Шевченко та його доба» (1925) [13, с. 90; 5, с. 212].

У 1925 р. академічна Постійна комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства продовжувала роботу над т. IV (Щоденник) видання творів Т. Г. Шевченка з широким історично-літературним коментуванням. Опрацьовувалися матеріали за багатьма історично-літературними темами, зокрема відзначення роковин Т. Г. Шевченка. Як і в попередні роки, окремі тематичні напрями студій учених були представлені в т. 2 збірника «Шевченко та його доба» і «Кулішівському збірнику» [14, с. 11; 5, с. 222–233].

Таким чином, звітна документація Академії, яка в перші роки її діяльності публікувалась окремими виданнями з метою інформування громадськості, містить узагальнену інформацію про розвиток шевченкознавчих досліджень у її стінах. Робота над шевченківськими матеріалами зосереджувалась у комісіях – Постійній комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства та Постійній комісії для видавання творів Т. Г. Шевченка, М. П. Драгоманова, В. Б. Антоновича та І. Я. Франка. Розпочалася ґрунтовна робота з виявлення, концентрації й опрацювання зібраних на той час архівних матеріалів – автографів, листування, наукових матеріалів до біографії, літературних творів Т. Г. Шевченка та з підготовки до друку т. IV (Щоденник) академічного видання творів Т. Г. Шевченка.

Процес підготовки двох томів Шевченкової спадщини висвітлюють щоденникові записи голови комісії акад. С. О. Єфремова. Ці особисті записи вченого,

віце-президента ВУАН у 1923–1928 рр. та керівника Історично-філологічного відділення, що увійшли до опису 5 фонду № 257 Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Колекція документів репресованих учених), опубліковані у виданні: Єфремов С. «Щоденники. 1923–1929» (Київ, 1997), є цінним джерелом відомостей про особливості наукової роботи вченого як головного редактора томів III і IV академічного видання та його участі в підготовці VIII тому. В них відображено враження вченого від ознайомлення з Шевченковими матеріалами, процес підготовки окремих частин видання, колізії наукової роботи. Так, у «Щоденниках» згадується про клопотання С. О. Єфремова щодо отримання оригіналу «Щоденника» Т. Г. Шевченка до керівництва Чернігівського державного музею, яке певний час не давало дозволу на вивезення рукопису до ВУАН [15, с. 205–206]. Відзначимо, що цю інформацію підтверджує й протокол № 214 Спільного зібрання ВУАН від 9 березня 1925 р., підписаний Президентом ВУАН акад. В. І. Липським та всіма присутніми на засіданні. Він зафіксував обговорення цього питання й ухвалу: «На внесення голови Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства акад. С. О. Єфремова постановлено вдатися з телеграфною скаргою до Наркомосвіти на Чернігівський державний музей за те, що він не видав Академії наук Шевченкового щоденника, потрібного для останньої коректури академічного видання» [16, арк. 1–1 зв.].

Запис С. О. Єфремова в його щоденнику від 9 червня 1925 р. свідчить, що вчений упродовж двох тижнів працював у Державному музеї в м. Чернігові, протягом 7–10 годин вивіряючи тексти з оригіналами, де виявив, що ця робота була вкрай несумлінно зроблена попередніми редакторами й видавцями, «а тим часом варто над рукописом попрацювати, бо він дає матеріал ваги неоціненної і для біографії автора, і для психології його, і навіть чисто філологічний. Навіть пунктуація у Шевченка, з першого погляду цілком дика й хаотична, має свій логічний сенс, свою систему, свій стиль. Перемінивши її шаблоново, редактори цілком змінили міцний, рубаний стиль Шевченка на тягуче-мляві періоди, себто зовсім іншого надали вигляду цій цікавій книзі. Не жалую витраченого часу, бо став мудріший від цього рукопису» [15, с. 240–241]. У передмові «Од редактора» до тому IV С. О. Єфремов як його головний упорядник та редактор зазначав, що «силкувався якомога менше відступати від первотвору, навіть у дрібницях, аж до пунктуації, дуже своєрідної у Шевченка, намагаючись дати точну копію оригіналу» [10, арк. 1; 17, с. VI].

У перші роки діяльності комісії гуманітарного спрямування їхні співробітники лише подеколи публікували свої праці через брак академічної видавничої бази; результати досліджень, зокрема і в галузі шевченкознавства, переважно подавалися громадськості у формі публічних доповідей. Цінним ресурсом щодо прочитаних у 1918–1923 та 1924–1928 рр. доповідей є розділи з переліками доповідей співробітників установ УАН/ВУАН, подані у фундаментальному академічному виданні «Історія НАН України» (1998, 2003), у серії «Джерела з історії науки в Україні». Загалом у виданнях наведено інформацію про 46 виступів науковців для широкого кола слухачів у 1918–1925 рр.

Дослідження шевченкіани здійснювалось і в наукових товариствах Академії. Їхнім завданням було поширення наукових здобутків у сфері гуманітарних наук, зокрема українознавства. Значне місце в роботі товариств посідали вивчення та популяризація творчості Кобзаря, а також вшанування пам'яті про нього. Інформацію про виступи з доповідями про творчість Т. Г. Шевченка знаходимо по двох товариствах – Історично-літературному та Товариству дослідників української історії, письменства і мови в Петрограді. На зібраннях Історично-літературного товариства, що діяло під керівництвом акад. С. О. Єфремова, виголошувалися доповіді, присвячені Шевченковим роковинам. Товариство підтримувало тісний контакт з Постійною комісією для видавання пам'яток новітнього українського письменства, яка працювала над підготовкою до друку академічного видання творів Т. Г. Шевченка (а саме т. IV, «Щоденник»). Засідання товариства відвідували літературознавці, діячі культури, студенти. Частина доповідей, з огляду на складну ситуацію з публікацією статей у наукових виданнях того часу, увійшла до двох томів збірника «Шевченко та його доба» [13, с. 3–70; 14, с. 90].

Товариство дослідників української історії, письменства і мови в Петрограді (з 1924 р. – «... в Ленінграді») діяло під керівництвом акад. В. М. Перетца, який доклав значних зусиль для організації українознавчих студій у Петрограді. До нього входило 20 дійсних членів і 3 співробітники. У Звідомленні про роботу Академії наук у 1923 р. ідеться про підготовку біографії Т. Г. Шевченка обсягом до 6 друкованих аркушів членом товариства В. Ф. Боцяновським, який виявив нові матеріали про життя і творчість великого українського поета [12, с. 3–146]. Звідомлення про роботу ВУАН у 1924 р. містить інформацію, що товариство як єдиний представник української науки в Ленінграді опрацьовує «багатий український матеріал», що зберігається в архівах та музеях. Голова товариства акад. В. М. Перетц також взяв участь у виявленні наукових матеріалів з історії українського письменства, зокрема рукописів українського походження [13, с. 63–70].

Про діяльність цього товариства у сфері шевченкознавства знаходимо інформацію в листуванні голови товариства, літературознавця та історика слов'янських літератур акад. В. М. Перетца з акад. С. О. Єфремовим (Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 70, 74). В епістолярії висвітлюється проведення шевченківських днів, організованих цим товариством, зокрема в листі від 10 березня 1924 р. В. М. Перетц пише, що в останній раз Шевченкові роковини в Петрограді відзначалися близько шести років тому, і 9 березня 1924 р. «вперше по довгих роках мовчання відбулося у нас Шевченкове свято. Наше товариство винайняло гарне помешкання музею, зібралося більш як 100 членів товариства та гостей». На заході були присутні визначні вчені, педагоги, студенти, виголошено промови українською та російською мовами: В. М. Перетца «Садок вишневий...», В. О. Щавинського «Т. Г. Шевченко і Рембрандт» (про виявлений автопортрет Т. Г. Шевченка, невідомий досі), В. Т. Боцяновського «Гуманізм Т. Г. Шевченка» і К. О. Копержинського «Посланіє до мертвих і живих і ненароджених земляків». В. М. Перетц відзначав, що присутні слухали дуже уважно, проте нарікав,

що студентський гурток, який мав проспівати «Заповіт», «втік на якусь вечірку чи танцюльку», і коли б у товариства були гроші, то виголошені доповіді видали б у збірничку з фотографією виявленого автопортрета [19, арк. 1–2]. У листі від 24 лютого 1925 р. В. М. Перетц виявляв турботу про успішне прибуття до Києва автопортрета Т. Г. Шевченка із переданої в дар Академії спадщини В. О. Щавинського, який мали перевезти з Ермітажу.

Урочисті збори, присвячені пам'яті Т. Шевченка, відбулись і в Полтавському науковому товаристві при ВУАН у 1925 р. [18, с. 228].

За межами України шевченкознавчі студії здійснював західноукраїнський учений, голова філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка С. Й. Смаль-Стоцький – один із 12 перших академіків-фундаторів Української академії наук у 1918 р., академік Історично-філологічного відділу і керівник кафедри історії української мови. Уже в 1919 р. він став позаштатним академіком, оскільки виїхав з дипломатичною місією до м. Праги як посол ЗУНР, де й проживав до кінця свого віку. З доповідями з шевченкознавчої тематики С. Й. Смаль-Стоцький регулярно виступав на багатолюдних зібраннях, зокрема в таборах для військовополонених українців, розташованих у містах Фрайштадт, Зальцведель, Рейштадт, Весляр. Очевидці згадували, що ці виступи були надзвичайно популярними, приміщення на тисячу осіб не могло вмістити всіх бажаючих, і присутні годинами слухали про Шевченкові «Великий Льох», «Сон», «Кавказ» та ін. [20]. У ЦДАГО України (Ф. 269. Оп. 2) зберігаються численні документи та листування вченого цього періоду. Повідомлення від 29 лютого 1924 р. секретаря товариства В. Віднова про відкрите засідання Українського історично-філологічного товариства 4 березня 1924 р. у приміщенні середньовічного Каролінуму Карлова університету в Празі містить інформацію про дві наукові доповіді – С. Й. Смаль-Стоцького «Про метрику в творах Т. Шевченка» та іншого українського вченого в еміграції – Д. В. Антоновича «Малярський смак Шевченка в дитячі роки» [21, арк. 141]. С. Й. Смаль-Стоцький як професор працював в Українському вільному університеті (Чехія) та Варшавському університеті (Польща), де читав лекції з історії слов'янського мовознавства і вів студії з шевченкознавчих напрямів. Учений мав значний авторитет як шевченкознавець і за кордоном, і в Україні, оскільки його розвідки публікувалися в українських наукових збірниках, зокрема в журналі «Україна».

Слід відзначити й таку сферу діяльності Академії, як участь у загальнодержавних заходах зі створення меморіальних закладів пам'яті Кобзаря. Члени Академії були учасниками розроблення проекту заснування Канівського музею-заповідника Т. Шевченка (нині – Шевченківський національний заповідник). Про це йдеться в листах від голови президії Сільськогосподарського наукового комітету України акад. П. А. Тутковського до акад. С. О. Єфремова як члена Комісії з організації Державного заповідника ім. Т. Г. Шевченка. У листі від 5 грудня 1923 р. зазначалося, що на засіданні Комісії з організації Державного заповідника з дослідчою станцією ім. Т. Г. Шевченка в районі його могили було ухвалено, що

окрім науково-дослідчих закладів, які мали стати складовою цієї станції, необхідно організувати також заклад, що опікувався б упорядкуванням та доглядом за могилою «патрона заповідника» – Т. Г. Шевченка. В наступному листі, від 2 січня 1924 р., було висловлено прохання надіслати проект плану організації закладу охорони могили Т. Шевченка, майбутньої дослідчої станції Шевченківського заповідника та наукових закладів [22, арк. 1–1 зв.]. Заповідник у м. Каневі був створений наступного року згідно з постановою РНК УСРР від 20 серпня 1925 р. У протоколах Спільного зібрання ВУАН зафіксовані такі питання: 21 січня 1924 р. було затверджене клопотання акад. Б. І. Срезневського щодо утворення заповідної зони довкола могили Т. Г. Шевченка у м. Каневі [23, арк. 1–3], 28 січня 1924 р. ухвалено надіслати до директивних органів у м. Харків постанови II Відділу про спорудження астрономічної станції біля могили Т. Г. Шевченка та про співпрацю із Сільськогосподарським науковим комітетом України [24, арк. 1–3]. У протоколі від 21 січня 1924 р. ідеться про затвердження проекту заснування «Шевченківського дому», запропонованого I Відділом [25, арк. 1–2]. 3 листопада 1924 р. за ініціативою акад. П. А. Тутковського було ухвалено надіслати клопотання до уряду України про встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку і зобов'язати Українбанк повернути кошти на його будівництво, зібрані громадськістю [26, арк. 1–1 зв.].

Про участь у розробленні концепції створення Інституту Тараса Шевченка в м. Харкові, що мав стати основною дослідною установою з вивчення біографії та творчості Т. Г. Шевченка й історії українського письменства XIX ст., а також центром формування історико-культурних колекцій, ішлося у звідомленнях ВУАН, зокрема за 1924 р., та в щоденниках С. О. Єфремова.

Створенню меморіального Будинку-музею Т. Г. Шевченка у м. Києві активно сприяли В. В. Міяковський та інші вчені Академії. У 1925 р. В. Г. Кричевський у журналі «Україна», в розділі «Матеріяли і замітки про Шевченка», опублікував статтю «Будинок, де жив Т. Г. Шевченко у Києві» про будинок, в якому Т. Г. Шевченко жив у Києві навесні 1846 р., коли замальовував історичні пам'ятки міста для Археографічної комісії. У статті було порушено питання про необхідність зберегти його для нащадків: «Будинок в дуже поганому стані... Але не дивлячись на зовнішню давність і на 96 років існування, будинок ще довго може стояти, бо зроблений він з дерева хорошого й тривалого... Треба було-б звернути увагу ... на цей будинок, довести його до ладу і зафіксувати, що тут жив Шевченко, може б навіть варто було-б улаштувати будинок Шевченка з хатою-читальнею, музеєм і т. и., взявши на це будинок на «Козиному болоті» [27, с. 136–138]. Ініціатива В. Г. Кричевського була підтримана М. С. Грушевським, С. О. Єфремовим, П. І. Зайцевим, В. В. Міяковським, і 22 березня 1925 р. на будинку було встановлено меморіальну дошку, про що свідчить запис у щоденнику С. О. Єфремова від 22 березня 1925 р. [15, с. 211–212]. У 1925 р. з будівлі, що перебувала в комунальній власності міста, відповідно до розпорядження Київського окружкому, почалося відселення мешканців; дім був переданий ВУАН, а зі створенням у 1926 р. Інституту Тараса Шевченка – його київській філії. Розпочалася реставрація будівлі, а до

створення експозиції було залучено В. В. Міяковського, який вивчав і збирав матеріали про перебування Т. Г. Шевченка в Києві. Музей-виставка відкрився 4 листопада 1927 р., а власне Будинок-музей Тараса Шевченка офіційно запрацював 10 листопада 1928 р. Його першим директором став В. В. Міяковський [28].

Широке обговорення шевченкознавчих проблем в установах Академії, на відкритих засіданнях наукових товариств, спілкування із закордонними вченими, накопичення і концентрація цінних наукових матеріалів упродовж 1918–1925 рр. дали змогу сформувати академічне шевченкознавство як окремий науковий напрям. Саме в цей період, як відомо, вперше було використано термін «шевченкознавство». Окремі дослідники у своїх працях (Ю. О. Івакін, Г. В. Карпінчук, О. В. Варенікова, В. С. Калачник та М. І. Філон) приписують його авторство, зокрема, професору Харківського інституту народної освіти та Інституту Т. Г. Шевченка, представнику марксистського літературознавства В. Д. Коряку, який започаткував власний термін – «шевченкологія» у статті «Шевченківське засідання Харківської філії Українського наукового товариства» (1921) (на той час УНТ уже входило до складу УАН) [29, с. 83–87], співробітнику Комітету для видання повної збірки писань акад. О. О. Потебні (діяв у м. Харкові у складі Історично-філологічного відділу ВУАН) І. Я. Айзенштоку, який опублікував працю «Шевченкознавство – сучасна проблема. До тексту Шевченкових творів» (Харків, 1922), та А. П. Машкіну, що вжив його у статті до шевченківських днів «Шевченкознавство як наука» у газеті «Вісті ВУЦВК» від 11 березня 1922 р.

Результати проведеної шевченкознавчої роботи публікувались у перші роки діяльності УАН/ВУАН як у виданнях профільних академічних комісій, так і в працях інших структурних підрозділів і установ, дотичних до розроблення цієї тематики, в загальних виданнях Історично-філологічного відділу та Академії, а також були представлені індивідуальними розробками. До загальноакадемічних належать збірники, один з яких був присвячений 60-й річниці від дня смерті Т. Г. Шевченка, – «Тарас Шевченко» за редакції П. П. Филиповича і Є. Григорука (ДВУ, 1921), другий – до 110-й річниці від дня народження поета – «Шевченківський збірник» («Сорабкоп», 1924). Обидва збірники гарно оформлені, ілюстровані й містять низку цінних наукових праць – наукових розвідок з літературно-критичним та мистецтвознавчим аналізом творів Т. Г. Шевченка, зокрема А. М. Лободи «Між двох стихій» (1924), Б. В. Якубського «Форма поезій Шевченка» (1921) та «Із студій над Шевченковим стилем» (1924), О. П. Новицького «Автопортрети Т. Г. Шевченка» (1924). Як відзначав В. В. Дорошенко, видавництво «Сорабкоп», завдяки можливостям друку на доброму папері та з художнім оформленням високого рівня, могло б стати основним видавцем шевченкознавчих праць [30, с. 3].

Одним із найвагоміших видань у галузі шевченкознавства цього періоду є збірник Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства ВУАН «Шевченко та його доба» (опубліковано лише 2 випуски збірників – т. 1 у 1925 р. і т. 2 у 1926 р.; під редакцією акад. С. О. Єфремова, М. М. Новицького і П. П. Филиповича). У передмові до першого тому йшлося про мету видання – вивчати

«і самого письменника, і його найближче оточення, і ту історичну добу – 30–60 роки XIX віку...». У статті П. П. Филиповича «До студіювання Шевченка та його доби» було подано огляд шевченкознавчих проблем і завдань, зроблено аналіз недоліків попередніх досліджень та окреслено перспективні завдання шевченкознавства. У випусках представили результати своєї праці Й. Ю. Гермайзе, О. К. Дорошкевич, С. О. Єфремов, А. М. Лобода, В. В. Міяковський, М. М. Новицький, О. П. Новицький, В. П. Петров, С. І. Родзевич, П. І. Рулін, П. П. Филипович, Б. В. Якубський. Авторами було репрезентовано дослідження біографії Т. Г. Шевченка, наукові розвідки про творчість Кобзаря. Окрім статей, у виданні представлено нові та маловідомі матеріали, зокрема 25 документів у розділі «Матеріали до статті «До арешту Шевченка 1850 р.» та «Невиданий лист Т. Г. Шевченка до М. С. Щепкіна». Окремим розділом, «Малюнки», подано художні твори Т. Г. Шевченка, примітки до малюнків підготував акад. О. П. Новицький [31].

Загальноакадемічний журнал «Україна» також періодично публікував на своїх сторінках повідомлення, статті, розвідки шевченкознавчої тематики. У 1925 р. книга 1–2 видання була повністю присвячена шевченкознавчим дослідженням і містила значний науковий доробок, зокрема в ній публікувалася праця М. С. Грушевського «В шістдесят четверті Шевченкові роковини».

У «Записках Історично-філологічного відділу» оприлюднили свої праці М. М. Новицький («Рукопис «Черниці Мар'яни»), П. П. Филипович («Шевченко і романтизм»), «А. Майков про Шевченка»), П. Я. Стебницький («Кобзар» під судом»), М. Мандрика («Т. Г. Шевченко в болгарському письменстві»). У розділі «Критика й бібліографія» подавалися розгорнуті полемічні огляди нових опублікованих шевченкознавчих праць, зокрема Л. Т. Білецького, С. Й. Смаль-Стоцького, В. М. Доманицького, на «Малий Кобзарь. Баришполе, 1918»); привертає увагу ґрунтовна рецензія М. М. Новицького на опубліковану монографію західноукраїнського науковця В. Г. Щурата «Шевченко і поляки» (Львів, 1917). У «Записках» подавалися також списки праць окремих учених Академії, серед яких були й шевченкознавці, що давало можливість поповнити та уточнити бібліографію цього напрямку та оцінити історіографічний внесок кожного автора. Так, у бібліографії праць акад. А. М. Лободи були відзначені статті «Шевченко як голос народньої душі» і «Між двох стихій», акад. С. О. Єфремова – «На Шевченкову тему (Гріхи сучасности)», «Шевченкова могила» та ін. Також у книзі 5 «Записок» (1924–1925) містився розділ «Бібліографія писаннів співробітників I Відділу, що друкувалися рр. 1918–1925», поданий А. Ю. Кримським та М. З. Левченком як узагальнення публікаторської роботи. У ньому представлено 39 матеріалів, присвячених шевченкознавчим дослідженням. Ідеться, зокрема, про такі статті: Д. І. Багалія «Т. Г. Шевченко і методіївці. Історично-літературна розвідка», Й. Ю. Гермайзе «Шевченківська демонстрація в Києві р. 1914 (за матеріалами архіву Київського губернського жандармського управління)», С. О. Єфремова «На нерівних позовах (Шевченко і самодержавіє)», «Спадщина кобзаря Дармограя», «Поет і плантатор», А. М. Лободи «Між двох стихій. До психології творчости Т. Г. Шевченка»,

М. М. Марковського «Шевченко і Микола Маркевич», В. В. Міяковського «Шевченко перед київською цензурою», О. П. Новицького «Автопортрети Т. Г. Шевченка», «Шевченко та Рембрандт», «Шевченко та друкарська справа», М. М. Новицького «Шевченко і поляки» (Рецензія), «Нові листи Т. Шевченка», «До історії арешту Шевченка 1850 р.», «З недрукованих листів Т. Г. Шевченка», «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери», В. П. Петрова «Куліш і Шевченко (до історії їх взаємовідносин в 1843–1844 роках)», П. І. Руліна «Драматичні спроби Шевченка», «Шевченко і театр», Ф. Я. Савченко «Дещо з споминів родини Т. Г. Шевченка», П. П. Пилиповича «Історично-літературні матеріали до Шевченка», «Листи Максимовича до Шевченка». «Нові рядки Т. Шевченка», «Поет огненного слова», «Шевченко і романтизм», І. І. Щітківського «Пам'ятник Шевченкові в Києві» та ін. Інформацію про шевченкознавчі публікації можна знайти також у виданні «Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії Наук. 1918–1929» (Київ, 1930), а більш детально й осучаснену – в окремому томі вже згаданого видання з історії НАН України «Історія НАН України. 1918–1923: Науково-довідковий апарат» (Київ, 2002).

Окремими виданнями в цей період побачили світ монографії академічних учених – І. Я. Айзенштока «Шевченкознавство – сучасна проблема» (Харків, 1922), Д. І. Багалія «Т. Шевченко і Кирило-Методіївці» (Харків, 1925), М. А. Плевака «Шевченко й критика» (Харків, 1924).

Заснована 8 серпня 1918 р. Всенародна бібліотека при Українській академії наук у Києві, яка поєднувала функції наукової та національної книгозбірні, також долучилася до розроблення шевченкознавчих питань, зокрема в галузі формування фондів національного друку, рукописної, музичної спадщини України як джерельної бази наукових досліджень. У своїй праці «Книгарні – Бібліотеки – Академія. Спомини» Л. Ю. Биковський (працював у Бібліотеці в перші роки її діяльності) зазначає, що основою фонду стали книжки, подаровані різними жертводавцями. Першу книжку, яку було урочисто записано до «інвентаря» Бібліотеки, подарував акад. С. О. Єфремов, – це був «Кобзар» Т. Г. Шевченка [32, с. 30]. Автори видання «Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941» чл.-кор. Л. А. Дубровіна та акад. О. С. Онищенко зазначають, що в цей час розпочалася велика робота з комплектування фондів, сфокусована на придбання та отримання в дар архівно-бібліотечних зібрань окремих осіб та організацій, що діяли в різних містах України: «основний масив ретроспективних та спеціалізованих історико-культурних фондів склався в 1920-ті рр. як результат першої великої хвилі збирацької діяльності, пов'язаної з ліквідацією радянською владою дореволюційних установ та відомств, еміграцією фондівласників» [33, с. 163].

Зусиллями Г. П. Житецького та інших працівників до Бібліотеки надійшли численні матеріали діячів львівської «Просвіти» (зокрема видання шевченкіани), «Старої громади», УНТ, редакцій часописів «Киевская старина», «Україна» та ін. У відділі рукописів створювався комплекс рукописної історико-культурної спадщини, до якого увійшли матеріали до наукової біографії та щодо оточення Т. Г. Шевченка. 13–19 березня 1921 р. у приміщенні Бібліотеки була влаштована Шевченківська виставка, яка тривала лише тиждень, проте її відвідала знач-

на кількість людей. Усі видання, представлені на виставці, знайшли своє відображення в картковому каталозі, до якого в подальшому почали записувати всі твори, що надходили до відділу комплектування за цією темою; на його основі потім передбачалось опублікувати покажчик літератури [32, с. 82; 33, с. 44]. З нагоди шевченківського ювілею цього року було ухвалено розпочати укладення бібліографічного покажчика шевченкознавчих праць – «Шевченковіяна». Робота за цим напрямом тривала в Бібліотеці впродовж усього її 100-річного періоду діяльності, а нещодавно, до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, було підготовлене й опубліковане унікальне фундаментальне наукове видання «Тарас Григорович Шевченко: бібліографія видань творів 1840–2014» (Київ, 2014), яке вперше максимально повно розкриває бібліографічні дані окремих видань творів Шевченка як мовою оригіналу, так і в перекладах 66-ма мовами світу.

Активному поповненню фондів Бібліотеки сприяло надання їй права отримувати від 1923 р. обов'язковий примірник українських видань, а від 1924 р. – також із РРФСР, БСРР, а пізніше – й з інших республік. На 1 серпня 1925 р. у відділі україніки нараховувалося 24 тис. кн. од., серед яких були й книжки, сконцентровані в підвідділі «Шевченкіана» [33, с. 102, 107].

Наукова новизна. Із наведеного вище маємо можливість зробити висновок, що вчені Академії на початку 1920-х років активно розробляли тему окремих сюжетів та образів у творчості Т. Г. Шевченка, ними досліджувалися питання психології його творчості, впливу польської, російської літератур, історичні події, пов'язані з народним сприйняттям творчості Т. Г. Шевченка, а також проблеми вивчення джерел, здійснювалися обговорення нових виявлених наукових матеріалів, автографів, картин; формувалися архівно-бібліотечні фонди.

Висновок. Отже, на початку ХХ ст. хвиля піднесення, ентузіазму і згуртування української наукової спільноти навколо ідеї створення і подальшого розвитку національної академії, незважаючи на надзвичайно складний соціально-політичний стан у країні, майже повну відсутність фінансування наукової діяльності та матеріально-технічного забезпечення Академії, сприяла утвердженню Української академії наук як дійсно всенародної, національної української установи. В її середовищі активно розвивалося шевченкознавство як академічний науковий напрям, що став одним із провідних у гуманітарній та науково-організаційній сферах діяльності ВУАН. До характерних особливостей наукових досліджень історії розвитку шевченківських студій у НАН України в 1920-х роках можна віднести розроблення загальних теоретичних положень щодо спадщини Т. Г. Шевченка з урахуванням таких факторів, як загальні процеси українізації в країні (що спричинило, зокрема, й появу нового терміну – «шевченкознавство»), колективну роботу в комісіях над створенням видання творів Т. Г. Шевченка в десяти томах, вшанування його пам'яті на загальноакадемічних заходах, організацію товариствами УАН/ВУАН подальшої роботи для поширення інформації про життя і діяльність класика серед громадськості, участь учених у формуванні бібліотечних, архівних, художніх колекцій, створенні меморіальних закладів, а також індивідуальні дослідження та публікації вчених.

Основні напрями роботи з перших років діяльності Академії наук розвивалися на засадах самостійного визначення вченими-шевченкознавцями актуальної наукової проблематики. На дослідження вчених, що провадилися в багатьох установах Академії, лише починали впливати нові процеси культурного виробництва, що були безпосередньо пов'язані з державною політикою. Науковці Академії у своїх спробах віднайти тематичні напрями, яких ще не торкалися попередні дослідники творчості Т. Г. Шевченка, прагнули подавати образ Кобзаря, його життя і творчість у поєднанні з новими вимогами життя в радянській Україні, нещодавній території світової війни та визвольних змагань.

Ці питання відображено в науково-дослідній та науково-організаційній документації Архівного фонду НАН України (зокрема цінним джерелом інформації про шевченкознавчі дослідження в академічних комісіях є опубліковані щорічні «Звідомлення» про діяльність УАН/ВУАН в означені роки), в опублікованій інформації про розвиток шевченкознавства та вшанування річниць Т. Г. Шевченка в Академії наук, яка долучається до архівних джерел, по-новому відкриваючи, а подеколи й становлячи єдине джерело відомостей про хід подій, у мемуарних матеріалах. Отож реконструкція історії розвитку шевченківських студій у НАН України в перші роки її діяльності передбачає залучення комплексів архівних документів, опублікованих джерел та сучасних наукових матеріалів.

Список використаних джерел

1. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 58.
2. Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. Київ : Друк. Укр. наук. т-ва, 1919. IV, 88, XXXIV с.
3. Історія Академії наук України, 1918–1923: документи і матеріали. Київ : Наук. думка, 1993. 571 с.
4. Звідомлення про діяльність Української академії наук у Києві до 1 січня 1920 р. [Київ]: Вид. Укр. Акад. наук, [1920]. ХCV с.
5. Національна академія наук України – 100 : головні тенденції розвитку і здобутки: документи і матеріали. Книга 1 : 1918–1945. Київ, 2018. 948 с.
6. Інститут рукопису НБУВ. Ф. І. Од. зб. 26539.
7. Гордієнко Д. Павло Зайцев та його мистецтвознавча шевченкіана // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Київ, 2014. Вип. 10. С. 35–45.
8. Звідомлення про діяльність Української академії наук у Києві за 1921 рік. Берлін : Вид-во Укр. молоді, 1923. 76 с.
9. Звідомлення про діяльність Української академії наук у Києві за 1922 рік. Прага : Вид-во Укр. молоді, 1925. 70 с.
10. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 106.
11. Молоткіна В. К. Особливості організаційного становлення та функціонування державних видавництв в УСРР (20-ті рр. XX ст.) // Парадигма пізнання: гуманітарні питання. 2016. № 1 (12). URL: <http://oaji.net/articles/2016/1739-1456510092.pdf>

12. Звідомлення Всеукраїнської академії наук у Києві за 1923-й рік (3 нагоди п'ятирічного існування Академії 1918–1924). Київ : Друк. Всеукр. Акад. наук, 1924. 166 с.
13. Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1924 рік. Київ : Друк. УАН, 1925. 93 с.
14. Звідомлення Української академії наук у Києві за 1925 рік. Київ : Друк. Укр. Акад. наук, 1926. 80 с.
15. Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. Київ : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. 848 с.
16. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 26325.
17. Шевченко Т. Повне зібрання творів. Т 4. Щоденні записки (Журнал) : текст, первісні варіанти, коментарій. Київ : ДВУ, 1927. XI, 787 с.
18. Наукове життя в Полтаві 1914–1924 р. // Україна. Київ, 1925. № 1–2. С. 227–231.
19. Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 70.
20. Максимець І. Діяльність С. Смаль-Стоцького у галузі шевченкознавства. URL: http://history.org.ua/JournALL/xxx/xxx_2013_18/30.pdf
21. ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 240.
22. Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 130.
23. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 25294.
24. Там само. Од. зб. 25295.
25. Там само. Од. зб. 25309.
26. Там само. Од. зб. 26310.
27. Кричевський В. Будинок, де жив Т. Г. Шевченко у Києві // Україна. Київ, 1925. № 1–2. С. 136–139.
28. Орлова Н. Тарас Шевченко для українських патріотів був гетьманом Майдану // Демократична Україна. Київ, 2016. 9 березня. (№ 24108). URL: <https://dua.com.ua/index.php/culture/vitalnya/item/2440-nadiya-orlova-taras-shevchenko-dlya-ukrajinskikh-patriotiv-buv-getmanom-majdanu>
29. Варенікова О. В. П. Филипович про завдання шевченкознавства у збірнику 1925 року «Шевченко та його доба» // Філологічні трактати. Київ, 2016. Т. 8. № 3. С. 83–87.
30. Дорошенко В. В. Шевченкознавство за останнє десятиліття (1914–1924). Короткий інформативний огляд. Львів : Друк. НТ ім. Шевченка, 1925. 10 с.
31. Шевченко та його доба. Збірник перший. Харків : ДВУ, 1925. 199 с.
32. Биковський Л. Книгарні – Бібліотеки – Академія. Спомини (1918–1922). Мюнхен-Денвер : «Дніпрова хвиля», 1971. 152 с.
33. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. Київ : НБУВ, 1998. 337 с.

References

1. Fond 1, Inventory 6, Unit 58. Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. *Zbirnyk prats Komisii dlia vyroblennia zakonoproektu pro zasnuvannia Ukrainskoi Akademii nauk u Kyievi* [Collection of works of the Commission for drafting a bill on the founding of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv]. (1919). Kyiv : Druk. Ukr. nauk. t-va. [In Ukrainian].

3. *Istoriia Akademii nauk Ukrainy, 1918–1923: Dokumenty i materialy* [History of the Academy of Sciences of Ukraine, 1918–1923: Documents and materials]. (1993). Kyiv : Naukova dumka. [In Ukrainian].

4. *Zvidomlennia pro diialnist Ukrainiskoi akademii nauk u Kyievi do 1 sichnia 1920 r.* [Report of the activities of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv until January 1, 1920]. (1920). Kyiv : Vyd. Akad. nauk. [In Ukrainian].

5. *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy – 100 : holovni tendentsii rozvytku i zdobutky: dokumenty i materialy. Knyha 1: 1918–1945* [National Academy of Sciences of Ukraine – 100: main trends of development and achievements: documents and materials. Book 1: 1918–1945]. (2018). Kyiv. [In Ukrainian].

6. Fond 1, Unit 26539. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

7. Hordiienko, D. (2014). Pavlo Zaitsev ta yoho mystetstvoznavcha shevchenkiana. [Pavel Zaitsev and his art scholar Shevchenkiana]. In *Suchasni problemy doslidzhennia restavratsii ta zberezhenia kulturnoi spadshchyny* [Modern problems of research, restoration and preservation of cultural heritage]. Is. 10, pp. 35–45. [In Ukrainian].

8. *Zvidomlennia pro diialnist Ukrainiskoi akademii nauk u Kyievi za 1921 rik* [Annual report of the activities of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv, 1921]. (1923). Berlin : Vyd. Ukr. molodi. [In Ukrainian].

9. *Zvidomlennia pro diialnist Ukrainiskoi akademii nauk u Kyievi za 1922 rik* [Annual report of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv, 1922]. (1925). Praha : Vyd. Ukr. molodi. [In Ukrainian].

10. Fond 279, Unit 106. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

11. Molotkina, V. K. (2016). Osoblyvosti orhanizatsiinoho stanovlennia ta funktsionuvannia derzhavnykh vydavnytstv v USRR (20-i rr. XX st.) [Features of organizational formation and functioning of state publishing houses in the USSR (the twenties of the twentieth century)]. In *Paradyhma piznannia: humanitarni pytannia* [Paradigm of cognition: humanitarian issues]. No. 1 (12). Retrieved from: <http://oaji.net/articles/2016/1739-1456510092.pdf>. [In Ukrainian].

12. *Zvidomlennia Vseukrainskoi akademii nauk u Kyivi za 1923-i rik (Z nahody piatyrychnoho isnuvannia Akademii 1918–1924)* [Report of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv for 1923. On the occasion of the five-year existence of the Academy of 1918–1924]. (1924). Kyiv: Druk. Vseukr. akad. nauk. [In Ukrainian].

13. *Zvidomlennia Ukrainiskoi Akademii nauk u Kyivi za 1924 rik* [Report of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv for 1924]. (1925). Kyiv : Druk. Vseukr. akad. nauk. [In Ukrainian].

14. *Zvidomlennia Ukrainiskoi akademii nauk u Kyivi za 1925 rik* [Report of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv for 1925]. (1926). Kyiv : Druk. Vseukr. akad. nauk. [In Ukrainian].

15. Yefremov, S. (1997). *Shchodennyky. 1923–1929* [Diaries. 1923–1929]. Kyiv : ZAT «Hazeta «RADA». [In Ukrainian].

16. Fond 1, Unit 26325. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

17. Shevchenko, T. (1927). *Povne zibrannia tvoriv. T 4. Shchodenni zapysky (Zhurnal) : tekst, pervistni varianty, komentarii* [A complete collection of works. Vol. 4. Daily notes (Journal): text, first choice, comment]. Kyiv : DVU. [In Ukrainian].
18. *Naukove zhyttia v Poltavi 1914–1924 r.* [Scientific life in Poltava in 1914–1924]. (1925). In *Ukraina* [Ukraine]. No. 1–2. pp. 227–231. [In Ukrainian].
19. Fond 257, Inventory 5, Unit 70. Institute of Archival Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
20. Maksymets, I. *Diiialnist S. Smal-Stotskoho u haluzi shevchenkoznavstva* [S. Smal-Stotsky's activity in the field of Shevchenko studies]. Retrieved from: http://history.org.ua/JournALL/xxx/xxx_2013_18/30.pdf. [In Ukrainian].
21. Fond 269, Inventory 2, Units 240. Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
22. Fond 257, Inventory 5, Unit 130. Institute of Archival Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
23. Fond 1, Unit 25294. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
24. Fond 1, Unit 25295. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
25. Fond 1, Unit 25309. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
26. Fond 1, Unit 26310. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
27. Krychevskiy, V. (1925). Budynok, de zhyv T. H. Shevchenko u Kyievi [The house where T. Shevchenko lived in Kyiv]. In *Ukraina* [Ukraine]. No. 1–2. pp. 136–139. [In Ukrainian].
28. Orlova, N. (2016, March 9th.). Taras Shevchenko dlia ukrainskykh patriotiv buv hetmanom Maidanu [Taras Shevchenko was Hetman of the Maidan for Ukrainian patriots]. In *Democratychna Ukraina* [Democratic Ukraine]. (No 24108). Retrieved from: <https://dua.com.ua/index.php/culture/vitalnya/item/2440-nadiya-orlova-taras-shevchenko-dlya-ukrajinskikh-patriotiv-buv-getmanom-majdanu>. [In Ukrainian].
29. Varenikova, O. V. (2016). P. Fylypovych pro zavdannia shevchenkoznavstva u zbirnyku 1925 roku «Shevchenko ta yoho doba» [P. Filippovich on the problem of Shevchenko studies in the collection of 1925 «Shevchenko and his day»]. In *Filolohichni traktaty* [Philological Tractates]. Pt. 8, No. 3. pp. 83–87. [In Ukrainian].
30. Doroshenko V. V. (1925). *Shevchenkoznavstvo za ostannie desiatylittia (1914–1924). Korotkyi informatyvnyi ohliad* [Shevchenko studies over the last decade (1914–1924). Brief informative review]. Lviv : Drukarnia NT im. Shevchenka. [In Ukrainian].
31. *Shevchenko ta yoho doba. Zbirnyk pershyi* [Shevchenko and his era. Digest 1]. (1925). Kharkiv : DVU. [In Ukrainian].
32. Bykovskiy, L. (1971). *Knyharni – Biblioteky – Akademiia. Spomyny (1918–1922)* [Bookstores – Libraries – Academy. Memoirs (1918–1922)]. Miunkhen-Denver : «Dniprova khvyliya». [In Ukrainian].
33. Dubrovina, L. A., Onyshchenko, O. S. (1998). *Istoriia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. 1918–1941* [History of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. 1941–1964]. Kyiv : NBUV. [In Ukrainian].

Oksana Ivanivna Verbitska,

Candidate of Philosophical Sciences,

Senior Researcher of the Department of History of Academic Science, Institute of Archival Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-1459-954X

e-mail: xenaver2@gmail.com

Lidia Mykolaivna Yaremenko,

Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher,

Director of the Institute of Archival Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-4731-028X

e-mail: lidnik@i.ua

Early stages of the development of Shevchenko's studies in the National Academy of Sciences of Ukraine

The aim of the paper is a scientific reconstruction of the processes of the formation of Shevchenko's studies at the National Academy of Sciences of Ukraine in the first years of its activity (1918–1925). **Methodology of the study** consists in the application of historical, comparative methods, as well as historiographic analysis, bibliographic heuristics. **The scientific novelty** of the work consists in systematization of a multidimensional array of archival documents and historiographic publications as a source of the history of science and integrated coverage of the processes of development of Shevchenko science as an academic scientific school and commemorative activity at the NAS of Ukraine during this period. **Conclusions.** The study of the main scientific and organizational activities of the NAS of Ukraine on the study of the creative heritage of T. Shevchenko makes it possible to eliminate gaps in the study of this area in the history of Ukrainian academic science, as well as recreate the structure and personal composition of the institutes of the Academy of Sciences, where the biography and works of T. Shevchenko were studied. The activities of humanitarian institutions of the Academy of Sciences in those years took place in difficult conditions of changing the socio-economic structure of the state, the almost complete absence of the material base of research and publishing. The peculiarities of the scientific work were the collective work in the commissions on the publication of researches of T. Shevchenko in ten volumes, individual studies of scientists, the formation of historical and cultural collections, the participation of scientists in the founding of memorial institutions, as well as honouring T. Shevchenko memory at all-academic events and organization of scientific meetings of the Academy Scientific Societies to disseminate information about the life and activities of the classic among the public.

Key words: the National Academy of Sciences of Ukraine, the archival heritage, Shevchenko's studies.

Оксана Ивановна Вербицкая,

кандидат философских наук,

старший научный сотрудник отдела истории академической науки Института архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0002-1459-954X

e-mail: xenaver2@gmail.com

Лидия Николаевна Яременко,

кандидат исторических наук, старший научный сотрудник,

директор Института архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0002-4731-028X

e-mail: lidnik@i.ua

Развитие шевченковедческих исследований в Национальной академии наук Украины в ранние годы ее деятельности

Цель работы – научная реконструкция процессов формирования шевченковедческих исследований в НАН Украины в первые годы её деятельности (1918–1925).

Методология исследования заключается в применении исторического и сравнительного методов, а также историографического и источниковедческого анализа, библиографической эвристики. **Научная новизна** работы состоит в комплексной систематизации, анализе и раскрытии информационно-содержательного наполнения многоаспектного массива архивных документов и историографических публикаций как источников по истории академического шевченковедения, освещении коммеморативной деятельности в НАН Украины в указанный период. **Выводы.** Исследование основных научных и организационных направлений деятельности НАН Украины по разработке творческого наследия Т. Г. Шевченко позволило установить основные этапы начала и развития академической шевченкианы, институциональную структуру и персональный состав исследователей этого направления. Несмотря на сложные условия смены общественно-экономической структуры государства в эти годы, почти полное отсутствие научного финансирования, издательской базы, Академия наук смогла создать в своей структуре соответствующие подразделения и определить для них основные направления исследования творческого наследия Т. Г. Шевченко. Характерными формами научной деятельности стали коллективная работа в комиссиях по подготовке издания произведений Т. Г. Шевченко в десяти томах, индивидуальные исследования ученых, формирование историко-культурных коллекций, участие ученых в создании мемориальных учреждений, а также организация общеакадемических мероприятий по увековечиванию памяти Кобзаря и работы научных обществ Академии для распространения информации о жизни и деятельности классика среди общественности.

Ключевые слова: НАН Украины, архивное наследие, академическое шевченковедение.

Статья подготовлена 29 березня 2019 року;

подана до друку 25 квітня 2019 року.

*Лариса Василівна Івченко,
кандидат мистецтвознавства,
завідувач відділу музичних фондів
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-2562-3979
e-mail: ivchenko@nbuv.gov.ua*

*Євгенія Віталіївна Кожушко,
молодший науковий співробітник
відділу музичних фондів
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-9115-4050
e-mail: kozhushko@nbuv.gov.ua*

ВСТАНОВЛЕННЯ АВТОРСТВА МУЗИЧНИХ ТВОРІВ («БЕЗІМЕННИЙ ВЕКСЛЕР»)

Метою роботи є ідентифікація композитора – автора музичних творів, опублікованих з неповними даними (лише ініціали) в Києві, Ялті, Феодосії, Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві, Парижі на початку ХХ ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на основних положеннях системного підходу до культури як цілісності. Застосовувалися методи спеціальних історичних дисциплін – бібліографії, книгознавства, музикознавства, біографістики, зокрема історико-порівняльний метод, а також емпіричні спостереження, що є результатами осмислення авторами власного досвіду роботи з атрибуції творів. Евристичний підхід, організація вибіркового пошуку дозволили віднайти відомості про життєвий і творчий шлях композитора. **Наукова новизна.** За нотними виданнями з фондів ВМФ НБУВ, видавничими каталогами, рекламою, проспектами серій, інформацією з електронних каталогів бібліотек, листуванням та мемуарно-історичною літературою вдалося вперше встановити основні відомості про Семена Векслера (1876, Херсон – 1950, Париж). Визначено, що Семен Векслер і «французький» Серж Векслер – одна й та сама особа. Як музичний редактор (під псевдонімом Серж Векслер) він здійснив багатотомне видання творів Фридерика Шопена, яке вважається одним із важливих і помітних серед численної низки шопенівських видань у ХХ ст. Шість із восьми братів С. Векслера – також музиканти (композитори, диригенти, виконавці, музичні педагоги), які зробили свій внесок у музичну культуру Херсона, Києва, Катеринослава, Одеси. З'ясовано псевдоніми, якими користувався композитор. Уперше складено перелік творів Семена (Сержа) Векслера. Атрибутовано 13 видань з ВМФ НБУВ як твори Семена Векслера, їхній бібліографічний опис вміщено в Додаток. **Висновки.** З'ясовано, що автором є Семен Харитонович Векслер – композитор, капельмейстер, викладач, автор інструктивних вправ та школи гри на фортепіано. Семен Векслер довгий час жив і працював у Херсоні, Криму і Києві, і навіть в еміграції у його музиці продовжували звучати теми, пов'язані з батьківщиною. Інформація про життєвий шлях та творчий спадок нашого земляка хоча і не є визначальною для музичної культури України, але становить її важливу складову, оскільки без вивчення сукупності явищ неможливо створення об'єктивної та цілісної картини історії.

Ключові слова: атрибуція, Семен (Серж) Векслер, Шопен, нотобібліографія, нотні видання, Херсон.

Актуальність теми дослідження. У процесі роботи над укладанням каталогу нотної продукції київського видавця Індржиха Індржишека виникла необхідність встановити точні дані про композиторів/композитора на прізвище Векслер, у т. ч. дізнатися їхні/його біографічні дані. Повні бібліографічні описи нотних видань потребують використання такої форми заголовку індивідуального автора музичного твору, що надавала би змогу об'єднати та упорядкувати його праці, полегшила бібліографічний пошук творів, допомогла розрізнити авторів-однофамільців, а в кінцевому результаті стала складовою для його нотобібліографії, біобібліографії та біографії. Тому важливо озвучити в заголовку інформацію не лише про прізвище та ініціали, але й повні імена митців, а інколи й дати життя. Введення до наукового обігу якомога більшої кількості джерел є необхідним для створення об'єктивної та цілісної картини історії музичної культури.

Аналіз досліджень і публікацій. Тривалий час не вдавалося виявити не тільки дослідження і публікації про творчий шлях композитора Векслера, а навіть згадки про нього в будь-якій музикознавчій літературі. У нагоді стали саме нотні видання, де на титульних аркушах прізвище Векслер зазначали, як S. H. Weksler, S. Ch. Weksler та С. Х. Векслер, тобто без позначення повного імені та по батькові. Крім того, з'ясувалося, що у відділі зберігаються й інші твори невідомого С. Х. Векслера, і кожного разу вказувалися лише ініціали. Пошуки у фонді музичного відділу НБУВ та в Інтернет-ресурсах інших бібліотек дали змогу встановити, що всі видання С. Х. Векслера (а також у варіантах S. H. Weksler, S. Ch. Weksler) опубліковані на території Російської імперії до 1917 р., частина з них – на території сучасної України, а номери опусів його творчого здобутку на той час наближались до 150. Він публікувався в Києві – фірми «Леон Идзиковский», Карл Шепе та Індржих Індржишек, у Ялті – Юліуш Пфейфер, у Феодосії – І. М. Пікман, у Санкт-Петербурзі – Август Іогансон, у Москві – музичний магазин Олександра Федорова «Симфонія», у Варшаві – Густав Гебетнер і Август Вольф. З'ясувалося, що і в західноєвропейських країнах є кілька композиторів на прізвище Weksler або з іншим варіантом написання – Wexler. З них особливу увагу привернули S. Weksler (з одним ініціалом) і Serge Weksler (з «розкритим» ім'ям).

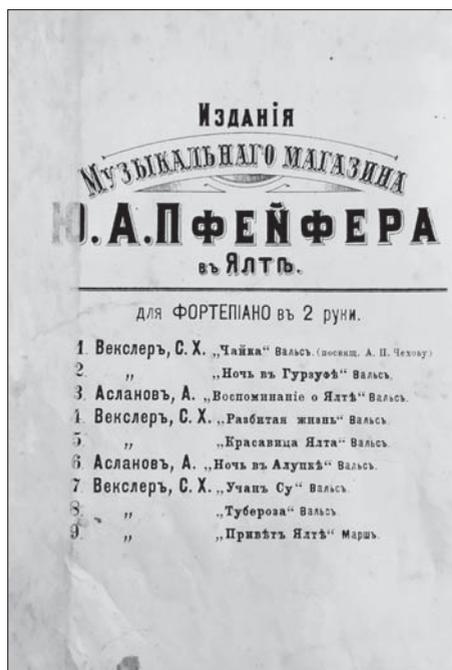
Метою роботи є ідентифікація композитора – автора музичних творів, опублікованих з неповними даними (лише ініціали) в Києві, Ялті, Феодосії, Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві, Парижі на початку ХХ ст. Отже, необхідно знайти інформацію про згаданих Векслерів, оскільки виникла гіпотеза про те, що автор – одна особа, до того ж походженням з українських земель, тому маємо на меті вписати ще одну сторінку до загальної картини музичної культури України.

Виклад основного матеріалу. Вдалося встановити, що С. Х. Векслер (S. H. Weksler, S. Ch. Weksler), твори якого видавалися на початку ХХ ст. в Російській імперії, це Семен Харитонович Векслер¹ – композитор, капельмейстер,

¹ Іноколи трапляються інші варіанти написання по батькові – Хацкелевич або Хаскелевич. Імовірно, що батько композитора прийняв християнство і тому отримав ім'я Харитон. Не виключено, що саме про нього йдеться в документах з ДАОО (Одеса). Інформація зі сторінки «Хацкель Векслер» (див. № 8 у «Списку використаних джерел») – фонд б,

викладач, автор інструктивних вправ для фортепіано. Перше видання творів С. Векслера, відоме на сьогодні, належить власнику музичного магазину в Києві – Карлу Вільгельму Шепе¹ – вальс op. 40 «La Nymphe des Eaux = Русалка», опублікований наприкінці XIX ст. і пізніше перевиданий у І. Індрижишека. Приблизно на самому початку XX ст. у видавничому домі «Леон Ідзиковский» вийшов вальс «Тяжелые минуты = Schwere Minuten» (op. 45), рекламу твору знаходимо в каталозі Ідзиковського [1, с. 95] та в нотному каталозі «Української книгарні» [7, с. 106].

У газеті «Крымский курьер» у 1900 р. йшлося про видання вальсів Векслера: «Вышедшие из печати новые салонные вальсы местного композитора г. Векслера «Чайка» (посвящен Чехову) и «Трильби» обладают красивыми и оригинальными мелодиями и очень изящно изданы. Несмотря на то, что вальсы эти недавно выпущены в свет, они приобрели уже популярность» [9]. Відомості про Семена Векслера знаходимо серед кореспондентів Антона Чехова, якому він надіслав вальси «Чайка» і «Трильби». Щиро вдячний письменник відповів С. Х. Векслеру: «Позвольте принести Вам сердечную благодарность за честь, оказанную мне, и вообще за доброе отношение, которым я дорожу и которое высоко ценю» [9]. Вальс «Чайка», як пише Юлія Долгополова, дослідниця нотної бібліотеки Чеховського дому в Ялті, й досі зберігається в письмовому столі митця [6, с. 50].

Отже, перші видання творів С. Х. Векслера в Ялті з'явилися в 1900 р. Тоді музичне життя міста становило досить різнобарвну картину, хоча й залежало значною мірою від курортних сезонів. Семен Векслер добре відчував смаки й потреби публіки, як і Юліус Пфейфер, німецький підданий, власник магазину з настроєння та ремонту музичних інструментів. Магазин Пфейфера, разом із книжковим магазином «Русская избушка» Ісаака Синані, був одним із двох нестандартних культурних клубів, постійним місцем зустрічі інтелігенції, і розташовувався на першому поверсі готелю «Франція» на ялтинській Набережній. У книзі відвідувачів магазину Синані свої автографи, експромти, епіграми, вірші та побажання залишили Лео-

опис 3, справа 15022: «Об исключении из земледельческого звания еврея Хацкеля Векслера, принявшего христианскую веру. (1853–1866)».

¹ Карл-Вильгельм Вильгельмович Шепе – власник музичного магазину в Києві (вул. Миколаївська, 9), купець 2-ї гільдії.

нід Андреев, Іван Бунін, Володимир Гіляровський, Максим Горький, Олександр Купрін, Василь Немирович-Данченко, Антон Чехов та інші митці [5]. У свою чергу, Набережна слугувала своєрідним «епіцентром» культурного і музичного життя міста ще з 80-х років XIX ст. За традицією, у музичному магазині продавалися й ноти, до того ж Пфейфер намагався догодити ялтинцям та гостям міста власною нотною продукцією, місцевими «родзинками». У нього видано фортепіанні вальси Векслера «Чайка», «Ночь в Гурзуфе», «Разбитая жизнь», «Красавица Ялта», «Учан Су», «Тубероза», про це йдеться в рекламі видавця на останній сторінці маршу Семена Векслера «Привет Ялте»¹. Опубліковані ноти свідчать про популярність творів, а, крім того, ще й про економічний зиск і впевненість Ю. Пфейфера в тому, що наклад буде розпроданий. Інакше він запропонував би Семену Векслеру видавати ноти власним коштом, а не замовляв би друк видань у друкарні В. Гроссе в Москві, що означало більший за вартістю, але професійний підхід стосовно архітектури нотного тексту і оформлення титульного аркуша, ніж в тогочасній Ялті. Концертні програми на пленері, в музичному павільйоні Міського саду на Набережній, склалися саме з розважальної музики – вальсів, маршів, польок, кадрилей, попури. І для домашнього виконання поціновувачі музики також відбирали переважно салонні п'єси. Характерно, що видавнича діяльність Ю. Пфейфера розпочалася саме з творів С. Х. Векслера і А. П. Асланова, оскільки номери нотних дощок вальсу «Ночь в Гурзуфе» – Н. д. Ю. 3 П.², а маршу «Привет Ялте» – Н. д. Ю. 4 П.

У домі-музеї Чехова в Ялті зберігаються чотири візитні картки Векслера, на одній із них він рекомендував себе, як «Капельмейстер», на іншій, у березні 1903 р., вказано адресу: «Киев. Крещатик, № 45, кв. № 3», за якою просив надіслати портрет: «...Вы обещали мне сейчас же по напоминании выслать *Ваш портрет* <...> Когда я прощался с Вами...» [3]. Отже, композитор переїхав до Києва в березні 1903 р., оскільки в 1902 він вітав Чехова зі святом ще з Ялти, але не включено, що повертався до Криму влітку. Відомо, що Семен Харитонович проживав у Феодосії³, де давав уроки фортепіанної гри, серед його учнів була донька генерал-губернатора Давидова⁴, з яким композитор, можливо, був знайомий ще в Херсоні [4]⁵.

¹ У рекламі маршу «Привет Ялте» зазначено також твори композитора і диригента А. П. Асланова (Асланян; 1874, Баку – 1960, Нью-Йорк) – вальси «Воспоминание о Ялте», «Ночь в Алупке».

² Номер нотної дошки у Пфейфера складався з ініціалів видавця та порядкового видавничого номеру, єдиного для всіх примірників накладу.

³ Видання вальсу «Ласки Крыма» у Феодосії в І. М. Пикмана здійснене близько 1900 р. Вальс користувався неабиякою популярністю, про що свідчить його наклад, що становив понад 5 тис. примірників (тобто він декілька разів перевидавався). Опис видання за каталогом РГБ: Векслер, С.Х. Ласки Крыма : Вальс для ф.-п.: 5-я тыс. / соч. С.Х. Векслера. Феодосия : И. М. Пикман, б. г. 7 с.

⁴ Полковника Давидова призначили на пост після херсонського бунту 1905 р. в дисциплінарному батальйоні, під час якого його було поранено.

⁵ Примірник рукопису зберігається в Херсонському обласному краєзнавчому музеї.

Твори С. Х. Векслера опубліковано в 1903–1914 рр. у Індришека. Серед них у 1903 р. видано 2 романи на слова Миколи Мінського¹ – «Я боюсь рассказать» («Я боюсь рассказать, как тебя я люблю...», ор. 101), «Сны мимолетные» («Тянутся тучи по небу тяжелые...», ор. 102), вальс «Трильби» (2-ге видання²). У 1913–1914 рр. видано серію фортепіанних п'єс «4 Morceaux pour piano» (Près de la mer, Rêverie, Nocturne³, Sur l'eau). Про видання «Гаммы, арпеджио и пассажи в 10 отдел.» і перевидання вальсу «Русалка» дізнаємося з каталогів нот Індришека і Київського музичного підприємства за 1926 р. (але у КМП ідеться не про нові видання, а про ті, що зберігаються на складі колишнього видавництва Індришека). П'ять романсів С. Векслера опубліковано в московському музичному магазині О. Ф. Федорова «Симфония», ще декілька в Санкт-Петербурзі в Іогансена, а «Nocturne» для фортепіано у Дрездені – Dresden : Eigentum des Werlegers [! Verlegers] Carl Wertheim⁴. Найбільший номер опусу, знайдений у нотних виданнях до 1917 р., – № 143.

Після 1917 р. жодне видання Векслера не було опубліковане на території Росії. В 1918 р. в Парижі видавництвом Бенжамена Руданеза (B. Roudanez) вийшла друком фортепіанна п'єса S. H. Weksler «Moment triste». З авторитетного файлу про композитора та нотобібліографії, представленої на сайті Національної бібліотеки Франції, дізнаємося, що від 1918 р. твори С. Векслера регулярно публікуються в Парижі різними видавцями, але вже під псевдонімами С. Есве (S. Esvé), Серж, Шулим (Choulim, Schoulin). Псевдонімом Serge Weksler він користувався найчастіше [2].

Серж Векслер – автор численних творів для фортепіано та їхніх перекладів для оркестру, частину з них видано з назвами російською або українською мовами у транслітерації латинськими літерами: Doumka, Bandurist, Molodetz, Bourlak, Grounia, Nitchevo, Smelo rebjata, Samoliot тощо. П'єси надруковано в серії: «Cosmofilm : nouvelle collection d'oeuvres caractéristiques pour petits et grands orchestres arrangées spécialement à l'usage des cinémas, pour: voyages, documentaires, paysages, scènes de mœurs, etc.», що вийшли у видавництві Шудена (Choudens Fils)⁵ наприкінці 1920-х років. Ще одна серія, де друкувалися твори Векслера, – «Mysticfilm : nouvelle collection d'oeuvres caractéristiques pour grands et petits orchestres arrangées spécialement à l'usage des Cinémas, pour...». Також удалося встановити, що С. Векслер написав музику до фільмів «L'Ange du mal»

¹ Мінський, Микола Максимович (1855, с. Глибоке Віленської губернії – 1937, Париж; справж. прізвище – Віленкін) – поет, письменник-містик, один із представників російського декадентства та символізму. Ранній період його творчості дослідники називають «київським», з 1906 р. жив переважно за кордоном (Париж, Берлін)

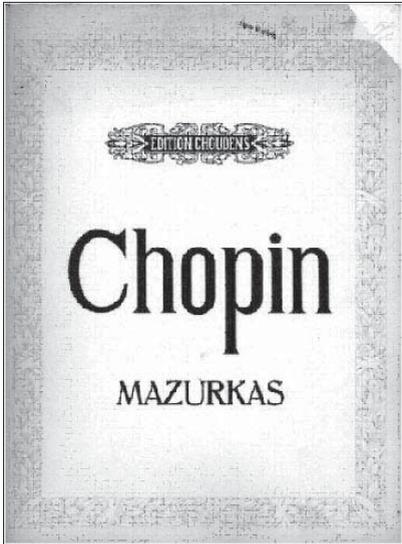
² Перше видання було здійснене близько 1900 р., оскільки тогоріч Векслер подарував його А. Чехову.

³ У фондах музичного відділу НБУВ видання відсутнє.

⁴ Під нотним текстом у «Ноктюрні» зазначено ще чотири твори Векслера: Serenade, Prélude, Au Ruisseau, Elegie.

⁵ Паризьке видавництво Шуден (Choudens) засноване в 1845 р., і воно існує досі.

(1931, «Ангел зла»)¹, «L'ours et le pacha» (1932, «Ведмідь і Паша»)². Пісня «Chant de printemps» («Весняна пісня»)³ з кінофільму «L'Ange du mal» на текст Шарля Мере була одним із музичних лейтмотивів, а інші музичні номери (музика звучить протягом усього фільму) просякнуті фольклорними українськими й польськими пісенними та танцювальними інтонаціями й ритмами⁴.

Вагомим здобутком музиканта стало видання в Шудена (Choudens) у Парижі редакцій творів Фридерика Шопена (балади, вальси, етуди, мазурки, ноктюрни, полонези, прелюди, скерцо, сонати та ін.). Наукова редакція була здійснена С. Векслером у поміркованих традиціях втручання в текст оригіналу і, на думку музикознавця Кшиштофа Грабовського, посідає місце серед найважливіших редакцій шопенівських творів у Франції ХХ ст.: К. Дебюссі (ed. Durant, 1915–1916), Л. Леві (ed. Senart, 1915–1919), Л. Д'єме (L. Diémer: ed. Lemoine, 1915–1918), Л. Вурмзер, М. Мошковський, К. Галеотті, М.-Дж. Піс-Арбо, А. Казелла (L. Wurmser, M. Moszkowski, C. Galeotti, M. J. Riss-Arbeau, A. Casella – Édition Française de Musique Classique, Heugel, 1916–1924), С. Векслер (ed. Choudens,

1928) [10]. Редакція С. Векслера до сьогодні користується попитом у піаністів⁵.

За участю Векслера опубліковано серію п'єс у 1937 р. «Édition Weksler: Édition française des Classiques du Piano : Révues et soignusement doigtées par Serge Weksler» («Видання Векслера : французьке видання класиків для фортепіано, переглянуте і ретельно споряджене аплікатурою Сержем Векслером»), куди увійшли твори Людвіга ван Бетховена, Луїджі Боккеріні, Йозефа Гайдна, Ференца Ліста, Фелікса Мендельсона, Вольфганга Моцарта, Фридерика Шопена, Франца Шуберта, Роберта Шумана та ін.

¹ Режисер фільму Ян Новина-Пржибильський (1902 або 1904–1938) – походженням з України. Фільм вийшов польською мовою з французькими субтитрами за вільно трактованим однойменним романом польської письменниці білоруського походження Елізи Ожешко (Eliza Orzeszkowa). Автор сценарію – Шарль Мере, автор перекладу польською мовою – режисер фільму Ян Новина-Пржибильський. Імовірно, у прокаті фільм мав два варіанти озвучення, а в Польщі йшов під назвою «Шат» («Хам»). Довідники подають у польському варіанті інші прізвища сценариста (Маріан Шийковський) та композитора.

² Одним із головних персонажів фільму є Роксолана, фаворитка султана.

³ Окреме видання пісні здійснене видавництвом Шудена.

⁴ У титрах до фільму авторами музики зазначено Векслера, Жака Даллена і Маріо Нальпаса, а в деяких інших джерелах автором музики вважають Яна Маклакевича (Jan Maklakiewicz).

⁵ В Інтернет-магазинах коштують близько 40 \$ і вважаються дуже рідкісними примірниками (Very scarce edition).

На підставі знайденої інформації можемо скласти висновок, що Серж Векслер і Семен Харитонович Векслер є однією особою, в них збігаються орієнтовний і справжній рік та місце народження¹, а коли у Франції з'явився Серж (1918), Семен перестав друкуватися в Росії (1917). Завдяки аналізу сукупності джерел (нотні видання, каталоги видавництва, зміст серій, електронні каталоги бібліотек) можемо додати декілька втрачених сторінок до його біографії та нотобібліографії.

Семен Векслер народився 23 березня 1876 р. в Херсоні, який наприкінці XIX – на початку XX ст. був містом багатих театральних і музичних традицій із досить цікавим концертним буттям. Тут жили і творили поетеса й письменниця Дніпрова Чайка (Людмила Василевська), відомий етнограф, поет і художник, видавець українських народних пісень Андрій Конощенко (Грабенко), у різні роки концертували знамениті музиканти: скрипалі Леопольд Ауер, Генріх Венявський, Костянтин Думчев, піаніст Лев Сирота, фортепіанне тріо Любошиц, естрадна співачка Анастасія Вяльцева та ін.

Родина Векслерів була багатодітною (Семен – наймолодший із 9-ти братів), багатою, вони утримували власний прибутковий будинок у Херсоні по вул. 3-тя Форштадська, № 14 (або 41)². Історія зберегла пам'ять про діда – гарного скрипаля. Майже всі старші брати Семена були успішними музикантами³, їхні імена – важлива складова історії музичної культури.

Соломон (Зельман) і Рувим Векслери – викладачі Херсонського музичного училища⁴, де Соломон Харитонович створив перший оркестр духових інструментів, ним також були організовані музичні курси для дорослих із викладанням гри на духових інструментах.

Михайло Векслер отримав освіту в Київському музичному училищі (клас фортепіано Г. К. Мороза-Ходоровського), по його закінченні викладав фортепіано як приватний педагог у Києві (від 1906 р. за адресою вул. Пушкінська, 31).

Наум – скрипаль, керував оркестром у Херсоні, під час перебування там всесвітньо відомого скрипаля Адольфа Бродського виконував із ним у квартеті партію другої скрипки. Син Наума – Йосиф – був піаністом, грав соло та у тріо разом із братом батька – Геннадієм – під час концертів у місцевій бібліотеці. Пізніше став лікарем.

Олександр (О. Х. Векслер-Стрижевський) – композитор і диригент у Катеринославі, викладач музики у катеринославських 2-му реальному училищі та Комерційному училищі імені Миколи II, автор музики до першого ігрового українського кінофільму «Запорізька Січ», або «Облога запорізька»⁵.

¹ Інформація про рік і місце народження Сержа Векслера отримана з авторитетного файлу Французької національної бібліотеки.

² Вулиця пізніше мала назву Фрунзе, а нині називається Бориса Модзалевського.

³ Один із братів – Ілля – був лікарем і не став професійним музикантом. З 1933 по 1941 р. керував Інститутом фізичних методів лікування, організованим на базі Народної лікарні № 2 (нині лікарня імені Тропіних) у Херсоні. Не виключено, що ще один брат – Морд[...] Харитонович Векслер практикував як зубний лікар у Києві.

⁴ На сайті училища повідомлено, що Соломон і Рувим Векслери були випускниками Санкт-Петербурзької консерваторії, але фактів, які підтверджують цю інформацію, не знайдено.

⁵ Режисер фільму – Данило Сахненко. Фільм не зберігся до нашого часу, з нього залишилося лише 4 кадри. Хоча фільм був німим, під час його демонстрації в кінотеатрі наживо звучала спеціально створена музика.

Геннадій – скрипаль в Одесі, разом із родиною страчений нацистами під час Другої світової війни.

Семен Векслер емігрував до Франції, ймовірно, в 1918 р. (встановлено за відомостями про видання нот у Парижі). Громадянство Франції отримав 1927 р. Серед його учнів найбільш відомою стала Дінора де Карвальо (1904/5–1980) – бразильська композиторка, диригентка, піаністка, музичний педагог¹. Своему вчителеві вона присвятила твір для фортепіано «Rêverie», виданий у Парижі власним коштом 1923 р. Відомо, що нотні видання С. Х. Векслера зберігаються у 104 бібліотеках Франції, однак у нас про композитора Семена Векслера фактично забули. Помер композитор у Парижі 19 липня 1950 р.

Наукова новизна. За нотними виданнями з фондів ВМФ НБУВ, видавничими каталогами, рекламою, проспектами серій, інформацією з електронних каталогів бібліотек, листуванням та мемуарно-історичною літературою вдалося вперше встановити основні відомості про Семена Векслера. З'ясовано псевдоніми, якими користувався композитор. Визначено, що Семен Векслер і «французький» Серж Векслер – одна й та сама особа. Як музичний редактор (під псевдонімом Серж Векслер) він здійснив багатотомне видання творів Фридерика Шопена, яке вважається одним із важливих і помітних серед численної низки шопенівських видань у ХХ ст. Шість із восьми братів С. Векслера – також музиканти (композитори, диригенти, виконавці, музичні педагоги), які залишили свій внесок у музичну культуру Херсона, Києва, Катеринослава, Одеси. Уперше складено перелік творів Семена (Сержа) Векслера. Атрибутовано 13 видань з ВМФ НБУВ як твори Семена Векслера, їхній бібліографічний опис вміщено в Додаток.

Висновки. З'ясовано, що автор музичних творів, опублікованих із неповними даними (лише ініціали) в Києві, Ялті, Феодосії, Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві, Парижі на початку ХХ ст., – Семен Харитонович Векслер (1876, Херсон – 1950, Париж) – композитор, капельмейстер, викладач, автор інструктивних вправ та школи гри на фортепіано. Семен Векслер довгий час жив і працював у Херсоні, Криму та Києві, і навіть в еміграції в його музиці продовжували звучати теми, пов'язані з батьківщиною. Інформація про життєвий шлях і творчий спадок нашого земляка хоча і не є визначальною для музичної культури України, але становить її важливу складову, оскільки без вивчення сукупності явищ неможливим є створення об'єктивної та цілісної картини історії.

У підсумку статті про С. Х. Векслера вперше подаємо перелік його творів. Оскільки дослідження творчості композитора лише розпочалося, – список неповний. Твори вміщені за алфавітом назв (спочатку кириличним шрифтом, далі латинкою). Назви творів подано *de visu*, але більшість – у тих формі й орфографії, що представлені в непрямих джерелах (видавничі каталоги, реклами, проспекти серій тощо) і в каталозі Національної бібліотеки Франції.

¹ Дінора де Карвальо (*Carvalho, Dinora de (1904–1980)*) стала першою жінкою – членом Бразильської академії музики, першою жінкою бразильською диригенткою – і заснувала в Сан-Паулу жіночий оркестр. Її твір «Місса Профундіс» отримав першу премію як кращий вокальний твір 1977 року від Асоціації музикознавців Сан-Паулу.

ПЕРЕЛІК ТВОРІВ СЕМЕНА (СЕРЖА) ВЕКСЛЕРА

Для оркестру:

Batavienne, (1930); Bourlak, (1929); Caravane arabe, (1928); Confidences, (1930); Conte, (1929); Devant l'icône, (1928); Dorogaya, mélopée, (1929); Doumka, méditation russe, (1927); Fête orientale. Oriental Feast. Poème symphonique, (1927); Grounia, danse russe, (1924); Intermezzo, (1929); Lettre d'un coeur abandonné, poème dramatique, (1928); Loin du monde, (1928); Louma, 3e barcarolle, (1927); Molodetz, danse russe, (1927); Nitchevo, mosaïque russe, (1927); Procession religieuse, (1927); Réconciliation (1930); Riontita, danse espagnole stylisée, (1929); Romance russe, (1926); Sur le rocher, prélude, (1930); Svétlana, rapsodie russe, (1926); Tragédie de la vie, poème mystique, (1930); Triomphe de Titan, poème héroïque (1930).

Для фортепіано:

Красавица Ялта, вальс (1900); Ласки Крыма, вальс (бл. 1900); Ночь в Гурзуфе, ор. 77, вальс (1900); Привет Ялте, ор. 81, марш (1900); Разбитая жизнь, вальс (бл. 1900); Русалка = La Nymphe des Eaux, ор. 40 (189-); Трильби = Trilby, ор. 70 (1900, 2ге вид. 1903); Тубероза, вальс (1900); Тяжелые минуты = Schwere Minuten» (ор. 45) (бл. 1900); Учан Су, вальс (1900); Чайка, вальс (А. П. Чехову) (1900); Abandonnée à jamais, valse triste (1933); Au Jardin, Bandourist--(Cornemuse) (1933); Berceuse (1922); Borissant (1933); Carnet de voyage (1933); Chante-moi encore (1922); Confidences (1932); Crépuscule, Twilight, valse lente (1924); Danse du matelot; Danse russe (1922); Défilé des Comsomols (1932); Deusandrès (1933); Deux Romances (1923); Ekeberoh (1933); Enajetnias (1933); Funiculaire, scherzo (1932); Gitelkaskil (1933); Glissons sur l'onde (1922); Grétastrid, danse suédoise (1932); Josianune, morceau dramatique (1933); Julialiona (1933); Klarachalit (1933); La Villageoise (1924); Laughing, grotesque (1933); Les Poissons en joie (1933); Les Yeux qui mentent (1933); Lettre d'un coeur abandonné, poème dramatique (1928); Louma, troisième barcarolle (1928); Madlibray (1932); Maliboussia (1933); Michabra (1933); Moment triste (1918); Mon coeur pleurait tout bas (1922); Nadzolia, danse sauvage (1933); Naumruvin; Nocturn (1903); Nocturn (1913–1914); Oh ! Viens me voir (duo) (1922); Pays dévasté (1933); Près de la mer (1913–1914); Réjouissance (1933); Rêverie (1914); Ronde des gosses; Rozsonlize (1933); Samoliot; Serafimissa, danse rustique, pour violon et piano (1933); Servek (1933); Sur l'eau : 2-me barcarole (1913–1914); Smelo rebjata (1933); Tristezza dolorosa (1932); Violetta.

Для голосу з фортепіано:

Звезда сияет : восточный романс, ор. 143, слова А. С. Чураева (1909); Колыбельная песня, ор. 118, слова И. Тюменева (1909); Люби всегда : романс-серенада, ор. 117, слова А. Апухтина (1907); Любовь земная, ор. 133; Приди ко мне («Приди ко мне, когда зефир...», дуэт), ор. 136, слова N.N. [! А. В. Кольцова]; Прими цветы : романс-элегия, ор. 120, слова N.N.; Сны мимолетные : романс, ор. 102, слова Н. М. Минского; Страстно я люблю тебя : восточная песнь, ор. 135, слова N.N.; Услышь меня («В тишине ночной услышь меня...»), ор. 138, слова А. Чураева (1902); Чудный сон, ор. 134; Я боюсь рассказать, ор. 101, слова Н. М. Минского; Berceuse. Paroles de André G. Bloch (1923); Chant de printemps, du film «l'Ange du mal». Paroles de Charles Méré (1933); Chante-moi encore. Paroles de André G. Bloch (1923); Glissons sur l'onde. Paroles de André G. Bloch (1923); Les Ennuis de Marecot, chanson orientale chantée dans le film «l'Ours et le Pacha». Paroles de André G. Bloch (1933); Mon coeur pleurait tout bas. Paroles de André G. Bloch (1923); Oh ! viens me voir... duo. Paroles de André G. Bloch (1923).

Музика до кінофільмів:

- «L'Ange du mal» (1931, «Ангел зла»);
«Lours et le pacha» (1932, «Ведмідь і Паша»).

Навчально-інструктивні праці:

- Гаммы, арпеджио и пассажи в 10 отдел. (1914–1917);
École, générale, pour piano (1932).

Редагування творів інших композиторів:

- Бетховен, Боккеріні, Гайдн, Ліст, Мендельсон, Моцарт, Рамо, Шопен, Шуберт, Шуман та ін.

Присвячено Векслеру:

- Carvalho, Dinorá de (1904-1980), Rêverie : piano (1923).

Додаток.

Бібліографічний опис видань С. Х. Векслера з фондів НБУВ

(розташування за алфавітом уніфікованих назв)

1. Векслер, Семен Харитонович (1876–1950)

[Біля моря].

Près de la mer : pour piano / S. H. Weksler. – Киев ; Баку : Собственность издателя, Поставщик Бакинского Отделения Императорского Русск. Музыкальн. Общества, Г. И. Индржишек ; Воронеж : В. Кастнер ; Харьков : Н. Маречек, А. Гергард ; Ю. Г. Циммерман, К. Мейков ; Одесса : Э. Островский ; С. Петербург : Ю. Г. Циммерман, К. В. Иванов ; Ростов н/Д. : Л. Адлер ; Екатеринослав : Г. Кригер, [1913–1914] (Киев : Типо-хромолитография и нотопечатня И. И. Чоколова). – 8 с. : цв. ил. – (4 Морсеаух : pour piano ; № 1). – Н. д. Г. 885 I. : 0 60 с.

Додаткова назва перед нотним текстом: Esquisse.

Рік видання встановлено за номером дошки.

На звороті видання реклама творів серії «К. Регамэ : Романсы для одного голоса в сопр. фп.».

Печатки: Г. И. Индржишек [факсимільний штампель];

Бібліотека Академії Наук УРСР.

Шифр: ВМФ, Jindr. № 58

2. Векслер, Семен Харитонович

[Мрії].

Rêverie : pour piano / S. H. Weksler. – Киев ; Баку : Собственность издателя, Поставщик Бакинского Отделения Императорского Русск. Музыкальн. Общества, Г. И. Индржишек ; Воронеж : В. Кастнер ; Харьков : Н. Маречек, А. Гергард ; Москва : Ю. Г. Циммерман, К. Мейков ; Одесса : Э. Островский ; С. Петербург : Ю. Г. Циммерман, К. В. Иванов ; Ростов н/Д. : Л. Адлер ; Екатеринослав : Г. Кригер, [1914] (Киев : Типо-хромолитография и нотопечатня И. И. Чоколова). – 4 с. : цв. ил. ; 34 см. – (4 Морсеаух pour piano ; № 2). – Н. д. Г. 884 I. : 0 40 с.

Рік видання встановлено за номером дошки.

На звороті видання реклама творів серії «К. Регамэ : Романсы для одного голоса в сопр. фп.».

Дизайн титульного аркуша див. № Ю.

Печатки: Г. И. Индржишек [факсимільний штампель]; Бібліотека Академії Наук УРСР.

Шифр: ВМФ, Jindr. № 59.

3. Векслер, Семен Харитонович

[На воді].

Sur l'eau : 2-me barcarole : pour piano / S. H. Weksler. – Киев ; Баку : Собственность издателя, Поставщик Бакинского Отделения Императорского Русск. Музыкальн. Общества, Г. И. Индржишек ; Воронеж : В. Кастнер ; Харьков : Н. Маречек, А. Гергард ; Москва : Ю. Г. Циммерман, К. Мейков ; Одесса : Э. Островский ; С. Петербург : Ю. Г. Циммерман, К. В. Иванов ; Ростов н/Д. : Л. Адлер ; Екатеринослав : Г. Кригер, [1913–1914] (Киев : Типо-хромолитография и нотопечатня И. И. Чоколова). – 4 с. : цв. ил. ; 34 см. – (4 Morceaux pour piano ; № 4). – Н. д. Г. 886 I. : 0–60 к.

Описано за змістом серії на титульному аркуші.

Рік видання встановлено за номером нотної дошки.

Ціну виправлено нумератором на «1 р.».

Шифр: ВМФ, Jindr. № 60.

4. Векслер, Семен Харитонович

[Ноктюрн].

Nocturn : für Clavier / S. H. Weksler. – Dresden : Eigenthum des Werlegers [! Verlegers] Carl Wertheim ; Kieff : Depôt für Russland J. J. Jindrišek, [1903]. – 5 с. : ил. : 34 см. – Пр М. 1.

Власність видавця Карла Вертгайма, у Індржишека – склад видання і розпродаж для Росії.

Відомостей про видавця Карла Вертгайма не знайдено. У каталозі КМП (1926) номер нотної дошки – 24. У такому разі видання видавалося вперше у 1903 р.

Ціну на титул. арк. проставлено у марках, потім додано ще «0 40» вручну.

Під нотним текстом на с. 3 та 5 подано рекламну інформацію про наступні твори Векслера (зазначено латинкою – S. Weksler): Serenade, Prélude, Au Ruisseau, Elegie.

Шифр: ВМФ, Jindr. № 61.

5. Векслер, Семен Харитонович

Ночь в Гурзуфе : Вальс = Valse : Dedié à mon frère Michel : Op. 77 / arrangée pour piano par S. Ch. Weksler. – В Ялте : Собственность издателя, Издание Музыкального Магазина Ю. А. Пфейфера, [бл. 1900] (В Москве : Лит. В. Гроссе). – 7 с. : ил. ; 32 см. – Н. д. Ю. 3 П.

Рік видання встановлено за номером нотної дошки та іншими виданнями Ю. Пфейфера.

Шифр: ВМФ (конволют вальсів «Н»)

6. Векслер, Семен Харитонович

Привет Ялте : Марш для фортепиано : ор. 81 / сочинение С. Х. Векслера. – В Ялте : Издание и собственность Ю. А. Пфейфера, [бл. 1900] (Москва : Печатня В. Гроссе). – 4 с. : ил.; 32 см. – Проспект видавця на с. 4. – Н. д. Ю. 4 П.

Рік видання встановлено за листом А. П. Чехова С. Х. Векслеру від 13 червня 1900 р.

На звороті видання реклама творів «Издания Музыкального магазина И. А. Пфейфера в Ялте».

Печатки: Державна публічна бібліотека УРСР

Шифр: ВМФ, Щ954.2.

7. Векслер, Семен Харитонович (1876–1950)

Приди ко мне : дуэт [для альты и баритона с фп.] : ор. 136 / слова N. N. [А. В. Кольцова]; музыка С. Х. Векслера. – Москва : Издания А. Федорова, собственность издателя ; Музыкальный магазин «Симфония», [1905–] (Leipzig : Lith. Anst. v. C. G. Röder, G. m. b. H.) – 6 с. : ил., 34 см. – (Романсы и песни С. Х. Векслера). – Н. д. 48.

Літературний інципіт:

«Приди ко мне, когда зефир колышет рощами лениво...».

Кольцов, Олексій Васильович (1809–1842; авт. сл.)

Описано за відомостями перед нотним текстом. На титульному аркуші – зміст серії.

На звороті видання зміст серії «Романсы и песни для пения с аккомпаниментом [! аккомпаниментом] фортепиано».

Перед нотним текстом присвята: «Посвящается Иосифу Казимировичу Гофману».

Присвячено:

Гофман, Йосип Казимирович (1876–1957).

Шифр: ВМФ, Щ943

8. Векслер, Семен Харитонович.

[Русалка]

La Nympe des Eaux : Valse = Русалка : Вальс : Dédiée à M-lle O. M. G. : Op. 40 / arrangée pour piano par S. Ch. Weksler. – Kiew : Propriété de l'Éditeur ; Charles Schepe, Librairie et Magasin de Musique [18–] (Leipzig : Inst. Lith. C. D. Röder). – 7 с. – Н. д. С. 34 S.

Шифр: ВМФ, Jindr.

№ 510 (Шене)

9. Векслер, Семен Харитонович (1876–1950)

Сны мимолетные : романс для тенора или сопрано с акк. фортепиано : [d¹-b²] : Посвящается А. М. Давыдову : Ор. 102 / музыка С. Х. Векслера ; слова Минского. – Киев ; Баку : Собственность издателя, Поставщик Бакинского Отделения Императорского Русского Музыкального Общества, Г. И. Индржишек ; Москва : П. Юргенсон, А. Зейванг и К. Мейков ; Воронеж : В. Кастнер ; Харьков : А. Гергард ; С. Петербург : «Северная Лира» и «Музыкальный Мир» ; Рига : А. Гижикский ; Ростов н/Д. : Л. Г. Адлер ; Екатеринослав : Г. Кригер, ценз. 1903 (Киев : Типо-хромолит. и нотопечатня И. И. Чоколова.). – 6 с. : цв. ил. ; 34 см. – (Издание Г. И. Индржишек). – Н. д. Г. 21 I. : Цена 0 50 коп.

продовження

Літературний інципіт:

«Тянутся тучи по небу тяжелые, мрачно и сыро вокруг...».

Мінський, Микола Максимович (1855–1937; авт. сл.; справж. – Віленкін).

Титульний аркуш оформлений одночасно для 2-х романсів на текст М. Мінського (1-й романс – ор. 101 «Я боюсь рассказать»). Описано за титульним аркушем.

Рік видання встановлено за цензурним дозволом (9 жовтня 1903 р.) на с. 5.

Реклама видавця: «Любимые пьесы и вальсы для фортепиано в 2 руки» з 9 позицій у вигляді нотних інципітів на с. 6.

Нову ціну проставлено нумератором: 90 коп.

Присвячено:

Давидов, Олександр Михайлович (1872–1944)

Шифр: ВМФ, Jindr. № 62.

Примірник видання зберігається також у НББ.

10. Векслер, Семен Харитонович (1876–1950)

Страстно я люблю тебя : восточная песнь [для голоса с фп.] : ор. 135 / слова N. N.; музыка С. Х. Векслера. – Москва : Издания А. Федорова, собственность издателя ; Музыкальный магазин «Симфония», [1905–] (Leipzig : Lith. Anst. v. C. G. Röder, G. m. b. H.) – 4 с. : ил., 34 см. – (Романсы и песни С. Х. Векслера). – Н. д. Г. 47.

Літературний інципіт:

«Встань, проснись, зарею золотою...».

Кольцов, Олексій Васильович (1809–1842; авт. сл.)

Описано за відомостями перед нотним текстом. На титульному аркуші – зміст серії.

На звороті видання зміст серії «Романсы и песни для пения с аккомпаниментом [! аккомпаниментом] фортепиано».

Перед нотним текстом присвята: «A Mlle Bronislawa Brousilowsky».

Присвячено:

Бруссіловська, Броніслава

Шифр: ВМФ, Щ943

11. Векслер, Семен Харитонович (1876–1950)

Trilby : Valse = Трільби [1]: вальс : Op. 70 : Dédicée à Mlle M. M. G. / arrangée pour Piano par S. Ch. Weksler. 2-е изд. – Киев ; Баку : Собственность издателя,

Поставщик Бакинского Отделения Императорского Русского Музыкального Общества, Г. И. Индржишек ; Москва : П. Юргенсон, А. Зейванг и К. Мейков ; Воронеж : В. Кастнер ; Харьков : А. Гергард ; Рига : А. Гижичкий ; Ростов н/Д. : Л. Г. Адлер ; Екатеринослав : Г. Кригер ; С. Петербург : «Северная Лира» и «Музыкальный Мир», [1903–1904] (Киев : Типо-хромолит. и нотопечатня И. И. Чоколова). 7 с. : цв. ил. ; 34 см. – (Издание Г. И. Индржишек). – Н. д. Г. 53 I. : Prix 0 60 cop.

Рік видання встановлено за номером нотної дошки.

У вихідних даних зазначено, що Векслер є не композитором, а аранжувальником цього вальсу. Встановити, чию музику використано у даному випадку, не вдалося.

Присвячено: М. М. Г.

Шифр: ВМФ, Jindr. № 63.

12. Векслер, Семен Харитонович (1876–1950)

Услышь меня : восточная серенада : [для голоса с фп.] : op. 138 / слова А. С. Чураева ; музыка С. Х. Векслера. – Москва : Издания А. Федорова, собственность издателя ; Музыкальный магазин «Симфония», [1905–] (Leipzig : Lith. Anst. v. C. G. Röder, G. m. b. H.) – 4 с. : ил., 34 см. – (Романсы и песни С. Х. Векслера). – Н. д. 49.

Літературний інципіт:

«В тиши ночной уснула вселенная...».

Чураев, А.[?] С. (авт. сл.)

Описано за відомостями перед нотним текстом. На титульному аркуші – зміст серії.

На звороті видання – зміст серії «Романсы и песни для пения с акомпаниментом [! аккомпаниментом] фортепиано».

Перед нотним текстом присвята: «Посвящается Артистке Императорской Оперы Марии Николаевне Кузнецовой-Бенуа»

Присвячено:

Кузнецова-Бенуа, Марія Миколаївна (1888–1966).

Шифр: ВМФ, Ц943

¹ Трільбі – героїня однойменного роману англійського письменника і художника Джорджа Дюморьє (1834–1896). «Трільбі» (1894) свого часу був справжнім бестселером, видавався з численними ілюстраціями автора роману. За сюжетом, натурщиця, повністю позбавлена музичного слуху, була загіпнотизована музикантом Свенгалі, який перетворив її на найблисकुчішу європейську співачку. Тільки поруч зі Свенгалі і тільки під його гіпнотичним поглядом Трільбі була здатна неймовірно гарно співати. Дослідники вважають, що твір Дюморьє вплинув на створення роману «Фантом опери» Гастона Леру.

13. Векслер, Семен Харитонович (1876–1950)

Я боюсь рассказать : романс для тенора или сопрано с акк. фортепиано : [es¹-a²] : Посвящается А. Л. Брайнину : Ор. 101 / музыка С. Х. Векслера ; слова Минского. – Киев ; Баку : Поставщик Бакинского Отделения Императорского Русского Музыкального Общества, Г. И. Индржишек ; Москва : П. Юргенсон, А. Зейванг и К. Мейков ; Воронеж : В. Кастнер ; Харьков : А. Гергард ; С. Петербург : «Северная Лира» и «Музыкальный Мир» ; Рига : А. Гижицкий ; Ростов н/Д. : Л. Г. Адлер ; Екатеринослав : Г. Кригер, ценз. 1903 (Киев : Типо-хромолит. и нотопечатня И. И. Чоколова). – 6 с. : цв. ил. ; 34 см. – (Издание Г. И. Индржишек). – Н. д. Г. 16 I. : Цена 0 50 коп.

продовження

Літературний інципіт:

«Я боюсь рассказать. как тебя я люблю...».

Мінський, Микола Максимович (1855–1937; авт. сл.; справжнє прізвище – Віленкін).

Титульний аркуш оформлено одночасно для 2-х романсів на текст М. Мінського (2-й романс – ор. 102 «Сны мимолетные»).

Рік видання встановлено за цензурним дозволом (5 вересня 1903 р.) на с. 5.

Реклама видавця: «Любимые пьесы и вальсы для фортепиано в 2 руки» з 9 позицій у вигляді нотних інципітів на с. 6.

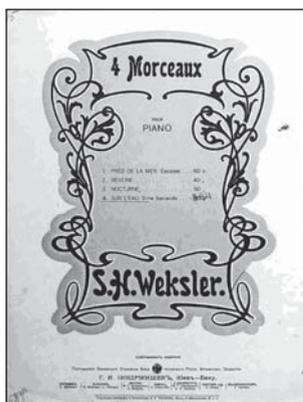
Присвячено:

Брайнін, Абрам Лазарович (1880–після 1941).

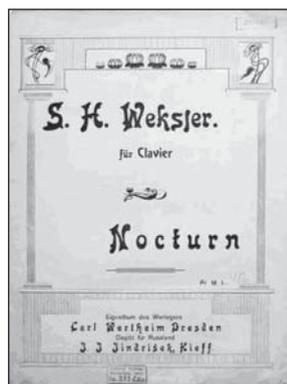
Шифр: ВМФ, Jindr. № 64.

Примірник видання зберігається також у НББ.

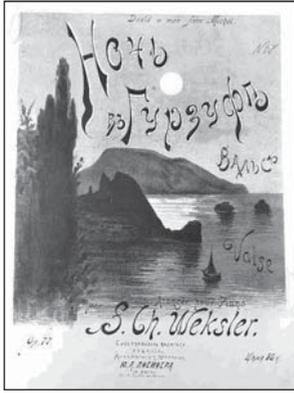
Титульні аркуші видань С. Х. Векслера (цифри позначають номер опису в Додатку)

1,2,3

4

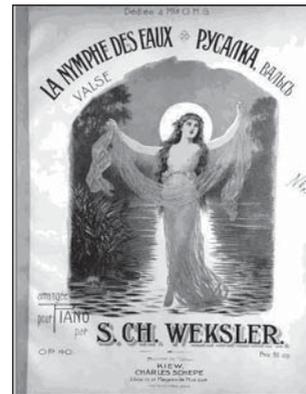
5

6

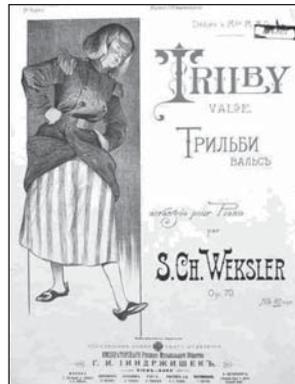
7,
10,
12

8

9,13

11

Список використаних джерел

1. Catalogue des Ouvrages de musique et des livres, publiés par la maison Léon Idzikowski. Kieff, Varsovie, [1912]. 224 с.
2. Serge Weksler (1876–1950) [Електронний документ] // BnF [Bibliothèque nationale de France]. Data. URL: https://data.bnf.fr/fr/14780170/serge_weksler/ Дата звернення: 05.08.2019.
3. Адресная книга. Примечания [Електронний документ] // Антон Чехов. URL: <http://chegov-lit.ru/chegov/dnevnik/adresnaya-knizhka-prim.htm> Дата звернення: 05.08.2019.
4. Векслер, Й. Н. Херсон и его жители : Исторический очерк (на правах рукописи) [Електронний документ] / Векслер Йосиф Наумович. URL: <https://refdb.ru/look/2000763-pall.html> Дата звернення: 30.07.2019). Рукопис зберігається в Херсонському обласному краєзнавчому музеї.
5. Гостинница «Франция» : От Синани к Достоевской [Електронний документ] // Старая Ялта. URL: <http://oldyalta.ru/70-gostinica-franciya-ot-sinani-k-dostoevskoy.html> Дата звернення: 05.08.2019.
6. Долгополова Ю. Г. Нотная библиотека Чеховского дома в Ялте // Чеховские чтения в Ялте: 90 лет со дня основания Дома-музея А. П. Чехова в Ялте : сб. науч. тр. Симферополь: Максима, 2012. С. 50.
7. Каталог нот Української Книгарні, був. ред. «Киевская Старина». У Києві, [після 1910]. С. 106.
8. Хацкель Векслер [Електронний документ] // Фамильный сайт. URL: <http://natiella-haus.narod.ru/index/kh/0-349> Дата звернення: 05.08.2019.
9. Чехов – Векслеру С. Х., 13 июня 1900. [Електронний документ] // Антон Чехов. URL: <http://chegov-lit.ru/chegov/letters/1900-1901/letter-3101.htm> Дата звернення: 05.08.2019.
10. Grabowski, Krzysztof. The works of Frédéric Chopin : Score editions and editorial traditions. URL: http://www.chopin.pl/edycja_1999_2009/recepcja/edytorstwo_muzyczne/wydaw_nut_en.html

References

1. *Catalogue des Ouvrages de musique et des livres, publiés par la maison Léon Idzikowski*. (1912). Kyiv, Warsaw: Idzikowski. [In French].
2. Serge Weksler (1876–1950). In *BnF* [Bibliothèque nationale de France]. Data. Retrieved from: https://data.bnf.fr/fr/14780170/serge_weksler/. [In French].
3. Adresnaya kniga. Primechaniya [Address book. Notes]. In *Anton Chehov*. Retrieved from: <http://chegov-lit.ru/chegov/dnevnik/adresnaya-knizhka-prim.htm>. [In Russian].
4. Veksler, Yosyf Naumovych. *Kherson i ego zhityli : Istoricheskij ocherk (na pravakh rukopisi)* [Kherson and its inhabitants: a historical sketch (unpublished)]. Retrieved from: <https://refdb.ru/look/2000763-pall.html>. [In Russian].
5. Gostinnica «Frantsiya» : Ot Sinani k Dostoevskoi [Hotel «France»: From Sinani to Dostoevskaja] In *Staraya Yalta* [The Old Yalta]. Retrieved from: <http://oldyalta.ru/70-gostinica-franciya-ot-sinani-k-dostoevskoy.html>. [In Russian].

6. Dolgoplova, Yu. G. (2012). Notnaia biblioteka Chekhovskogo doma v Yalte [Music library of the Chekhov House in Yalta]. In *Chekhovskie chteniya v Yalte: 90 let so dnia osnovania Doma-muzeia A. P. Chekhova v Yalte. Sbornik nauchnykh trudov* [Chekhov Readings in Yalta: 90 years since the foundation of the A. P. Chekhov House Museum in Yalta]. Simferopol: Maksima. [In Russian].

7. *Kataloh not Ukrainskoi Knygarni, buv. red. «Kievskaya Starina»*. (1910). [Catalogue of Sheet Music of the Ukrainian Bookstore, old ed. «Old Kyiv»]. Kyiv. [In Ukrainian].

8. *Hatskel Veksler. In Familnyj sait* [Family site]. Retrieved from: <http://nataniella-haus.narod.ru/index/kh/0-349>. [In Russian].

9. Chekhov – Veksleru S. H., 13 iunia 1900 [Chekhov to Veksler S. Kh., June 13, 1900] In *Anton Chekhov*. Retrieved from: <http://chehov-lit.ru/chehov/letters/1900-1901/letter-3101.htm>. [In Russian].

10. Grabowski, Kr. The works of Frédéric Chopin : Score editions and editorial traditions. Retrieved from: http://www.chopin.pl/edycja_1999_2009/recepcja/edytorstwo_muzyczne/wydaw_nut_en.html.

Larysa Vasylivna Ivchenko,

Candidate of Art Studies,

Head of Music Fonds Department, Institute of Book Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-2562-3979

e-mail: ivchenko@nbuv.gov.ua

Yevhenia Vitaliivna Kozhushko,

Junior Researcher of Music Fonds Department, Institute of Book Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-9115-4050

e-mail: kozhusko@nbuv.gov.ua

Authorship of musical works («nameless Veksler»)

The aim of this article is to identify the composer - the author of musical works published with incomplete data (only the initials) in Kyiv, Yalta, Feodosia, Moscow, St. Petersburg, Warsaw, Paris in the early twentieth century. **The methodology of the study** is based on the basic principles of a systematic approach to culture as a whole. There were applied methods of special historical disciplines – bibliography, book science, musicology, biography science, including historical-comparative method, as well as empirical observations – the result of the authors' understanding of their own experience in attribution of works. All this, as well as the heuristic approach, the organization of selective search helped to find information about the life and works of the composer. **Scientific novelty.** For the first time, the basic information about Semen Veksler (1876, Kherson – 1950, Paris) has been established thanks to music publications from the Music Fonds Department of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, publishing catalogues, advertisements, the contents of the series, information about music sources from electronic catalogues of various libraries, correspondence, memoirs and historical literature.

The aliases used by the composer have been identified. It was determined that Semen Wexler and «French» Serge Weksler were the same person. As a music editor (under the pseudonym of Serge Veksler), he redacted a multi-volume edition of the works of Frederic Chopin, which is considered one of the most important and notable among Chopin editions in the twentieth century. Six of S. Weksler's eight brothers were also musicians (composers, conductors, performers, music educators) and marked the musical culture of Kherson, Kyiv, Katerynoslav (Dnipro), Odessa. For the first time a list of the works of Semen (Serge) Weksler is compiled. 13 editions of the Music Fonds Department of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine has been attributed as the works of Semen Weksler, and their bibliographic description is annexed. **Conclusions.** Semen Weksler Kharitonovich was a composer, a conductor, a teacher, an author of instructional exercises in a piano school. Semen Weksler was living and working in Kherson, Crimea, and Kyiv for a long time. But even in the emigration the musical intonation related to his homeland continued to be heard in his musical works. Information about life and heritage of our countryman, although not decisive for the musical culture of Ukraine, is still its important component, because without studying the totality of phenomena it is impossible to create an objective and complete picture of history.

Key words: definition of authorship, Semen (Serge) Weksler, Frederic Chopin, music bibliography, sheet music, Kherson.

Лариса Васильевна Ивченко,

кандидат искусствоведения,

заведующая отделом музыкальных фондов Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0003-2562-3979

e-mail: ivchenko@nbuv.gov.ua

Евгения Витальевна Кожушко,

младший научный сотрудник отдела музыкальных фондов Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0002-9115-4050

e-mail: kozhushko@nbuv.gov.ua

Определение авторства музыкальных произведений («безымянный Векслер»)

Целью работы является идентификация композитора – автора музыкальных произведений, опубликованных с неполными данными (только инициалы) в Киеве, Ялте, Феодосии, Москве, Санкт-Петербурге, Варшаве, Париже в начале XX в. **Методология** исследования опирается на основные положения системного подхода к культуре как целостности. Применялись методы специальных исторических дисциплин – библиографии, книговедения, музыковедения, биографистики, в т. ч. историко-сравнительный метод, а также эмпирические наблюдения – результат осмысления авторами собственного опыта по атрибуции произведений. Все это, а также эвристический подход, организация выборочного поиска позволили найти сведения о жизненном и творческом пути композитора. **Научная новизна.** По нотным

изданиям из фондов ВМФ НБУВ, издательским каталогам, рекламам, проспектам серий, информации из электронных каталогов библиотек, эпистолярному наследию и мемуарно-исторической литературе удалось впервые установить основные сведения о Семене Векслере (1876, Херсон – 1950, Париж). Выяснены псевдонимы, которыми пользовался композитор. Определено, что Семен Векслер и «французский» Серж Векслер – одно лицо. Как музыкальный редактор (под псевдонимом Серж Векслер) он сделал многотомное издание произведений Фридерика Шопена, которое считается одним из важных и заметных среди многочисленных шопеновских изданий в XX в. Шесть из восьми братьев С. Векслера – также музыканты (композиторы, дирижеры, исполнители, музыкальные педагоги), которые оставили свой отпечаток в музыкальной культуре Херсона, Киева, Екатеринослава, Одессы. Впервые составлен перечень произведений Семена (Сержа) Векслера. 13 изданий из ВМФ НБУВ атрибутированы как произведения Семена Векслера, их библиографическое описание подается в Приложении. **Выводы.** Выяснено, что автор – Семен Харитонович Векслер – композитор, капельмейстер, преподаватель, автор инструктивных упражнений и школы игры на фортепиано. Семен Векслер долгое время жил и работал в Херсоне, Крыму и Киеве, и даже в эмиграции в его музыке продолжали звучать темы, связанные с родиной. Информация о жизненном пути и творческом наследии нашего земляка хотя и не определяющая для музыкальной культуры Украины, но есть ее важная составляющая, поскольку без изучения совокупности явлений невозможно создание объективной и целостной картины истории.

Ключевые слова: атрибуция, Семен (Серж) Векслер, Шопен, нотобиблиография, нотные издания, Херсон.

Стаття підготовлена 17 квітня 2019 року;

подана до друку 26 квітня 2019 року.

Татьяна Георгиевна Попова,
доктор филологических наук,
профессор кафедры литературы и русского языка
Северного (Арктического) федерального университета
ORCID: 0000-0002-8431-2962
e-mail: lestvic@mail.ru

КИЕВСКИЕ РУКОПИСИ ЛЕСТВИЦЫ ИОАННА СИНАЙСКОГО

Цель работы. Цель работы – привлечь внимание специалистов к хранящимся в Киеве ценнейшим рукописям одного из самых популярных памятников византийской учительной литературы. **Методология.** Основным методом исследования является лингво-текстологический метод анализа рукописей. Кроме того, в работе применяются описательный, структурный и сравнительно-сопоставительный методы анализа. **Научная новизна.** В статье впервые представлены славянские рукописи Лествицы Иоанна Синайского из собраний Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Всего в Институте рукописи хранится 35 Лествиц, созданных в XIV–XIX вв. 19 рукописей памятника имеются в фонде Киево-Печерской лавры, 6 – находятся в собрании Софийского собора, 3 – в собрании Церковно-археологического музея Киевской духовной академии, 3 – в фонде Почаевской лавры. Кроме того, рукописи Лествицы есть в собрании Киевской духовной академии, в комплексном фонде I «Литературні матеріали», в собрании Нежинского историко-филологического института князя Безбородко и в фонде Пустынно-Николаевского монастыря. 35 сохранившихся славянских кодексов представляют собой множество различных версий славянского текста Лествицы. 14 книг – это «Сибирский Лествичник» Филофея Лещинского. Самый популярный в Средние века афонский перевод Лествицы содержится в 11 рукописях. В четырех рукописях сохранился перевод, выполненный в Киево-Печерской лавре в 1455 г. Три рукописи представляют собой списки с печатного издания Лествицы. В одной рукописи сохранился перевод Лествицы на украинский язык. Одна книга является украинской переработкой текста Лествицы. В одной рукописи сохранился перевод Паисия Величковского. **Выводы.** Без учёта лингвистических и текстологических данных киевских рукописей общая картина бытования Лествицы на славянской почве является неверной и неполной. Изучение киевских рукописей Лествицы важно для истории украинского языка, а также для истории русского языка и общеславянского литературного языка.

Ключевые слова: Лествица Иоанна Синайского, рукописные собрания, славянские переводы с греческого языка, Киево-Печерская лавра.

Актуальность темы исследования. Лествица Иоанна Синайского, один из важнейших памятников византийской учительной литературы, получила широкое распространение на славянских землях, в том числе и на территории Киева. Её рукописи являются ценнейшими источниками по истории языка и культуры славянских народов, однако многие из этих источников практически не введены в научный оборот.

Анализ исследований и публикаций. Все названные в работе рукописи вошли в каталог славянских рукописей Лествицы, составленный автором; в этом

каталоге приведены подробные библиографические сведения по истории изучения и описания рукописей. Комплексное описание бытования Лествицы на киевских землях отсутствует.

Цель исследования. Целью работы является привлечение внимания специалистов к хранящимся в Киеве ценнейшим рукописям одного из самых популярных памятников византийской учительной литературы.

Изложение основного материала.

В Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского хранится не менее 35 славянских рукописей Лествицы XIV–XIX вв.¹ 19 рукописей памятника имеются в фонде Киево-Печерской лавры (ф. 306, далее – КПЛ) под номерами 235–253 (по каталогу Н. И. Петрова). 6 рукописей Лествицы находятся в собрании Софийского собора (ф. 312, далее – Соф.) под номерами 148–153 (по каталогу Н. И. Петрова). Три Лествицы хранятся в собрании Церковно-археологического музея Киевской духовной академии (ф. 301, далее – ЦАМ) под номерами 145, 147, 152, при этом рукопись с шифром ЦАМ / П 145 сохранила две разные версии текста памятника (древнюю и позднюю, восполняющую утраты древней). Три Лествицы находятся в фонде Почаевской лавры (ф. 313, далее – Поч.) под номерами 12, 17, 19. Кроме того, рукописи Лествицы имеются в собрании Киевской духовной академии (ф. 160, далее – КДА) под номером 408, в комплексном фонде I «Літературні матеріали» под номером 4005, в собрании Нежинского историко-филологического института князя Безбородко (ф. 310, далее – Ніж.) под номером 13 и в фонде Пустынно-Николаевского монастыря (ф. 308, далее – Пуст.-Мик.) под номером 558 (по каталогу Н. И. Петрова).

Кроме того, в Коллекции греческих рукописей (ф. 72) под номером 26 хранится поздняя греческая Лествица, созданная в середине XIX в.; см. о ней: [5, с. 197–198 (№ 145)]. Книга входила в библиотеку преподобного Феофана, позднее принадлежала профессору Киевской духовной академии И. М. Королькову, с архивом которого поступила в ИР НБУВ.

Рукописей Лествицы, созданных и бытовавших в важнейшей православной обители – Киево-Печерской лавре, было намного больше, чем 19. Многие древние рукописи Лавры были уничтожены пожаром 1718 года. В числе этих книг были как минимум две древние Лествицы, вошедшие в Опись библиотеки 1554 г. [7, с. 457, прим. 131*]. Из сохранившихся рукописей Лавры создана ранее 1554 г. только одна – КПЛ / П 236, но в библиотеку Лавры книга поступила в конце XVI в. До этого времени она находилась в Тригорском Спасо-Преображенском монастыре.

35 сохранившихся славянских кодексов представляют собой не менее 14 различных версий славянского текста Лествицы. Среди них множество редакций самого популярного в Средние века афонского перевода, киевский перевод, украинский перевод, поздние переработки памятника (украинская

¹ *Сердечно благодарю украинских коллег, сотрудников Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, за возможность познакомиться с рукописями из собраний Института, за большую помощь во время этой работы, за консультации.*

переработка и «Сибирский Лествичник»), а также переводы Паисия Величковского и Дмитрия Ульянинского. Кроме того, в Киеве был известен преславский перевод Лествицы по фрагментам, вошедшим в Пролог: это, например, рукописи 273с/131 из собрания Софийского собора (1480-е гг.), П 178 из собрания Церковно-археологического музея Киевской духовной академии (ок. 1643 г.). Киево-софийская редакция Пролога представлена в конволюте № 529 П из собрания Михайловского Златоверхого монастыря (1480–1490-е гг. и вторая половина XVI в.), см.: [17, с. 97]. Житие Лествичника, переведённое в составе мартовской Минеи, вошедшее в Супрасльскую рукопись (30 марта), сохранилось в рукописи № 117 из собрания Милецкого монастыря на Волыни.

Афонский перевод

14 киевских Лествиц представляют собой разные редакции текста самого популярного на Руси перевода памятника. Наиболее известной (изученной) рукописью этого перевода является так называемая Киприановская Лествица, написанная собственноручно митрополитом Киприаном в 1387 г. в константинопольском Студийском монастыре. В науке имеется мнение о том, что Киприан был переводчиком Лествицы, см., например: [6, с. 225]. О том, что это мнение ошибочно, свидетельствуют данные текстологического анализа славянских рукописей Лествицы. Версия текста, дошедшая в Киприановской Лествице, сохранилась в более ранних рукописях, в частности, в собрании ЦАМ КДА под шифром П 145. По нашим наблюдениям, ЦАМ / П 145 является древнейшей рукописью афонского перевода памятника. Современный филигранологический анализ позволяет датировать ЦАМ / П 145 концом 1360-х – началом 1370-х годов [2, с. 58]. Кодикологическое исследование этой киевской рукописи позволило уточнить существующую в науке датировку самого распространённого в славянской книжности перевода третьей четвертью XIV в. (после 1371 г.) [8, с. 72]. Афонский перевод Лествицы выполнен, в любом случае, ранее 1360-х годов. В целом, относительно времени и места этого перевода мы придерживаемся точки зрения, высказанной Н. Б. Тихомировым: перевод был выполнен «в первой половине XIV в. на Афоне болгарским книжником старцем Иоанном» [21, с. 536]. Поскольку владельцами ЦАМ / П 145 были князь А. Б. Лобанов-Ростовский (бывший в 1878–1879 гг. послом в Константинополе) и архимандрит Антонин Капустин (бывший в 1860–1865 гг. настоятелем русской церкви в Константинополе), можно предполагать если не константинопольское происхождение рукописи (как у Киприановской Лествицы), то, в любом случае, возможность генетических связей с рукописями, созданными в столице Византийской империи.

Кроме ЦАМ / П 145, афонский перевод Лествицы представлен в таких киевских рукописях, как Поч. 12; Поч. 17; КПЛ / П 235; КПЛ / П 236; КПЛ / П 237; Соф. / П 149; Соф. / П 152; Ніж. 13; КДА 408; ИР НБУВ. Ф. I. № 4005.

На основе нескольких редакций афонского перевода соловецкий книжник Сергей Шелонин подготовил печатное издание Лествицы, увидевшее свет в

Московской Синодальной типографии в 1647 г. Списками с этого издания являются такие киевские рукописи, как КПЛ / П 242, Соф. / П 151, Соф. / П 153.

С Киевом связано появление нового славянского перевода памятника.

Киевский перевод

Существование киевского перевода Лествицы впервые отмечено в науке совсем недавно. Этот перевод был обнаружен нами в результате аналитического чтения Лествиц Киево-Печерской лавры в ИР НБУВ, см. об этом: [14, с. 284–286]. Он сохранился в таких рукописях собрания Киево-Печерской лавры XVIII в., как КПЛ / П 238, КПЛ / П 239, КПЛ / П 240, КПЛ / П 241.

Кроме названных четырёх, этот перевод представлен в Лествице из собрания Ярославского государственного историко-архитектурного и художественного музея-заповедника (№ 23/193) и в Лествице Дополнительного собрания Московской духовной академии (№ 6).

Самым ранним дошедшим списком киевского перевода является ярославский кодекс, датированный 4 октября 1637 г. Книга написана в ярославской Тверицкой слободе священноиереем Ермилом, оставившим пространную запись о том, что «книга <...> писана с переводу богоспасаемого града Киева Пречестныя обители <...> Печерския <...> писан же печерский перевод <...> в лета 6963 [1455]». Судя по этой писцовой записи, новый перевод Лествицы был выполнен в Киево-Печерской лавре в 1455 г., – таким образом, логично именовать этот перевод киевским.

Можно предполагать, что рукописей киевского перевода было множество и что протограф и близкие к нему списки сгорели в пожаре Лавры в 1718 г.

Киевские Лествицы нового славянского перевода настолько похожи друг на друга, что сохранили даже одинаковые глоссы, некоторые на украинском языке, напр.: «Преподобныя убо добродетели (глосса: цноты) Ияковли Лествици уподобишася, неподобныя же злобы (глосса: нецноты або злосты деяния) – веригам...», цит. по: КПЛ / П 238, л. 80. Точно такой же текст содержится в КПЛ / П 239, л. 93; КПЛ / П 240, л. 103 об.; КПЛ / П 241, л. 77 об.

Текстологическими приметами киевского перевода являются следующие: 1) из текста памятника исключены все обрамляющие статьи (в рукописях перевода отсутствуют даже житие Лествичника и Слово к пастырю); 2) третья часть Слова 26 выносится в конец рукописей в качестве оглавления; 3) в рукописях имеется «заключение»: «Хотящим в книзе животней на небесех имена своя написати добрейший к восшествию тамошнему путь книга сия явственно покажет», цит. по: КПЛ / П 240, л. 262 (обычно этот текст в других версиях предваряет рукописи всех остальных славянских переводов). Рукописи киевского перевода не имеют толкований.

Рукописи нового перевода содержат характерную «ошибку» в нумерации Слов 17–23 (Слово 17 обозначается как вторая часть Слова 16: “Того ж степени часть вторая; о нестяжании”, цит. по: КПЛ / П 241, л. 113 и т.д. до Слова 23, первая

часть которого обозначена как Слово 22, а вторая часть – как Слово 23). Эта «ошибка» встречается в некоторых греческих рукописях: Слово 17 (О нестяжании) входит в состав Слова 16 (О сребролюбии). Таким образом, греческий текст, использованный в качестве оригинала перевода, должна маркировать указанная «ошибка».

Текст рукописей киевского перевода резко отличается от текстов других славянских переводов и редакций. С конца XVI в. в Киево-Печерской лавре имела хождение версия афонского перевода, представленная в КПЛ / П 236, однако сравнение КПЛ / П 236 и рукописей киевского перевода (КПЛ / П 238, КПЛ / П 239, КПЛ / П 240, КПЛ / П 241) показало абсолютное несовпадение текстов названных списков.

С Киевом связан ещё один славянский перевод памятника – украинский.

Украинский перевод

Существование украинского перевода памятника впервые было отмечено автором описания рукописей Церковно-археологического музея Киевской духовной академии, см.: [11, с. 83–86]. Учёный обнаружил украинский перевод в ЦАМ / П 152. Позднее названная рукопись привлекала внимание В. Н. Перетца [9].

Кроме ЦАМ / П 152, украинский перевод сохранился в Лествице середины XVII в. из собрания И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича Российской государственной библиотеки (Москва), № 106. Житие Иоанна Лествичника в украинском переводе содержит сборник XVII в. «Триодь Постная» из собрания А. А. Титова Российской национальной библиотеки (Санкт-Петербург), № 909.

Предварительные наблюдения над текстами указанных рукописей показывают, что на украинский язык Лествица была переведена с той версии славянского текста, которая дошла в ЦАМ / П 145 и близких ей среднеболгарских списков, см. об этом: [14, с. 186–189]. Греческий текст Лествицы, вероятно, к переводу не привлекался. Перевод был выполнен, скорее всего, во второй половине XVII в., возможно, в Межигорском монастыре, поскольку обе книги перевода принадлежали названному монастырю.

С другим крупнейшим украинским монастырём – Почаевской лаврой – связано существование ещё одной версии славянского текста Лествицы.

Украинская переработка Лествицы

Эта версия текста Лествицы обнаружена нами в рукописи XVIII в. из собрания Почаевской лавры, № 19. Как представляется, эта рукопись ещё не привлекала внимание исследователей, несмотря на то, что была введена в научный оборот, см.: [1, с. 42–45 (№ 19 (124))].

Заглавный лист в книге отсутствует, и в описании В. Березина рукопись именуется «Поучительные слова для иноков». Рукопись являет собой сокращённую версию текста Лествицы, основой которой мог стать один из многочисленных вариантов афонского перевода. Текст Лествицы перемежается с выписками из

Евангелий (от Иоанна, от Матфея), псалмов, Макария Александрийского, Патерика, Пролога и др.

Другие рукописи, сохранившие такую же версию Лествицы, как Поч. 19, нам неизвестны. Возможно, книга представляет собой индивидуальное творчество одного из монахов Почаевской лавры.

С конца XVII в. начинается хождение новая славянская переработка текста памятника, ставшая чрезвычайно популярной на киевских землях под названием «Сибирский Лествичник».

«Сибирский Лествичник» Филофея Лещинского

Создание «Сибирского Лествичника» связано с именем митрополита Филофея, проповедника, просветителя, апостола Сибири. Святитель Филофей Лещинский был родом из Малороссии, образование он получил в Киевской духовной академии, постриг принял в Киево-Печерской лавре. Одним из важнейших его трудов стала творческая переработка Лествицы, которую Филофей назвал так: «Книга от словес преподобного отца нашего Иоанна Лествичника, з степени тридесяти, и прочих богодухновенных отец от нравоучений в поучение иноком собранная». За основу текста Филофей взял печатное издание книги (М., 1647). Его труд является вольным переложением памятника: «заимствуемое из Лествицы преп. Иоанна составитель излагает более или менее своими словами, иное опуская, другое – представляя в более пространным виде» [4, с. 279]. К тексту Лествицы он добавлял собственные размышления, комментарии и выдержки из святоотеческой литературы. 30 глав «Лествицы» преобразованы Филофеем Лещинским в 70 глав «Сибирского Лествичника».

Всего на сегодняшний день нам известно о существовании 28 рукописных книг «Сибирского Лествичника», созданных на церковнославянском языке в период с конца XVII по конец XVIII в., см. об этом: [16]. Половина из этих книг (14) хранится в Киеве, в собраниях ИР НБУВ: Киево-Печерской лавры (№ 244–253), Софийского собора (№ 148, 150), Церковно-археологического музея Киевской духовной академии (№ 147) и Пустынно-Николаевского монастыря (№ 558).

Самая ранняя книга «Сибирского Лествичника» (Соф. / П 150) датирована концом XVII в. [12, с. 38]. Таким образом, переработкой Лествицы Филофей занимался в конце XVII в., будучи монахом Киево-Печерской лавры.

Рукописей «Сибирского Лествичника» было больше, чем 28. Имеются книги памятника, судьба которых неизвестна. Так, например, в рукописи Библиотеки Румынской академии наук (№ 583) сохранилась запись, перенесённая писцом из другого кодекса: «сия книга <...> написана в року 1707 в скиту Китайском ведомстве в Киево-Печерской лавре, состоящемся 8 верст расстоянием от лавры вниз над Днепром». Местонахождение этой книги неясно, однако сам факт того, что она существовала (или существует), ещё раз подтверждает большую популярность «Сибирского Лествичника» на украинских землях в первой половине XVIII в.

Один их списков «Сибирского Лествичника» имелся в Любечском монастыре, с которого начался духовный путь будущего великого старца Паисия Величковского. Первым послушанием 17-летнего инока Петра в Любечском монастыре (около 1740 г.) стало переписывание Лествицы. В автобиографии преподобный Паисий пишет: игумен монастырского скита во имя Онуфрия Великого «единою призвав мя даде мне книгу преподобнаго отца нашего Иоанна Лествичника, расположенную на семьдесят поучений» [18, с. 56]. Таким образом, очевидно, что этой книгой был «Сибирский Лествичник». В ските Онуфрия Великого Любечского монастыря, будучи отроком, Паисий переписал немного более половины («мало большую часть») книги (судьба этой рукописи, к сожалению, неизвестна, как неизвестна и судьба оригинала рукописи). С тех пор Лествица стала одной из любимых книг Паисия. Большой заслугой святого Паисия является новый перевод Лествицы.

Перевод Паисия Величковского

Первые рукописи, сохранившие текст перевода Паисия Величковского, датированы 1781 г.; это сборник Славянского фонда Библиотеки Румынской академии наук (№ 384) и сборник собрания Новонямецкого монастыря из Национального архива Республики Молдова (№ 16). Таким образом, можно предположить, что над переводом Лествицы Паисий Величковский работал в начале 1780-х или в конце 1770-х годов.

В работе над переводом Паисий использовал несколько греческих источников, печатных и рукописных [13, с. 21–22]. Ко времени выполнения нового перевода греческая Лествица издавалась не менее 5 раз: в Венеции (1590, 1690, 1693, 1774) и в Париже (1633). Однако в основу перевода Паисия легла неизданная версия греческого текста, которая сохранилась в рукописи Gr. 297 из собрания Баварской государственной библиотеки (Германия, Мюнхен).

Новый перевод Лествицы получил довольно широкое распространение в славянской письменности; его рукописи бытовали в Румынской Молдове, в Болгарии, на Афоне, на Руси, в Киево-Печерской лавре. Нам известно о существовании 15 рукописей перевода Паисия, см. об этом: [15]. Одна из этих книг хранится в ИР НБУВ (КПЛ / П 243).

Дело преп. Паисия Величковского продолжили его многочисленные ученики. Ярким примером этому является деятельность преп. Макария Оптинского, под руководством которого в Оптиной пустыни велась активная работа по переводу и изданию святоотеческих творений. Макарий тщательно изучил все доступные ему печатные издания, а также славянские и греческие рукописи Лествицы и организовал работу над новым переводом Лествицы. Над этим переводом трудились ближайшие ученики Макария: иеромонах Ювеналий (Половцев) и иеромонах Амвросий. В работе над Лествицей принимал участие и иеромонах Климент (Зедергольм), послушник Оптиной пустыни, прекрасно знавший греческий язык. Результат соборного труда, новый перевод под на-

званием «Преп. о. н. Иоанна, игумена Синайской горы, Лествица с алфавитным указателем и примечаниями», был впервые издан в Москве, в Синодальной типографии в 1862 г., с тех пор постоянно переиздается (до революции и с 1991 г. почти ежегодно) и является самой известной в настоящее время русской версией Лествицы.

Одна из рукописей оптинского перевода Лествицы (собрание Оптиной пустыни Российской государственной библиотеки, № 511) сохранила писцовую запись, в которой сообщается, что книга «исправлена с разных переводов оной книги, имеющих в Оптиной пустыни: первый и главный перевод, к которому более придерживались, как достоверно точному, – молдавского старца Паисия» (л. 317).

Менее известной поздней русской версией Лествицы является перевод Дмитрия Ульянинского.

Перевод Дмитрия Ульянинского

Дмитрий Родионович Ульянинский (1756–1824) служил переводчиком при Синоде, позднее стал директором Синодальной типографии. Ему принадлежит перевод Лествицы, изданный в 1785 г. в Москве. Этот перевод Макарий Оптинский характеризовал так: «имеет слог литературный, весьма приятный и полуславянский, к которому наши слухи привыкли и сроднились, но только нет правильности в переводе ни с Паисиевою, ни с Макариевою, ни с Игнатиевою, ни с старинною» (письмо 200) [20, с. 313–314] (имеются в виду перевод Паисия Величковского и русские переработки Макария Глухарева и Игнатия Брянчанинова).

Текст перевода Дмитрия Ульянинского, представляющий собой русский книжный язык последней четверти XVIII в., в литературе может именоваться «новым славянским», «славяно-русским» и «полуславянским».

Со времени первого печатного издания Лествицы (М., 1647 г.) необходимость в переписывании книги постепенно сходит на нет. В Москве, Петербурге, Варшаве, Киеве регулярно выходят в свет печатные издания с разными версиями текста памятника (афонского перевода редакции Сергия Шелонина, переводов Амвросия Оптинского, Агапита Введенского, Дмитрия Ульянинского).

Как представляется, из печатных текстов Лествицы в Киеве наиболее известен был перевод Дмитрия Ульянинского. Этот перевод переиздавался в Киевской типографии не менее 5 раз: в 1823, 1836, 1862, 1869, 1877 гг. Поэтому неслучайно, что утраты древнего текста Лествицы в рукописи Церковно-археологического музея Киевской духовной академии ЦАМ / П 145 (конца 1360-х – начала 1370-х гг.) были восполнены по печатному тексту перевода Дмитрия Ульянинского. Перевод сохранился на лл. 3 и 25 названной рукописи.

Рукописи Лествицы, связанные с Киевом, можно найти не только в киевских (украинских) собраниях, но и в библиотеках разных стран мира. Важнейшей из таких книг является рукопись собрания Н. П. Румянцева (фонд 256 Отдела

рукописей Российской государственной библиотеки), № 198. Это не только древнейший список памятника – это один из самых первых текстов, сохранивших русский извод древнеславянского языка середины XII в. Ещё А. И. Соболевский считал, что эта рукопись отразила особенности древнекиевского говора и могла быть создана в Киеве [19, с. 356–357]. Это мнение учёного представляется справедливым.

В XII–XIII вв. Лествица была хорошо известна в Киеве. Ссылки на памятник имеются в Сказании о подвижниках Печерских и в Повестях о святых иноках Печерских, см.: [3, с. 900]. Заметим, что цитаты из памятника, включённые в состав Киево-Печерского Патерика, не повторяют ни текст первого славянского перевода Лествицы, ни текст фрагментов памятника, вошедших в состав Изборников 1073 и 1076. Цитаты из Лествицы в Киево-Печерском Патерике являются свободным переложением текста памятника (возможно, текст цитируется по памяти). Например, фрагмент Патерика “Мати всему злу сребролюбие, якоже рече Лествичник” (начало главы 33) содержит неточность: Лествичнику приписаны слова апостола Павла из Первого послания к Тимофею (Корень всему злу сребролюбие). Это свидетельствует о большом авторитете автора Лествицы в среде киевского монашества.

Большой популярностью на киевских землях пользовалась Лествица не только в начальную эпоху славянской письменности. После выхода в свет печатного издания (М., 1647) количество рукописей Лествицы резко уменьшается, однако в Киеве книгу продолжают активно переписывать: 28 из 35 хранящихся в ИР НБУВ рукописей созданы в конце XVII–XIX вв. При этом остаётся надежда на обнаружение исчезнувших из поля зрения исследователей киевских рукописей Лествицы. Одной из таких книг является Лествица XVIII в., созданная во Флоровском Вознесенском женском монастыре, см. о ней: [10, с. 253 (№ 570)]. Местонахождение библиотеки названного монастыря неизвестно.

Кроме названных рукописей Лествицы, в ИР НБУВ хранятся многочисленные аскетические сборники с фрагментами из текста книги; некоторые из этих сборников вошли в Каталог славянских рукописей Лествицы, см.: [22].

Научная новизна. В статье впервые называются славянские рукописи Лествицы Иоанна Синайского из собраний Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Выводы. Без учёта лингвистических и текстологических данных киевских рукописей общая картина бытования Лествицы на славянской почве является неверной и неполной. Изучение киевских рукописей Лествицы важно для истории украинского языка, а также для истории русского языка и общеславянского литературного языка.

**Рукописи Лествицы
в собраниях Института рукописи
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского**

<i>Собрание Киево-Печерской лавры (ф. 306)</i>	
1. КПЛ / П 235 (1560–1580-е гг.)	афонский перевод
2. КПЛ / П 236 (кон. XV – нач. XVI в.)	афонский перевод
3. КПЛ / П 237 (втор. треть XVII в.)	афонский перевод
4. КПЛ / П 238 (XVIII в.)	киевский перевод
5. КПЛ / П 239 (XVIII в.)	киевский перевод
6. КПЛ / П 240 (XVIII в.)	киевский перевод
7. КПЛ / П 241 (перв. полов. XVIII в.)	киевский перевод
8. КПЛ / П 242 (1779 г.)	список с печатного издания
9. КПЛ / П 243 (1850 г.)	перевод Паисия Величковского
10. КПЛ / П 244 (перв. полов. XVIII в.)	«Сибирский Лествичник»
11. КПЛ / П 245 (перв. полов. XVIII в.)	«Сибирский Лествичник»
12. КПЛ / П 246 (нач. XVIII в.)	«Сибирский Лествичник»
13. КПЛ / П 247 (нач. XVIII в.)	«Сибирский Лествичник»
14. КПЛ / П 248 (нач. XVIII в.)	«Сибирский Лествичник»
15. КПЛ / П 249 (нач. XVIII в.)	«Сибирский Лествичник»
16. КПЛ / П 250 (нач. XVIII в.)	«Сибирский Лествичник»
17. КПЛ / П 251 (XVIII в.)	«Сибирский Лествичник»
18. КПЛ / П 252 (1766 г.)	«Сибирский Лествичник»
19. КПЛ / П 253 (XVIII в.)	«Сибирский Лествичник»
<i>Собрание Софийского собора (ф. 312)</i>	
20. Соф. / П 148 (кон. XVII – нач. XVIII в.)	«Сибирский Лествичник»
21. Соф. / П 149 (нач. XVI в. (ч. I) и 1670-1680-е гг. (ч. II))	афонский перевод
22. Соф. / П 150 (кон. XVII в.)	«Сибирский Лествичник»

23. Соф. / П 151 (перв. полов. XVIII в.)	список с печатного издания
24. Соф. / П 152 (кон. XVII – нач. XVIII в.)	афонский перевод
25. Соф. / П 153 (кон. XVIII в.)	список с печатного издания
<i>Собрание Церковно-археологического музея Киевской духовной академии (ф. 301)</i>	
26. ЦАМ / П 145, кроме лл. 3 и 25 (кон. 1360-х – нач. 1370-х гг.)	афонский перевод
ЦАМ / П 145, лл. 3 и 25 (XIX в.)	перевод Дмитрия Ульянинского
27. ЦАМ / П 147 (кон. XVII – нач. XVIII в.)	«Сибирский Лествичник»
28. ЦАМ / П 152 (перв. полов. XVII в.)	украинский перевод
<i>Собрание Киевской духовной академии (ф. 160)</i>	
29. КДА 408 (1539 г.)	афонский перевод
<i>Собрание Почаевский лавры (ф. 313)</i>	
30. Поч. 12 (серед. XVI в.)	афонский перевод
31. Поч. 17 (XVII в.)	афонский перевод
32. Поч. 19 (XVIII в.)	украинская переработка
<i>Собрание Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (ф. 310)</i>	
33. Ніж. 13 (кон. XVI в.)	афонский перевод
<i>Комплексный фонд I «Літературні матеріали»</i>	
34. ИР НБУВ. Ф. I. № 4005 (1801 г.)	афонский перевод
<i>Собрание Пустынно-Николаевского монастыря</i>	
35. Пуст.-Мик. / П 558 (1723 г.)	«Сибирский Лествичник»
<i>Коллекция греческих рукописей (ф. 72)</i>	
36. ИР НБУВ. Ф. 72. № 26 (серед. XIX в.)	поздняя греческая версия

Список литературы

1. Березин В. Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1881. 81 с.
2. Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог; коди-

кололого-орфографічне дослідження; палеографічний альбом. Київ : НАН України, НБУ ім. В. І. Вернадського, 2007. 266 с.

3. Голубинский Е. История русской церкви. Т. I (Период киевский или домонгольский). Ч. 1. Москва : Ун-кая тип., 1901. 1136 с.

4. Горский А. В., Невоструев К. И. Описание славянских рукописей Московской Синодальной (патриаршей) библиотеки. Отд. II. Писания святых отцов. Ч. 3. Разные богословские сочинения (прибавление). Москва: Синодальная тип., 1862. 687 с.

5. Грецькі рукописи у зібраннях Києва : каталог / упоряд. Є. Чернухін. Київ – Вашингтон : НАН України, НБУ ім. В. І. Вернадського, 2000. 384 с.

6. Дмитриев Л. А. Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы // Труды Отдела древнерусской литературы. Т. XIX. Русская литература XI–XVII веков среди славянских литератур. Москва–Ленинград : Изд-во АН СССР, 1963. С. 215–254.

7. Макарий (Булгаков). История русской церкви. Книга четвёртая. Часть первая: История русской церкви в период постепенного перехода её к самостоятельности (1240–1589). Москва : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. 592 с.

8. Мострова Т. Към вопроса за Лествицата в славянската ръкописна традиция // Palaeobulgarica / Старобългаристика. София, 1991. № 3. С. 70–90.

9. Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. IV. Опыт перевода Лествицы на украинский язык // Сборник Отделения русского языка и словесности. Ленинград, 1926. Т. 101. № 2. С. 73–77.

10. Петров Н. И. Описание киевских рукописных собраний // Чтения в обществе любителей истории и древностей российских. Москва, 1897. Кн. 2. Отд. II. С. 253–254.

11. Петров Н. И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Вып. 1. Киев: Тип. С. Т. Еремеева, 1875. 280 с.

12. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 3. Библиотека Киево-Софийского собора. Москва : Ун-кая тип., 1904. 372 с.

13. Попов Н. Рукописи Московской Синодальной (Патриаршей) библиотеки. Вып. II. Симоновское собрание. Москва : Синодальная тип., 1910. 213 с.

14. Попова Т. Г. Лествица Иоанна Синайского в славянской книжности. Саарбрюккен : LAMBERT Academic Publishing, 2011. 457 с.

15. Попова Т. Г. Лествица Иоанна Синайского в переводе Паисия Величковского // Афонська спадщина : наук. альманах. Вид. Міжнародного ін-ту афонської спадщини в Україні. Вип. 3–4. Київ–Чернігів: Изд-во ун-та, 2016. С. 186–196.

16. Попова Т. Г. Сибирский Лествичник Филофея Лещинского и его рукописи // Рукописи, старопечатные и редкие книги в собраниях России : сб. науч. ст. Новосибирск : ГПНТБ СО РАН, 2018. С. 115–128.

17. Попова Т. Г., Чистякова М. В. Сказания из Лествицы в древнерусском Прологе // Русская литература. Санкт-Петербург, 2017. № 1. С. 95–107.

18. Преподобный Паисий Величковский. Житие и избранные творения / Церковнославянский текст с параллельным русским переводом А. П. Власюка. Серпухов: Изд-во «Наследие православного Востока», 2014. 560 с.

19. Соболевский А. И. Источники для знакомства с древнекиевским говором // Журнал Министерства народного просвещения. Москва, 1885. № 2 (февраль). С. 349–357.

20. Собрание писем блаженной памяти оптинского старца Макария. Письма к монашествующим. Ч. 1. Москва: Изд-во Козельской Оптиной пустыни, 1862. 843 с.

21. Тихомиров Н. Б. Лествица Иоанна Синайского // Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. Вып. 1. Москва: Изд-во «Индрик», 2002. С. 534–537.

22. Popova T.G. Die Leiter zum Paradies des Johannes Klimakos. Katalog der slavischen Handschriften / Лествица Иоанна Синайского: каталог славянских рукописей. Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2012. 1073 с.

References

1. Berezin, V. (1881). *Opisanie rukopisei Pochaevskoi lavry, hraniashhihsia v biblioteke muzeia pri Kievskoi duhovnoi akademii* [Description of the manuscripts of the Pochaev Lavra, stored in the library of the museum at the Kyiv Theological Academy]. Kyiv: Tip. G.T. Korchak-Novitckogo. [In Russian].

2. Hnatenko, L. (2007). *Slovianska kyrylychna rukopysna knyha XIV st. z fondiv Instytutu rukopysu Nacionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Katalog. Kodykologo-orfohrafichne doslidzhennia. Paleohrafichnyi albom* [Slavic Cyrillic handwritten books of the 14th century in the fonds of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Catalogue. Codicologico-orthographic research. Paleographic album]. Kyiv: Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. [In Ukrainian].

3. Golubinskii, E. (1901). *Istoria russkoi tserkvi. T. I (Period kievskii ili domongolskii)* [History of the Russian Church. Vol. I (Kyiv period or pre-Mongol)]. Moscow: Un-kaia tip. [In Russian].

4. Gorskii, A. V., Nevostruev, K. I. (1862). *Opisanie slavianskikh rukopisei Moskovskoi Sinodalnoi (patriarshei) biblioteki. Otd. II. Pisaniia sviatykh otcov. Ch. 3. Raznye bogoslovskie sochineniia (pribavlenie)* [Description of the Slavic manuscripts of the Moscow Synodal (Patriarchal) Library. Vol. 2. The works of the Holy Fathers. Pt. 3. Various theological compositions (addendum)]. Moscow: Sinodalnaia tip. [In Russian].

5. *Hretski rukopysy u zibranniakh Kyeva. Katalog*. [Greek manuscripts in the collections of Kyiv. Catalogue]. (2000). Ye. Chernukhin (Comp.). Kyiv: Natsionalna Biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho; Washington: Harvard University. [In Ukrainian].

6. Dmitriev, L. A. (1963). Rol i znachenie mitropolita Kipriana v istorii drevnerusskoi literatury [The role and significance of Metropolitan Cyprian in the history of old Russian literature]. In *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury* [Works of the Department of Old Russian Literature]. Vol. 19, pp. 215–254. Moscow, Leningrad: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].

7. Makarii (Bulgakov). (1996). *Istoriia russkoi cerkvi. Kniga chetvertaia. Chast pervaiia: Istoriia russkoi cerkvi v period postepennogo perekhoda ee k samostoiatelnosti (1240–1589)* [History of the Russian Church. Book 4. Pt. 1: History of the Russian Church during the period of its gradual way to independence (1240–1589)]. Moscow: Izd. Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo manastyria. [In Russian].

8. Mostrova, T. (1991). Kum voprosa za Lestvicata v slavianskata rukopisna tradiciia [To the question about the «Ladder» in the Slavonic handwritten tradition]. In *Palaeobulgarica*. Vol. 3, pp. 70–90. Sofia: Staroblgaristica. [In Bulgarian].

9. Perettec, V. N. (1926). Issledovania i materialy po istorii starinnoi ukrainskoi literatury XVI–XVIII vekov. IV. Opyt perevoda Lestvicy na ukrainskii iazyk [Studies and materials on the history of old Ukrainian literature of the 16–18th centuries. The experience of translation of the Ladder into Ukrainian]. In *Sbornik Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti* [Digest of the Department of Russian Language and Literature]. Vol. 101, No. 2, pp. 73–77. Leningrad. [In Russian].

10. Petrov, N. I. (1897). Opisanie kievskikh rukopisnykh sobranii [Description of Kyiv manuscript collections]. In *Chteniia v obshchestve liubitelei istorii i drevnostei rossiiskikh* [Readings in the Society of Amators of Russian History and Antiquities]. Pt. 2, No. II, pp. 253–254. Moscow. [In Russian].

11. Petrov, N. I. (1875). *Opisanie rukopisei Tserkovno-arheologicheskogo muzeia pri Kievskoi duhovnoi akademii* [Description of the manuscripts of the Church and Archaeological Museum at the Kyiv Theological Academy]. Vol. 1. Kyiv: Tip. S. T. Yeremeeva. [In Russian].

12. Petrov, N. I. (1904). *Opisanie rukopisnykh sobranii, nakhodiashchikhsia v gorode Kieve*. [Description of the manuscript collections in Kyiv]. Vol. 3. Moscow: Un-kaia tip. [In Russian].

13. Popov, N. (1910). *Rukopisi Moskovskoi Sinodalnoi (Patriarshei) biblioteki* [Manuscripts of the Moscow Synodal (Patriarchal) Library]. Vol. 2. Moscow: Sinodalnaia tip. [In Russian].

14. Popova, T. G. (2011). *Lestvica Ioanna Sinaiskogo v slavianskoi knizhnosti* [The «Ladder» of John Climacus in Slavonic Literature]. Saarbrücken: LAMBERT Academic Publishing. [In Russian].

15. Popova, T. G. (2016). Lestvica Ioanna Sinaiskogo v perevode Paisiia Velichkovskogo [The «Ladder» of John Climacus, translated by Paisius Velichkovskiy]. In *Afonska spadshchyna. Naukovyi almanakh. Vydannia Mizhnarodnoho instytutu afonskoi spadshchyny v Ukraini* [Athos Heritage. Scientific Almanac. Edition of the International Institute of Athos Heritage in Ukraine]. Vol. 3–4, pp. 186–196. Kyiv–Chernihiv: Izd-vo un-ta. [In Russian].

16. Popova, T. G. (2018). Sibirskii Lestvichnik Filofeia Leshchinskogo i ego rukopisi [The «Siberian Lestvichnik» of Philotheus Leshchinskii and his manuscripts]. In *Rukopisi, staropechatnye i redkie knigi v sobraniakh Rossii* [Manuscripts, old printed and rare books in the collections of Russia]. Pp. 115–128. Novosibirsk: GPNTB SO RAN. [In Russian].

17. Popova, T. G., Chistiakova, M. V. (2017). Skazania iz Lestvicy v drevnerusskom Prologe [Fragments from the «Ladder» in Old Russian Prologue]. In *Russkaia literatura* [Russian Literature]. No. 1, pp. 95–107. St. Petersburg. [In Russian].

18. *Prepodobnyi Paisii Velichkovskii. Zytie i izbrannye tvoreniia* [Saint Paisius Velichkovskiy. Life and Elected Works]. (2014). Trans. A. P. Vlasiuk. Serpuhov: Izd-vo «Nasledie pravoslavnogo Vostoka». [In Russian].

19. Sobolevskii, A. I. (1885). Istochniki dlia znakomstva s drevnekievskim govorem [Sources for studies on the old Kyivan dialect]. In *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia* [Journal of the Ministry of Education]. No. 2 (February), pp. 349–357. Moscow: Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia. [In Russian].

20. *Sobranie pisem blazhennoi pamiati optinskogo starca Makarii* [A collection of the letters of the Staretc of the Optina Monastery Macarii]. (1862). Vol. 1. Moscow: Izd-vo Kozelskoi Optinoi pustyni. [In Russian].

21. Tihomirov, N. B. (2002). *Lestvica Ioanna Sinaiskogo* [The «Ladder of John Climacus»]. In *Svodnyi katalog slaviano-russkikh rukopisnykh knig, khраниashchikhsia v Rossii, stranakh SNG i Baltii. XIV v.* [General Catalogue of Slavic-Russian Manuscripts stored in Russia, CIS and Baltic Countries]. Vol. 1, pp. 534–437. Moscow: Izd-vo INDRIK. [In Russian].

22. Popova, T. G. (2012). *Die Leiter zum Paradies des Iohannes Klimakos. Katalog der slavischen Handschriften / Lestvica Ioanna Sinaiskogo. Katalog slavianskikh rukopisei* [The «Ladder» of John Climacus. Catalogue of Slavonic Manuscripts]. Köln–Weimar–Wien: Böhlau Publishing. [In German and in Russian].

Tatiana Georgievna Popova,

Doctor of Philology,

Professor of the Department of Literature and Russian Language,

Northern Arctic Federal University

ORCID: 0000-0002-8431-2962

e-mail: lestvic@mail.ru

Kyiv Manuscripts of «The Ladder» of John Climacus

The aim of the work is to draw attention of specialists to the most valuable manuscripts of one of the most popular of literary works of Byzantine teaching literature stored in Kyiv. **The methodology.** The main research method applied is the text linguistics method of manuscript analysis. In addition, descriptive, structural, and comparative analysis methods are used in the paper. **The scientific novelty.** The article for the first time refers to the Slavic manuscripts of «The Ladder» of John Climacus in the collections of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. A total of 35 books, which were created in the 14th–19th centuries, are stored in the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 19 manuscripts of «Lestvitsa» («The Ladder of Divine Ascent») are available in the fond of the Kyiv-Pechersk Lavra, 6 manuscripts of «The Ladder» are in the collection of the Kyiv-Sophia Cathedral. Three books are stored in the collection of the Church and Archaeological Museum of the Kyiv Theological Academy. Three manuscripts are in the fond of the Pochaiv Lavra. In addition, the Manuscripts of «The Ladder» are available in the collection of the Kyiv Theological Academy, in the fond of single receipts, in the collection of the Prince Bezborodko Institute of History and Philology in Nizhyn and in the archive collection of the Pustynno-Nikolaevskiy Monastery. The 35 surviving Slavonic codices represent many versions of the Slavonic text of «The Ladder», 14 of them are «The Siberian Ladder» by Philotheus Leshchynskiy. The most popular in the Middle Ages, the Athos translation of «The Ladder», is contained in 11 manuscripts. In 4 manuscripts a translation was preserved, which was made in the Kyiv Pechersk Lavra Monastery in 1455. Three manuscripts are copies

from the printed edition of «The Ladder». One manuscript contains the translation of «The Ladder» into Ukrainian. One book is a Ukrainian revision of the text of «The Ladder». In one manuscript there is a translation by Paisius Velychkovskyi. **Conclusions.** The general picture of the existence of «Lestvitsa» («The Ladder of Divine Ascent») in the Slavic background is incorrect and incomplete without taking into account the linguistic and textual data of the Kyiv manuscripts. The study of the Kyiv manuscripts of «The Ladder» is important for the history of the Ukrainian language, as well as for the history of the Russian language and the general Slavonic literary language.

Key words. The «Ladder» of John Climacus, manuscript collections, Slavonic translations from the Greek language, Kyiv Pechersk Lavra.

Тетяна Георгіївна Попова,

доктор філологічних наук,

професор кафедри літератури та російської мови

Північного (Арктичного) федерального університету

ORCID: 0000-0002-8431-2962

e-mail: lestvic@mail.ru

Київські рукописи Ліствиці Іоанна Синайського

Мета роботи. Метою роботи є привернення уваги фахівців до найцінніших рукописів однієї з найпопулярніших пам'яток візантійської учительної літератури, які зберігаються в Києві. **Методологія.** Основним методом дослідження є лінгвотекстологічний метод аналізу рукописів. Крім того, в роботі застосовуються описовий, структурний і порівняльний методи аналізу. **Наукова новизна.** У статті вперше називаються слов'янські рукописи Ліствиці Іоанна Синайського із зібрань Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Разом в Інституті рукопису зберігається 35 книг, створених в XIV–XIX ст. 19 рукописів пам'ятника є у фонді Києво-Печерської лаври. 6 рукописів Ліствиці знаходяться в зібранні Софійського собору. 3 Ліствиці зберігаються в зібранні Церковно-археологічного музею Київської духовної академії. 3 Ліствиці знаходяться у фонді Почаївської лаври. Крім того, рукописи Ліствиці є в зібранні Київської духовної академії, у комплексному фонді І «Літературні матеріали» Інституту рукопису НБУВ, у зібранні Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині і у фонді Київського Пустинно-Миколаївського монастиря. 35 збережених слов'янських кодексів складають низку різних версій слов'янського тексту Ліствиці. 14 книг є «Сибірським Ліствичником» Філофея Лещинського. Найпопулярніший в Середні віки афонський переклад Ліствиці міститься в 11 рукописах. В 4 рукописах зберігся переклад, виконаний в Києво-Печерській лаврі в 1455 г. Три рукописи є списками з друкованого видання Ліствиці. В одному рукопису зберігся переклад Ліствиці українською мовою. Одна книга – це українська переробка Ліствиці. В одному рукопису зберігся переклад Паїсія Величковського. **Висновки.** Без урахування лінгвістичних і текстологічних даних київських рукописів загальна картина побутування Ліствиці на слов'янському ґрунті є невірною і неповною. Вивчення київських рукописів Ліствиці є важливим для історії української мови, а також для історії російської мови і загальнослов'янської літературної мови.

Ключові слова: Ліствиця Іоанна Синайського, рукописні зібрання, слов'янські переклади з грецької мови, Києво-Печерська лавра.

*Стаття підготовлена 19 березня 2019 року;
подана до друку 5 квітня 2019 року.*

Марина Сергіївна Коломієць,
молодший науковий співробітник
відділу археології Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-9125-1379
e-mail: arhivnanu@ukr.net

ДОКУМЕНТИ ПРО УЧАСТЬ АКАДЕМІКА В. І. ГРИЩЕНКА В VI–X СВІТОВИХ КОНГРЕСАХ МІЖНАРОДНОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ГІНЕКОЛОГІЇ ТА АКУШЕРСТВА (FIGO) (1970–1982)

Мета роботи. Аналіз видового складу джерел та ступеня інформативності документів особового архівно-го фонду академіка В. І. Грищенко, що відклались в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, які відображають передумови участі, перебіг та результати роботи вченого у світових конгресах Міжнародної федерації гінекології та акушерства (FIGO), що відбулись упродовж 1970–1982 рр. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні історико-ретроспективного, історико-порівняльного, історико-хронологічного, історико-типологічного та історико-системного методів. Зазначений методологічний підхід дозволяє проаналізувати видовий склад джерел і ступінь інформативності документів особового фонду вченого задля виокремлення напрямів роботи академіка В. І. Грищенко, його наукової діяльності у просторовому і хронологічному аспектах, стан розвитку медицини в зарубіжних країнах в однакових часових проміжках із СРСР. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що вперше до наукового обігу введено значну кількість архівних матеріалів, що суттєво доповнюють загальну картину діяльності відомого українського вченого в галузі акушерства, гінекології та кріомедицини, академіка НАН України В. І. Грищенко, розкрито особливості його участі в конгресах Міжнародної федерації гінекології та акушерства (FIGO) протягом 1970–1982 рр. та подано оцінку тенденцій розвитку медичної науки. **Висновки.** З'ясовано, що участь науковця у світових конгресах Міжнародної федерації гінекології та акушерства мала велике значення для ознайомлення з результатами наукових досліджень і прогресивними світовими технологіями в галузі медицини, для розгортання співпраці з провідними науковцями світу, а також для популяризації наукових здобутків вітчизняної медицини і зростання авторитету вченого у світових наукових колах.

Ключові слова: В. І. Грищенко, особовий архівний фонд, гінекологія, акушерство, кріомедицина, НАН України.

Актуальність теми дослідження. Українська наука завжди була невід'ємною складовою світової науки. Упродовж 1970-х – на початку 1980-х років визнання й авторитет АН УРСР як одного з найбільших наукових центрів СРСР підтверджувалися частими запрошеннями вітчизняних учених до участі в постійно діючих міжнародних організаціях, світових конгресах, конференціях, симпозіумах та інших наукових заходах.

Участь провідних учених у міжнародних наукових форумах відігравала важливу роль для отримання науково-технічної інформації про стан та досягнення зарубіжних дослідників у різних галузях науки, зокрема медичної, та популяризації наукових досягнень УРСР.

Дане дослідження присвячене вивченню питання щодо участі академіка НАН України В. І. Грищенка у світових конгресах Міжнародної федерації гінекології та акушерства упродовж 1970–1982 рр. та встановлення наукових контактів із провідними науковцями світу.

Огляд історичної та наукової літератури засвідчує, що дане питання до цього часу не піддавалося комплексному аналізу і не висвітлювалось у повному обсязі. З метою більш об'єктивного і різнобічного його розгляду в історично-науковій літературі можемо стверджувати, що обрана тема дослідження відзначається актуальністю.

Аналіз останніх публікацій. Вивченню життєвого та творчого шляху вченого присвячена монографія за редакцією Т. М. Юрченка «Академік Валентин Грищенко у спогадах» (2012). Низка наукових статей, зокрема «Банк стовбурових клітин дає надію на порятунок» Ю. Віленського (2002), «Династія» В. Соболевського (2003), «Велич лікаря, науковця, вчителя» А. Я. Циганенка та Ю. С. Парашука (2003), «Основоположник репродуктивної медицини в Україні – академік Валентин Іванович Грищенко» В. К. Чайки (2011), присвячена висвітленню внеску науковця в розвиток акушерства, гінекології та репродуктивної медицини в Україні [1–6].

Мета дослідження. Аналіз документів архівного фонду академіка НАН України В. І. Грищенка, які висвітлюють його науково-організаційну і видавничу діяльність у рамках роботи міжнародних конгресів Міжнародної федерації гінекології та акушерства (FIGO).

Виклад основного матеріалу. Вагомим інформаційним джерелом для подальшого вивчення життєвого шляху та аналізу наукового доробку В. І. Грищенка слугує масив документів за 1945–2013 рр., що увійшли до особового фонду вченого № 439, який був сформований у 2018 р. в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ) і нещодавно став доступним для широких кіл дослідників. У фонді репрезентовано наукові праці, біографічні документи, документи про вченого, щодо його діяльності, фотодокументи, епістолярну спадщину та документи, зібрані академіком, що згруповані в 164 справи. Документи містять досить повну інформацію про постать науковця та його здобутки.

Серед значного масиву документів особового фонду В. І. Грищенка відклялися джерела, що стосуються його участі у VI–X світових конгресах Міжнародної федерації гінекології та акушерства (FIGO), документи про організацію роботи конгресів протягом 1969–1983 рр. та про видавничу діяльність науковця в журналі «International Journal of Gynecology and Obstetrics».

Валентин Іванович Грищенко (27.11.1928 – 03.01.2011) – відомий учений у галузі акушерства, гінекології та кріомедицини, академік НАН України за спеціальністю «кріобіологія та кріомедицина» (1988), директор Інституту проблем кріобіології і кріомедицини (далі – ІПКіК) НАН України (1983–2011) [7, с. 35; 8, с. 78; 9, арк. 64; 10, с. 108].

Завдяки діяльності В. І. Грищенка ІПКіК НАН України посів провідне місце у світі у своїй галузі. Учений організував виконання інститутом комплексних програм з кріобіології і кріомедицини, наукових досліджень, які мали велике значення для розвитку медицини і біології, створив значну кількість нових технологій кріоконсервації різних біологічних об'єктів, що відкрило можливості для лікування різних захворювань. В. І. Грищенко створив наукову школу, представники якої плідно працюють у галузі репродукції людини та проводять дослідження щодо лікування неплідності як в Україні, так і за її межами [1, с. 69; 11, с. 90].

Міжнародну федерацію гінекології та акушерства було засновано в 1954 р. Станом на сьогодні вона об'єднує національні товариства акушерів-гінекологів у 132-х країнах. Активну роботу здійснюють спеціальні комітети та робочі групи. Згідно зі статутом організації, кожне товариство-член повинно підтримувати намагання жінок світу в досягненні найвищих стандартів фізичного, психічного, репродуктивного здоров'я та успішності. Конгреси збираються раз на три роки і щоразу в іншій країні. Вони й донині залишаються вагомими для світової акушерської спільноти науковими заходами, під час яких виявляються тенденції і підбиваються підсумки розвитку медичних наук, на перспективу ставляться завдання щодо досліджень нагальних питань у галузі акушерства і гінекології. На сьогоднішній день до FIGO входить і Українська асоціація акушерів-гінекологів [12; 13, арк. 146].

В особовому архівному фонді В. І. Грищенка представлено документи, що стосуються діяльності VI–X світових конгресів Міжнародної федерації гінекології та акушерства (FIGO). Це, зокрема, науково-організаційні документи, службове листування, щоденники, нотатки, доповіді, сертифікати учасника, звіти та світліни фондоутворювача. Отже, наявна джерельна база є достатньою для реконструкції участі В. І. Грищенка у світових конгресах Міжнародної федерації гінекології та акушерства (FIGO), а також дає змогу прослідкувати роботу форумів [13–25].

Упродовж 1968–1983 рр. В. І. Грищенко обіймав посаду проректора з наукової роботи і завідувача кафедри акушерства і гінекології Харківського медичного інституту (далі – ХМІ). У 1969 р. він був делегований Всесоюзним товариством акушерів-гінекологів для участі в роботі Міжнародної федерації гінекології та акушерства (FIGO). В особовому фонді відклалися документи, які стосуються його участі в конгресі: листування, щоденник, програма, звіт та світліни [14, арк. 21, 22].

VI світовий конгрес з гінекології та акушерства Міжнародної федерації гінекології та акушерства проходив у м. Нью-Йорку (США) у квітні 1970 р. В листуванні В. І. Грищенка з головою оргкомітету Дж. Сіменсом відображено інформаційну і організаційну складові скликання конгресу й отримання вченим циркуляру щодо підготовки до нього. До нагальних питань, що мали розглядатися на майбутньому конгресі, належали: 1. Фізіологія і патологія вагітності; 2. Антенатальний і перинатальний вплив на розвиток плода; 3. Соціальні й ендокринологічні аспекти проблеми дівчат підліткового віку; 4. Гінекологічні передракові захворювання [13, арк. 1, 12, 18].

Серед зазначених джерел чільне місце належить щоденнику В. І. Грищенка, на сторінках якого він зафіксував перебіг подій у їх хронологічній послідовності протягом 6–23 квітня 1970 р. Документ надає змогу реконструювати поденну програму конгресу. Із щоденника науковця довідуємось, що 13 квітня на пленарному засіданні «Фізіологія материнського організму та її порушення під час вагітності» прозвучали доповіді Г. Старка «Метаболізм електролітів і альдостерона за нормальної та патологічної вагітності», А. Котасека «Адіуретін (АДТ) у фізіології та патології вагітності» та ін. Увечері вчений був присутній на офіційному прийомі у професора Ф. Беллера [13, арк. 45, 136, 175].

16 квітня на сесії із психосоматики в акушерстві та гінекології науковець виголосив свою першу доповідь «Моноаміноксидазна активність і катехоламіни плаценти за нормальної вагітності та за акушерської патології», в якій виклав рекомендації щодо обезболювання пологового процесу [13, арк. 13, 92 зв., 138, 177].

Досить насиченою була екскурсійна програма конгресу. На фотодокументах В. І. Грищенка зафіксовано серед учасників тематичних екскурсій. Із щоденника довідуємося, що у Нью-Йорку найбільше враження справили на нього Собор Св. Патріка та будівля ООН, а у Вашингтоні – Національна галерея, Білий дім та Бібліотека Конгресу США. Водночас він описав свої важкі емоції від демонстрації проти війни у В'єтнамі і підпалу автівки на вулиці Нью-Йорка [13, арк. 36, 55; 22, арк. 1].

На думку науковця, на початку 1970-х років у США найдинамічніше розвивалися медичні центри Нью-Йоркського, Колумбійського, Пенсільванського університетів та Онкологічний інститут П. Росвелла у м. Буффало. При цьому він відзначив провідних учених – Л. Гудвіл, Г. Корфмана, Ч. Стіра, навколо яких групувалася наукова молодь, а також високий теоретичний рівень ендокринологічних, радіоімунологічних, біохімічних методів та методів молекулярної біології [13, арк. 24, 100–104, 179 зв.].

В. І. Грищенко зауважив високий рівень клінічної підготовки студентів у Колумбійському університеті та більш удосконалену, в порівнянні з вітчизняною, систему переливання крові. Зокрема, використання систем із пластику, розрізнення фактора вірусу гепатиту А при перевірці крові донорів та 21-денне збереження крові. В Пенсільванському університеті вчений відзначив високий рівень технічних засобів: відеоекції для студентів, радіотелефонний зв'язок між медперсоналом тощо [13, арк. 36–37, 139].

У госпіталі м. Джерсі-Сіті його вразили умови перебування породіль та новонароджених. Так, на випадок патологічних пологів тут цілодобово були готові до роботи операційна і лабораторія, до того ж виходжували дітей вагою до 1 кг. Своєю чергою в пологовому відділенні Нью-Йоркського університету його увагу привернули палати на 1–4 особи та ліжка з автоматичним електричним управлінням. Позитивне враження справило високотехнологічне приладдя в генетичних лабораторіях університетів та Онкологічного інституту П. Росвелла у м. Буффало: електронні мікроскопи фірми Hitachi, спектрометри марки Freecarb Liquid Scintillation [13, арк. 36–39, 52, 140].

Налагоджені на конгресі наукові контакти В. І. Грищенко підтримував і в подальшому. Зокрема, з президентом конгресу професором А. Альварес-Браво та головою оргкомітету Дж. Сіменсом він обмінювався статтями та монографіями [13, арк. 14; 14, арк. 1–2; 21, арк. 1].

Серед документів, які висвітлюють участь В. І. Грищенко в роботі VII світового конгресу акушерів-гінекологів, що відбувся 12–18 серпня 1973 р. у м. Москві (СРСР), представлено: програму конгресу, щоденник, листування, доповідь, світлина і почесну грамоту [14, арк. 22]. У фонді відклаталося листування вченого з оргкомітетом та іноземними колегами: Л. Кастелазо-Алайею, Н. Моррісом і К. Рассел [14, арк. 2, 6, 195–197].

У щоденникових записах зафіксовано активну участь науковця в підготовці і проведенні конгресу, оскільки він був заступником голови комісії щодо зустрічі й супроводу учасників, за що йому було вручено почесну грамоту [14, арк. 128, 136, 189–190].

13 серпня В. І. Грищенко головував на секційному засіданні «Морфологія, фізіологія і біохімія матки», на якому представив доповідь «Роль низки гуморальних факторів регуляції скорочувальної діяльності матки у породіль». Серед інших, прозвучали доповіді А. Понтуша «Ультраструктура біометрію при патології пологової діяльності», Ф. Кльока «Вплив стероїдних гормонів на альфа- і бета-рецептори біометрію» та Х. Суді «Моделювання пологових сил та механізму пологів» [14, арк. 131 зв., 175–179; 22, арк. 1–6].

Слід зауважити, що вчений зробив позначки на полях програми і залишив власні нотатки про роботу засідання, що засвідчують його зацікавленість окремими доповідями колег: С. Аронсона, Г. де Ватевіля, К. Вільмена, Т. Катазе, П. Ліукко, Х. Юнга та ін. Він згадував, що на конгресі дізнався про нові методи дослідження гормональних змін в організмі породіль та нові медичні препарати [14, арк. 27 зв.–28, 186].

18 серпня на Генасамблеї виступив президент конгресу Л. Персіанінов. До присутніх звернувся також професор Г. де Ватевіль, який вніс пропозицію ґрунтовніше розробити програму майбутнього форуму з метою уникнення дублювання тем по секціях, що мало місце на конгресі [14, арк. 145–146; 22, арк. 1].

В екскурсійних начерках науковця зафіксовано поїздки учасників конгресу до Палацу в Архангельському, Большого театру, Великого Московського цирку, на ВДНГ СРСР тощо [14, арк. 145, 191].

Аналізуючи листування вченого із заступником міністра охорони здоров'я СРСР Є. Новіковою, приходимо до висновку, що В. І. Грищенко зацікавили іноземні кріоапарати – гістероскоп та лапароскоп, що експонувалися на ВДНГ СРСР, з метою їх придбання для потреб ХМІ [14, арк. 128, 135, 145].

Участь у конгресі сприяла налагодженню наукових контактів із редактором Міжнародного журналу FIGO Г. Камінецьким. Так, В. І. Грищенко зарадив публікації його статті у вітчизняному журналі «Гінекологія та акушерство». Зміцнилися й контакти з професором А. Котасеком стосовно подальшого обміну науковими статтями про пізні токсикози та оперативну гінекологію [14, арк. 29–38, 128 зв.].

У цей період В. І. Грищенко набув високого авторитету як фахівець у галузі медицини. Відповідно, починаючи з 1975 р. він став учасником, а протягом 1976–1978 рр. – членом групи радників Спеціальної програми Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ) з репродукції людини, проводив широкомасштабні дослідження щодо імунології безпліддя та контрацепції [14, арк. 79].

У фонді представлені документи про участь ученого в роботі VIII світового конгресу акушерів-гінекологів протягом 17–23 жовтня 1976 р., що проходив у м. Мехіко (Мексика): листування, програма, щоденник та звіт [15].

Зі звіту довідуємося, що наукова програма конгресу висвітлювала такі теми: 1. Навколишнє середовище та репродукція; 2. Доброякісні захворювання молочних залоз; 3. Інфекція в гінекології та акушерстві; 4. Досягнення в галузі перинатології; 5. Вроджені пороки розвитку та набуті дефекти статевих органів [15, арк. 108 зв., 176].

У щоденникових записах В. І. Грищенка зафіксовано, що 16 жовтня він взяв участь у засіданні виконкому Міжнародної федерації гінекології та акушерства (FIGO), на якому було заслухано доповідь президента FIGO Б. Пурандаре, обговорювалися питання про бюджет організації, її зв'язки з ВООЗ, про прийняття до FIGO нових товариств, кількість яких зросла при цьому до 77-ми [15, арк. 89, 168–170].

Зранку 17 жовтня науковець взяв участь у семінарі з післядипломної спеціалізації акушерів-гінекологів. Опівдні відбулася церемонія відкриття конгресу, в ході якої виступив його президент Л. Кастелацо-Айала. Ввечері вчений був запрошений на прийом, який відбувся в Національному музеї антропології [15, арк. 38, 91–92, 110].

Наступного дня, 18 жовтня, В. І. Грищенко виступив із доповіддю на семінарі «Вагітність підвищеного ризику», в якій повідомив про методи лікування ряду патологій вагітності. Із щоденникових записів дізнаємося, що вченого зацікавили доповіді Девуда (США) про радіоімунологічні методи дослідження динаміки рівня окситоцину в крові матері та плода й амніотичної рідини під час пологів, а також Маєди (Японія) про моніторні спостереження за станом плода, оскільки дані методи досліджень у зазначений період у СРСР були відсутні [15, арк. 39, 93, 108].

19 жовтня науковець узяв участь у семінарі із психопрофілактики та в засіданні Генасамблеї, на якому було представлено нових делегатів FIGO від Бангладеш і Алжиру. 20 жовтня вчений виступив на семінарі з доповіддю про систему охорони материнства і дитинства у СРСР [15, арк. 39 зв.–40, 171–172].

22 жовтня відбулося друге засідання Генасамблеї, на якому було прийнято рішення наступний конгрес провести в Японії. Його президентом обрали С. Сакamoto, президентом FIGO – К. Рассела [15, арк. 97, 174–175, 208].

27 жовтня В. І. Грищенко взяв участь в науковій екскурсії до Акушерсько-гінекологічного госпіталю в м. Гвадалахарі. При цьому він зауважив, що великою проблемою для Мексики є висока перинатальна смертність, яка складає 35%, невиношуваність у жінок – 25%, та пологи серед неповнолітніх, оскільки 40% жінок народжують дітей у віці до 15 років [15, арк. 46, 207–208].

Велике враження на науковця справив огляд історичних пам'яток Мексики. У щоденнику він із захопленням згадує про екскурсію до Кафедрального собору, Національного антропологічного музею в Мехіко, на руїни пірамід ацтеків у м. Теотіуакан, до палацу і храмів майя в Чічен-Іці та Паленці [15, арк. 37–41 зв., 86].

Організаційні моменти та результати роботи ІХ світового конгресу акушерів-гінекологів, що відбувся в жовтні 1979 р. в м. Токіо (Японія), можна дослідити через призму таких документальних джерел, як листування, диплом та звіт учасника [16, арк. 18].

Питання попередньої організації конгресу освітлює листування В. І. Грищенка з оргкомітетом [16, арк. 1, 7–8, 22]. Документом, в якому йдеться про перебіг і результати конгресу, є звіт, з якого довідуємося, що 25 жовтня 1979 р. науковець взяв участь у відкритті конгресу та в засіданні Комітету з материнської смертності [16, арк. 49, 51].

28 та 31 жовтня 1979 р. відбулося засідання Генасамблеї конгресу. На початку виступив президент FIGO К. Рассел. Президія конгресу затвердила положення FIGO, ратифікувала прийом нових товариств [16, арк. 50–51].

Зі звіту В. І. Грищенка дізнаємося, що під час семінару з проблем гінекологічної ендокринології та безпліддя він представив доповідь «Роль епіфізу в регуляції менструального циклу та жіночої репродуктивної функції», в якій підкреслив важливу роль епіфізу в регуляції багатьох видів гінекологічних патологій. Серед інших, свої доповіді на семінарі представили: Ф. Беттендорф (ФРН), який рекомендував у хворих на безпліддя жінок вивчати рівень тестостерону у плазмі, та С. Абе (Японія), який наголосив на ролі підвищеної секреції катехоламінів у процесі розвитку клімактеричного синдрому [16, арк. 30–32].

Учасники конгресу ознайомилися з роботою гінекологічного відділення Онкологічного центру в м. Токіо. В. І. Грищенко був вражений його високим бюджетом у 40 млн. доларів на рік, зауважив, що його фахівці щорічно проводять 2 300 операцій та 1 млн. 200 тис. лабораторних досліджень. Він відзначив високий рівень японської техніки (оптики, електроніки), а також радіологічних і біохімічних досліджень та досліджень у галузі генної інженерії [16, арк. 28, 47–48].

Участь у конгресі сприяла активізації наукової співпраці В. І. Грищенка з іноземними колегами. Так, професор С. Метью запросив його на симпозіум щодо вивчення функцій шишковидної залози, який мав відбутися в лютому 1980 р. в м. Мельбурні (Австралія). Професорам С. Ратману і Л. Таусенду вчений надіслав свою монографію про дослідження функції епіфізу [16, арк. 55, 68–69; 18, арк. 22].

Участь В. І. Грищенка в роботі Х світового конгресу акушерів-гінекологів, що відбувся в м. Сан-Франциско (США) в жовтні 1982 р., представлена запрошеннями, листуванням, щоденником, сертифікатом учасника та доповіддю [9, арк. 17; 18].

Серед документів – листування вченого з оргкомітетом конгресу, зокрема із Дж. Фільден та Е. Валлахом [17, арк. 7–12; 25].

До наукової програми конгресу входило відвідування науково-медичних закладів. У Монреалі В. І. Грищенко відвідав госпіталь королеви Вікторії та Центр

фертильності в Університеті Макгілла. Його зацікавило широке застосування штучного запліднення та проведення гінекологічних досліджень, відсутніх на той час у СРСР, – лазерної кольпоскопії, фетоскопії тощо. Також він зауважив, що канадські вчені широко вивчають макросомію, лікують рідкісні важкі хвороби, зокрема таласемію [17, арк. 44–45].

16 жовтня 1982 р. В. І. Грищенко виступив зі звітом про роботу як консультанта ВООЗ в Афганістані на засіданні комітету з материнської смертності. 17 жовтня відбулась урочиста церемонія відкриття конгресу, на якій виступив президент конгресу Г. Каменецький [17, арк. 31, 72].

21 жовтня В. І. Грищенко виголосив доповідь «Фізичні методи впливу для стимуляції овуляції» на семінарі з овуляції, на якому головував Е. Валлах. Увечері він був запрошений на святковий банкет для учасників конгресу в Москонцентрі. 22 жовтня на пленарній сесії конгресу представив доповідь «Організація акушерської служби в СРСР» [9, арк. 24; 17, арк. 31–32; 18, арк. 52–53 зв.].

Із щоденника дізнаємося, що під час екскурсій у Сан-Франциско В. І. Грищенка вразили Собор Св. Марії, Собор на честь ікони Богоматері «Радість усіх тих, хто журяться» та парк «Золоті ворота» [17, арк. 48 зв.; 23, арк. 7].

Описуючи враження від наукової екскурсії до гінекологічного відділення Каліфорнійського університету, він наголосив, що його американські колеги широко проводять радіоімунологічні дослідження та дослідження в галузі генетичної репродукції. В пологовому відділенні медичного центру Кайзер Перманенте науковця вразило те, що навіть на операціях через кесарів розтин був присутній батько, застосовувалася епідуральна анестезія, з моменту народження дітей прикладали до грудей матері, а також виходжували немовлят вагою від 600 г [17, арк. 53 зв.–54].

Варто наголосити, що В. І. Грищенко належав до тих провідних науковців, які переймали та запроваджували у практику досвід своїх зарубіжних колег. Протягом 1980–1990-х років як директор ІПКіК НАН України разом із групою колег він проводив широкомасштабні дослідження змін у спермі, яйцеклітинах та ембріонах людини під впливом охолодження, розробив цінні біотехнології кріозбереження статевих клітин, ембріонів. Деякі з них було запатентовано у США, Японії, Великій Британії, Німеччині. Науковець організував нову школу, представники якої плідно працюють у галузі репродукції людини та проводять дослідження щодо лікування неплідності. У 1994 р. вчений заснував перший в Україні Центр ЕКЗ «Імплант» (з 2011 р. – Клініка репродуктивної медицини ім. В. І. Грищенка) [5, с. 2].

В особовому архівному фонді В. І. Грищенка представлені документи, які відображають співпрацю науковця з журналом Міжнародної федерації гінекології та акушерства (FIGO) «International Journal of Gynecology and Obstetrics» протягом 1971–1983 рр. Так, у згаданому фонді відклалося ділове листування вченого, що містить інформацію про пропозиції, обговорення й організацію етапів підготовки до друку статей, надсилання матеріалів до них, склад редакційних комітетів журналу в різні періоди. Зокрема, представлено листування з редактором

журналу Г. Камінецьким протягом травня–червня 1974 р. про публікацію статті В. І. Грищенка «Cryosurgical Treatment of Severe Dysfunctional Uterine Bleedings» [13, арк. 22–24], також листування з головними координаторами редакційного комітету журналу FIGO професорами М. Фаталією і М. Ньютоном упродовж жовтня–грудня 1982 р. щодо публікації статті «Stimulation of ovulation by physical methods», рекомендації і зауваження стосовно них [18, арк. 52–53, 73].

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше до наукового обігу введено значну кількість архівних матеріалів особового архівного фонду академіка НАН України В. І. Грищенка. Дана інформація суттєво доповнює загальну картину наукової діяльності вченого та конкретизує його внесок у розвиток світової науки.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши широке коло документів, можна стверджувати, що участь академіка В. І. Грищенка в VI–X світових конгресах Міжнародної федерації гінекології та акушерства (FIGO) протягом 1970–1982 рр. була однією з ключових подій у налагодженні і подальшому розгортанні тісної співпраці українських учених з провідними науковцями світу.

Список використаних джерел

1. 80-річчя академіка НАН України В. І. Грищенка // Вісник НАН України. 2008. №11. С. 67–69.
2. Академік Валентин Грищенко у спогадах / НАН України, Ін-т проблем кріобіології і кріомедицини; [відп. ред. Т. М. Юрченко]. К.: Наукова думка, 2012. 167 с.
3. Віленський Ю. Банк стовбурових клітин дає надію на порятунок. Нове у медицині. 20–26 вересня 2002. № 36. С. 3.
4. Соболевский В. Династия. Вечерний Харьков. 22 июля 2003. С. 4.
5. Циганенко А. Я., Паращук Ю. С. Велич лікаря, науковця, вчителя // Медичний університет. 12 грудня 2003. С. 2.
6. Чайка В. К. Основоположник репродуктивной медицины в Украине – академик Валентин Иванович Грищенко // Медико-социальные проблемы семьи. № 1 (Т. 16). 2011. С. 2.
7. Дмитренко И. Рождение института (Очерки становления ФТИНТ АН УССР). Харьков, 1998. 139 с.
8. Палій В. М., Храмов Ю. О., Богданов В. Л. (ред.). Національна академія наук України. Персональний склад, 1918–2013. Київ, 2013. 444 с.
9. Поточний архів Президії НАН України. Особовий фонд акад. В. І. Грищенка. 81 Арк.
10. Затвердження директорів науково-дослідних інститутів // Вісник АН УРСР. 1983. №7. С. 63–64.
11. Обрання дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів Академії наук Української РСР / Вісник АН УРСР. 1988. №3. С. 108–109.
12. International Federation of Gynecology and Obstetrics. The global voice woman's health: <https://www.figo.org/our-members>.

13. ІА НБУВ (Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського). Ф. 439. Оп. 1. Спр. 59. 38 Арк.
14. Там само. Спр. 67. 147 Арк.
15. Там само. Спр. 68. 196 Арк.
16. Там само. Спр. 69. 251 Арк.
17. Там само. Спр. 70. 70 Арк.
18. Там само. Спр. 71. 86 Арк.
19. Там само. Спр. 75. 23 Арк.
20. Там само. Спр. 78. 144 Арк.
21. Там само. Спр. 108. 2 Арк.
22. Там само. Спр. 123. 1 Арк.
23. Там само. Спр. 126. 6 Арк.
24. Там само. Спр. 129. 15 Арк.
25. Там само. Спр. 154. 17 Арк.

References

1. 80-richchia akademika NAN Ukrainy V. I. Hryshchenka [The 80th Anniversary of Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine V. I. Grishchenko]. (2008). In *Visnyk AN URSSR* [Newsletter of the National Academy of Sciences of Ukraine]. No. 11, pp. 67–69. [In Ukrainian].
2. *Akademik Valentyn Hryshchenko u spohadakh* [Academician Valentin Gryshchenko in memoirs]. (2012). T. M. Urchenko (Ed.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
3. Vylenskyi, Yu. (20–26 veresnya, 2002). Bank stovburovykh klityn daie nadiiu na poriatunok [Bank of stem cells gives hope for convalescence]. In *Nove u meditsyni* [New in Medicine]. No. 36, p. 3. [In Ukrainian].
4. Sobolevskiy, V. (22 July, 2003). Dinastiia [Dynasty]. In *Vechernii Harkov* [Evening Kharkiv]. P. 4. [In Russian].
5. Tsyhanenko, A. Ya., Parashchuk, Yu. S. (12 hrudnya, 2003). Velych likaria, naukovtsia, vchytelia [The glory of a doctor, a scientist, a teacher]. In *Medychnyi universytet* [Medical University]. P. 2. [In Ukrainian].
6. Chaika, V. K. (2011). Osnovopolozhnik reproduktivnoi meditsyny v Ukrainie akademik Valentyn Ivanovich Hryshchenko [The founder of reproductive medicine in Ukraine Academician Valentin Ivanovich Hryshchenko]. In *Medychno-sotsialni problemy rodyny* [Medico-social problems of family]. No. 1, Vol. 16, p. 2.
7. *Rozhdenie instituta (Ocherki stanovlenia FTINT AN URSSR)* [The birth of the Institute (Essays on the foundation of the Physical and Technical Institute of Low Temperatures of the Ukrainian Academy of Sciences)]. (1998). I. Dmitrenko (Ed.). [In Russian].
8. Palii, V. M., Khramov, Yu. O., Bohdanov, V. L. (Eds.). (2013). *Natsionalna Akademiia Nauk Ukrainy. Personalnyi sklad. 1918–2013* [National Academy of Sciences of Ukraine. Membership. 1918–2013]. [In Ukrainian].
9. Current archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. Personal fond of Academician V. I. Hryshchenko. Fol. 81. [In Ukrainian and Russian].

10. Zatverdzhennia dyrektoriv naukovo-doslidnykh institutiv (1983). [Approval of directors of research Institutes]. In *Visnyk AN URSSR* [Newsletter of the Academy of Sciences of the USSR]. No. 7, pp. 63–64. [In Ukrainian].

11. Obrannya diisnykh chleniv (akademikiv) i chleniv-korespondentiv Akademii nauk Ukrainskoi RSR [Election of full members and corresponding membersto the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR]. In *Visnyk AN URSSR* [Newsletter of the Academy of Sciences of USSR]. No. 3, pp. 108–109. [In Ukrainian].

12. International Federation of Gynecology and Obsteriks. The global voice women’s health. Retrieved from: <https://www.figo.org/our-members>.

13. Fond 439, Inventory 1, Unit 59. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian and English].

14. Fond 439, Inventory 1, Unit 67. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian and English].

15. Fond 439, Inventory 1, Unit 68. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian and English].

16. Fond 439, Inventory 1, Unit 69. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian and English].

17. Fond 439, Inventory 1, Unit 70. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian and English].

18. Fond 439, Inventory 1, Unit 71. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian and English].

19. Fond 439, Inventory 1. Unit 75. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian and English].

20. Fond 439, Inventory 1, Unit 78. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian and English].

21. Fond 439, Inventory 1. Unit 108. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian and English].

22. Fond 439, Inventory 1, Unit 123. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian and English].

23. Fond 439, Inventory 1, Unit 126. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian and English].

24. Fond 439, Inventory 1, Unit 129. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In English].

25. Fond 439, Inventory 1, Unit 154. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In English].

Maryna Serhiivna Kolomiets,

*Junior Researcher of the Department of Archaeography, Institute of Archival Studies,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine*

ORCID: 0000-0002-9125-1379

e-mail: arhivnanu@ukr.net

Documents concerning the participation of academician Valentyn Hryshchenko in VI–X World congresses on gynecology and obstetrics organized by the International Federation of Gynecology and Obstetrics (FIGO) (1970–1982)

The aim of the research is to analyse the sources' species composition and the degree of information capability of the documents from the personal archive collection of academician Valentyn Hryshchenko, which ended up being preserved in the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine since the documents reflect the premise of the scientist's participation, process and results within the world congresses of the International Federation of Gynecology and Obstetrics (FIGO), which took place throughout 1970–1982 period. **The methodology of the research** includes the use of historical-retrospective, historical-comparative, historical-chronological, historical-typological, and historical-systematic methods. This methodological approach allows to analyse the sources' species composition and the degree of information capability of the documents from the personal archive collection of the scientist in order to define the primary area of Valentyn Hryshchenko's work, academician's scientific activities in spatial and chronological aspects, the state of medicine's development in foreign countries and USSR within the same time frames. **The scientific novelty** of the research is shown by the first ever introduction of the considerable volume of archival materials into scientific circulation, which significantly supplemented the overall picture of the activities of the famous Ukrainian scientist in the sphere of obstetrics, gynecology and cryomedicine, NAS of Ukraine academician Valentyn Hryshchenko. Moreover, the research provides evaluation of tendencies, as far as the development of medical science is concerned. The research also uncovers the peculiarities of the scientist's participation in the FIGO congresses throughout the 1970–1982 period. **Conclusions.** It was established that the scientist's participation in the FIGO world congresses had a huge impact on the scientist's familiarity with the results of various scientific researches of the time as well as other progressive technologies in the world within the sphere of medicine. The scientist's participation in such congresses also benefited the his collaboration with other leading scientists in the world as well as the popularization of scientific achievements of Soviet medicine and Hryshchenko's overall growth as a respected scholar within scientific circles.

Key words: Valentyn Hryshchenko, personal archive collection, gynecology, obstetrics, cryomedicine, National Academy of Sciences of Ukraine.

Марина Сергеевна Коломиец,

младший научный сотрудник отдела археографии Института архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID 0000-0002-9125-1379

e-mail: arhivnanu@ukr.net

Документы об участии академика В. И. Грищенко в VI–X мировых конгрессах по гинекологии и акушерству Международной федерации гинекологии и акушерства (FIGO) (1970–1982)

Цель работы. Анализ видового состава источников и степени информативности документов личного архивного фонда академика В. И. Грищенко, которые отложились в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и отражают предпосылки участия, ход и результаты работы учёного в мировых конгрессах Международной федерации гинекологии и акушерства (FIGO), состоявшихся в течение 1970–1982 гг. **Методология исследования** заключается в применении историко-ретроспективного, историко-сравнительного, историко-хронологического, историко-типологического и историко-системного методов. Указанный методологический подход позволяет проанализировать видовой состав источников и степень информативности документов личного фонда ученого для определения направлений работы академика В. И. Грищенко, его научной деятельности в пространственном и хронологическом аспектах, состояние развития медицины в зарубежных странах в одинаковых временных промежутках с СССР. **Научная новизна** исследования заключается в том, что впервые в научный оборот введено значительное количество архивных материалов, что существенно дополнило общую картину деятельности известного украинского учёного в области акушерства, гинекологии и криомедицины, академика НАН Украины В. И. Грищенко, дана оценка тенденций развития медицинской науки и раскрыты особенности его участия в конгрессах Международной федерации гинекологии и акушерства (FIGO) в течение 1970–1982 гг. **Выводы.** Выяснено, что участие учёного в мировых конгрессах Международной федерации гинекологии и акушерства имело большое значение для ознакомления с результатами научных исследований и прогрессивными мировыми технологиями в области медицины, для активизации сотрудничества с ведущими учёными мира, а также для популяризации научных достижений отечественной медицины и роста авторитета учёного в мировых научных кругах.

Ключевые слова: В. И. Грищенко, личный архивный фонд, гинекология, акушерство, криомедицина, НАН Украины.

Статтю підготовлено 18 квітня 2019 року;

подано до друку 25 квітня 2019 року.

Андрій Іванович Шаповал,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу археографії
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-1188-5142
e-mail: shai196@ukr.net

«ТІЛЬКИ У ВАС Я ЗНАЙШОВ ВІДГУК НА ТІ ЗАЦІКАВЛЕННЯ, ЯКІ ОСТАТОЧНО ЗАВОЛОДИЛИ МНОЮ»: З ЛИСТІВ В. М. ПЕРЕТЦА ДО П. Г. ЖИТЕЦЬКОГО

Мета роботи. Проаналізувати листи українського та російського філолога, дослідника давньої української літератури, академіка Петербурзької та Всеукраїнської академії наук В. М. Перетца до видатного українського історика літератури, мовознавця, етнографа, лексикографа, педагога, члена-кореспондента Петербурзької академії наук П. Г. Житецького, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні біографічного, проблемно-хронологічного, конкретно-історичного, історико-системного, соціально-психологічного, просографічного й порівняльно-історичного методів. Зазначений методологічний підхід дозволяє проаналізувати листи В. М. Перетца до П. Г. Житецького для розкриття наукової співпраці між ученими. **Наукова новизна** дослідження полягає в уведенні до наукового обігу листів академіка В. М. Перетца до П. Г. Житецького, що зберігаються у фонді І «Комплексний фонд “Літературні матеріали”». Зібрання літературних творів і документів поч. ХІІ–ХХ ст.» Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і доповнюють відомості про життя, діяльність і творчість учених. **Висновки.** Цінним джерелом для розкриття становлення В. М. Перетца як вченого та дослідника історії давньої української літератури є комплекс його листів до П. Г. Житецького, що досі залишався поза увагою наукової спільноти. Аналіз епістолярних документів дає змогу зробити висновок про значний вплив П. Г. Житецького на формування наукових зацікавлень В. М. Перетца та розвиток його наукової діяльності. Всебічна підтримка П. Г. Житецьким науково-організаційної діяльності В. М. Перетца сприяла утвердженню останнього в українському науковому співтоваристві. Листи розкривають багаторічну плідну співпрацю та щире дружбу між видатними вченими, основою яких була любов до української літератури і науки.

Ключові слова: В. М. Перетц, П. Г. Житецький, наукова співпраця, епістолярна спадщина, філологія.

Актуальність теми дослідження. Епістолярна спадщина видатного філолога, дослідника давньої української літератури, академіка Петербурзької (з 1914 р.) та Всеукраїнської (з 1919 р.) академії наук Володимира Миколайовича Перетца (1870–1935) є важливим джерелом дослідження його життя та діяльності, а також співпраці вченого з українськими науковцями і громадськими діячами.

Поза увагою дослідників досі залишалося листування В. М. Перетца з видатним українським істориком літератури, мовознавцем, лексикографом, етнографом,

педагогом, громадським діячем, членом-кореспондентом Петербурзької академії наук (з 1898 р.), дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця (з 1879 р.), Наукового товариства імені Шевченка (з 1903 р.) та Українського наукового товариства в Києві (з 1906 р.) Павлом Гнатовичем Житецьким (1837–1911), з яким Володимира Миколайовича протягом багатьох років єднали спільні наукові інтереси та дружні стосунки.

Епістолярні документи вчених зберігаються в архівах Росії та України, зокрема в особовому фонді В. М. Перетца в Російському державному архіві літератури і мистецтва (листи П. Г. Житецького за 1900–1906 рр.) [1] та в комплексному фонді І «Літературні матеріали» в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ): листи В. М. Перетца за 1900–1908 рр. [2].

Аналіз останніх публікацій. У літературі останнього часу з'явилася низка публікацій, присвячених дослідженню епістолярної спадщини В. М. Перетца [3]. У працях крізь призму епістолій ученого висвітлюються лакуни в житті та діяльності як В. М. Перетца, так і науковців, з якими він співпрацював [4]. При цьому дослідники звернули увагу на наукову співпрацю видатного філолога і з вітчизняними вченими та літераторами [5], і з тими науковцями, які працювали за кордоном [6].

Мета дослідження. У цій статті ми ставимо за мету на основі аналізу листів В. М. Перетца до П. Г. Житецького, що зберігаються в ІР НБУВ, дослідити багаторічну наукову співпрацю та творчі стосунки між видатними вченими-філологами.

Виклад основного матеріалу. Зберігся 31 лист, які В. М. Перетц надсилав П. Г. Житецькому до Києва із Санкт-Петербурга, станції Окуловка та с. Васильково Новгородської губернії, Києва і станції Ворзель, а також швейцарської Лозанни. Крайні дати документів: 26 вересня 1900 р. – 8 липня 1908 р.

У листах відображено, передусім, наукову співпрацю між ученими, що тривала від часу їхнього знайомства, яке відбулося влітку 1900 р. в Києві, й до останніх років життя П. Г. Житецького.

У середині 1890-х років В. М. Перетц зацікавився питаннями історії української літератури, особливо українською віршовою поезією XVI–XVIII ст. та українською драматичною літературою XVII–XVIII ст. З метою дослідження київських рукописних зібрань він регулярно приїжджав до Києва, де влітку 1900 р. познайомився з П. Г. Житецьким, який з увагою поставився до праці молодого вченого. Про це дізнаємося з листа, який В. М. Перетц надіслав П. Г. Житецькому 26 вересня 1900 р., маючи намір налагодити з ним наукову співпрацю [7, арк. 1]. Однак на перший лист, надісланий Павлу Гнатовичу, В. М. Перетц відповіді не отримав. Як з'ясується з подальших листів, П. Г. Житецькому, який доглядав тяжкохвору дружину, тоді ніколи було й угору глянути. Проте В. М. Перетц, не знаючи про сімейні обставини П. Г. Житецького, але «повний вражень» від особистої зустрічі з київським ученим і будучи переконаним у «доброму ставленні» до нього Павла Гнатовича, а також маючи непереборну потребу в обговоренні з більш досвідченим колегою своїх наукових досліджень, надіслав до Києва у грудні того ж року ще одного листа [8]. На цей лист П. Г. Житецький уже відповів, що й стало початком регулярного обміну листами між ученими.

З листів дізнаємося, що своїми попередниками та вчителями на ниві дослідження питань історії української поезії та драми В. М. Перетц вважав П. Г. Житецького та українського літературознавця Миколу Івановича Петрова (1840–1921). Володимир Миколайович неодноразово наголошував, що у своїй науковій діяльності «йде по їхніх стопах» [7, арк. 1–1 зв.; 9, арк. 1–2]. А в листі від 6 березня 1906 р. В. М. Перетц констатував, що саме їм «багато чим зобов'язаний» у науці [10, арк. 1 зв.]. У наступному листі до П. Г. Житецького Володимир Миколайович зазначив: «Дякую ще раз за заохочення та підтримку в моїх працях. Ви знаєте, що на тому полі, де я працюю, крім старших моїх попередників зараз майже нікого нема» [11, арк. 1]. Додамо, що про наукову співпрацю В. М. Перетца з М. І. Петровим нами написано окрему статтю [12].

У листі від 26 вересня 1900 р. В. М. Перетц повідомляв, що вислав П. Г. Житецькому свою книгу, яка була присвячена «питанням історії малоросійської поезії та долі її у великоросійському середовищі» [7, арк. 1]. Напевне, тут ідеться про працю В. М. Перетца «Історико-літературні дослідження і матеріали. Т. 1. Із історії російської пісні», де розглядаються питання розвитку та історичні зв'язки української та російської віршової й пісенної поезії у XVI–XVII ст. Це була магістерська дисертація В. М. Перетца, яку він захистив у Санкт-Петербурзі в 1900 р. Надсилаючи працю на розсуд П. Г. Житецького, молодий дослідник очікував на її об'єктивну оцінку. Зокрема, в листі Павлу Гнатовичу він зауважив: «Ви більше чим хто інший можете бути суддею, оскільки вона (книга В. М. Перетца. – А. Ш.) являє собою корисне і не небезкорисне явище в області іст[орії] літературної» [7, арк. 1]. Водночас, щоб упередити критичні зауваження з боку П. Г. Житецького, Володимир Миколайович звернув увагу на те, що у своїй праці свідомо обійшов питання, які раніше досліджувались як самим Павлом Гнатовичем, так і М. І. Петровим [7, арк. 1–1 зв.].

В. М. Перетц також «по секрету» повідомив П. Г. Житецького, що книгу «Історико-літературні дослідження і матеріали. Т. 1. Із історії російської пісні» Петербурзькою академією наук висунуто на Макаріївську премію, і в академії постало питання про призначення рецензента праці. На думку Володимира Миколайовича, з цим питанням, найімовірніше, звернуться до П. Г. Житецького, адже, як писав молодий учений Павлу Гнатовичу: «Знавців немає, крім Вас, та, мабуть, Франка. Якщо Вам запропонують, – не відмовляйтеся дати відгук: він підбадьорить мене до продовження роботи і вкаже, м[оже] б[ути], на багато з того, що я випустив з виду, входячи в неозоре море віршів» [7, арк. 2 зв.].

Щодо І. Я. Франка, то в листах В. М. Перетца до П. Г. Житецького знаходимо відомості, які проливають світло на деякі особливості наукових стосунків між українським письменником, який, будучи доктором філософії, очолював філологічну секцію Наукового товариства імені Шевченка у Львові (далі – НТШ), і В. М. Перетцом, що активно досліджував історію та взаємозв'язки української, російської й польської поезій. Розвиток співпраці між І. Я. Франком і В. М. Перетцом є однією із сюжетних ліній у листуванні останнього з П. Г. Житецьким, хоча й не дуже розлогою.

Як відомо, наукова творчість В. М. Перетца не пройшла повз увагу І. Я. Франка, який у «Записках Наукового товариства імені Шевченка» опублікував низку рецензій на праці Володимира Миколайовича. Зокрема, в шостій книзі «Записок НТШ» за 1900 р. побачила світ рецензія І. Я. Франка на дослідження В. М. Перетца «Малоруські вірші та пісні в записах XVI–XVIII ст.». У цій же книжці було вміщено й рецензію письменника на працю П. Г. Житецького «Енеїда» І. П. Котляревського в найдавніших списках її». Наведемо уривок із рецензії І. Я. Франка на розвідку В. М. Перетца, який цікавий ще й тим, що в ньому критик, відзначаючи сильні та слабкі сторони праці молодого автора, порівнював її з розвідкою П. Г. Житецького: «Обік розібраної вище праці д. Житецького визначається праця д. Перетца багатством нового матеріалу і гарним обробленням деяких частин. На жаль, цілість цієї праці досить хаотична. Не бачимо в ній ніякого плану, ніякого обмеження терену, ніякої поставленої і так чи сяк досягнутої мети. Автор не дбав ані про визискання всього звісного досі матеріалу, ані про його систематичне впорядкування, ані про якусь загальну характеристику. Обсяг його знання якийсь незаокруглений; бо коли загалом йому не можна відмовити ані ясності, ані широти погляду, то декуди він спотикається на дрібницях» [13, с. 41]. Деякою мірою ці помилки В. М. Перетца у «дрібницях», на погляд рецензента, були викликані слабким знанням дослідником української мови [13, с. 41].

Надто суворо критику одного з очільників НТШ В. М. Перетц сприйняв як необгрунтовану. Надіславши свою книгу до Києва, Володимир Миколайович просив П. Г. Житецького не судити суворо за можливі огріхи, як це зробив І. Я. Франко в «Записках НТШ», оцінюючи його дослідження про українські вірші. Особливо неприємно В. М. Перетца вразило звинувачення в незнанні української мови. Про це він написав у листі до П. Г. Житецького, з деякою образою зауваживши: «Невже не бачивши рукописів можна, як це робить Франко, так сміливо критикувати... Франко звинувачує мене, що я не знаю “української мови”, – і далі Володимир Миколайович робить парадоксальний висновок, – імовірно тому, що я не пишу в галицьких виданнях» [7, арк. 1 зв.–2].

У листі від 2 грудня 1900 р. В. М. Перетц інформував П. Г. Житецького, що віднайшов «чудовий збірник, датований 1713 р. і складений о. єзуїтом Гінтовтом», в якому були «пісні релігійні та світські польською і малоросійською мовами й при цьому – з нотами!» [8, арк. 1–1 зв.]. Тут ідеться про збірник Л. Гінтовта і Д. Рудницького, який нині датується 1702–1716 рр. і містить як твори Д. Рудницького, так і популярні тоді в Речі Посполитій вірші-пісні, переважно з нотами. З 92-х текстів, записаних у збірнику, 19 були україномовними. Зрозумівши, що віднайшов невідомий науковому світу нотний збірник світських пісень початку XVIII ст., В. М. Перетц мав намір його опублікувати. При цьому, тримаючи в умі критичний відгук І. Я. Франка на здійснену ним публікацію українських віршів, В. М. Перетц запитував у П. Г. Житецького: «Невже у Франка підніметься рука на мене за таке відкриття тільки тому, що я не малорос, а просто людина без націон[альної] прикмети?» [8, арк. 1 зв.]. Додамо, що опису збірника Л. Гінтовта й Д. Рудницького

го була присвячена праця В. М. Перетца «Замітки і матеріали з історії пісні в Росії», що вийшла друком у 1901 р. у «Відомостях Відділення російської мови і словесності Академії наук». Ця публікація з описом збірника цінна ще й тим, що сам рукопис, який разом з іншими матеріалами колекції бібліотеки Залуських згодом було передано до Варшавської національної бібліотеки, згорів під час Варшавського повстання 1944 р.

Зі свого боку, В. М. Перетц уважно стежив за науковою діяльністю І. Я. Франка. У листі до П. Г. Житецького від 23 грудня 1902 р. він висловив захоплення, що І. Я. Франко опублікував українські вірші початку XVII ст., наголосивши: «Якщо й далі так піде, то ми скоро будемо мати у своєму розпорядженні для початкової історії малоросійської поезії солідний запас даних» [14, арк. 2]. А 10 січня 1903 р. В. М. Перетц надіслав І. Я. Франкові листа з пропозицією обмінюватися власними науковими працями. Між В. М. Перетцом і І. Я. Франком налагодилися листування та наукова співпраця, яку нами відображено в окремій статті [15].

Та повернемося до наукової співпраці між В. М. Перетцом і П. Г. Житецьким. Надіславши Павлу Гнатовичу книгу «Історико-літературні дослідження і матеріали. Т. 1. Із історії російської пісні», яку було висунуто на Макаріївську премію, В. М. Перетц висловив побажання, щоб поважний київський філолог став рецензентом його праці. Свою позицію молодий учений обґрунтував у листі до П. Г. Житецького від 12 грудня 1900 р., він, зокрема, зазначив: «Представивши свою працю на здобуття премії, [я] виявив бажання мати Вас її рецензентом... Кого ж я міг назвати іншого? Тільки у Вас я знайшов відгук на ті зацікавлення, які остаточно заволоділи мною» [9, арк. 1]. І далі Володимир Миколайович зауважив: «Як і всі люди я егоїст і бажаю вислухати від Вас краще строгий вирок, аніж от Жданова схвальний, але малоавторитетний» [9, арк. 1 зв.]. Звернемо увагу на те, що, високо оцінюючи фаховий рівень П. Г. Житецького, В. М. Перетц порівняв його статус у науковому співтоваристві зі статусом далеко не пересічного вченого, а відомого російського літературознавця та фольклориста, академіка Петербурзької академії наук Івана Миколайовича Жданова, який небезуспішно досліджував давню російську літературу у взаємозв'язку з іншими літературами, та, між іншим, був учителем російської мови і літератури в Миколи II та інших членів імператорської родини.

Відгукнувшись на прохання молодого філолога, П. Г. Житецький надіслав до Петербурзької академії наук рецензію на працю В. М. Перетца, якого в 1901 р. було нагороджено половиною Макаріївською премією. У листі від 6 грудня 1901 р. автор книги висловив П. Г. Житецькому «глибоку вдячність за відгук, що послужив підставою» для нагородження його академічною премією [9, арк. 1].

Варто зазначити що, як і передбачав В. М. Перетц, рецензія П. Г. Житецького була ґрунтовною, об'єктивною й містила чимало критичних зауважень. Після її публікації Володимир Миколайович щиро подякував навчителю за увагу до своєї праці. Зокрема, в листі від 8 квітня 1903 р. він зазначив: «Прочитав Ваш відгук у збірнику рецензій з присудження Макаріївської премії. Ну, і пошарпали

ж Ви мене. Але цього прочухана я виніс стоїчно, пам'ятаючи біблейське: "Навчи мудрого – і полюблять тя, навчи нерозумного – і зненавидять тя". Вважаючи за краще бути серед – якщо не мудрих, то хоча б хоч трошки не дурних – я, все ж таки, маю намір зробити Вам колись декілька заперечень. Бог дасть восени побачимося, – і тоді я спробую перед Вами захиститися, не перед публікою, а саме перед Вами. Тепер же можу сказати – не у комплімент, бо нагороду вже прису-джено, видано і витрачено (уви!), – а по совісті, що у нас ніхто такого розбору, окрім Вас, написати не зміг би. І як би не була строга така рецензія, – вже самі її розміри говорять про ту увагу, яку Ви знайшли можливим приділити мені. Дякую Вам від всієї душі» [17, арк. 1 зв.–2].

У листах В. М. Перетц регулярно інформував П. Г. Житецького про свої наукові знахідки та творчі плани. Так, у листі від 12 грудня 1900 р. він повідомив, що «зайнявся давнім театром», адже у нього «знайшовся цікавий польський матеріал – "Рождественська драма" XVII ст.», яка була подібна до давніх українських п'єс. Вивчення віднайденого матеріалу, на думку вченого, давало змогу поглибити знання з українсько-польських літературних взаємин. Крім того, у В. М. Перетца виникла ідея простежити паралелі в українсько-польських інтермедіях і російських народних заспівах з Архангельської губернії. Цих питань, як зазначив дослідник, на той час ще «ніхто не торкався, як і взагалі польських рукописів», за винятком кількох спроб польського філолога та історика культури О. Брюкнера [9, арк. 2–2 зв.]. «Шкода, – наголосив учений, – що у нас ніхто цим не займається!» [9, арк. 2 зв.].

В. М. Перетца засмучувало, що українці, на відміну, скажімо, від поляків, мало цікавилися національною літературою та культурою, а це наводило на думку про недостатню розвиненість у них національної свідомості. Обґрунтовуючи свою думку, Володимир Миколайович у листі до П. Г. Житецького навів приклад із власної педагогічної діяльності: «Уявіть, який нікчемний інтерес до малор[осійської] літерат[ури]: у мене – не приховую від Вас – було в цьому півріччі 2, а наприкінці – 1 слухач! І це в С[анкт]-П[етербурзі], у центрі, де студ[ентів]-малоросів чимало... Але мені здавалося, що студенти мали б цікавиться цим: адже поляки – слухають... Допустимо, слухають "задля політики" – але все-таки чомусь та навчаються, а, головне, мають націон[альну] самосвідомість» [9, арк. 2 зв.–3].

Сам В. М. Перетц завжди користувався слушною нагодою для популяризації української літератури та культури. Зокрема, газета «Північний кур'єр», яка щоденно виходила в Санкт-Петербурзі під редакцією К. І. Арабажина, у 1900 р. розпочала публікацію його «Нарисів з історії малоросійської літератури». У листі П. Г. Житецькому від 2 грудня 1900 р. Володимир Миколайович писав: «На днях я виступив у "Пів[нічному] кур'єрі" з низкою заміток про давню малорос[ійську] літературу. Мета їх – показати людям, які зі слів "Нового ча[су]" і [Т. Д.] Флор[инського] судять про малоро[сійську] мо[ву] та літературу, – що ця остання не тільки існує (середній читач у нас в цьому навіть сумнівається), але

навіть має славне минуле і дала чимало літературі малоросійській» [8, арк. 1 зв.]. Але вже 22 грудня 1900 р. газету було закрито, і В. М. Перетцу не вдалося опублікувати свою працю в повному обсязі.

У листі від 14 квітня 1901 р. Володимир Миколайович повідомив П. Г. Житецького ще про одну свою «цінну знахідку». Вчений відшукав збірник кінця XVII ст., що складався з близько 40 українських пісень, з яких більше половини були народними. «Радості моїй не було меж», – захоплено писав дослідник Павлу Гнатовичу [18, арк. 2 зв.]. В. М. Перетц мав намір опублікувати збірник давніх українських віршів, до якого він планував включити і «Ламент», що був надрукований у Острозі в XVII ст. і який раніше досліджував П. Г. Житецький. «До речі, – писав Володимир Миколайович київському філологу, – і в літературній історії української мови, і в думках про ліричні думи Ви згадуєте про цікаву пам'ятку та наводите з неї витяги – це “Ламент” 1636 р. ... було б дуже корисно для мене, – (я великий егоїст), якби Ви повністю опублікували її, а не у витягах. Добре було б, якби Ви дозволили мені зробити копію і з описом рукопис вмістити у “Літературному віснику”» [19, арк. 2 зв.]. П. Г. Житецький дослухався до прохань колеги і незабаром опублікував «Ламент» у «Записках НТШ», що викликало задоволення з боку В. М. Перетца [17, арк. 1].

Декілька слів варто сказати про «Літературний вісник» і про співпрацю з цим журналом українських учених. У листі від 29 грудня 1900 р. В. М. Перетц інформував П. Г. Житецького, що в Санкт-Петербурзі започатковано видання історико-літературного та бібліографічного журналу «Літературний вісник», одним із редакторів якого став А. І. Лященко, що активно співпрацював із «Киевской стариной» і був давнім товаришем Володимира Миколайовича [19, арк. 2]. Додамо, що в 1926 р. А. І. Лященка за рекомендацією В. М. Перетца буде обрано членом-кореспондентом Всеукраїнської академії наук. Володимир Миколайович запропонував П. Г. Житецькому взяти участь у новоствореному журналі або публікацією листування з якимось громадським діячем, або статтею [19, арк. 2 зв.]. Сам В. М. Перетц досить активно співпрацював із «Літературним вісником», опублікувавши в ньому впродовж 1901–1902 рр. 7 статей і 19 рецензій. Серед них були й розвідки на українську тематику: стаття «Нарис бібліотеки Києво-Софійського собору» та декілька рецензій, наприклад, на працю Б. Д. Грінченка «Література українського фольклору. 1777–1900. Чернігів, 1901» та ін. [20, с. 237–239].

В. М. Перетц, до того ж, також радив П. Г. Житецькому налагодити співпрацю з таким виданням Петербурзької академії наук, як «Відомості Відділення російської мови і словесності Академії наук», адже публікація давала можливість ознайомити наукове співтовариство зі своїми дослідженнями, а, крім того, співпраця з журналом була корисною й у матеріальному плані. Зокрема, Володимир Миколайович у листі від 6 жовтня 1901 р. писав П. Г. Житецькому, що «гонорар у “Відомостях” – 2 рубля за сторінку статей і 3 рубля – за сторінку рецензій, [а також] дають, зазвичай, 100 відбитків, крім гонорару, gratis (безкоштовно. – А. Ш.)» [16, арк. 2]. І далі В. М. Перетц зазначив: «Зважаючи на те, що «Записки Товариства

імені Шевченка» не платять нічого – було б корисно і приємно подати щось до “Відомостей”, редактором котрих є Олександр Миколайович Пипін (по часті статей) і Олексій Олександрович Шахматов (по часті рецензій)» [16, арк. 2].

У листі від 5 жовтня 1902 р. читаємо про чергову знахідку В. М. Перетца, яка спонукала його звернутися до П. Г. Житецького: «Задумав писати Вам... задля того, щоб поділитися з Вами почуттями ще від однієї знахідки: виписав я із Вільно рукоп[исний] збірничок, за описом “Богогласник XVIII ст.”. Думаю, – кінця XVII ст.; особливо давня його латинська частина, кирилична – новіша. Кирилицею зазвичай писали ц[ерковно]-сл[ов’янською] мов[ою]. Зате латинськими буквами – декілька малоросійських і дуже (на мій погляд, для тієї епохи) гарно записаних ліричних пісень. Не народні вони – без сумніву, але важливі ці нові відомості, які вказують, що коло відомих авторів (Мазепа, Климентій та ін.) – стає все ширше» [21, арк. 1 зв.]. Дослідник планував опублікувати статтю про збірник у «Відомостях Відділення російської мови і словесності Академії наук». Крім того, в листі до Павла Гнатовича В. М. Перетц зазначив, що ним підготовлено до друку та передано до видання Петербурзької академії наук ще низку розвідок про українських поетів початку XVIII ст., зокрема Ф. Прокоповича, Климентія Зиновіїва та ін. [21, арк. 2–2 зв.].

Варто вказати, що в 1902 р. В. М. Перетц видав третій том «Історико-літературних досліджень і матеріалів» – «Із історії розвитку російської поезії XVIII ст.». Цю працю, де розглядалися питання переходу від силабічного до тонічного віршотворення в українській та російській поезії XVIII ст., Володимир Миколайович захистив як докторську дисертацію. За неї В. М. Перетца було нагороджено малою Ломоносовською премією Петербурзької академії наук. Важливою для вченого була оцінка його дослідження і київськими філологами. Разом з листом від 6 березня 1902 р. Володимир Миколайович надіслав П. Г. Житецькому примірник своєї книги, зауваживши, що це «новий натхненний плід» його праці, адже, як зазначив автор, без «захоплення ідеєю» важко було швидко опрацювати такий великий за обсягом матеріал [10, арк. 1]. В. М. Перетц наголосив на тому, що окремі глави його книги написані під впливом досліджень українських учених. Зокрема, в листі він зауважив: «Зверніть увагу... вони (глави книги. – А. Ш.) написані хоча не у Вашому дусі та стилі (я поганий стиліст, і писання моє грубе і недбале), але багато чим я зобов’язаний все-таки – Вам і М. І. Петрову. Боюся, якщо не вгодив моїм віжиттям в область давньої малор[осійської] поезії» [10, арк. 1 зв.–2].

У листі від 23 грудня 1902 р. В. М. Перетц розповів П. Г. Житецькому про задачу, яку він поставив перед собою, досліджуючи історію української літератури. Зокрема, Володимир Миколайович наголосив: «Моя мрія – років через 5 (якщо буду жити) надрукувати нарис загального характеру про давню малоросійську поезію і літературу, щоб вийшла струнка картина зросту малоросійської літератури і образів протягом XV–XVIII ст. А якщо сили та бадьорість не зрадять, – я виконаю менш або більш добре свою задачу» [14, 2 зв.]. Зазначимо, що В. М. Перетц

поставлену перед собою задачу виконав, адже протягом усього життя сумлінно досліджував історію української літератури, присвятивши їй десятки праць. Назвемо деякі з них: «Нариси давньої малоросійської поезії» (1903), «Нові відомості для історії давньої української лірики» (1907), «Найближчі завдання вивчення історії української літератури» (1908), «Вірші ієромонаха Климентія Зиновіїва сина» (1912), «Давня українська література (XV–XVIII ст.)» (1916), «Основні моменти в розвитку української літератури» (1918), «"Слово о полку Ігоревім". Пам'ятка феодальної України–Русі XII віку» (1926), «Дослідження і матеріали до історії давньої української літератури XVI–XVIII ст.» (1926, 1928, 1929, 1962) [20].

В. М. Перетц щиро бажав, щоб українську культуру досліджували якомога більше українських учених. З цього приводу він скаржився П. Г. Житецькому: «Одне прикро: пишу я, "кацап", – щирі українці з киян, із молоді, – воліють все, крім рідної літератури! Прикро і боляче» [14, арк. 2 зв.]. У листах Володимир Миколайович неодноразово звертав увагу й на те, що йому складно налагодити плідну співпрацю з київськими вченими. Так, у листі від 5 листопада 1902 р. В. М. Перетц зазначив, що, маючи низку підготовлених праць на українську тематику, він не в змозі їх опублікувати в Києві, адже місцеві вчені просто не відповідають на його листи. «Запропонував би щось, – писав Володимир Миколайович П. Г. Житецькому, – в Тов[ариство] Нест[ора] літоп[исця], – але там народ гордий: мені [М. П.] Дашкевич минулого року навіть не відповів на лист, який містив пропозицію матеріалу для "Читань [в Історичному товаристві Несторалітописця]"; та й самого журналу не надсилають давно, хоча я і писав [І. М.] Каманіну. Що тут поробиш!» [14, арк. 2 зв.].

Слід зазначити, що В. М. Перетц мав велику потребу в спілкуванні та співпраці з українськими вченими, цікавився їхніми публікаціями та українським науковим життям загалом. Так, у листі до П. Г. Житецького від 12 грудня 1900 р. він зауважив: «З прикрістю дізнався, що М. П. Дашкевич і В. П. Науменко хворі. Ймовірно, з цієї причини від першого я не маю відповіді, а від другого – № 12 "Київської старини", в числі читачів якої перебуваю вже дуже давно – і як нема №, – так починаю нудьгувати. Вона мене частково пов'язує з Києвом» [9, арк. 3]. Довідавшись про смерть українського письменника та лексикографа О. Я. Кониського, Володимир Миколайович наголосив, що це є «важкою втратою» для української літератури [8, арк. 2 зв.]. В. М. Перетц, по змозі, допомагав українським ученим у їхніх наукових дослідженнях, зокрема й П. Г. Житецькому. За дорученням Павла Гнатовича він розшукав у Санкт-Петербурзі видання різних років «Першого навчання отрокам» Ф. Прокоповича та дослідив, наскільки вони різняться між собою [22, арк. 1, 2–2 зв.; 23, арк. 1]. Надавав Володимир Миколайович і консультації П. Г. Житецькому щодо творів Д. Ростовського (Д. С. Туптала) [23, арк. 1].

Досліджуючи історію давньої української літератури, В. М. Перетц мріяв переїхати до Києва та працювати в Університеті св. Володимира. Захистивши докторську дисертацію 7 квітня 1902 р., він сподівався отримати в Києві посаду професора російської мови і словесності. П. Г. Житецький рішуче підтримував

наміри молодого талановитого вченого, і саме Павло Гнатович повідомив В. М. Перетца про оголошений в університеті конкурс на посаду професора російської мови і словесності після смерті П. В. Владимирова [24, арк. 1]. А вже в листі від 21 лютого 1903 р. Володимир Миколайович писав П. Г. Житецькому: «Здається, Ваше пророцтво про те, що я буду-таки в Києві, починає справдовуватися. На днях я отримав повідомлення... що факультет (історико-філологічний факультет Університету св. Володимира. – А. Ш.)... зупинився на мені. І то слава Богу» [25, арк. 1].

Обрання В. М. Перетца на посаду професора Університету св. Володимира стало, певною мірою, несподіваним і для самого претендента – українофіла й ліберала. Відповідаючи на вітання П. Г. Житецького, 15 березня 1903 р. Володимир Миколайович зауважив: «Щиро дякую Вам за вітання: і якщо справа піде далі тим же темпом, то Ви будете великим пророком, а я – київським обивателем в цьому ж році. Уявіть собі, що я отримав звістку про вибори від самого [Т. Д.] Флор[инського], та ще і телеграмою, в 2 години ночі... Він повідомив, що мене обрано 10^ю голосами проти 2^х (!), тобто майже одногосно... Тепер запитання, як Рада (Вчена Рада Університету св. Володимира. – А. Ш.) поставиться до мого обрання. Якщо ж я пройду й там, – то моє бажання здійсниться: мої пітерські друзі побачать, що можливо і без забігань із заднього ганку до міністерства і без протекції п[анів] чиновників стати проф[есором] Унів[ерситету] і що Київ в цьому відн[ошенні] набагато вище Петербурга, де проф[есорське] призначення здійснюється з повним порушенням правил етики і законності і залежить від угоди між деканом і начальником відділу в міністерстві» [26, арк. 1–1 зв.].

Переїхавши до Києва восени 1903 р., В. М. Перетц не припинив листуватися з П. Г. Житецьким, хоча тепер і мешкав з ним в одному місті. Він надсилав листи Павлу Гнатовичу, коли хворів і не міг відвідати колегу чи коли перебував у від'їзді або виїздив з Києва під час відпусток, адже мав бажання поділитися зі старшим товаришем думками і планами та дізнатися про стан здоров'я й справи самого П. Г. Житецького. У листі від 5 квітня 1904 р. В. М. Перетц сповіщав Павла Гнатовича: «Я все сиджу дома, марно пориваючись залишити свою клітку! В мене болить за шлунком – на ґрунті виснаження... Читаю дещо та ще задумав переписати дрібні матеріали з історії драми; хочу їх надіслати до "Відомостей Від[ділення] р[осійської] м[ови]", можливо [О. М.] Пипін й тисне... матеріал мій – штук 7–8 інтермедій польських, білоруських і малоруських. Якщо просиджу ще – напишу статейку і для "Записок Товариства ім[ені] Шевч[енка]" – з історії народно-поет[ичних] зворотів мови» [27, арк. 1–1 зв.]. У листі від 14 серпня 1904 р., який В. М. Перетц написав під час відпустки, відпочиваючи у с. Васильково Новгородської губернії, читаємо: «Я Вам писав одного разу і, зізнаюсь, побоювався і донині побоююся відносно Вашого здоров'я: як то Ви поживаєте? І що робите? Як просувається Ваша праця про переклади Євангелія? Днями починаю укладатися і в двадцятих числах їду до Пітера, а потім до Києва, де в першу голову нагряну до Вас» [28, арк. 1–1 зв.].

Надсилав В. М. Перетц листи П. Г. Житецькому і зі швейцарської Лозанни, де лікувався. У листах із Швейцарії відчувається туга вченого за рідною землею, вірними товаришами, творчою роботою. 20 червня 1906 р., щойно прибувши на курорт, він пише Павлу Гнатовичу: «Вітаю Вас з далекої чужини, скучаю страшно. Вчора приїхав, а вже хочу до Полтавської губернії! До біса гори і озера! До біса тумани і дощі! ... Просто біда. Заздрю киянам. Не годжуся я в туристи» [29, 1]. Ті ж мотиви – і в листі від 11 липня: «Ось і я, дорогий мій Павло Гнатович, взявся неволею за олівець. Лежу вже 9^ю добу на спині після операції... Мрію їхати додому, та біда – прийдеться тут пролежати ще тижня два... Але до 1 серпня у Києві буду неодмінно... Як Ви поживаєте? Я так давно не бачив Вас. Так давно не чув нічого – що скучив. Знаю, що Вам важко писати, але, якщо вистачить сил, надрапайте хоч трохи» [30, арк. 1–1 зв.].

Перебуваючи в Лозанні, В. М. Перетц не забував про українські справи. 1906 р. Володимир Миколайович виступив із проектом відкриття в університетах кафедр української історії, літератури, мови, етнографії та звичаєвого права. Вийжджаючи за кордон, він в «Киевской старине» та в київській газеті «Відголоски життя» опублікував статті з цього питання, і йому було цікаво, як відгукнулася на його публікації українська громадськість. У листі від 11 липня 1906 р. В. М. Перетц запитував у П. Г. Житецького, чи читав він його статті про українські кафедри і чи «не чутно де лайки» або заперечень. Володимир Миколайович мав намір продовжити боротьбу за відкриття українознавчих кафедр в університетах і тому хотів «підкувати міцніше» свій проект і видрукувати його окремою брошурою [30, арк. 1 зв.–2].

У Києві з ініціативи та під керівництвом професора В. М. Перетца діяв Семінарій російської філології, в роботі якого брали участь студенти Університету св. Володимира, слухачки Київських вищих жіночих курсів і вечірніх приватних жіночих історико-філологічних курсів. Учасники Семінарію готували й обговорювали реферати з питань історіографії, археографії, палеографії, текстології, теорії літератури, методології та історії літературознавства, історії давньоруської писемності, історії нової і новітньої літератури, історії слов'янських і західноєвропейських літератур, історії мови і словесності, народної творчості тощо. Особлива увага під час занять зверталася на вивчення матеріалів, що стосувалися історії давньої української літератури. Талановитому педагогу В. М. Перетцу вдалося залучити до Семінарію здібну молодь, яка прагнула до вивчення української літератури, та прищепити їй любов до наукової діяльності. Про своїх учнів вимогливий учитель писав у листі до П. Г. Житецького від 24 грудня 1906 р.: «Я взагалі якось зневірився у можливості живого наукового спілкування в Києві: моя невелика купка молоді – славні хлопці, але дуже повільні! На складання реферату їм потрібно майже місяць» [31, арк. 2 зв.]. Володимир Миколайович став засновником київської філологічної школи. Понад вісімдесят вихованців Семінарію російської філології (в київський період його діяльності) перші кроки в науці зробили під керівництвом В. М. Перетца.

Значну роль В. М. Перетц відіграв і у створенні Українського наукового товариства в Києві (далі – УНТ). У листі до П. Г. Житецького від 24 грудня 1906 р. Володимир Миколайович зауважив: «Мене дуже цікавить ідея заснування в Києві наукового товариства – це буде живіше “Нестора”! Боюся тільки, що місцеві вчені будуть лінуватися або страждати абсентеїзмом» [32, арк. 1 зв.–2]. Сенс життя В. М. Перетц убачав у слугуванні науці, і саме цього він очікував від інших учених. А прикладом для Володимира Миколайовича була наукова і громадська діяльність П. Г. Житецького та його соратників, які за несприятливих умов кінця XIX ст. наполегливо організовували українське наукове життя.

Щодо пасивності українських учених початку XX ст. В. М. Перетц у листі до Павла Гнатовича від 8 липня 1908 р. зауважив: «Хто і якою силою зможе гальванізувати цих людей – живих, але які віддають життєві сили, по-перше, – особистим інтересам, а по-друге, вже громадським справам! Їй богу, гурток співробітників «Київської старовини» 1^х років був дружніше... Ні, час не [18]70[-x]. “Небезпеки” менше – але і “сила спротиву небезпеці” зменшилася» [32, арк. 1 зв.]. Ці слова Володимир Миколайович писав, перебуваючи в песимістичному настрої. Вони містяться в останньому із тих листів В. М. Перетца до П. Г. Житецького, що збереглися. Проте немає сумніву, що Володимир Миколайович вірив у відродження українського наукового життя, до чого він докладав усіх зусиль. А зразком для нього було жертвне життя П. Г. Житецького, який зумів піднятися в науці на не досяжні для багатьох висоти. Павло Гнатович, своєю чергою, завжди вірив у талант і організаторські здібності В. М. Перетца і всебічно підтримував молодшого колегу. І Володимир Миколайович не мав права розчаровувати свого вчителя, тому він вирішив на мажорній ноті завершити листа до П. Г. Житецького, наголосивши: «Але Вас прошу, – не перебувайте у меланхолії. Ви прожили майже вдвічі проти мого та краще знаєте людей. Зверху – видніше. Обнімаю Вас. Ваш В. Перетц» [32, арк. 1 зв.].

Додамо, що УНТ у Києві відіграло видатну роль в організації українського наукового життя на початку XX ст. В. М. Перетц очолював філологічну секцію УНТ і був одним із редакторів «Записок Українського наукового товариства в Києві», на сторінках яких учений опублікував розвідки, присвячені П. Г. Житецькому: «Павло Житецький. До ювілею 45-літньої наукової діяльності» (1908) і «До біографії П. Житецького – його магістерський іспит» (1914). Після смерті П. Г. Житецького Володимир Миколайович написав для українських і російських наукових журналів статті-некрологи, присвячені пам'яті свого вчителя та провідника в науці [20, с. 242–245].

Наукова новизна дослідження полягає в залученні до наукового обігу листів академіка В. М. Перетца до видатного українського історика літератури, мовознавця, етнографа, лексикографа та педагога П. Г. Житецького, що зберігаються у фонді І «Комплексний фонд “Літературні матеріали”. Зібрання літературних творів і документів поч. ХІІ–ХХ ст.» ІР НБУВ і доповнюють відомості про життя, діяльність і творчість учених.

Висновки. Цінним джерелом для розкриття становлення В. М. Перетца як ученого та дослідника історії давньої української літератури є комплекс його листів до П. Г. Житецького, що досі залишався поза увагою дослідників. Аналіз епістолярних документів дає змогу зробити висновок про значний вплив П. Г. Житецького на формування наукових зацікавлень В. М. Перетца та розвиток його наукової діяльності. Всебічна підтримка П. Г. Житецьким науково-організаційної діяльності В. М. Перетца сприяла його утвердженню в українському науковому співтоваристві. Листи розкривають багаторічну плідну співпрацю та щире дружбу між видатними вченими, основою яких була любов до української літератури і науки.

Список використаних джерел

1. Російський державний архів літератури і мистецтва. Ф. 1277. Оп. 1. Спр. 27. 37 арк.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. І. Од. зб. 48705–48735.
3. Шаповал А. І. Епістолярна спадщина академіка В. М. Перетца у фондах Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2016. Вип. 44. С. 668–683; Крылов В. В. Из эпистолярного наследия академика В. Н. Перетца // Вестник Российской академии наук. Москва, 1994. Т. 64, № 2. С. 148–153.
4. Шаповал А. І. Діяльність В. М. Перетца щодо збереження українських історико-культурних пам'яток (за матеріалами епістолярію вченого) // Київські історичні студії: зб. наук. праць. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. № 1. С. 135–140; Робинсон М. А., Сазонова Л. И. О судьбе гуманитарной науки в 20-е годы по письмам В. Н. Перетца М. Н. Сперанскому // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 1993. Т. 48. С. 458–471.
5. Шаповал А. І. Листи видатних літературознавців В. М. Перетца і В. П. Адріанової-Перетц до письменника і історика І. Ф. Єрофеева // Архіви України. Київ, 2017. Вип. 1. С. 220–241; Шаповал А. І. Співпраця академіка В. М. Перетца з вченими Ніжина (за епістолярними матеріалами) // Ніжинська старовина. Ніжин; Київ, 2018. Вип. 25 (28). С. 73–82; Василюк О. Д. Листи В. Перетца до А. Кримського у фондах Інституту рукопису НБУВ // Східний світ. Київ, 2010. № 3. С. 5–9.
6. Шаповал А. І. Співпраця академіка В. М. Перетца з європейськими вченими (за епістолярними документами) // Evropský filozofický a historický diskurz. Praha, 2018. Svazek 4, 4 vydání. S. 36–43; Шаповал А. І. Листування академіка В. М. Перетца з вченими Чехословаччини // Evropský filozofický a historický diskurz. Praha, 2019. Svazek 5, 1 vydání. S. 27–33.
7. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 48705. Арк. 1–2 зв.
8. Там само. Од. зб. 48706. Арк. 1–2 зв.
9. Там само. Од. зб. 48707. Арк. 1–3 зв.
10. Там само. Од. зб. 48713. Арк. 1–2.
11. Там само. Од. зб. 48714. Арк. 1–2 зв.

12. Шаповал А. І. Наукова співпраця В. М. Перетца та М. І. Петрова через призму епістолярних джерел // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2018. Вип. 22. С. 128–140.

13. Франко И. В. Н. Перетц – малорусские вирши и песни в записях XVI–XVIII в. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. XXXVIII, кн. VI. Львів, 1900. С. 41–46.

14. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 48721. Арк. 1–2 зв.

15. Шаповал А. І. Наукова співпраця І. Я. Франка і В. М. Перетца (за епістолярними джерелами) // Київські історичні студії. Київ, 2018. № 2. С. 11–17.

16. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 48710. Арк. 1–2 зв.

17. Там само. Од. зб. 48724. Арк. 1–2 зв.

18. Там само. Од. зб. 48709. Арк. 1–2 зв.

19. Там само. Од. зб. 48708. Арк. 1–2 зв.

20. Адрианова-Перетц В. П. Список печатных трудов академика В. Н. Перетца // Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. Москва–Ленинград, 1962. С. 234–254.

21. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 48720. Арк. 1–2 зв.

22. Там само. Од. зб. 48711. Арк. 1–2 зв.

23. Там само. Од. зб. 48712. Арк. 1–2 зв.

24. Там само. Од. зб. 48717. Арк. 1–2 зв.

25. Там само. Од. зб. 48722. Арк. 1–2 зв.

26. Там само. Од. зб. 48723. Арк. 1–2 зв.

27. Там само. Од. зб. 48727. Арк. 1–2.

28. Там само. Од. зб. 48728. Арк. 1–2.

29. Там само. Од. зб. 48733. Арк. 1–1 зв.

30. Там само. Од. зб. 48732. Арк. 1–2 зв.

31. Там само. Од. зб. 48734. Арк. 1–2 зв.

32. Там само. Од. зб. 48735. Арк. 1–1 зв.

References

1. Fond 1277, Inventory 1, Unit 27. The Russian State Archive of Literature and Arts, Moscow. [In Russian].

2. Fond 1, Unit 48705–48735. The Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (hereinafter IM VNLU). [In Russian].

3. Shapoval, A. I. (2016). Epistoliarna spadshchyna akademika V. M. Perettsa u fondakh Instytutu arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Epistolary heritage of academician V. M. Peretts in the fonds of the Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Scientific works of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. Is. 44, pp. 668–683. Kyiv. [In Ukrainian]; Krylov, V. V. (1994). Iz epistoliarnogo nasledia akademika V. N. Perettsa [From epistolary heritage of academician V. N. Peretts]. In *Vestnik Rossiiskoi akademii nauk* [Bulletin of the Russian Academy of Sciences]. Vol. 64, No. 2, pp. 148–153. [In Russian].

4. Shapoval, A. I. (2016). Diialnist V. M. Perettsa shchodo zberezhennia ukrainskykh istoriko-kulturnykh pamiatok (za materialamy epistoliaruiu vchenoho) [V. M. Peretts's activity on preservation of Ukrainian historical and cultural heritage (based on scientist's epistolary)]. In *Kyivski istorychni studii* [Kyiv Historical Studies]. No. 1, pp. 135–140. Kyiv. [In Ukrainian]; Robinson, M. A., Sazonova, L. I. (1993). O sudbe gumanitarnoi nauki v 20-e gody po pismam V. N. Perettsa M. N. Speranskomu [About the fate of the humanity science in the 20s according to V. N. Peretts's letters to M. N. Speransky]. In *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury Instituta russkoi literatury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature of the Institute of Russian Literature], Vol. 48, pp. 458–471. Saint Petersburg [In Russian].

5. Shapoval, A. I. (2017). Lysty vydatnykh literaturoznavtsiv V. M. Perettsa i V. P. Adrianovoi-Peretts do pysmennyka i istoryka I. F. Yerofeieva [The letters of literary critics V. M. Peretts and V. P. Adrianova-Peretts to writer and historian I. F. Yerofeiev]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. Is. 1, pp. 220–241. Kyiv. [In Ukrainian]; Shapoval, A. I. (2018). Spivpratsia akademika V. M. Perettsa z vchenymy Nizhyna (za epistoliarnymi materialamy). [Cooperation of the academician V. M. Peretts with scientists of Nizhyn (on epistolary materials)]. In *Nizhynska starovyna* [Old Nizhyn], Is. 25 (28), pp. 73–82. Nizhyn; Kyiv. [In Ukrainian]; Vasyliuk, O. D. (2010). Lysty V. Perettsa do A. Krymskoho u fondakh Instytutu rukopysu NBUV [Volodymyr Peretts's letters to Agathangel Krymsky in the funds of Institute of Manuscript of the VNLU]. In *Skhidnyi svit* [The World of the Orient]. No. 3, pp. 5–9. Kyiv. [In Ukrainian].

6. Shapoval, A. I. (2018). Spivpratsia akademika V. M. Perettsa z yevropeiskymy vchenymy (za epistoliarnymi dokumentamy) [Cooperation of academician V. M. Peretts with European scholars (according to epistolary documents)]. In *Evropský filozofický a historický diskurz* [European Philosophical and Historical Discourse]. Vol. 4, Is. 4, pp. 36–43. Praha. [In Ukrainian]; Shapoval, A. I. (2019). Lystuvannia akademika V. M. Perettsa z vchenymy Chekhoslovachchyny [Correspondence of the academician V. M. Peretts with scientists of Czechoslovakia]. In *Evropský filozofický a historický diskurz* [European Philosophical and Historical Discourse]. Vol. 5, Is. 1, pp. 27–33. Praha. [In Ukrainian].

7. Fond 1, Unit 48705. IM VNLU. [In Russian].

8. Fond 1, Unit 48706. IM VNLU. [In Russian].

9. Fond 1, Unit 48707. IM VNLU. [In Russian].

10. Fond 1, Unit 48713. IM VNLU. [In Russian].

11. Fond 1, Unit 48714. IM VNLU. [In Russian].

12. Shapoval, A. I. (2018). Naukova spivpratsia V. M. Perettsa ta M. I. Petrova cherez pryzmu epistoliarnykh dzherel [The scientific cooperation of V. M. Peretts and M. I. Petrov through the prism of epistolary sources]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Is. 22, pp. 128–140. Kyiv. [In Ukrainian].

13. Franko, I. Ya. (1900). V. N. Peretts – malorusskie virshi i pesni v zapisiakh XVI–XVIII v. [V. N. Peretts – the Little Russian verses and songs in records of the 16th –18th centuries]. In *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* [Notes of the Shevchenko Scientific Society]. Vol. 38, Book 6, pp. 41–46. Lviv. [In Russian].

14. Fond 1, Unit 48721. IM VNLU. [In Russian].
15. Shapoval, A. I. (2018). Naukova spivpratsia I. Ya. Franka i V. M. Perettsa (za epistolarnymy dzherelamy) [Scientific cooperation between I. Ya. Franko and V. M. Peretts (from epistolary sources)]. In *Kyivski istorychni studii* [Kyiv Historical Studies]. No. 2 (7), pp. 111–117. Kyiv. [In Ukrainian].
16. Fond 1, Unit 48710. IM VNLU. [In Russian].
17. Fond 1, Unit 48724. IM VNLU. [In Russian].
18. Fond 1, Unit 48709. IM VNLU. [In Russian].
19. Fond 1, Unit 48708. IM VNLU. [In Russian].
20. Adrianova-Perettc, V. P. (1962). Spisok pechatnykh trudov akademika V. N. Perettsa [List of printing works of Academician V. N. Peretts]. In Peretts V. N. *Issledovania i materialy po istorii starinnoi ukrainskoi literatury XVI–XVIII vekov* [Researches and materials on history of old Ukrainian literature of the 16th–18th centuries]. Moscow; Leningrad. PP. 234–254. [In Russian].
21. Fond 1, Unit 48720. IM VNLU. [In Russian].
22. Fond 1, Unit 48711. IM VNLU. [In Russian].
23. Fond 1, Unit 48712. IM VNLU. [In Russian].
24. Fond 1, Unit 48717. IM VNLU. [In Russian].
25. Fond 1, Unit 48722. IM VNLU. [In Russian].
26. Fond 1, Unit 48723. IM VNLU. [In Russian].
27. Fond 1, Unit 48727. IM VNLU. [In Russian].
28. Fond 1, Unit 48728. IM VNLU. [In Russian].
29. Fond 1, Unit 48733. IM VNLU. [In Russian].
30. Fond 1, Unit 48732. IM VNLU. [In Russian].
31. Fond 1, Unit 48734. IM VNLU. [In Russian].
32. Fond 1, Unit 48735. IM VNLU. [In Russian].

Andrii Ivanovych Shapoval,

Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher

Senior Researcher of the Department of Archeography, Institute of Archival Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-1188-5142

e-mail: shai196@ukr.net

«Only in You I found a response to the interests, which have completely captivated me»: taken from correspondence between Volodymyr Peretts and Pavlo Zhytetskyi

The aim of the research is to analyse the correspondence between Volodymyr Peretts (Ukrainian and Russian philologist, researcher of Old Ukrainian literature, academician of St. Petersburg and All-Ukrainian Academies of Sciences) and Pavlo Zhytetskyi (exemplary Ukrainian literature historian, linguist, ethnographer, lexicographer, teacher, and corresponding member of St. Petersburg Academy of Sciences). The correspondence is preserved at the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library

of Ukraine. **The methodology** of the research presupposes the implementation of biographical, historical-systematic, social-psychological, prosopographical, and comparative methods. The aforementioned methodological approach allows the analysis of the correspondence between Volodymyr Peretts and Pavlo Zhytetskyi to uncover their scientific collaboration. **The scientific novelty** of the research can be found in the introduction of the correspondence into scientific circulation. The correspondence is preserved in fond I «Combined fond “Literary materials”. Collection of literary works and documents from the beginning of the 12th to 20th centuries» in the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. These unique epistolary documents give information about the life, activities and works of both scientists. **Conclusions.** Volodymyr Peretts’ correspondence with Pavlo Zhytetskyi constitutes a valuable source, which illustrates Peretts’ formation as a scientists and his research of the history of Old Ukrainian literature. Moreover, this correspondence has longly remained beyond the scope of attention among researches. The analysis of epistolary documents leads to a conclusion regarding considerable influence of Pavlo Zhytetskyi on the formation of scientific interests of Volodymyr Peretts and the development of his scientific activity. Comprehensive support of Zhytetskyi’s part regarding Peretts’ scientific-organizational activity contributed the establishment of the latter within Ukrainian scientific community. The correspondence unveils a long-standing productive collaboration and genuine friendship, based on love and affection towards Ukrainian literature and science, between the renowned scholars.

Key words: Volodymyr Peretts, Pavlo Zhytetskyi, scientific collaboration, epistolary heritage, philology.

Андрей Иванович Шаповал,

кандидат исторических наук, старший научный сотрудник,

старший научный сотрудник отдела археографии Института архивоведения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0003-1188-5142

e-mail: shai196@ukr.net

«Только в Вас я нашел отзыв на те интересы, которые окончательно овладели мной»: из писем В. Н. Перетца к П. И. Житецкому

Цель работы – проанализировать письма украинского и русского филолога, исследователя давней украинской литературы, академика Петербургской и Всеукраинской академий наук В. Н. Перетца к выдающемуся украинскому историку литературы, языковеду, этнографу, лексикографу, педагогу, члену-корреспонденту Петербургской академии наук П. И. Житецкому, которые хранятся в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. **Методология исследования** заключается в применении биографического, проблемно-хронологического, конкретно-исторического, историко-системного, социально-психологического, просопографического и сравнительно-исторического методов. Указанный методологический подход позволяет проанализировать письма В. Н. Перетца

к П. И. Житецкому с целью изучения научного сотрудничества между учеными. **Научная новизна** исследования заключается во введении в научный оборот писем академика В. Н. Перетца к П. И. Житецкому, которые хранятся в ф. I «Комплексный фонд «Литературные материалы». Собрание литературных произведений и документов нач. XII–XX вв.» Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и дополняют сведения о жизни, деятельности и творчестве ученых. **Выводы.** Ценным источником для раскрытия становления В. Н. Перетца как ученого и исследователя истории давней украинской литературы является комплекс его писем к П. И. Житецкому, которые до сих пор оставались вне внимания исследователей. Анализ эпистолярных документов дает возможность сделать вывод о значительном влиянии П. И. Житецкого на формирование научных интересов В. Н. Перетца и развитие его научной деятельности. Всесторонняя поддержка П. И. Житецким научно-организаторской деятельности В. Н. Перетца способствовала его утверждению в украинском научном обществе. Письма раскрывают многолетнее продуктивное сотрудничество и искреннюю дружбу между выдающимися учеными, основой которого была любовь к украинской литературе и науке.

Ключевые слова: В. Н. Перетц, П. И. Житецкий, научное сотрудничество, эпистолярное наследие, филология.

*Стаття підготовлена 29 березня 2019 року;
подана до друку 2 квітня 2019 року.*

*Олена Юрїївна Курганова,
кандидат філологічних наук,
науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-1609-231X,
e-mail: olena.kurganova@gmail.com*

МЕТАФОРИЧНИЙ ОБРАЗ БОГОСЛУЖБОВОЇ КНИГИ В УКРАЇНСЬКІЙ КНИЖКОВІЙ КУЛЬТУРІ ДОБИ БАРОКО

Мета роботи полягає в узагальненні метафоричного образу богослужбового видання в книжковій культурі доби Бароко та виділенні чинників творення цього образу, зумовлених обставинами видавничого процесу. **Методологія дослідження** спирається, насамперед, на структуралістичний підхід до розгляду текстів присвяти та передмов до львівських, київських, чернігівських та новгород-сіверських богослужбових видань XVII – першої половини XVIII ст., що дав змогу виокремити метафори, застосовані на позначення книги, та з'ясувати їх зв'язок зі змістовими та формальними особливостями відповідного видання. Компаративний аналіз семантики зафіксованих метафор дозволив сформулювати узагальнений образ української богослужбової книги доби Бароко. Комунікативно-прагматичний підхід сприяв встановленню смислових зв'язків цього образу з сучасною йому соціокультурною ситуацією. **Наукова новизна** визначається новаторською постановкою проблеми вивчення виражальних засобів стилю бароко, що дозволяє розширити уявлення про його вплив на українську книжкову культуру. Зокрема, показано високу продуктивність вербальної барокової метафори в наданні виразності художній структурі стародрукованої богослужбової книги. За художньою роллю у творенні книги як цілісного об'єкта мистецтва такі узагальнюючі метафоричні образи видання співмірні з графічними елементами художнього оформлення. **Висновки.** У присвятах та передмовах до українських стародруків образ богослужбової книги реалізується через множинність метафоричних уподібнень, в основі яких лежить уявлення про книгу як дар. Залежно від адресата тексту присвяти/передмови книгу представлено як офіру небесному адресатові, вдячний подарунок потенційному чи дійсному меценату, коштовний подарунок читачеві. В реалізації образу цієї «подарункової» книги набули продуктивності розгорнуті метафори, в основі яких асоціативне співвіднесення з адресатом, назвою, змістом, структурними особливостями, історією видавничого осередку або загальним значенням видання в книжковій культурі.

Ключові слова: українські стародруки, передмови, присвяти, богослужбові видання, метафора, бароко.

Актуальність теми дослідження. Присвяти і передмови – сповнені високим інформативним потенціалом елементи апарату видання, що презентують книгу окресленому колу читачів. Дослідження способів та інструментів, використаних для такої презентації, дозволяє з високою достовірністю реконструювати характерні особливості світогляду творців книжкової культури певного історичного періоду. В цьому контексті присвяти і передмови до українських

видань XVII–XVIII ст. є унікальними мікроджерелами, на підставі яких можливе узагальнення усталеного серед видавців доби Бароко ставлення до книги та її значення в суспільстві.

Не претендуючи на всеосяжність, у межах статті ми обмежилися присвятами і передмовами до українських богослужбових видань XVII – першої половини XVIII ст. Ці книги, за спостереженням Я. Ісаєвича, до останніх десятиліть XVIII ст. користувалися високим читацьким попитом [1, с. 319] і вирізнялися високою майстерністю художнього оформлення [1, с. 323]. Зумовлений відповідними культурно-історичними чинниками запит на тиражування текстів, необхідних для церковної відправи та індивідуального молитовного правила, породив численні перевидання українських богослужбових книг. За даними зведеного каталогу українських стародруків, вагому частку видавничого репертуару вітчизняних друкарень XVII–XVIII ст. становили Псалтирі, Молитвослови, Акафісти, Канони, Часослови, Служебники, Требники, Октоїхи, Тріоді та Ірмологіони [2, с. 122–123; 3, с. 97–99]. Певна кількість таких видань, виходячи з можливостей друкарні, обмежувалася скромними засобами художнього оформлення та коротким, або й відсутнім, текстом передмови. Проте в багатьох випадках, при залученні меценатських коштів, співпраці з граверами та літераторами, видавцям вдавалося піднести богослужбові видання до високого мистецького рівня. Тексти присвят і передмови до таких видань демонструють ознаки розвиненого літературного стилю, серед маркерів якого вирізняються розгорнуті метафоричні конструкції на позначення образу книги.

Аналіз досліджень і публікацій. Тексти присвят і передмов до українських богослужбових видань принагідно цитувалися дослідниками в контексті історико-книгознавчих, культурологічних та філологічних розвідок. Серед робіт, які обрали присвяти і передмови спеціальним об'єктом дослідження, виділяються студії Л. Сазонової та В. Коваля. У статті Л. Сазонової, яка аналізує структурно-жанрові особливості передмов до українських стародрукованих видань кінця XVI – першої половини XVII ст., зміст передмов представлено як узагальнення «концепту книги» [4, с. 173], проте не розглянуто барокові художньо-виражальні засоби, що застосовуються для творення цього концепту. Властиві для бароко символіко-алегоричні та візуальні образи в текстах передмов, післямов та посьвят до перших видань друкарні Києво-Печерської лаври (хронологічно – з 1616 по 1632 р.) розглянуто в розвідці В. Коваля. Автор представляє ці елементи апарату видання в якості самодостатніх зразків ранньобарокової публіцистики [5, с. 76]. Структуротвірна роль художніх тропів, зокрема метафор на позначення книги, в текстах передмов і післямов до богослужбових стародруків досі не була предметом дослідження.

Мета дослідження полягає в узагальненні образу богослужбового видання у книжковій культурі доби Бароко та виділенні чинників творення цього образу, зумовлених обставинами видавничого процесу. Для втілення вказаної мети було здійснено аналіз структурних особливостей текстів присвят і передмов до

львівських, київських, чернігівських та новгород-сіверських видань XVII – першої половини XVIII ст., які використовувалися для богослужбових потреб: Службників, Требників, Октоїхів, Псалтирів, Акафісників, Анфологонів, Тріодей, Міней, Півуставів. У розглянутих текстах виділено метафори, вжиті на позначення богослужбової книги. Компаративний аналіз семантики цих метафор дав змогу сформулювати узагальнюючий образ, що втілює уявлення видавців про богослужбову книгу доби Бароко. Комунікативно-прагматичний підхід сприяв устанавленню смислового зв'язку цього образу з сучасною йому соціокультурною ситуацією.

Виклад основного матеріалу. Загальний зміст присвят і передмов до українських стародруків XVII–XVIII ст. можна обумовити двома прагматичними інтенціями авторів цих текстів: отримати допомогу в подальшій видавничій діяльності та продати вже готову продукцію. Перша з інтенцій найповніше реалізується в текстах присвят, друга – в текстах передмов.

Викладені з використанням мовних формул літургійної молитви присвяти Богові та Богородиці, що висловлюють подяку за допомогу в створенні книги, введено окремими структурними одиницями до низки богослужбових видань. Такі тексти обрамляє розлогий, часто виділений червоною фарбою заголовок, що номінує адресата, а підпис в кінці тексту зазначає автора. Подібну структуру має і текст присвяти земному адресатові. Залежно від місця видання і часового періоду присвяти до українських стародруків апелюють до відповідних представників королівської, шляхетської, церковної та козацької верхівки, а також до правлячих представників династії Романових. У таких текстах звеличується особа адресата як дійсного або потенційного мецената конкретного видання чи опікуна друкарні.

Після тексту присвяти, як правило, вміщено передмову до широкого кола читачів. Заголовки передмов до читача здебільшого визначають читацьку аудиторію видання. Частина богослужбових книг (переважно – Службники, Требники, Часослови) адресована суто представникам кліру, проте є й такі (Акафісти, Канони, Псалтирі, Октоїхи, Тріоді, Ірмологіони), що розширюють коло потенційних читачів аж до мирян. Основний зміст тексту передмови зводиться до обґрунтування надзвичайної ваги саме цього видання для сучасної йому соціокультурної ситуації.

Щоправда, жанрові межі присвят і передмов у виданнях XVII ст. досить розмиті. Зворот аркуша з текстом, заголовок якого апелює до мецената видання, може містити колонтитул, названий «Передмова до чительника». За влучним спостереженням Л. Сазонової, автори, скоріш за все, не вважали за потрібне чітко розрізняти ці жанри [4, с. 176]. Подяка меценатові може висловлюватися і в передмові до читача, а докладні описи змісту і структури книги вводяться в текст присвяти. Тому, незалежно від заголовка відповідного елементу апарату видання, можна говорити про наявність певних текстових блоків, що за змістом та інтенцією відповідають присвяті або передмові.

У межах текстового блоку присвяти книга розглядається як об'єкт, створений завдяки певному сприянню відповідного адресата. Узагальнений образ книги тут представлено у вигляді вдячного подарунка, а у випадку божественного адресата – «безкровної жертви» (офіри), якими автор вшановує особу свого благодійника. В текстових блоках передмов книга розглядається, насамперед, як об'єкт продажу, презентація якого має викликати в читача бажання придбати це видання. Узагальнений образ книги в цьому разі представлений як цінний подарунок, за який читачі мають бути вдячними видавцям. Такий амбівалентний образ богослужбової книги як об'єкта подяки і вдячності в семантичній структурі містить значення «дару», а у формальній площині реалізується в розлогіх барокових метафорах. Розглянемо найбільш типові способи метафоричного втілення образу «подарункової» богослужбової книги у книжковій культурі XVII – першої половини XVIII ст.

Образ книги як вдячного подарунка небесному адресатові відображає продуктивне в часи Бароко ставлення до творчого процесу як акту співпраці людини з Богом. Книга в цьому контексті постає як дар Божий, об'єктивований за допомогою богонатхненної роботи видавця, що підлягає підношенню у вигляді «безкровної жертви» своєму дарувальникові. Уявлення про книгу як отриманий від Бога дар найповніше виражається в називанні книг Святого Письма, оскільки однією з сутнісних характеристик Біблії в теології визначається «богодуховенність». Ця ж риса поширюється і на богослужбові тексти, і на сам процес книговидання. Відтак продуктивним метафоричним образом у присвятах/передмовах до українських стародруків стало уподібнення книги безкровній жертві Богові або вдячному підношенню Богородиці.

Перша лаконічна передмова до киево-печерського Службника 1629 р., підписана Петром Могилою, представляє «сію священную Книгу Божествныя ... Службы»¹ в якості метафоричної офіри Ісусові Христу, уподібненої до віддання боргу: «...вмѣсто прѣволѣтныхъ вѣрученнаго ми Винограда плодовъ начатки, и даннаго отъ твоего благоутробія таланта лихвы отданія знаменіе...» [6, с. 197]. Автори адресованої Богородиці присвяти, що відкриває львівське братське видання Тріоди Цвітної 1663 р., говорять, що це видання було створене «Благодатію съвершеннаго и всесилнаго Бога, и помощію Пречистой Дѣвы Богородиці» [7, нн. арк. 2 зв]. При цьому відзначення допомоги Богородиці в упорядкуванні книги («Съвершивше дѣло зачатое спасенное працу, и трудъ нашъ презъ ласку и помочъ твою Пречистая Дѣво Богородице» [7, нн. арк. 3]) є підставою до її підношення у вигляді вдячного дару («Книгу сію працу и трудъ нашъ приносимъ і воспісуемъ» [7, нн. арк. 3]). Саме у вираженні подібних актів підношення книги небесному адресатові продуктивним стає метафоризація її образу у вигляді офіри/дару, який, у свою чергу, може реалізуватися в цілій низці подальших метафоричних уподібнень.

¹ Тут і далі цитати зі стародрукованих джерел подаються зі спрощенням орфографії.

Стимулом для творення метафори богослужбової книги як вдячного дару можуть ставати асоціативні зв'язки з образом адресата, назвою, змістом, структурою книги, видавничим осередком або певними обставинами видавничого процесу. У випадку із львівським виданням Тріоді Цвітної 1663 р., метафора книги як вдячного дару Богородиці твориться з використанням біблійної алюзії до трьох дарів волхвів, що перегукується із назвою та структурною особливістю видання: «Приносимо Трипѣснец сей, яко три царськіє дари, Злато, Кадило і Миро» [7, нн. арк. 4]. Яскрава візуальна метафора трьох дарів розкривається в подальшому тексті присвяти, залучаючи уподібнення до змістових особливостей видання: «Мудрость в Книзѣ сей Богоносных Отец, яко злато ... Молитви: яко кадило, Пѣсні: яко мира... вмѣсто мира, пѣсні в Книзѣ сей приносим Тебѣ Владичице» [7, нн. арк. 4]. Метафоричному уподібненню підлягає також зміст книги, узагальнений через його вплив на емоційний стан реципієнта. Тріодь Цвітна, зокрема, представлена як засіб духовного зцілення вірянина, що в перекладі на метафоричну мову реалізовано через образ води: «Ми тебѣ... источнику жизни, води живой сосуду, рѣчных устремлений веселящих град Божий пріятелищу, води оживляющей, і розвеселяющей сердца Християнские, води словес Духа Пресвятаго, в Книзѣ сей приносимо» [7, нн. арк. 4]. До вервиці розгорнутих метафор книги як вдячного дару Богородиці додається ще й не менш яскрава, натхненна Піснею Пісень номінація адресатки як прекрасної діви, під язиком в якої – мед і молоко. Від нього проводиться асоціативна паралель між образом меду і молока та метафоризованим змістом видання: «Ми тебѣ невѣстѣ Пречистой, Матері преблагословенной, под которой языком мед и млеко ... Приносимо мед и над мед солодшее слова медоточных языков, доброголасных Богоглаголивих уст» [7, нн. арк. 4].

Образ книги із семантикою вдячного подарунка використовується і для вшанування земних заступників видання, від яких видавці розраховують на фінансову підтримку та сприяння в розповсюдженні тиражу. Присвята Арсенію Желіборському до львівського видання Тріоді Пісної 1664 р., підписана Михайлом Сльозкою, повторює вжиті у присвяті до Богородиці з Тріоді Цвітної 1663 р. образи трьох дарів: «... офѣрюю, и отдаю сей Трипѣсець Отцев святых, яко Три дари царей Перских, Злато, Ливан и Смину...» [8, нн арк. 4 зв.]. Але в інтерпретації образу вдячного дару меценатові видання до семантики «вшанування адресата» додається і семантика «практичної користі» подарунка. В ланцюгу метафоричних уподібнень книги, вжитому в присвяті Арсенію Желіборському, домінує уподібнення Пісної Тріоді духовному хлібові, який видавець пропонує адресату в якості доповнення до його метафоричної трапези-читання: «...на Трапезу Превелебности Вашои, приношу сію з друкарнѣ моєи Тріодь Постную, постящимся Покарм духовный» [8, нн арк. 4 зв.]. Подібна метафоризація видавничого процесу, з підкресленням окремих його складових (автора, книги, видавця, читача тощо), трапляється ще в кількох

присвятах до богослужбових видань XVII ст. Зокрема, у Службнику 1620 р. друкарня Києво-Печерської лаври представлена як джерело, з якого утворилася і розповсюджується ця книга: «...студенец благочестивих храма пресвятия Богородица, о благодати Господні, изводит і приносить книгу святих божественних Литургій...» [6, с. 29–30]. Прикладом більш складної художньої структури є метафора, яка уподібнює видавничий процес чернігівської Тріоди Цвітної 1685 р. до весняного пробудження природи. Лаврентій Крщонович називає чернігівську друкарню садом, закладеним адресатом присвяти – Лазарем Барановичем. Процес видання книг, відповідно, ототожнений із вирощуванням плодів, а видання Тріоди Цвітної 1685 р. – з весняним цвітом, оскільки воно є одним із перших видань друкарні, з 1679 р. перенесеної до Троїцько-Іллінського монастиря: «От вертограда, его же в честь святия Тройца насадил еси, Преосвященний пастиру наш, ново на весну израстшій цвѣт, си ест Книгу цвѣтних Трѣпеснцов [с Типографіи в обитель Троецкую данной] изшедшую, и аки би цвѣт прежде плода Книг множайших явившуюся, Преосвященству Вашому вѣрному Святия Тройца служителю приносим» [9, нн. арк. 2]. Використані для представлення книги метафоричні образи є типовими і для текстової частини барокових творів. Зокрема, топос весняного оновлення, тобто перехід від зими до весни, використовується для підсилення образності у проповідях Кирила-Транквіліона Ставровецького та Антонія Радивиловського [10, с. 7].

При адресуванні книги світській особі узагальнений образ видання може набувати дидактичного змісту. В киево-печерському виданні Тріоди Пісної 1640 р. Петро Могила, присвячуючи книгу Феодору Проскурі-Суцанському, ототожнює її з мертвою плоттю. Таке властиве для барокової естетики поєднання несумісного – вдячного подарунка з образом смерті – спрямоване на підвищення емоційного впливу на читача. Статус митрополита дає можливість Петрові Могилі звертатися з повчанням і до представника давнього шляхетського роду. Традиційний для присвяти акт нагородження добродійця книгою доповнюється розширенням його уявлень про те, наскільки цінною є ця книга за своїм змістом. Основне значення Пісної Тріоди Петро Могила формулює, як нагадування правовірному християнину про необхідність духовного самовдосконалення. А для ефективної ілюстрації цього змісту вжито візуальні образи голови мерця, що знаходилася на столі під час бенкету, і труни, виставленої посеред ринкової площі: «Єжели бовѣм Єгиптяне под час банкетов, и веселя свого, звикли били голову трупюю приносити на стол, а потом каждому до рук дати, аби обачил яковим будет по смерти, аби ся порушил, и роскошій свѣцких понехал, и живучи на свѣтѣ Богу служити не занехивал. У інших били повсрюдку ринку труни виставлени, аби идучи мимо вспоминали на смерть. Далекo барзѣй ми маємо, христіанами будучи ...взяти пред себе в дни святого Посту Великого тии Канони, належнии до розпамятиваня смерти нашей: обачит там кождий голову трупюю, пострежет и труни виставлени...» [11, нн. арк. 4].

Іншої семантики набуває адресація творів представникам монархічної родини, під опіку яких, в силу історичних обставин, друкарні Центральної та Лівобережної України потрапили з другої половини XVII ст. При адресації книги цареві автори присвят використовують увесь спектр вже добре розвинених на той час риторичних засобів, скерованих суто на оспівування особи адресата. Книга в цій комунікативній ситуації представлена як вдячний дар, дещо співмірний із даром, який автори присвят XVII ст. адресували Богові та Богородиці. Прикладом високої риторичної майстерності барокових видавців є передмова до видання Мінеї 1680 р. друкарні Києво-Печерської лаври. Образ книги в цьому тексті узагальнює метафора дару на пошану російського царя Федора як потенційного мецената друкарні: «Прійми и сей мал. Дар, обновленную на честь Божію, Богородици, и всѣх святых, Книгу молений Церковних на всяк Месяц» [12, нн арк. 10]. У даному випадку книга не представлена як самодостатній об'єкт, цінність якого очевидна. Можливо, розраховуючи на сприяння царя в розповсюдженні видання в Москві, автор передмови формулює образ книги у вигляді суб'єкта, що потребує опіки. Для цього створюється розгорнута метафора з використанням інтертексту з античної історії – традиції називати місяці на честь імператорів: «Не ново єсть Мѣсяцам Книжным защищаемим бити под именованієм царським, и нарицатися от Имен Царей еще и невѣрных: якоже Мѣсяц Юлі и Мѣсяц Август, нарицаются от царей Римских Юлія и Августа, благополученіє имѣвших во время Мѣсяцей тѣх» [12, нн арк. 10]. На основі цієї асоціації побудоване метафоричне іменування книги, пов'язане з етимологією імені монарха: «...от самага Царска ти Имени, Божія Дара Феодора, сія моленій на всяк Мѣсяц Книга, Минія, да наречется Феодоромий: понеже Мий от Греческа знаменуєт Мѣсяц Книжный; и тако будет то Царскій Твой в сей Книзѣ молитвенний Мѣсячник» [12, нн арк. 10]. В образі книги, назву якої пристосовано до імені адресата, розвивається тема отримання щедрот не лише для цього конкретного видання, але й для друкарні в цілому. Бажання отримати блага для свого видавничого осередку автор передмови виражає в метафоризації назви книги як «Феодоромил»: «Идеже купно молим да нарицається сей труд наш Типографскій от Царскія ти на нас милости и Феодоромил. Изряднѣже сице от помилованія да именується і весь обновляемый Богом дарованною нам милостию Вашего Царскаго Пресвѣтлаго Величества, сей обнищавий и к обветшанію разорительному приходящий, Монастир святой Кієво Печерскій» [12, нн арк. 10]. Не обходить стороною автор передмови і складну суспільно-політичну ситуацію, в умовах якої здійснюється його видавнича діяльність. Третім метафоричним іменуванням книги, побудованим з використанням імені адресата, стає «Феодоромир», в якому висловлено побажання припинення воєнних дій: «А наипаче молитвенно желаем от самага Небеснаго Царя Книга Сія наречется и будет Феодоромир, яко да при моленіи на ней будет мир в силѣ Царской

побѣдоносной...» [12, нн арк. 10 зв]. Традиційне для тексту присвяти підсумкове побажання адресатові узагальнює тему перемоги над його ворогами (турками), якій сприятиме читання цієї молитовної книги. Автор увиразнює і це побажання введенням образу повного і неповного місяця, що корелюється із зображенням ворожого герба: «да при поспѣшеніи сего Мѣсячнаго Богоугоднаго исполненія молитвеннаго, аки при совершенной Лунѣ, попереши ногами своїми побѣдителніми луну несовершенную, бѣснующихся при своїх Новомѣсячіях бѣсурманов...» [12, нн. арк. 10 зв.]. Така ускладнена метафорика виходить за межі називання книги, вводячи її в контекст актуальних авторові та адресату історичних реалій.

Прагматична інтенція до продажу книги широкому читацькому загалу, визначальна для жанру передмови до читача, спонукає до представлення книги як об'єкта, що викликає потребу і бажанням його придбати. Зважаючи на високий статус богослужбової книги, передмови часто презентують її як коштовний подарунок, ласкаво запропонований друкарнею всій читацькій спільноті. Передмова до читача львівського Октоїха 1630 р. зазначає: «...сію убо о возлюбленний православний читателю преизрядную Книгу ... яко дар честен и многовождедѣнен тебѣ православному и благодарному читателю благохотнѣ приносим» [13, нн. арк. 5]. Метафоричність образу подарунка полягає в тому, що читацька спільнота отримує книгу за чималі гроші, але сам факт того, що така цінна за змістом книга була надрукована, має трактуватися як подарунок від видавця. Передмова львівського Октоїху 1639 р. підсумовує звернення до читача з пропозицією прийняти книгу як «многочестен дар и многоцѣнный бисер» [14, нн. арк. 5].

Метафорика богослужбової книги як цінного дару створюється в основному за допомогою тлумачення назви, змісту та структури, обґрунтування важливості конкретного видання, його винятковості серед видань подібного змісту. Джерелом творення метафоричного образу часто використовується етимологія назви богослужбової книги. Для метафоризації образу видання Псалтиря набуває продуктивності уподібнення до відповідного музичного інструмента: «...сію книгу Псалтир, яко Богодухновенний орган, сили Духа Святаго преисполнен, предлагаем тебѣ Читателю Благочестивий...» [15, нн. арк. 6]. У виданнях Анфологіону традиційно використовується метафора квітів, що впливає з етимології одного з варіантів назви видання. Передмова до киево-печерського Анфологіону 1619 р. іменує його як «достохвальная книга Анфолокгіонъ, цвѣтословіє. Или Трефолокгіон, словопитаніє. Или съборник, избранна Минеа ...» [6, с. 22]. У передмові Петра Могили з перевидання 1636 р. у формулюванні назви вже «розквітає» відповідна метафора: «...квітки набожних розмишляній и умилених молитв ... титулом за Анфологія, то есть Цвѣтоемленіє, албо збраніє Квѣтков [6, с. 317]. Продуктивність квіткової метафори спостерігаємо на прикладі новгород-сіверського Анфологіону 1678 р., де в передмові Лазаря Барановича видання іменується як «цвітословна

книга», а зміст її тлумачиться через розгортання цієї метафори: «От дожда на землю святихъ отецъ добрую даннаго от уст Господнихъ, прозябоша цвѣти различия: то Червоние рожи мученическою кровію изобразуємиє, то Крини благовонниє чистотою Дѣв Знаменуєми, различныхъ святихъ различниє добродѣтели, суть то благоуханниє цвѣти, із нихже ім вѣнец ісплетенний» [16, нн. арк. 2]. Квіткові метафори застосовуються також у передмовах до видань Тріоді Цвітної, а для Пісної Тріоді характерні метафори, що уподібнюють книгу духовному хлібові, необхідному під час посту: «Имаѣт же сія книга хлѣб, еже єсть: Богодуховенная ученія душѣ питающаа, и тѣла управляюча к заповѣдем...» (з передмови до киево-печерської Тріоді Пісної 1627 р.) [6, с. 174].

Повторюваність метафоричних образів у перевиданнях однієї книги може бути і наслідком копіювання тексту передмови або окремих фрагментів. Таке явище спостерігається, зокрема, на прикладі видань Акафістів 1625 р., 1677 р. та 1706 р. друкарні Києво-Печерської лаври, де образ книги уподібнюється дванадцятьом сходинкам, що відповідають шаблям духовного зростання. Вжита в передмові Філофея Кізаревича до видання Акафістів 1625 р. метафора сходинок повторюється у виданні 1677 р. з передмовою, підписаною ієромонахом Іоасафатом. Щоправда, повторюючи сам образ, автор передмови пізнішого видання змінює його змістове наповнення: у передмові Кізаревича, зокрема, першою сходинкою є «чистота сердечна», а в передмові Іоасафата – «страх Божий» тощо. Передмова до видання Акафістів 1706 рр., підписана Іоасафом Кроковським, дослівно повторює фрагмент передмови 1677 р. з уподібненням акафістика дванадцятьом сходинкам самовдосконалення [17, с. 11–12]. Проте в багатьох випадках тексти передмов до перевидань одного видання, навіть у межах однієї друкарні, відрізняються, зокрема й використанням метафоричних образів книги. Кожне метафоричне іменування книги, майстерно вписане в текст передмови до відповідного богослужбового видання, відіграє провідну роль у творенні унікальної художньої структури книги.

Наукова новизна. Наведені приклади ілюструють добре розглянуті в науковій літературі стратегії побудови барокової метафори, що була продуктивним текстотвірним засобом не лише у творах барокових авторів, але й вписувалася в такі елементи апарату видань доби Бароко, як присвята і передмова. Постановка питання про метафоричну презентацію видання в текстах присвят і передмов до українських богослужбових видань XVII–XVIII ст. дає змогу розширити уявлення про вплив стилю бароко на книжкову культуру України. Висловлювана авторами присвят/передмов рецепція богослужбового видання як богонатхненного дару, спрямованого на підношення Богові, меценатові та читацькому загалу, стала рушієм до вироблення засобів додаткового увиразнення художньої структури цих книг. Поряд із багатою на експресивний потенціал книжковою графікою та виражальними можливостями шрифту і фігурної верстки, виразником естетичного смаку епохи стала структурація текстів передмов та

присвят за допомогою розгорнутих метафор книги. В богослужбових виданнях подібні метафори можуть розглядатися на рівні графічних елементів оздоблення художньої структури книги.

Висновки. У передмовах до українських видань протягом XVII – першої половини XVIII ст. застосовується текстотвірний прийом, що полягає у введенні узагальнюючого метафоричного образу видання, значення якого виражає поняття «дар». Залежно від адресації присвяти/передмови книгу представлено як офіру небесному адресатові, вдячний подарунок потенційному чи дійсному меценатові, коштовний подарунок читачеві. В реалізації образу цієї «подарункової» книги набули продуктивності розгорнуті метафори, в основі яких асоціативне співвіднесення з адресатом, назвою, змістом, структурними особливостями, історією видавничого осередку або загальним значенням видання в книжковій культурі. В сукупності з іншими художніми елементами богослужбових видань – метафоричними гравюрами, геральдичними та дескриптивними віршами – ці засоби доповнюють художню структуру видання, надаючи їй барокової ускладненості. Прикрашені вигадливими фігурами мовлення елементи апарату книги та різноманітні засоби художнього оформлення в цьому контексті можуть розглядатися як «подарункова обгортка» книги доби Бароко.

Список використаних джерел

1. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
2. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574–1700). Львів: Вища школа, 1981. 133 с.
3. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина друга (1765–1800). Львів: Вища школа, 1984. 125 с.
4. Сазонова Л. И. Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. (особенности литературной формы) // Тематика и стилистика предисловий и послесловий / под ред. А. С. Демина. Москва: Наука, 1981. С. 153–187.
5. Коваль В. Барокові риси передмов до печерських першодруків // Образ. 2002. Вид. 3,2. С. 66–79.
6. Титов, Фёдор Иванович. Приложение к первому тому исследования заслуженного профессора протоирея Федора Титова: Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк. (1606–1616–1721). Киев: Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1918. 18, 546 с.
7. Тріодь цвітна. Львів: Друкарня Львівського братства, 1663. [6], 431, [1] арк.
8. Тріодь пісна. Львів: Друкарня М. Сльозки, 1664. [6], 453 арк.
9. Тріодь цвітна. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1685. [7], 434 арк.
10. Максимчук О. В. Топос весняного оновлення в українських проповідях XVII ст. (на матеріалі текстів Кирила Транквіліона Ставровецького й Антонія Радивилівського) // Магістеріум. Літературознавчі студії. 2012. Вип. 48. С. 7–13.

11. Тріодь пісна. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1640. [14], 884 с.
12. Мінея святкова й загальна. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1680. [11], 508, [11] арк.
13. Октоїх. Львів: Друкарня Львівського братства, 1630. [5], 272 або [5], 352 арк.
14. Октоїх. Львів: Друкарня Львівського братства, 1639. [5], 353 арк.
15. Псалтир. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1715. [14], 280 арк.
16. Мінея святкова й загальна. Новгород-Сіверський: Друкарня Лазаря Барановича, 1678. [7], 703, 68 арк.
17. Kurhanova O. Взаємодія вербального та графічного образу в художньо-оформленні видань акафістів XVII–XVIII ст. друкарні Києво-Печерської лаври // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва 2018 №2. С.15–18. DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2519-4801.2018.2.01>

References

1. Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy* [Ukrainian book publishing: origin, development, issues]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
2. Zapasko, Ya., Isaievych, Ya. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva. Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: catalogue of old printed books published in Ukraine]. Book 1. Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
3. Zapasko, Ya., Isaievych, Ya. (1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva. Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: catalogue of old printed books published in Ukraine]. Book 2. Pt. 2. Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
4. Sazonova, L. I. (1981). *Ukrainskie staropechatnye predisloviia kontca XVI – pervoi poloviny XVII v. (osobennosti literaturnoi formy)* [Ukrainian old printed forewords of the end of the 16th – the first part of the 17th cc. Peculiarities of literature form]. In *Tematika i stilistika predislovii i posleslovii* [The subjects and styles of forewords and afterwords]. Demin A. S. (Ed.). Pp. 153–187. Moscow: Nauka. [In Russian].
5. Koval, V. (2002). *Barokovi rysy peredmov do pecherskykh pershodrukiv* [Baroque features of forewords to Peheresk first-prints]. In *Obraz* [Image]. Is. 3,2, pp. 66–79. Kyiv. [In Ukrainian].
6. Titov, F. I. (1918). *Prilozhenie k pervomu tomu issledovaniia zaslužennogo profesora protoireia Fedora Titova: Tipografia Kievo-Pecherskoi Lavry. Istoricheskii ocherk. (1606–1616–1721)* [Suppl. to the first volume of researches of Professor Fedor Titov: Kyiv Pechersk Lavra typography. Historical sketch (1606–1616–1721)]. Kyiv: Typ. Kievo-Pecherskoi Uspenskoi Lavry. [In Russian].
7. *Triod tsvitna* [The Pentecostarion]. (1663). Lviv: Drukarnia Lvivskoho bratstva. [In Church-Slavonic].
8. *Triod pisna* [Triodion of the Lent]. (1664). Lviv: Drukarnia M. Slozky. [In Church-Slavonic].
9. *Triod tsvitna* [The Pentecostarion]. (1685). Chernihiv: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria. [In Church-Slavonic].

10. Maksymchuk, O. V. (2012). Topos vesnianoho onovlennia v ukrainskykh propovidiakh XVII st. (na materiali tekstiv Kyryla Trankviliona Stavrovetskoho y Antoniiia Radyvylovskoho) [The topos of spring renewal in the 17th century Ukrainian sermons (based on texts by Cyrill Trankvilion Stavrovetskyi and Antonyi Radyvylovskyi)]. In *Magisterium. Literaturoznavchi studii* [Magisterium Literature Studies]. Is. 48, pp. 7–13. Kyiv. [In Ukrainian].

11. Triod pisna [Triodion of the Lent]. (1640). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church-Slavonic].

12. *Mineia sviatkova i zahalna* [Festal and common Menaion]. (1680). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church-Slavonic].

13. *Oktoikh* [The Octoechos]. (1630). Lviv: Drukarnia Lvivskoho bratstva. [In Church-Slavonic].

14. *Oktoikh* [The Octoechos]. (1639). Lviv: Drukarnia Lvivskoho bratstva. [In Church-Slavonic].

15. *Psaltyr* [The Book of Psalms]. (1715). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church-Slavonic].

16. *Mineia sviatkova i zahalna* [Festal and common Menaion]. (1678). Novhorod-Siverskyi: Drukarnia Lazaria Baranovycha, 1678. [In Church-Slavonic].

17. Kurhanova, O. (2018). Vzaiemodiia verbalnoho ta hrafichnoho obrazu v khudozhnomu oformlenni vydan akafistiv XVII–XVIII st. drukarni Kyievo-Pecherskoi Lavry [Interaction of verbal and visual images in decoration of the Kyiv-Pechersk Lavra old-printed Akaphistus books of the 17th–18th cc.]. In *Tekst i obraz: Aktualni problemy istorii mystetstva* [Text and Image : Essential Problems in Art History]. Is. 2, pp. 15–18. Kyiv. [In Ukrainian]. DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2519-4801.2018.2.01>

Olena Yuriivna Kurhanova,

Candidate of Philological sciences,

Researcher of the Department Early Printed and Rare Books, Institute of Book Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-1609-231X,

e-mail: olena.kurganova@gmail.com

Metaphorical image of the liturgical books in Ukrainian baroque book culture

The aim of the research is to generalise the metaphorical image of the liturgical books in the baroque book culture and to single out the factors contributing to the creation of this image, conditioned by the circumstances of the publishing process of the time.

The methodology of the research is based, first of all, on structural approach to studying dedication texts and forewords to Lviv, Kyiv, Chernihiv, and Novhorod-Siverskyi liturgical books from the 17th century to the 18th century, which provided the possibility of singling out metaphors used to denote the book as well as to determine their connection with the peculiarities of form and content of the corresponding publication. Comparative analysis of the semantics of the singled-out metaphors gave an opportunity to formulate the generalized image of the baroque liturgical book. Communicative-pragmatic approach

contributed to the establishment of sense connections of this image with its current socio-cultural situation. **The scientific novelty** is determined by the innovative problem statement regarding the study of baroque graphic means, thus allowing to broaden the notion of their influence on Ukrainian book culture. Among other things, the research show cases of the high productivity of verbal baroque metaphor in giving expressiveness to the artistic structure of liturgical early printed books. As far as the artistic role fulfilled with the creation of the book as an art object, such generalizing metaphorical images are proportionate to the graphic elements of artistic design. **Conclusions.** In dedications and forewords to Ukrainian early printed books, the image of the liturgical books is realized through a multitude of metaphorical similes, at the basis of which there is the notion of a book as a gift. Depending on the addressee of the dedication or foreword text, the book is presented as an offering to the celestial addressee, a thankful gift to a potential or real patron, a precious gift to the reader. Unfolded metaphors, at the basis of which there is an associative relationship with the addressee, title, contents, structural peculiarities, history of the publication or overall meaning of the publication in the book culture are used to realize the image of this so-called 'gift' book.

Key words: Ukrainian early printed books, forewords, dedication, liturgical books, metaphor, Baroque.

Елена Юрьевна Курганова,

кандидат филологических наук, докторант,

научный сотрудник отдела старопечатных и редкостных изданий Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0003-1609-231X,

e-mail: olena.kurganova@gmail.com

Метафорический образ богослужбной книги в украинской книжной культуре эпохи Барокко

Цель работы состоит в обобщении метафорического образа богослужбного издания в книжной культуре эпохи Барокко и выделения факторов создания этого образа, обусловленных обстоятельствами издательского процесса. **Методология исследования** основана, в первую очередь, на структуралистском подходе к изучению текстов посвящений и предисловий ко львовским, киевским, черниговским и новгород-сиверским богослужбным изданиям XVII – первой половины XVIII ст., который дал возможность выделить метафоры, использованные для обозначения книги, а также определить их связь с особенностями формы и содержания соответствующего издания. Компаративный анализ семантики зафиксированных метафор предоставил возможность сформулировать обобщенный образ богослужбной книги эпохи Барокко. Комуникативно-прагматический подход содействовал установлению смысловых связей этого образа с современной ему социокультурной ситуацией. **Научная новизна** определяется новаторской постановкой проблемы изучения изобразительных средств стиля барокко, позволяющей расширить представления о его влиянии на украинскую книжную культуру. В частности,

показано высокую продуктивность вербальной барочной метафоры в придании выразительности художественной структуре старопечатной богослужебной книги. По художественной роли, выполняемой в создании книги как целостного объекта искусства, такие обобщающие метафорические образы издания соразмерны графическим элементам художественного оформления. **Выводы.** В посвящениях и предисловиях к украинским старопечатным изданиям образ богослужебной книги реализуется через множество метафорических уподоблений, в основе которых лежит представление о книге как о даре. В зависимости от адресата текста посвящения/ предисловия книгу представлено как офиру небесному адресату, благодарственный подарок потенциальному или действительному меценату, драгоценный подарок читателю. В реализации образа этой «подарочной» книги часто используются развернутые метафоры, в основе которых ассоциативное соотношение с адресатом, названием, содержанием, структурными особенностями, историей издательства или общим значением издания в книжной культуре.

Ключевые слова: украинские старопечатные издания, предисловия, посвящения, богослужебные издания, метафора, барокко.

*Стаття підготовлена 10 квітня 2018 року;
подана до друку 26 квітня 2019 року.*

*Ігор Миколайович Шихненко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу історії академічної науки
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-0304-4928
e-mail: zdvig2008@ukr.net*

НАУКОВО-ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АН УРСР У 1961–1965 рр. (ЗА ДОКУМЕНТАМИ АРХІВУ ПРЕЗИДІЇ НАН УКРАЇНИ)

Метою роботи є дослідження на основі документів з Архіву Президії Національної академії наук України науково-популяризаторської діяльності АН УРСР періоду 1961–1965 рр. Вивчення історіографії з теми засвідчило, що дана проблема не знайшла достатнього висвітлення в науковій літературі. **Методологія дослідження.** У процесі роботи над статтею були застосовані історико-хронологічний та історико-описовий методи. За допомогою цих методів удалося висвітлити у хронологічній послідовності стан науково-популяризаторської діяльності АН УРСР у 1961–1965 рр., охарактеризувати її форми, напрями та досягнення. **Наукова новизна** дослідження полягає в залученні до наукового обігу значного обсягу документів з Архіву Президії НАН України, в яких відображена інформація про науково-популяризаторську діяльність АН УРСР у вказаний хронологічний період. **Висновки.** У 1961–1965 рр. Академія була одним із найбільших осередків науки в Україні, де, окрім пріоритетних напрямів досліджень, здійснювалася і науково-популяризаторська робота. Це було пов'язано з багаторічним досвідом і напрацюваннями її співробітників. В Академії у зазначений хронологічний проміжок удосконалилася структура служб, які здійснювали популяризацію науки, зріс професійний рівень їхніх керівників, розширилася співпраця з іншими науковими та відомчими організаціями, зміцнилися зв'язки з широкими колами громадськості тощо. Найбільш розповсюдженими видами науково-популяризаторської роботи АН УРСР були, зокрема: читання лекцій, виголошення доповідей, організація виставок наукових здобутків, проведення екскурсій в академічних установах, виступи в засобах масової інформації (на радіо, телебаченні, інтерв'ю в науково-популярних періодичних виданнях), надання фахових консультацій різним науковим, освітнім, культурним та виробничим організаціям.

Ключові слова: науково-популяризаторська діяльність, Академія наук УРСР, Архів Президії НАН України, архівні документи, академічні установи.

Актуальність теми дослідження. Період 1961–1965 рр. ознаменувався в житті АН УРСР визначними подіями та науковими здобутками. Вагомих успіхів було досягнуто в галузі фізики, кібернетики, астрономії, хімії, технічних і природничих наук. У вказані роки відбулися суттєві зміни у структурі АН УРСР, розширилася її дослідницька база, покращилося матеріально-технічне забезпечення, збільшилося державне фінансування тощо. Поряд із цим активізувалася

і науково-популяризаторська робота Академії. Слід зазначити, що цей напрям діяльності АН УРСР має давні традиції і є важливим для впровадження наукових здобутків у різні сфери суспільного життя. Популяризація науки сприяє зміцненню зв'язків як із виробничою сферою, так і з іншими колами громадськості. Дослідження науково-популярного характеру викликають великий інтерес у широкого загалу, оскільки дозволяють донести у зрозумілій формі складну проблематику наукових знань.

Аналіз досліджень і публікацій. Опрацювання наукової літератури засвідчило, що питання науково-популяризаторської роботи АН УРСР періоду 1961–1965 рр. досі не стало предметом окремого дослідження. Деякі відомості про цей напрям діяльності Академії зустрічаються у виданнях, присвячених історії НАН України [59, с. 32; 60, с. 266–268]. Більш інформативно наповненими є збірники документів і матеріалів з історії НАН України, підготовлені Інститутом архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [61; 62; 63; 64]. У цих виданнях містяться відомості про роботу Ради науково-технічної пропаганди, що діяла при Президії АН УРСР, її співпрацю з такими організаціями, як Товариство для поширення політичних і наукових знань УРСР (з 1963 р. – Товариство «Знання» УРСР), Будинок економічної і науково-технічної пропаганди УРСР, та низкою інших установ. Деякі відомості з питань інформаційного забезпечення і популяризації наукових здобутків НАН України зустрічаються в ювілейному виданні «Національна академія наук України. 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування» [66]. Діяльність Ради науково-технічної пропаганди при Президії АН УРСР, зокрема її патентних підрозділів у воєнний та повоєнний періоди, відображена у спільному дослідженні Т. Г. Косско та І. І. Хоменко «Історія діяльності патентних підрозділів Національної академії наук України (1942–2015 рр.)» [65].

Мета дослідження. За допомогою документів, що зберігаються в Архіві Президії НАН України, дослідити науково-популяризаторську діяльність АН УРСР періоду 1961–1965 рр. та висвітлити її значення для подальшого розвитку української історичної науки.

Виклад основного матеріалу. У процесі роботи над статтею були опрацьовані такі документи: загальні річні звіти АН УРСР, звіти її наукових відділів, звіти академічних установ, постанови Президії АН УРСР та матеріали до них. У річних звітах Академії, окрім інформації про результати наукових досліджень, міжнародне співробітництво, матеріальне забезпечення, містяться дані і про популяризацію (пропаганду) наукових здобутків, яку здійснювали вчені: загальну кількість опублікованих праць, прочитаних лекцій, проведених семінарів та ін. Носіями більш широкої інформації з науково-популяризаторської діяльності АН УРСР є річні звіти її наукових відділів. У цих документах містяться відомості про участь науковців у різних заходах, співпрацю з відомчими організаціями та підприємствами. Найбільш інформативно наповненими є звіти установ АН УРСР, де представлені розгорнуті дані про тематику доповідей учених, назви їхніх публікацій та ін.

Аспекти науково-популяризаторської роботи Академії відображені також у матеріалах до постанов Президії АН УРСР. Це списки лекторів і теми їхніх доповідей, висловлювання подяк і заохочень ученим за їхню участь у республіканських і всесоюзних виставках досягнень народного господарства.

Дослідження вказаних видів архівних документів також засвідчило, що до науково-популяризаторської роботи в АН УРСР залучалися всі її працівники – від академіків і членів-кореспондентів до молодших наукових співробітників. Постійно діючою установою, що координувала цей напрям в Академії, була Рада науково-технічної пропаганди. Створена в 1942 р. як Бюро наукової пропаганди та впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій, вона здійснювала облік і відбір в академічних установах найбільш ефективних наукових винаходів з метою впровадження їх у виробництво. Очолив бюро академік АН УРСР Г. Ф. Проскура. У 1944 р. Бюро наукової пропаганди та впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій було перейменоване в Постійне бюро науково-технічної пропаганди при Президії АН УРСР, а в 1948 р. – в Раду науково-технічної пропаганди АН УРСР. З 1944 до 1948 р. раду очолював академік АН УРСР О. М. Динник, у 1948–1950 рр. – доктор біологічних наук В. А. Мовчан, з 1950 до 1952 р. – академік АН УРСР В. М. Корецький, у 1952–1957 рр. – академік АН УРСР В. Г. Касьяненко, з 1957 р. – академік АН УРСР В. С. Гутиря [61, с. 512; 62, с. 661; 63, с. 808; 64, с. 927–928]. У період 1961–1965 рр. Рада науково-технічної пропаганди АН УРСР проводила координаційну роботу з популяризації наукових здобутків і сприяла їхньому впровадженню в різні галузі економіки; подавала на розгляд і затвердження Президії АН УРСР тематичні плани і пропозиції щодо публікацій науково-популярного характеру; займалася питаннями організації в академічних установах екскурсій для населення та проведення лекторіїв на підприємствах. Учені АН УРСР через свої структурні підрозділи – групи, бюро, кабінети, відділи науково-технічної пропаганди – співпрацювали з Радою з охорони архітектурних пам'яток Держбуду УРСР, Комісією з охорони природи УРСР, Радою з охорони пам'яток УРСР, Українськими відділеннями Всесоюзного мінералогічного товариства та Географічного товариства СРСР, академічними науковими організаціями: Українським ботанічним товариством, Українським фізіологічним товариством, Українським ентомологічним товариством, бібліотечними, музейними установами та ін. Активною була співпраця АН УРСР з Товариством «Знання» УРСР. На сторінках періодичних видань товариства, зокрема: «Наука і життя», «Знання та праця», «Економіка Радянської України», вчені публікували свої науково-популярні праці (нариси, статті, брошури, буклети). Основними формами популяризації наукових досягнень були читання лекцій і доповідей у відомчих установах, виступи на радіо і телебаченні, організація виставок, проведення екскурсій, надання консультацій під час створення науково-популярних фільмів, підготовка та публікація науково-популярних праць тощо.

У 1961 р. науково-популяризаторська діяльність АН УРСР була зосереджена переважно на виданні праць (статей у періодичних виданнях, брошур,

інформаційних листків (буклетів), бюлетенів, інструкцій), читанні лекцій та виголошенні доповідей, проведенні семінарів, вечорів-зустрічей, наданні фахових консультацій виробничим організаціям та різним відомствам, організації пересувних виставок, виступах на телебаченні та радіо, участі на міжнародних наукових виставках і ярмарках тощо. Вказані види робіт проводилися на громадських засадах окремими вченими академічних установ. Протягом зазначеного року АН УРСР було підготовлено та опубліковано близько 3 тис. науково-популярних статей у газетах і журналах, 85 брошур, 150 бюлетенів, інформаційних листків та інструкцій. Науковими працівниками академічних установ прочитано понад 10 тис. лекцій і доповідей в освітніх, культурних закладах, на промислових і аграрних підприємствах. На наукових виставках і ярмарках представлено понад 100 тем. Загалом проведено більш ніж 8 тис. екскурсій, установам і підприємствам надано близько 25 тис. консультацій [46, арк. 136–138]. Член-кореспондент АН УРСР Н. Д. Моргуліс підготував та подав до друку науково-популярне видання «Термоелектронний (плазмовий) перетворювач енергії». Науковий співробітник Інституту фізики І. Д. Конозенко опублікував брошуру «Атомні джерела струму». Інститут напівпровідників підготував цикл брошур «Напівпровідникова електроніка» [48, арк. 50–51].

Досить різносторонньою в справі популяризації науки була діяльність установ Відділу хімічних і геологічних наук АН УРСР. Академік АН УРСР В. А. Ройтер прочитав курс лекцій для працівників інженерно-технічного профілю Києва з теми «Вступ в кінетику та каталіз», опублікований згодом у вигляді брошури накладом у 350 примірників. Науковий співробітник Інституту фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського А. П. Мелешевич підготував для газети «Вечірній Київ» науково-популярну статтю «Наука майбутнього», а також прочитав лекції по радіо з тем «Матеріали майбутнього» та «Радіаційна хімія». Академік АН УРСР Ф. Д. Овчаренко опублікував у газеті «Правда» статтю «Науково-технічним товариствам увага та підтримка», виступив на телебаченні з доповідями «Вклад українських хіміків у народне господарство» та «Про досягнення хімічної науки в Україні». Науковий співробітник Інституту загальної та неорганічної хімії Є. Ф. Некряч підготував та подав до друку брошуру «Полімери в техніці і повсякденному житті». На прохання промислових організацій та інших відомств співробітники Інституту хімії полімерів і мономерів прочитали понад 100 лекцій і доповідей з проблем синтезу, застосування іонообмінних смол, переробки та застосування пластмас. Академік АН УРСР В. Г. Бондарчук підготував дві науково-популярні праці «Надра землі рідної» та «Геологічні пам'ятки України» [49, арк. 101–102, 104].

Значно розширилася науково-популяризаторська діяльність установ Відділу технічних наук УРСР. Учені Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона організували спеціальний семінар, на якому ознайомлювали працівників інженерно-технічних спеціальностей з новою зварювальною апаратурою. На семінарі в Інституті чорної металургії учасники обговорювали проблеми впровадження нових технологічних процесів, реконструкції промислових підприємств

тощо. Інститут металокераміки та спецсплавів організував пересувну тематичну виставку «Порошкова металургія», яка демонструвалася в 45 містах України [46, 135–137]. Учені Відділення брали також участь у Всесоюзній нараді наукових працівників у Москві, яка відбулася у червні 1961 р. Академіки АН УРСР Б. Є. Патон, І. М. Федорченко і член-кореспондент АН УРСР Г. В. Самсонов зустрілися та поспілкувалися з космонавтом Г. С. Титовим, а також виступили на телебаченні. Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона спільно з Київською студією науково-популярних фільмів працював над створенням фільму «Електрони зварюють метали». Вчені Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона, Інституту металокераміки та спецсплавів, а також Інституту електротехніки організували спільну тематичну виставку «Способи боротьби з корозією металів і будівельних матеріалів». Інститут металокераміки та спецсплавів та Інститут ливарного виробництва підготували виставку «Рідкі елементи» [50, арк. 150–151].

Учені-біологи АН УРСР як наукові консультанти брали участь у створенні двох науково-популярних фільмів про охорону навколишнього середовища – «Пригоди Перця» та «Краса землі рідної», також у підготовці проектів постанов Ради Міністрів УРСР природоохоронного значення. Співробітниками Інституту біохімії був проведений семінар для працівників Київського вітамінного заводу [51, арк. 49–50, 52].

Діяльність учених Відділу суспільних наук АН УРСР також ознаменувалася значними успіхами в популяризації наукових знань серед населення. Співробітники Ради з вивчення продуктивних сил УРСР опублікували низку науково-популярних праць, присвячених проблемам економічного розвитку в Україні та світі, прочитали лекції на підприємствах і організаціях. Науковий співробітник Ф. І. Дейнеко виголосила лекцію працівникам Тетіївського радгоспу на тему «Розвиток сільського господарства в семиріччі», С. М. Бухало ознайомив представників інтелігенції Рокитнянського району Київської області з досягненнями АН УРСР, Г. Б. Якуша прочитав лекції про основні напрями технічного прогресу в промисловості, що відбулися в Жовтневому палаці культури для інтелігенції Києва [52, арк. 35–36].

Співробітники Сектору держави та права підготували та опублікували через видавництво Товариства з розповсюдження політичних і наукових знань довідник для широких верств населення «50 запитань і відповідей по радянському законодавству» [47, арк. 106].

Учені Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні прочитали на підприємствах та в організаціях низку лекцій і доповідей, присвячених розвитку української літературної мови, підготовці нового видання «Українського правопису» та іншим мовознавчим аспектам [1, арк. 30]. Співробітники Інституту археології брали участь у засіданнях Ради з охорони пам'яток, що діяла при Президії АН УРСР, Ради з охорони архітектурних пам'яток УРСР при Держбуді УРСР, Керченського історично-археологічного музею, Одеського археологічного музею, Феодосійського краєзнавчого музею, на яких виступили з доповідями, що

були присвячені новим археологічним знахідкам у районах Путивля і Переяслава-Хмельницького, результатам останніх досліджень археологічних пам'яток у Криму. Вчені надавали консультації своїм колегам з Одеси, Очакова, Бахчисараю, Євпаторії, Ленінграда, Баку [2, арк. 22–24]. Інститут суспільних наук провів конференції в Шевченківському районі Львова та підшефному колгоспі м. Рудки Львівської області, де обговорювалися питання творчості Т. Г. Шевченка. Співробітники вказаної установи опублікували науково-популярні праці з проблем суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку західних областей України. Це – брошури Т. А. Козлової, М. В. Лемеха та Л. О. Олесевича «Спільними зусиллями», Б. М. Яремчишина «На шляху повної електрифікації», В. В. Грабовецького «Народні музеї Львівщини» та ін. [3, арк. 31–33]. Значну роботу з популяризації наукових знань здійснив Державний музей Т. Г. Шевченка. Його співробітники організували понад 100 пересувних виставок для загальноосвітніх закладів, бібліотек, будинків культури, присвячених пам'яті Т. Г. Шевченка: «Життя і творчість Тараса Шевченка», «Життя і діяльність Т. Г. Шевченка» та ін., а також провели науково-просвітницькі семінари для працівників Державного акціонерного товариства з іноземного туризму в СРСР (Інтурист) [4, арк. 6–7]. Популяризаторська діяльність Державної публічної бібліотеки (з 1965 р. – Центральна наукова бібліотека) зосереджувалася, переважно, на організації книжкових виставок та читанні лекцій. Співробітники бібліотеки ознайомили працівників заводу «Ленінська кузня» з новими літературними виданнями та провели читацьку конференцію. Загалом у звітному році Державна публічна бібліотека (далі – ДПБ) організувала 29 книжкових виставок, 29 виставок-календарів, здійснила шість бібліографічних оглядів і провела шість лекцій [5, арк. 13]. Львівська бібліотека в 1961 р. організувала низку тематичних виставок, надала бібліографічні консультації різним установам і виробничим організаціям Львова та Львівської області, провела читацькі конференції та літературні вечори, присвячені питанням освоєння Космосу, творчості Т. Г. Шевченка, Марка Черемшини, розвитку сільського господарства в регіоні та ін. [6, арк. 6–13].

Велике значення у справі популяризації наукових здобутків мала також участь колективів АН УРСР у Виставці передового досвіду в народному господарстві УРСР. Вчені представили понад 100 експонатів, зокрема зразки нових машин і приладів, макети устаткування тощо [46, арк. 138]. Інститут фізики продемонстрував спектральний прилад для експрес-аналізу, Інститут математики – новий універсальний інтегратор, Обчислювальний центр – чергову електронну обчислювальну машину [48, 50]. Учені Інституту органічної хімії опублікували два інформаційні листки (буклети) – «Технічний синтез ментолу» та «Фітол». Інститут геології корисних копалин продемонстрував нові будівельні матеріали з карпатських менілітових сланців і нове калійне добриво під назвою калушит [49, 102, 104]. Інститут металокераміки та спецсплавів за участь у виставці був занесений до її почесної книги. Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона та Інститут електротехніки були нагороджені дипломом першого ступеня, Інститут

ливарного виробництва – дипломом третього ступеня [50, арк. 152]. На Виставці досягнень народного господарства СРСР у Москві колектив Інституту фізики продемонстрував аналізатор імпульсів з динамічною фіксацією кодів для вимірювання чотирьох спектрів.

Значна увага приділялася також науково-популяризаторській роботі у військових частинах, де вчені АН УРСР систематично виступали з лекціями та доповідями. За активну діяльність у цьому напрямі Академія була нагороджена срібним кубком Київського військового округу [46, арк. 138].

У 1962 р. в системі АН УРСР здійснено заходи, що суттєво удосконалили її роботу з популяризації науки. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР № 445 «Про заходи по поліпшенню організації науково-технічної інформації в країні» від 11 травня 1962 р. та постановою ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР № 896 «Про заходи по поліпшенню організації науково-технічної інформації в Українській РСР» від 7 серпня 1962 р., Президія АН УРСР прийняла рішення створити в установах структурні підрозділи, які б займалися популяризацією науки серед широких верств суспільства (Постанова Президії АН УРСР від 31 серпня 1962 р. № 37). З цією метою в багатьох академічних інститутах АН УРСР були організовані бюро, відділи і сектори науково-технічної інформації та пропаганди [58, арк. 151–158]. Створення цих підрозділів розширювало зв'язки АН УРСР з різними організаціями та підприємствами та оперативніше інформувало громадськість про наукові досягнення. Загалом же напрями та форми популяризації науки залишалися незмінними: публікація праць, читання лекцій, надання консультацій, виступи на радіо та телебаченні, участь у виставках та ін. АН УРСР було опубліковано понад 100 збірників науково-популярних праць та 4,5 тис. статей у періодичних виданнях. Співробітники академічних установ прочитали понад 10 тис. лекцій в освітніх та культурних закладах, а також на виробничих підприємствах, провели понад 8,5 тис. екскурсій, представили понад 100 експонатів на наукових виставках. Для популяризації наукових досягнень серед широких верств населення вчені АН УРСР спільно з Товариством із розповсюдження політичних та наукових знань УРСР організовували вечори-зустрічі з працівниками виробничих організацій. У 1962 р. проводилися такі тематичні заходи: «Наука народному господарству», «Штурм Космосу продовжується», «Радіоелектроніка та її майбутнє». На цих заходах із доповідями виступали академіки АН УРСР О. Ф. Макаренко, В. М. Глушков, Ф. Д. Овчаренко, І. М. Францевич, І. Т. Швець та члени-кореспонденти АН УРСР О. Г. Івахненко, Г. В. Самсонов, Є. П. Федоров [53, арк. 176, 178].

У 1962 р. вчені Відділу фізико-математичних наук АН УРСР спільно з членами Товариства з розповсюдження політичних та наукових знань УРСР провели Республіканський семінар із популяризації астрономічних і математичних знань. Інститут кібернетики та Будинок науково-технічної пропаганди УРСР проводили постійні семінари з таких наукових проблем, як «Математичний апарат кібернетики» та «Математика мислення». Співробітники Фізико-технічного

інституту низьких температур провели в Харкові міський семінар з фізики, на якому академік АН УРСР А. П. Комар виступив із доповіддю «Молекули і комплекси електронних хвиль», академік АН УРСР О. В. Погорелов – з доповіддю «Строго випуклі оболонки при критичних деформаціях», член-кореспондент АН УРСР С. Я. Брауде – з доповіддю «Сучасні проблеми радіоастрономії», член-кореспондент АН УРСР В. М. Нікітін – з доповіддю «Основні проблеми сучасної біології та фізики» [53, арк. 177]. Вчений Морського гідрофізичного інституту В. А. Никифоровський опублікував науково-популярну працю «Експедиція на «Єдові» в Атлантичний океан» [54, арк. 46].

Значними здобутками у справі популяризації науки позначилася, порівняно з попереднім роком, діяльність установ Відділу біологічних наук УРСР. Співробітники Інституту гідробіології брали участь у створенні двох науково-популярних фільмів про живі організми Чорного моря. Представниками наукового колективу Севастопольської біологічної станції прочитано близько 300 лекцій про діяльність станції та загальні проблеми сучасної біології для трудових колективів міста. Вчені-паразитологи АН УРСР брали участь у Всесоюзній нараді по токсоплазмозу людей і тварин, яка відбулася в Києві. Науковці ознайомили широкі кола громадськості з успіхами вітчизняної паразитології та надали консультації працівникам організацій аграрного сектору в боротьбі з різними видами шкідників рослин і тварин. Учені-ентомологи брали участь у міжнародних конференціях та симпозіумах з проблем вірусів у комах, підготували черговий довідник по комах-шкідниках, розповсюджених на території України, та ін. Вчені-екологи брали участь у Першій республіканській виставці диких корисних птахів, яка відбулася в Києві, де ознайомили присутніх із різновидами цих птахів, методами їхньої охорони і збереження популяції, а також у П'ятій всесоюзній нараді з охорони природи в Москві, на якій ознайомили вітчизняних і зарубіжних науковців зі станом, здобутками та перспективами української природоохоронної сфери. Біологи АН УРСР надавали професійні консультації під час створення радіожурналу «Рідна природа» [56, арк. 49, 54–57].

Співробітники Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні опублікували дві науково-популярні праці: «Нове в українському правописі» В. М. Русанівського та «Спорідненість слов'янських мов» В. Т. Коломієць [7, арк. 20]. Учені Інституту археології брали активну участь у конференціях і пленумах, які мали також і науково-популярне значення. Член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков виступив на конференції Інституту археології АН СРСР із доповідями: «Результати Канівської експедиції 1960–1961 рр.» та «Мезолітичні культури Криму та Причорномор'я», наукові співробітники Інституту археології АН УРСР – Д. Я. Телегін – з доповіддю «Мезоліт Лівобережної України та його місце у творенні Дніпро-донецької культури» та М. І. Вязьмітіна – з доповіддю «Золота Балка – укріплене поселення на рубежі нашої ери» [8, арк. 21–22].

З ініціативи вчених Інституту суспільних наук на сторінках газети «Львівська правда» було створено лекторій, у якому висвітлювалися для широкого зага-

лу тенденції економічного розвитку країни та її досягнення в різних галузях за останні роки, надано консультації районним та обласним музеям [9, 4 арк. 1]. У 1962 р. науково-популяризаторська діяльність Ради з вивчення виробничих сил з питань популяризації науки зосереджувалася переважно на видавничій роботі та виголошенні лекцій у різних установах і відомчих організаціях. Голова ради академік АН УРСР П. М. Першин опублікував у видавництві Товариства з розповсюдження політичних і наукових знань УРСР статті «Наука стає безпосередньою виробничою силою» та «Націоналізація землі», що згодом були надруковані в десятому томі «Української радянської енциклопедії». Інший співробітник Ради з вивчення виробничих сил, М. М. Паламарчук, видав брошуру «Великі економічні райони Української РСР та перспективи їх розвитку». Г. Л. Градов підготував брошуру «Південний економічний район» та прочитав дві лекції на виробничих підприємствах у Херсоні, присвячені проблемам розвитку економічних районів України. Г. Б. Якуша опублікував праці «Технічний прогрес в народному господарстві Української РСР» та «Технічний прогрес в електроенергетиці УРСР», а також прочитав лекції у Львівському політехнічному інституті та Черкаському раднаргоспі, присвячені питанням електроенергетики [12, арк. 20–21].

Незмінною у справі популяризації науки була діяльність Державної публічної бібліотеки, зокрема організація тематичних виставок, проведення літературних вечорів, надання бібліографічних консультацій. У 1962 р. бібліотека опублікувала бібліографічні збірники: «Розвиток електрифікації Української РСР», «Природні горючі гази УРСР», збірник оглядів фондів відділу рукописів та півник по каталогах ДПБ [10, арк. 13–14]. Львівська бібліотека організувала 89 тематичних виставок, присвячених визначним подіям і постатям минулого та сучасності: «Перший політ радянської людини в космос. До перших роковин першого польоту», «Людина майбутнього виховується сьогодні», «Література Польської Народної Республіки», «Дружба українського та вірменського народів», «150 років з дня народження Є. П. Гребінки», «240 років з дня народження Г. С. Сковороди – українського філософа та поета», «150 років з дня народження Чарльза Діккенса – видатного англійського письменника», «Комплексна механізація і автоматизація в машинобудуванні», «Джерела науково-технічної інформації», а також іншим аспектам суспільно-політичного життя західноукраїнських земель початку ХХ ст. [11, арк. 6, 8–9].

У 1962 р. вчені АН УРСР традиційно брали участь у виставках і ярмарках. На Виставці передового досвіду в народному господарстві УРСР Морський гідрофізичний інститут продемонстрував макет штормового басейну та альбом із фотографіями та характеристиками нових приладів і устаткування [54, арк. 46]. Інститут мінеральних ресурсів представив технологію виготовлення нового фунгіциду-купронафта (засіб для боротьби з грибковими захворюваннями сільськогосподарських рослин) та результати його застосування в аграрному секторі [55, арк. 65]. На Виставці досягнень народного господарства СРСР

Інститут металофізики представив створений у ньому прилад для вивчення магнітоконструкцій [54, арк. 45]. Високими нагородами за участь у вказаних заходах були нагороджені Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона, Інститут метало-кераміки та спецсплавів, Інститут теплоенергетики, Інститут машинознавства та автоматики та ін. [53, арк. 178–179].

Незмінним напрямом АН УРСР залишалася науково-популяризаторська робота у військових частинах. У Будинках офіцерів проводилися Дні науки та техніки, читалися лекції та ін. Вчені АН УРСР систематично відряджались в розташування груп радянських військ за кордоном, зокрема до Німецької Народної Республіки (НДР), Польської Народної Республіки (ПНР), Угорської Народної Республіки (УНР). У групі радянських військ у НДР член-кореспондент АН УРСР М. М. Сиротинін прочитав лекції на теми: «Досягнення радянської науки в освоєнні Космосу» та «Медико-біологічні основи польоту людини в Космос», науковий співробітник Інституту фізики О. Ф. Немець прочитав лекції: «Атомна енергія і її використання» та «Найновіші дослідження напівпровідникової техніки». Групи радянських військ в УНР академіки АН УРСР М. В. Пасічник та І. М. Францевич виголосили доповіді на теми: «Стан та перспективи розвитку атомної енергетики», «Проблема керування термоядерними реакціями» та «Матеріали нової техніки». Член-кореспондент АН УРСР О. Г. Івахненко прочитав лекції групі радянських військових у ПНР на теми: «Автоматика і телемеханіка на службі технічного прогресу» та «Електронні обчислювальні машини і кібернетика» [58, арк. 26–28].

У 1963 р. науково-популяризаторська діяльність АН УРСР була позначена також вагомими подіями та здобутками. За вказаний рік академічні установи опублікували 567 найменувань довідників, проспектів, буклетів та інших інформаційних повідомлень; через ДПБ здійснили книгообмін із низкою зарубіжних установ, зокрема з 50 академіями наук, 48 національними бібліотеками, 131 вищим навчальним закладом. Шляхом книгообміну бібліотека спрямувала до зарубіжних установ понад 25,5 тис. видань, отримавши близько 27 тис. видань. З лекціями та доповідями у засобах масової інформації (періодичних виданнях, на радіо і телебаченні) виступили понад 2 тис. вчених АН УРСР [57, арк. 120–121].

Значних успіхів у науково-популяризаторській роботі досягли українські математики. Інститут математики опублікував два тематичних збірники з методики вирішення диференційних рівнянь та проблем математичної фізики і теорії функцій. Його співробітники прочитали лекції в різних відомчих установах стосовно математичних здібностей та їхнього розвитку, про роль математики в науково-технічному прогресі, про розвиток математики та приклади її застосування тощо [16, арк. 49–50].

Головною астрономічною обсерваторією підготовлено та подано до друку серію плакатів «Зоряний всесвіт», методичний посібник «Світ далеких Сонць», опубліковано низку науково-популярних статей у періодичних виданнях, надано професійні консультації під час створення науково-популярних фільмів, організовано понад 20 екскурсій для широких верств населення [19, арк. 13].

Помітних успіхів у популяризації науки досягли хіміки. Співробітники одеських лабораторій Інституту загальної та неорганічної хімії підготували для журналу «Хімія» близько 80 рефератів статей із проблем плазмово-фотометричного та атомно-абсорбційного методів аналізу [20, арк. 15]. Вчені Інституту фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського опублікували низку брошур науково-популярного характеру, присвячених питанням хімічних реакцій, полімеризації, сорбентів тощо [21, арк. 112]. Співробітники бюро науково-технічної інформації та пропаганди Інституту хімії полімерів та мономерів підготували комплекс інформаційних матеріалів з полімеризації для тележурналу «Наука і техніка» та надали понад 100 наукових консультацій різним відомчим організаціям і підприємствам [22, арк. 27–28].

Інститут машинознавства та автоматики опублікував збірники науково-популярних праць із проблеми передавання інформації, впливу робочих середовищ на якість матеріалів, нових засобів електророзвідки та ін. [29, арк. 45–46]. Учені Інституту проблем лиття виступили на виробничих підприємствах із низкою доповідей, присвячених автоматизації плавлення чавуну, технологічним основам застосування термостійких покриттів ливарних форм; надали понад 300 консультацій працівникам освітніх закладів та інших відомчих організацій з питань отримання та застосування чавуну у виробництві, комплексної автоматизації завантаження і дозування шихтових матеріалів за допомогою спеціальних рахункових устаткувань, електромагнітного транспортування рідкого металу [30, арк. 53–54]. Співробітники бюро науково-технічної пропаганди Інституту металокераміки та спецсплавів провели у звітному році конференції та семінари з обговорення проблем застосування металокерамічних виробів у машинобудуванні та виробництві [31, арк. 219–220].

Популяризаторська діяльність учених-біологів АН УРСР була зосереджена переважно на організації семінарів та наданні наукових консультацій. У 1963 р. співробітники Інституту ботаніки провели для лікарів санітарно-епідеміологічних станцій семінари з питань судово-медичної експертизи та отруєння грибами; взяли участь у створенні двох науково-популярних фільмів: «Не за синіми горами» та «Любіть наш степ», присвячених проблемам збереження навколишнього середовища [23, арк. 49–50]. Учені Інституту гідробіології опублікували близько десяти науково-популярних праць про рибальство і водні ресурси. Під час експедиційних подорожей співробітники інституту надавали допомогу місцевим рибгоспам, гідростанціям, базам у боротьбі з водними паразитами і сезонними захворюваннями риб та ін. [25, арк. 38–39]. Для працівників колгоспів і комунальних господарств Центральний республіканський ботанічний сад організував курси квітникарства; провів 11 екскурсій для іноземних колег із Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Афганістану. Співробітники саду представили свою наукову продукцію на Міській виставці квітів у Києві та на Всесоюзному конкурсі букетів [26, арк. 43].

Значними здобутками у справі популяризації української науки позначилася робота працівників Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні. У періодичних

виданнях «Радянська Україна», «Вітчизна», «Українська мова в школі» були опубліковані праці багатьох співробітників інституту, присвячені аспектам вітчизняного мовознавства. Це – статті директора інституту академіка АН УРСР І. К. Білодіда: «До висот мовної культури» та «Зі світом розмовляє (Про Т. Г. Шевченка)», З. Т. Франко «На спільній ниві», В. М. Русанівського «Удосконалення правопису», К. К. Цілуйко «Українські географічні найменування» та ін. [13, арк. 28–29]. Досить продуктивною у видавничому плані була діяльність Сектору держави та права. Групою наукової інформації та пропаганди, що діяла у складі установи, опубліковано «Довідник дружинника», «Технічний прогрес і винахідницьке право», «Про житлово-будівельну кооперацію» та ін. Окрім цього, вчені надавали консультації різним відомчим і виробничим організаціям з питань карного та процесуального права, цивільного права, трудового та земельного права, теорії держави і права тощо [15, арк. 15–16]. Співробітники ДПБ організували книжкову виставку, присвячену історії книгодрукування, підготували та подали до публікації бібліографічний покажчик «Історія української книги», а також близько 50 статей до «Української радянської енциклопедії» [14, арк. 4, 6].

У 1963 р. на Виставці передового досвіду в народному господарстві УРСР близько 30 установ АН УРСР продемонстрували понад 100 своїх наукових розробок [57, арк. 122]. Учені Академії організували комплексний показ досягнень у галузі кібернетики, порошкової металургії, радіоастрономії, наукового приладобудування тощо. Інститут радіофізики та електроніки експонував на виставці новостворений генератор стандартних шумів, парамагнітний газоаналізатор, автоматичний вимірювальний прилад ультракоротких радіохвиль та ін. [17, арк. 20]. Співробітники Інституту електродинаміки представили прилад для вимірювання перемінних магнітних полів, що базувався на ефекті Холла, та регулятор автоматичної підтримки оптимального режиму компенсації напруги [18, арк. 28]. Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона експонував новостворені апарати електрошлакового зварювання, універсальний зварювальний трактор ТС-35, апарат для зварювання горизонтальних швів під час спорудження конструкцій доменних печей, напівавтомат для зварювання у вуглекислому газі в монтажних умовах та ін. [27, арк. 90]. Інститут фізіології рослин репрезентував буклети про способи виготовлення полімерних добрив, рекомендації із застосування передпосівної обробки насіння солями мікроелементів, застосування гербіцидів спільно з добривами, хімічні засоби боротьби з рожевим гірчаком та ін. [24, арк. 40].

У тому ж році на Виставці досягнень народного господарства СРСР 14 наукових установ АН УРСР продемонстрували понад 60 тем та експонатів. За розробку та впровадження у виробництво нових зразків машин, приладів і матеріалів Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона, Фізико-механічний інститут, Інститут газу були нагороджені дипломами виставки [57, арк. 122]. Вчені Інституту теплоенергетики представили на виставці нові типи теплообмінних апаратів для стаціонарного газотурбінного устаткування, апаратуру з контролювання метану, макет шахти з підземною охолоджувальною системою повітря та ін. [28, арк. 54].

1964 рік охарактеризувався у житті АН УРСР також значними успіхами у справі популяризації науки. В жовтні цього року Рада науково-технічної пропаганди організувала триденний загальноакадемічний семінар з обговорення тогочасних проблем діяльності служб із забезпечення науковою інформацією. У роботі семінару окрім учених АН УРСР брали участь і науковці з установ АН СРСР. Найбільшу активність у науково-популяризаторській роботі виявили академіки АН УРСР Б. Є. Патон, В. С. Гутиря, М. Ф. Гулий, К. Б. Яцимирський, члени-кореспонденти АН УРСР Г. В. Самсонов, Р. В. Чаговець, І. Г. Підоплічко, С. М. Бібіков. Установи АН УРСР через ДПБ здійснили книгообмін з понад 1 тис. зарубіжних установ, з яких було понад 50 академії наук, більше ніж 100 вищих навчальних закладів та бібліотек [67, арк. 164–165].

Досить помітною, в порівнянні з попередніми роками, була участь академічних установ у створенні науково-популярних фільмів. Учені Інституту проблем лиття надавали консультації постановникам телефільму «Циркон на службі народу» із циклу «Наука виробництву» [37, арк. 45]. Науковий співробітник Інституту гідробіології П. С. Вовк узяв участь у створенні науково-популярного кінонарису про розведення амурських риб у ставах України [34, арк. 40]. Співробітники Інституту біології південних морів ім. О. О. Ковалевського спільно з членами Товариства «Знання» УРСР працювали над створенням науково-популярного фільму «Акваріум Інституту біології південних морів ім. О. О. Ковалевського» та епізоду про промисел риб для чергового випуску кіножурналу «Піонерія» [35, арк. 91]. Учені Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського надавали консультації постановникам художніх фільмів «Тіні забутих предків», «Свято врожаю», «Наймичка» та ін. [32, арк. 22]. Співробітники ДПБ виступали з низкою доповідей, присвячених творчості Т. Г. Шевченка у Львівському поліграфічному інституті, Московському поліграфічному інституті (РРФСР); прочитали лекції на виробничому підприємстві «Ленінська кузня»; підготували фотомеханічне видання «Граматика» Івана Федорова (1574 р.), опубліковане Видавництвом «Дніпро», а також підготували 29 статей для «Української радянської енциклопедії» [33, арк. 2–3].

Згідно з постановою ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР № 506 «Про покращення показу досягнень науки на Виставці передового досвіду в народному господарстві УРСР» від 15 травня 1964 р., було створено павільйон «Наука», в якому 40 академічних установ представили близько 500 експозицій своїх наукових розробок і винаходів. На цій виставці розширився показ експонатів із комплексних проблем кібернетики, електрозварювання, приладобудування. За внесок у популяризацію української науки колектив Інституту кібернетики був нагороджений дипломом першого ступеня, Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона – дипломом другого ступеня, Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР – дипломом третього ступеня [67, арк. 166–167]. Інститут механіки експонував на виставці стенд «Склоцемент» та новостворений прилад для вимірювання вібрацій [37, арк. 41]. Інститут електрозварювання

ім. Є. О. Патона представив на виставці напівавтомат для зварювання у вуглекислому газі в монтажних умовах, регулятор часу для контактних машин та ін. [36, арк. 50].

У 1965 р. зріс професійний рівень кадрового складу підрозділів АН УРСР з популяризації науки. У 40 установах було опубліковано бібліографічні бюлетені та тези доповідей, загальний обсяг яких становив 550 друкованих аркушів; здійснено близько 25 тис. сторінок експрес-перекладів зарубіжних видань, понад 250 тис. фоторепродукцій і близько 15 тис. метрів мікрофільмів. З метою забезпечення якісного та оперативного видання інформаційних матеріалів у структурі Видавництва «Наукова думка» створено редакційний відділ інформаційної літератури. Вчені АН УРСР брали участь у Міжнародній виставці з проблем пошуку та організації наукової інформації «Інфорга-65» та Міжнародному симпозиумі з наукової інформації, організованому країнами-учасницями Ради Економічної Взаємодопомоги, де обговорювалися питання удосконалення інформаційних служб у структурі АН УРСР та перспективи їхнього подальшого розвитку [68, арк. 172–173]. Науково-популяризаторська діяльність академічних установ була переважно зосереджена на участі у республіканській та всесоюзній виставках народного господарства. Інститут математики представив на Виставці передового досвіду в народному господарстві УРСР такі експонати: новий метод вирішення різних класів рівнянь, розвиток теорії функцій в Україні за останнє десятиліття, аналітичні методи дослідження в квантовій теорії поля та ін. [38, арк. 23]. Інститут кібернетики експонував на республіканській та всесоюзній виставках електронно-обчислювальні машини «Промінь», «Дніпро-1», «Інтератор», «Оптимум» [41, арк. 29]. Інститут механіки експонував на виставках матеріали з розрахунку складних механічних систем на коливання і міцність, з розробки і впровадження високонапірних і низьконапірних поворотних коліс, а також моделі високонапірних коліс [39, арк. 27]. Колектив Дніпропетровського філіалу цього інституту представив на виставках бензоповітряний термобур, бурові коронки торцевого різання, мікробарометер, механізм для обтягування канатів [40, арк. 87]. Прилади для вимірювання теплопровідності, визначення якості теплоізоляції та безперервного контролю вмісту пального в котлоагрегатах репрезентували на Виставці передового досвіду в народному господарстві УРСР вчені Інституту теплофізики [42, арк. 49]. Інститут фізіології рослин експонував на Виставці передового досвіду в народному господарстві УРСР новостворені регулятори росту рослин та мінеральні добрива, на Виставці досягнень народного господарства СРСР – гербіциди для знищення бур'янів, гідрозид малеїнової кислоти як засіб для підвищення продуктивності сільськогосподарських культур та ін. [43, арк. 60]. Інститут біології південних морів ім. О. О. Ковалевського представив на республіканську та всесоюзну виставки схеми продуктивності Чорного моря та акваторій Середземноморського басейну, матеріали з біоніки, вимірювальний засіб для морського планктону [44, арк. 27]. Інститут економіки представив низку наукових праць, серед яких: «Шляхи підвищен-

ня економічної ефективності капітальних вкладень у промисловість та сільське господарство», «Ефективність капітальних вкладень у хімічну промисловість УРСР»; підготував стенди за темами: «Госпрозрахунок і матеріальне стимулювання виробництва», «Алгоритм розрахунку на ЕОМ плану постачання промислового підприємства», а також експозицію «Удосконалення планування і економічне стимулювання виробництва» [45, арк. 52].

Висновки. Опрацювання документів з Архіву Президії НАН України показало, що в задекларовані роки АН УРСР була одним із найбільших осередків науки в Україні, в якому, окрім пріоритетних напрямів досліджень, здійснювалася також і науково-популяризаторська робота. Це було пов'язане з багаторічним досвідом і напрацюваннями її вчених. У цей хронологічний період в Академії значно удосконалилася структура служб, які здійснювали популяризацію науки, зріс професійний рівень їхніх керівників, розширювалася співпраця з іншими науковими та відомчими організаціями у цьому напрямі, зміцнювалися зв'язки з широкими колами громадськості. За активну участь в організації тематичних виставок, проведенні екскурсій, наданні фахових консультацій виробничим організаціям тощо українські вчені неодноразово були нагороджені преміями та відзнаками. Загалом тема науково-популяризаторської діяльності є важливою та заслугове на подальші наукові розробки.

Список використаних джерел

1. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділення. Спр. 573. 45 арк.
2. Там само. Спр. 578. 35 арк.
3. Там само. Спр. 579. 45 арк.
4. Там само. Спр. 581. 16 арк.
5. Там само. Спр. 582. 13 арк.
6. Там само. Спр. 583. 27 арк.
7. Там само. Спр. 630. 41 арк.
8. Там само. Спр. 635. 39 арк.
9. Там само. Спр. 636. 59 арк.
10. Там само. Спр. 641. 14 арк.
11. Там само. Спр. 642. 26 арк.
12. Там само. Спр. 644. 36 арк.
13. Там само. Спр. 690. 75 арк.
14. Там само. Спр. 695. 14 арк.
15. Там само. Спр. 696. 26 арк.
16. Там само. Спр. 697. 72 арк.
17. Там само. Спр. 702. 33 арк.
18. Там само. Спр. 705. 76 арк.
19. Там само. Спр. 708. 25 арк.
20. Там само. Спр. 711. 31 арк.
21. Там само. Спр. 712. 138 арк.

22. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділення. Спр. 714. 40 арк.
23. Там само. Спр. 716. 67 арк.
24. Там само. Спр. 720. 79 арк.
25. Там само. Спр. 721. 63 арк.
26. Там само. Спр. 723. 60 арк.
27. Там само. Спр. 727. 348 арк.
28. Там само. Спр. 728. 112 арк.
29. Там само. Спр. 730. 86 арк.
30. Там само. Спр. 731. 85 арк.
31. Там само. Спр. 732. 275 арк.
32. Там само. Спр. 739. 49 арк.
33. Там само. Спр. 741. 10 арк.
34. Там само. Спр. 764. 74 арк.
35. Там само. Спр. 769. 130 арк.
36. Там само. Спр. 775, 74 арк.
37. Там само. Спр. 778, 92 арк.
38. Там само. Спр. 779, 76 арк.
39. Там само. Спр. 781. 73 арк.
40. Там само. Спр. 782. 165 арк.
41. Там само. Спр. 783. 117 арк.
42. Там само. Спр. 790. 123 арк.
43. Там само. Спр. 816. 112 арк.
44. Там само. Спр. 819. 115 арк.
45. Там само. Спр. 821. 136 арк.
46. Там само. Оп. Планова комісія. Спр. 1116. 151 арк.
47. Там само. Спр. 1117. 248 арк.
48. Там само. Спр. 1118. 107 арк.
49. Там само. Спр. 1119. 189 арк.
50. Там само. Спр. 1120. 196 арк.
51. Там само. Спр. 1121. 88 арк.
52. Там само. Спр. 1122. 44 арк.
53. Там само. Спр. 1160. 193 арк.
54. Там само. Спр. 1162. 116 арк.
55. Там само. Спр. 1163. 120 арк.
56. Там само. Спр. 1165. 71 арк.
57. Там само. Спр. 1198. 142 арк.
58. Там само. Оп. Секретаріат. Спр. 1134. 202 арк.
59. История Академии наук Украинской ССР. Киев: Наукова думка, 1979. 835 с.
60. Історія Академії наук Української РСР : у 2-х кн. Київ, 1967. Кн. 1. 835 с.
61. Історія Національної академії наук України. (1941–1945): Частина 2. Додатки. Київ, 2007. 576 с.
62. Історія Національної академії наук України. 1946–1950: Частина 2. Додатки. Київ, 2008. – 716 с.

63. Історія Національної академії наук України. 1951–1955: Частина 2. Додатки. Київ, 2012. 916 с.
64. Історія Національної академії наук України. 1956–1960 : Частина 2. Додатки. Київ, 2016. 1064 с.
65. Косско Т. Г., Хоменко І. І. Історія діяльності патентних підрозділів Національної академії наук України (1942–2015 рр.) // Історія науки і біографістика. 2018. Вип. 4. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2018_4_13
66. Національна академія наук України. 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування. Київ: Вид-во КММ 2008. 624 с.
67. Поточний архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Планова комісія. 207 арк.
68. Поточний архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Планова комісія. 232 с.

References

1. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 573. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
2. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 578. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
3. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 579. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
4. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 581. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
5. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 582. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
6. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 583. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
7. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 630. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
8. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 635. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
9. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 636. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
10. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 641. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
11. Fond 251, Inventory «Department», Unit 642. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
12. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 644. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
13. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 690. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
14. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 695. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
15. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 696. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].

16. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 697. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
17. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 702. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
18. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 705. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
19. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 708. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
20. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 711. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
21. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 712. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
22. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 714. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
23. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 716. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
24. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 720. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
25. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 721. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
26. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 723. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
27. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 727. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
28. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 728. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
29. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 730. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
30. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 731. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
31. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 732. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
32. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 739. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
33. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 741. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
34. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 764. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
35. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 769. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
36. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 775. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].

37. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 778. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
38. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 779. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
39. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 781. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
40. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 782. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
41. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 783. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
42. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 790. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
43. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 816. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
44. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 819. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
45. Fond 251, Inventory «Departments», Unit 821. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
46. Fond 251, Inventory «Planning commission», Unit 1116. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
47. Fond 251, Inventory «Planning commission», Unit 1117. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
48. Fond 251, Inventory «Planning commission», Unit 1118. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
49. Fond 251, Inventory «Planning commission», Unit 1119. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
50. Fond 251, Inventory «Planning commission», Unit 1120. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
51. Fond 251, Inventory «Planning commission», Unit 1121. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
52. Fond 251, Inventory «Planning commission», Unit 1122. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
53. Fond 251, Inventory «Planning commission», Unit 1160. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
54. Fond 251, Inventory «Planning commission», Unit 1162. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
55. Fond 251, Inventory «Planning commission», Unit 1163. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
56. Fond 251, Inventory «Planning commission», Unit 1165. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
57. Fond 251. Inventory «Planning commission». Unit 1198. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].

58. Fond 251, Inventory «Secretariat», Unit 1134. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].

59. *Istoriya Akademii nauk Ukraynskoi SSR* [History of the Academy of Sciences of Ukrainian SSR]. (1979). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

60. *Istoriia Akademii nauk Ukrainkoi RSR : u 2-kh. Kn. 1.* [History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR: In 2 books. Book 1]. (1967). Kyiv. [In Ukrainian].

61. *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. (1941–1945): Chastyna 2. Dodatky* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1941–1945: Pt. 2. Addenda]. (2007). Kyiv. [In Ukrainian].

62. *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1946–1950: Chastyna 2. Dodatky* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1946–1950: Part 2. Addenda]. (2008). Kyiv. [In Ukrainian].

63. *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1951–1955: Chastyna 2. Dodatky* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1951–1955: Pt. 2. Addenda]. (2012). Kyiv. [In Ukrainian].

64. *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1956–1960: Chastyna 2. Dodatky* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1956–1960: Pt. 2. Addenda]. (2016). Kyiv. [In Ukrainian].

65. Kossko T. H., Khomenko I. I. (2018). *Istoriia diialnosti patentnykh pidrozdiliv Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1942–2015 rr.)* [History of activities of the patent departments of the National Academy of Sciences of Ukraine (1942–2015)]. In *Istoriia nauky i biohrafistyka*. [History of Science and Biographical Studies]. No. 4. [In Ukrainian].

66. *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. 1918–2008: do 90-richchia vid dnia zasnuvannia.* [The National Academy of Sciences of Ukraine. 1918–2008: to the 90th anniversary of the founding]. (2008). Kyiv: Vyd-vo KMM. [In Ukrainian].

67. Fond 251, Inventory «Planning commission». Current archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].

68. Fond 251, Inventory «Planning commission». Current archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].

Ihor Mykolaiovych Shykhnenko,

Candidate of Historical Sciences

Researcher of the Department of the History of Academic Science, Institute of Archival Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-0304-4928

e-mail: zdvig2008@ukr.net

Science-popularizing activity of the Academy of Sciences of the UkrSSR in 1961–1965 (based on the documents from the Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine)

The aim of the research is to explore the science-popularizing activity of the Academy of Sciences in the UkrSSR in 1961–1965 according to the documents from the Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. Studies of historiography signify that the

given issue has not been properly covered within scientific literature yet. **The methodology.** Historical-descriptive and historical-chronological methods have been used. It became possible to expose the state of science-popularizing activities of the Academy of Sciences in the UkrSSR during 1961–1965 period with the help of these methods and to characterise its forms, directions, and achievements. **The scientific novelty** of the research presupposes implementation of a considerable volume of documents from the Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine into scientific circulation. These documents provide information on the science-popularizing activities of the Academy of Sciences of the UkrSSR during the mentioned time frame. **Conclusions.** In 1961–1965 the Academy was one of the largest scientific centres in Ukraine, in which science-popularizing work was being fulfilled along with other priority areas. Such a tendency was due to the long-standing experience and groundwork of its scientists. Within this time frame, the Academy saw the improvement of the structure involving services, which carried out the popularization of science. Other tendencies include the growth of the professional level among supervisors, an increase of cooperation with other scientific and departmental organizations as well as the strengthening of connections with the wide circles of various communities. The most widespread types of science-popularizing work in the Academy of Sciences of the UkrSSR were, among others: lectures and reports, organization of exhibitions dedicated to scientific achievements, excursions within academic establishments, participation in the mass media (radio shows, television, and interviews in popular science periodicals), professional consultations to various scientific, educational, cultural, and industrial institutions.

Key words: science-popularizing activity, Academy of Sciences in UkrSSR, the Archives of Presidium of the NAS of Ukraine, archival documents, academic establishments.

Игорь Николаевич Шихненко,

кандидат исторических наук,

научный сотрудник отдела истории академической науки Института архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0002-0304-4928

e-mail: zdvig2008@ukr.net

Научно-популяризаторская деятельность АН УССР в 1961–1965 гг. (по документам Архива Президиума НАН Украины)

Цель работы состоит в исследовании на основе документов из Архива Президиума НАН Украины научно-популяризаторской деятельности АН УССР периода 1961–1965 гг. Изучение историографии по теме свидетельствует о том, что данная проблема не получила достаточного освещения в научной литературе. **Методология исследования.** В процессе работы над статьей были применены историко-описательный и историко-хронологический методы. С помощью этих методов удалось осветить в хронологической последовательности состояние научно-популяризаторской деятельности АН УССР в 1961–1965 гг., охарактеризовать ее формы, направления и достижения. **Научная новизна** исследования предусматривает

внедрение в научное обращение значительного объема документов из Архива Президиума Национальной академии наук Украины, в которых отражена информация о научно-популяризаторской деятельности АН УССР в указанный хронологический период. **Выводы.** В 1961–1965 гг. Академия была одним из крупнейших центров науки в Украине, где кроме приоритетных направлений исследований осуществлялась и научно-популяризаторская работа. Это было связано с многолетним опытом и наработками ее ученых. В Академии в указанный хронологический промежуток усовершенствовалась структура служб, которые осуществляли популяризацию науки, вырос профессиональный уровень их руководителей, расширялось сотрудничество с другими научными и ведомственными организациями, укреплялись связи с широкими кругами общественности и тому подобное. Наиболее распространенными видами научно-популяризаторской работы АН УССР были, в частности: чтение лекций и докладов, организация выставок научных достижений, проведение экскурсий в академических учреждениях, выступления в средствах массовой информации (радио, телевидение, интервью в научно-популярных периодических изданиях), предоставление профессиональных консультаций различным научным, образовательным, культурным и производственным организациям.

Ключевые слова: научно-популяризаторская деятельность, Академия наук УССР, Архив Президиума НАН Украины, архивные документы, академические учреждения.

*Стаття підготовлена 12 квітня 2019 року;
подана до друку 23 квітня 2019 року.*

ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ
КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ

УДК 027.021(477.43/.44) «19»

DOI: 10.15407/rksu.23.139

Тетяна Робертівна Кароєва,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії та культури України
Вінницького державного педагогічного університету
ім. Михайла Коцюбинського
ORCID: 0000-0001-5012-9513
e-mail: urasim@i.ua

**РЕГІОНАЛЬНІ РОДОВІ БІБЛІОТЕКИ ПОЧАТКУ ХХ ст.:
ДО МЕТОДИКИ ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ ІСНУВАННЯ
(НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)**

Мета роботи. Описати один із способів фіксації факту існування конкретної родової бібліотеки напередодні Першої світової війни. **Методологія дослідження** передбачає використання, крім книгознавчих методів, ще й історичної та архівної евристики. Комплексне застосування цих методів дозволяє, за браком джерел, встановити факт існування родових зібрань. **Наукова новизна.** Вивчаючи родові бібліотеки минулого, книгознавці найчастіше приділяють увагу тим зібранням, фрагменти або каталоги яких збереглися. Вони усвідомлюють, що таких колекцій було набагато більше, але дослідженням перешкоджає брак джерел. Через катаклізми двох світових воєн, Українську революцію (1917–1921) та радянську бібліотечну політику значна частина зібрань і документів про них зникла. Як правило, такі книгозбірні формувалися в середніх (розміром від 101 до 500 десятин) і великих (понад 501 десятину) маєтках. Їхні господарі мали для цього достатні фінансові можливості. Оскільки документи про землеволодіння збереглися набагато краще, ніж про бібліотечні зібрання, з урахуванням того, що маєтності переходили з рук у руки, є можливість, аналізуючи землеволодіння краю другої половини ХІХ – початку ХХ ст., виокремити маєтки, в яких власники проживали з покоління в покоління і господарювали самостійно. Складений список потенційних власників бібліотек дозволяє адресно працювати з архівними фондами нотаріусів, окружних судів, господарської документації, виявляти документи особового походження – мемуари, щоденники та листування. І тоді з'являються додаткові можливості для вивчення власне родових зібрань. **Висновки.** На прикладі Подільської губернії встановлено, що родових бібліотек напередодні Першої світової війни могло бути близько 390-та, хоча дослідникам відомо про 162 зібрання.

Ключові слова: Подільська губернія, родова бібліотека, маєток, землевласник, джерельна база.

Актуальність теми дослідження. Питання розвитку мережі бібліотек як публічних закладів перебуває в центрі уваги вітчизняних науковців уже понад століття. В радянському бібліотекознавстві вважалося, що в дореволюційний період на території кожної губернії Російської імперії діяли лише поодинокі книгозбірні, проте сьогодні вже накопичено достатній матеріал, що заперечує цю позицію і свідчить про існування бібліотечних мереж різних відомств. Це були мережі безкоштовних, так званих «народних», бібліотек, що комплектувалися лише за каталогом дозволеної для такого типу закладів літератури. І репертуар доступних через них видань був дуже обмеженим. Платоспроможні читачі мали можливість звертатися до публічних і комерційних закладів, при комплектуванні яких брався до уваги масовий попит. Індивідуальні запити могли задовольнити приватні бібліотеки. Особливе місце серед них посідали родові зібрання. Вони, як правило, формувалися в маєтках, де з покоління в покоління зберігалися книги різних представників роду. Тодішній уклад життя передбачав читання як складову дозвілля та господарської діяльності землевласників. У таких родових зібраннях відкладалися величезні, іноді унікальні, книжкові багатства. У глибинці, за відсутності наукових бібліотек, родові книгозбірні доволі часто ставали чи не єдиним джерелом інформації для провінційних дослідників. На жаль, дві світові війни, революційні події, радянська бібліотечна політика знищили ці зібрання у ХХ ст. А вони не лише задовольняли читацькі запити конкретних користувачів, але й були свідченням книжкової культури прошарку населення, здатного купувати будь-яку книгу без фінансових, географічних і нерідко цензурних обмежень.

У багатьох культурно-освітніх закладах сучасної України можна виявити книги з таких родових колекцій. Найчастіше вони зберігаються в обласних наукових бібліотеках, музеях, архівах, а також закладах вищої освіти. Доволі часто вони залишаються «німими» (не атрибутованими), оскільки далеко не всі колишні власники турбувалися про те, щоб позначити своє право власності в доступний для розшифрування сторонньою людиною спосіб. Якщо якісь позначки існували, то подеколи це були звичайні ініціали на корінці палітурки, які нині складно пов'язати з конкретною особою або родом. У такій ситуації важливо мати перелік власників родових книгозбірень регіону.

Аналіз досліджень і публікацій. В Україні активно вивчаються конкретні родові бібліотеки. Чимало зроблено для виявлення та характеристики джерельної бази подібних досліджень. Сучасні дослідники Є. Біленький [1], С. Булатова [2], М. Іваннікова [3], Л. Лисенко [4], Т. Мяскова [5], О. Рабчун [6], Е. Франчук [7], І. Ціборовська-Римарович [8; 9] зосередилися на окресленні документальної основи про виявлені родові зібрання та на методиці роботи з нею. Як наслідок, ми отримуємо інформацію про книжкові та читацькі інтереси представників конкретних родів, що дозволяє в сукупності відтворити загальну картину їхньої книжкової культури, втім не дає можливості уявити масштаб книжкової насиченості українських теренів, особливо в провінції.

Мета дослідження – розкриття одного зі способів фіксації факту існування конкретних родових бібліотек у регіонах напередодні Першої світової війни. Основою цього способу є окреслення кола потенційних власників зібрань шляхом вивчення історії регіонального землеволодіння. Такий поіменний список у подальшому надасть можливості стосовно виявлення та залучення нових джерел для вивчення власне родових зібрань. Матеріал розглянуто на прикладі Подільської губернії, де стабільне створення родових бібліотек розпочалося наприкінці XVIII ст., після Коліївщини, останнього потужного селянського руху, і завершилося у вирі Першої світової війни, коли під загрозою бойових дій власники вивозили з регіону на схід найцінніші предмети, та революційних подій 1917–1921 рр. Місцеві зібрання більш раннього періоду загинули в середині XVII ст. з початком Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та наступною Руїною.

Виклад основного матеріалу. Упродовж XIX – початку XX ст. в побутованні родових бібліотек відбувалися два паралельних процеси: одні книжкові зібрання зростали, трансформувалися разом із життям роду, інші – зникали. Перша спроба зафіксувати їхню наявність на Поділлі була зроблена в 1875 р. Ф. Радзішевським [10] у праці, що висвітлювала подібні зібрання всієї колишньої Речі Посполитої. Він повідомив про 35 подільських збірок. У 1920-х роках, після втрат Першої світової війни та революційних подій, упорядкувати профільні відомості про польські родові зібрання регіону спробували А. Урбанський [11–14] та Е. Хвалевик [15]. Якщо А. Урбанський, колишній подільський поміщик, більше зосередився на характеристиці маєтків у цілому, то відомий польський книгознавець та бібліограф Е. Хвалевик цілеспрямовано систематизував відомості у двотомній праці «Zbiory polskie» (т. 1–2, 1926–1927; т. 3, не надрукований). У 1922 р. його запросили для роботи в спеціальній комісії з повернення польської історико-культурної спадщини з радянських територій у Польщу. Збираючи роботу інформацію, він упорядкував відомості про 10 тис. зібрань. Серед них зафіксовано 79 родових збірок, що походили з Поділля. Як правило, автор подавав інформацію про населений пункт та власника бібліотеки, іноді додаючи певні відомості про її зміст або історію. Цінним джерелом з досліджуваного питання є багатотомна праця польського дослідника Р. Афтаназі «Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej» (2-ге вид., 1991–1997) [16–18]. Він узагальнив матеріали про 121 польську садибу на подільських теренах. Цінним доробком є також праця польської дослідниці У. Пашкевич [19], яка збирала інформацію про каталоги та інвентарі бібліотечних зібрань із колишніх східних кресів Речі Посполитої. Спеціально систематизував накопичений матеріал сучасний польський історик Т. Епштейн [20], уклавши власний список польських колекцій із Правобережної України. Він написав про 124 бібліотеки у 218 маєтках Поділля у XIX ст., про решту збірок точних відомостей, вочевидь, дослідник поки не має.

Отже, сьогодні це найповніший список, що акумулює інформацію про польські родові бібліотеки, які існували упродовж XIX – початку XX ст. на теренах

Подільської губернії, втім і в ньому існують лакуни. У процесі роботи з фондом відділу рідкісних і цінних видань Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва виявлено книги з бібліотек Перловських із Сосонки (тепер Вінницького р-ну Вінницької обл.), Собошанських із Шершнів (тепер Тиврівського р-ну Вінницької обл.), тобто книгозбірень, відомості про які відсутні в Т. Епштейна. Крім того, жоден із згаданих авторів не ставив перед собою завдання фіксації родових зібрань представників інших етнічних спільнот, наприклад, росіян. Тому питання переліку родових бібліотек регіону залишається відкритим. Одним зі способів наблизитися до вирішення цієї проблеми є вивчення списків подільських землевласників упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

При його складанні слід враховувати, що з розвитком капіталістичних відносин багато дворян-землевласників розорилося, а з втратою маєтностей доволі часто зникало й родове зібрання. Подільський колекціонер К. Подвисоцький (1810–1868) ще в середині XIX ст. відчув цю загрозу і почав скуповувати архівні зібрання І. Мархоцького, Свейковських, Ледуховських, Потоцьких із Тульчина, Аксамітовських, Пулаських, Віттів, Шидловських, Шолайських та ін. [21]. За статистикою 1884 р., опублікованою в петербурзькій газеті «Край», по Подільській губернії було закладено 889 маєтків [22, с. 28], частина з яких була згодом повністю або частково втрачена попередніми власниками.

Крім загальноекономічних чинників, на такі процеси впливала також політика імперського уряду щодо правил придбання землі представниками різних етнічних спільнот на теренах Правобережжя України. Так, після польського повстання 1863–1864 рр. уряд конфіскував частину маєтностей (те саме відбулося й після повстання 1830–1831 рр.), встановив обмеження щодо можливості купівлі маєтків поляками, запровадивши для них додатковий податок на землю, обмежив можливість проживання євреїв у сільській місцевості і, навпаки, підтримував прагнення росіян придбати маєтки, щоб пришвидшити русифікацію краю.

У спеціальній статистичній літературі другої половини XIX – початку XX ст. та в історичній літературі прийнято розрізняти три страти землевласників: дрібні, середні та великі. Засадами для такого розподілу є кількість землі: до 100 дес. – дрібні, від 101 до 500 дес. – середні, понад 501 дес. – великі [23, с. 95]. З фінансової точки зору, дрібним землевласникам складно було зібрати велику бібліотеку, тому існування родового зібрання для них є малоімовірним; середні господарі через певні фінансові обмеження могли формувати книгозбірню за умови обмеження себе в чомусь іншому, тобто лише окремі з них могли мати родові зібрання, яким опікувалися кілька поколінь роду; і лише великі поміщики вільно задовольняли свої книжкові та читацькі потреби.

На Поділлі у другій половині XIX ст. землевласниками найчастіше були поляки та росіяни. Дослідник польського землеволодіння історик Д. Бовуа подає таку статистику: на 1869 р. у регіоні було 2176 приватних землеволодінь [22, с. 98], на 1888 р. – 3698 [22, с. 58], з них усього 1450 поляків, причому із загальної площі приватних земель (1 875 538 дес.) у їхній власності перебувало

1 068 962 дес., або 57 %, тобто їм належали найбільші маєтки. Оскільки уряд прагнув мати на Правобережжі якнайбільше російських поміщиків, то, враховуючи фінансові можливості потенційних покупців, було визначено оптимальні розміри маєтків для продажу – 300 дес. Середня площа польського володіння на Поділлі становила 757 дес. проти 358 російського [22, с. 58]. Це призвело до зростання кількості російських поміщиків, але середнього достатку. Через обмежені матеріальні ресурси та порівняно короткий період (одне–три покоління) володіння маєтками більшість російських поміщиків не мали в регіоні родових зібрань. На початок ХХ ст. відомо, наприклад, про великі російські зібрання графів Моркових із Войтівців Летичівського повіту (тепер Грушівці Летичівського р-ну Хмельницької обл.), князів Трубецьких із Плоті Балтського повіту (тепер Рибницького р-ну, Молдова), князів Щербатових із Немирова Брацлавського повіту (тепер Вінницької обл.), Львових із Чернятина Літинського повіту (тепер Жмеринського р-ну Вінницької обл.). Як правило, це були родини, що перебралися на Поділля для проживання ще в першій половині ХІХ ст. Серед тих, хто переїжджав пізніше, були випадки перевезення родових зібрань з-поза меж Поділля. Наприклад, граф Дмитро Гейден (1862–1926) перевіз його в Сутиски Вінницького повіту (нині Тиврівського р-ну Вінницької обл.) зі Смоленської губернії.

Отже, більшість родових бібліотек зберігалася в польських маєтках. Цінним джерелом для виявлення потенційних власників є перепис польських земле-власників Подільської губернії, проведений у 1890 р. [24]. За підрахунками Д. Бовуа, існувало 1257 польських маєтків, з них 624 – менших за 300 дес., 377 – менших за 100 дес. Таким чином, гіпотетично власники 633-х польських маєтків могли мати родові бібліотеки. І поступово їхня кількість зменшувалася. Так, на 1896 р. поляки володіли вже лише 51,95 % площі приватних земель [22, с. 71] (нагадаємо, що в 1888 р. – 57 %).

Цінним джерелом інформації про коло потенційних власників бібліотек є довідник «Поместное землевладение в Подольской губернии» (Кам'янець-Подільський, 1898) [25]. Цінність цього джерела полягає в тому, що його укладач В. К. Гульдман чітко вказав, в яких саме маєтках мешкали і господарювали безпосередньо власники, подав відомості про місця постійного проживання власників та їхню конфесійну приналежність, поінформував про те, якими маєтками управляли адміністратори, а які знаходилися в оренді. Загалом у довіднику згадувалося про 1284 середні та великі маєтки губернії другої половини 1890-х років, з них у 619 (48,2 %) проживали власники. Саме в цих маєтках на кінець ХІХ ст. могли знаходитися книжкові колекції. Аналіз наявної інформації про великих землевласників і збір додаткової – про середніх – дозволив, наприклад, встановити, що у Вінницькому повіті зі 106 маєтків – 31 середнього та 71 великого – господарі проживали лише в 39-ти. Загалом у повіті був 21 великий землевласник, оскільки дехто з них володів кількома маєтками. Наприклад, Костянтин Енгельгард володів шістьма маєтками в повіті, але мешкав у Михайлівці (нині Вінницький р-н), вочевидь родова бібліотека знаходилася саме

тут. Згідно з цим довідником, у Подільській губернії було близько 300 великих маєтків, в яких проживали самі власники. Отже, гіпотетично, на кінець XIX ст. на Поділлі могло бути від 300 до 619 родових бібліотек.

При уточненні кількості потенційних власників напередодні Першої світової війни стануть у нагоді списки осіб, установ та товариств, що мали право брати участь у виборах земських гласних у 1911 та 1914 рр. [26]. Оскільки за російським законодавством право обирати визначав майновий ценз, то такі списки містили інформацію про розміри маєтків, хоча й не зазначали місця постійного проживання господаря. Порівнюючи ці списки зі списком 1898 р., можна виявити, хто продовжував проживати в маєтку, відповідно родові зібрання знаходилося саме там. Наприклад, зіставлення списків по Вінницькому повіту за 1898 та 1911 рр. дає результат – 13 великих маєтків, де жили попередні власники. Порівнюючи списки по губернії загалом, отримуємо приблизний результат: у понад 200 великих і близько 190 середніх маєтках збереглися попередні власники, які там і проживали. А це велика різниця з даними Т. Епштейна.

Генеалогія великих родів вивчена досить добре, і, звернувшись до їхньої історії, можна відстежити історію родових зібрань. Так, після продажу тиврівського маєтку (1870) Ярошинські перевезли бібліотеку до маєтку у Дзвонисі (тепер Тиврівського р-ну) [17, с. 95], де й упорядкували її. Основу збірки Руссановських у Гришівцях (тепер Тиврівського р-ну) було закладено Люцією Орловською, яка вийшла заміж за Каєтана Руссановського (1750–1810) і принесла книгозбірню як частину посагу [17, с. 110]. Велике родові зібрання Якубовських із Люлинців поповнила Марія Старорипінська (1850–?), частиною посагу якої стала бібліотека її батька, а з роками до неї потрапила й колекція брата Брунона (1850–1910) [17, с. 194]. Знаючи, що Дмитро Гейден осів у Сутисках лише в 1896 р., варто було шукати витоки його чималого родового зібрання, які знайшлися, як уже згадувалося, у Смоленській губернії.

Знаючи назви маєтків та прізвища їхніх власників, ми можемо вести адресний пошук джерел для вивчення родових бібліотек XIX – початку XX ст. Типовидовий склад джерельної бази подібних досліджень доволі докладно описаний [27–29]. Дослідниками зауважено, що найчастіше використовуються такі групи джерел: речові (збережені книжкові збірки та окремі книги), писемні (каталоги бібліотечних зібрань, каталоги розпродажу колекцій роду, мемуари, щоденники, листування, записники, списки передплатників видань, заповіти, господарські документи, публікації в тогочасній пресі), зображальні (фотоджерела, живописні та графічні твори).

Для виявлення речових джерел, знаючи радянську політику щодо націоналізованих книжкових зібрань та подальшого їх перерозподілу, можемо опрацьовувати фонди установ, до яких могли потрапити такі книги. Це, як уже згадувалося, ОУНБ, обласні та деякі районні музеї, обласні архіви, бібліотеки закладів вищої школи. На території сучасних Вінницької та Хмельницької областей, за нашими відомостями, залишки родових зібрань зберігаються у Вінницькій та Хмельницькій ОУНБ, Вінницькому та Хмельницькому обласних краєзнавчих му-

заях, Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику, бібліотеках Державного архіву Вінницької області, Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. З подільського пошукового досвіду, варто наголосити на потребі отримання доступу до книжкових зібрань гарнізонних будинків офіцерів. Якщо дореволюційний фонд бібліотеки Проскурівського будинку Червоної Армії був втрачений у 1941 р. (оточенці закопали його в лісі під Уманню, а лісники знайшли лише наприкінці 1970-х років) [30, с. 294], то фонд Вінницького на 1989 р. продовжував існувати, проте через відомчі перестороги до нього й сьогодні складно підступитися.

Не можна забувати про історію розформованих зібрань радянського періоду. Наприклад, бібліотеку Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, що успадкувала фонди місцевого державного українського університету, було розформовано в 1935 р., і її окремі частини потрапили до фондів Бердичівського, Вінницького, Київського, Ніжинського, Одеського, Черкаського педагогічних інститутів, місцевого архіву та музею [31, с. 100].

Не варто залишати поза увагою сучасні приватні зібрання, в яких також зустрічаються окремі примірники з родових бібліотек Поділля.

Книги є комплексним історичним джерелом, яке надає візуальну інформацію (екслібриси, суперекслібриси) та письмові повідомлення (власницькі написи, інскрипти, топографічні ярлики, маргіналії тощо). Маючи перелік потенційних власників, можна дослідити всі провенієнції і встановити генеалогію родових зібрань та попередніх власників окремих примірників. Наприклад, у Вінницькій ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, виокремивши примірники з конгресним тисненням монограми «F Z» із дворянською короною і проаналізувавши їхні особливості (час друку, поліграфічне оформлення), було встановлено, що за монографією приховувався граф Фелікс Здзеховський (1863–1928) із Черепашинців (нині Калинівського р-ну Вінницької обл.).

Завдяки списку потенційних власників родових зібрань можна адресно виявляти в архівах і бібліотеках матеріали родинного походження – спогади, щоденники, листування осіб, господарські документи, які можуть надати ширшу інформацію про книжкові та читацькі інтереси подолян. Нові можливості відкриваються і для роботи з архівними фондами нотаріусів. Вивчаючи заповіти, можемо уточнити наявність бібліотеки, іноді навіть її розмір.

Перелік родів дає змогу зазирнути й у справи цивільних відділень окружних судів, де розглядалися питання, пов'язані зі спадщиною. Наприклад, з описів фондів Вінницького окружного суду (1909–1920) можна отримати спеціальну інформацію. Зі «Справи про спадщину, що залишилась після смерті дворянина Франца-Готфрида-Вікентія Ксаверійовича Залеського та про введення Яна Ахілесовича і Едуарда Антоновича Залеських, Івана Івановича Залеського (він же Радковський) у володіння спадковим майном у с. Сандраки» [32], дізнаємося про стосунки між спадкоємцями станом на 1910 р. і можемо відстежити, хто отримав садибу в маєтку, відповідно – й бібліотеку.

Інформація про добре відоме в польському та білоруському книгознавстві зібрання Потоцьких із Печери Брацлавського повіту (тепер Тульчинського р-ну), залишки якого після пожежі було за доби Української революції (1917–1921) вивезено до новоствореної Польщі, може доповнитися відомостями зі «Справи за проханням графів Франциска, Томаша та Софії Костянтиновичів Потоцьких про затвердження їх у правах спадщини до майна, що залишилося після смерті графа Костянтина Костянтиновича Потоцького і про введення у володіння цим майном; м-ко Печера, 1910 р.» [33].

Долю величезного родового зібрання Потоцьких-Строганова-Щербатових із Немирова Брацлавського повіту може уточнити «Справа за проханням князя Володимира Олексійовича і княгині Олександри Олексіївни Щербатових про затвердження їх у правах спадщини до майна, що залишилося після смерті графа Григорія Сергійовича Строганова; містечко Немирів. 18 вересня – 23 вересня 1910 р.» [34]. Матеріали цієї справи пояснюють появу в Немирові значного масиву рідкісних книг із римської бібліотеки Григорія Строганова (1829–1910).

Додаткові відомості про бібліотеку Урбановських-Стажинських із Загінців Летичівського повіту (тепер Деражнянського р-ну Хмельницької обл.) може дати «Справа за проханням графа Юрія Стефановича Шембека про затвердження його в правах спадщини до майна, що залишилося після смерті дворянина, графа Вітольда Болеславовича Стажинського. 10 лютого – 24 лютого 1911 р.» [35]. Як відомо, Болеслав Стажинський (1834–1917) у 1863 р. перевіз у Загінці знамениту бібліотеку Урбановських і побудував для неї окреме двоповерхове приміщення. У 1896 р. бібліотека налічувала 16 тис. томів. У графа було два сини – Вітольд і Станіслав, а також донька Роза-Марія, на користь якої в 1912 р. Болеслав склав заповіт [36, с. 201], вочевидь після смерті сина, як свідчить архівна справа. Молода господиня в 1913 р. продала загінецький маєток разом із бібліотекою своїй тітці Марії Браницькій, і бібліотека опинилася в Білій Церкві.

Список потенційних власників родових зібрань надає додаткові можливості для ідентифікації осіб – передплатників окремих видань. Упродовж XVIII–XIX ст. існувала практика оприлюднення переліків таких прихильників видань, утім сьогодні далеко не всіх осіб легко встановити. Хоча подільський дописувач Ю. Ролле, відомий краєзнавець, скаржився, що в таких списках одні й ті самі подільські прізвища [37], сьогодні для їхньої ідентифікації потрібні пошукові зусилля. Наприклад, у списку 1879 р. серед понад 9 тис. передплатників вибраного листування Ю. І. Крашевського [38] нами виявлено лише 47 представників подільської землі.

Наукова новизна. Таким чином, досліджуючи історію землеволодіння в регіоні, можна скласти перелік потенційних власників родових бібліотек. Маючи конкретні прізвища, можна адресно шукати інформацію, яка підтвердила би наявність тієї чи іншої збірки, якщо до цього часу відомостей про неї не було зафіксовано. Якщо використання джерел особового походження є доволі звичним, то залучення історико-правових документів – і досі рідкісним, оскільки архівні фонди нотаріусів та окружних судів – величезні і для звичайного перегляду одним дослідником надто витратні за часом.

Висновки. Для розуміння книжкової культури українських регіонів напередодні Першої світової війни необхідно з'ясувати не лише розміри різних відомчих бібліотечних мереж, але й визначити популярність родових, сімейних і особистих бібліотек. Щодо родових бібліотек регіону, здається, розв'язання такої проблеми є можливим: потрібно скласти список їхніх потенційних власників. На аграрному Поділлі родові бібліотеки, як правило, формувалися в маєтках, тому, вивчаючи зміни серед землевласників регіону і враховуючи ступінь їхньої заможності, можна окреслити потенційне коло прихильників книги. Оскільки родові зібрання мали змогу створити середні та великі землевласники, то потрібно виявити, представники яких родів проживали постійно в маєтках упродовж кількох поколінь, хто здавав їх в оренду, де змінювався власник. Список потенційних зберігачів книгозбірень дозволяє адресно працювати з архівними фондами нотаріусів, окружних судів, господарської документації, а також документами особового походження – мемуарами, щоденниками та листуванням, і тоді з'являється можливість фіксувати родові зібрання, книги з яких досі не виявлено. За попередніми дослідженнями, напередодні Першої світової війни на території Подільської губернії могло бути до 390 родових бібліотек, нами же поки зібрано відомості та виявлено 162 зібрання.

Список використаних джерел

1. Біленький Є. А. Архів і бібліотека Шодуарів як джерело з історії колекціонування і біобібліографії в Україні XIX–XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. 18 с.
2. Булатова С. О. Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2006. 334 с.
3. Іваннікова М. К. Наукове дослідження історичних книжкових колекцій та зібрань в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: історико-книгознавчі засади, завдання та перспективи // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2005. Вип. 10. С. 431–437.
4. Лисенко Л. В. Бібліотечні колекції та зібрання XIX–XX століття як об'єкт археографічного та джерелознавчого опису: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 22 с.
5. Мяскова Т. Є. Родове зібрання Хрептовичів: перспективи дослідження // Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2010. Вип. 28. С. 396–404.
6. Рабчун О. Родова книгозбірня Урбановських та Стажинських як об'єкт історико-книгознавчого дослідження (XIX – початок XXI ст.) : автореф. дис ... канд. іст. наук. Київ, 2012. 16 с.
7. Франчук Е. І. Історико-джерелознавчий підхід у спільних книгознавчих та культурологічних дослідженнях книжкової культури // Вісн. Харк. держ. акад. культури. Харків, 1999. Вип. 1. С. 96–105.
8. Ціборовська-Римарович І. О. Реконструкція історії та фондів родових бібліотек: теоретичні та практичні аспекти проблеми // Історичні колекції у книгозбірнях: проблеми збереження, вивчення, реконструкції : матеріали міжнар. наук. конф. Оdesa : Астропринт, 2004. С. 165–174.

9. Ціборовська-Римарович І. О. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII століття (Вишневецьких-Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан. Київ, 2006. 396 с.

10. Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych, tak nigdy byłych jako i obecnie istniejących w krajach dawną Polskę składających, a mianowicie: w Królestwie Polskiem, Galicyi, W. Ks. Poznańskiem i Zachodnich guberniach Państwa Rossyjskiego. Kraków, 1875. 124 s.

11. Urbański A. Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. Warszawa, 1928. 136 s.

12. Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. Warszawa, 1928. 162 s.

13. Urbański A. Pro Memoria. Warszawa, 1929. 154 s.

14. Urbański A. Memento kresowe. Warszawa, 1929. 156 s.

15. Chwalewick E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone : w 2 t. Warszawa, 1926–1927.

16. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 9 : Województwo Podolskie. 2-e wyd. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996. 458 s.

17. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 10 : Województwo Braclawskie. 2-e wyd. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996. 573 s.

18. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 11 : Województwo Kijowskie. 2-e wyd. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996. 573 s.

19. Paszkiewicz U. Cathalogus cathalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku: w 2 t. Warszawa, 2015.

20. Epsztein T. Z piorem i paletą: zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w drugiej połowie XIX w. Warszawa : Neriton, 2005. 589 s.

21. Колесник В. Константин Подвисоцький (1810–1868): сторінки життя і діяльності // Подільський книжник : альманах. Вінниця, 2009. Вип. 1 (2008 р.). С. 79–83.

22. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. 334 с.

23. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 3-е изд., испр. Т. 1. Санкт-Петербург, 2003. 548 с.

24. Epsztein T. Polska własność ziemska na Ukrainie (gubernia kijowska, podolska i wołyńska) w 1890 r. Warszawa: Neriton, 2008. 620 s.

25. Поместное землевладение в Подольской губернии / сост. В. К. Гульдман. Каменец-Подольск, 1898. 448 с.

26. Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний, имеющих право участия в выборах земских гласных : на трехлетие с 1911 года. Каменец-Подольск, 1911. 328 с.

27. Гольденберг Л. И. Проблемы источниковедения истории книжного дела в Украинской ССР // Книга: исслед. и материалы. Москва, 1989. Сб. 58. С. 122–130.

28. Баренбаум И. Е. Источниковедение книговедческое // Книга: энциклопедия. Москва, 1999. С. 260.

29. Андреева О. В. Книга в России 1917–1941 гг.: источники историко-книговедческого изучения : автореф. ... докт. ист. наук Москва, 2005. 36 с.
30. Долматовский Е. Зеленая брама. 2-е изд. Москва, 1985. 328 с.
31. Прокопчук В. С. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: етапи розвитку, стан і перспективи // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. Кам'янець-Подільський, 2008. Вип. 1. С. 99–104.
32. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-172. Оп. 4. Спр. 267.
33. Там само. Спр. 797.
34. Там само. Спр. 798.
35. Там само. Оп. 5. Спр. 133.
36. Рабчун О. С. Історія формування та особливості родової бібліотеки Урбановських та Стажинських (із фондів НБУВ) // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 2. С. 197–205.
37. Dr Antoni J. [Korespondencye Kamieniec] // Kraj. 1883. № 11. S. 8–9.
38. Kraszewski J. I. Wybor pism. T. XV. Warszawa, 1879.

References

1. Bilenkyi, Ye. A. (2001). Arkhiv i biblioteka Shoduariv yak dzhereło z istorii kolekcionuvannia i biobibliohrafii v Ukraini XIX–XX st. [Archives and library of Shoduars as a source for the history of collecting and bibliography in Ukraine of the 19th–20th centuries] (Extended abstract of PhD dissertation). V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Kyiv. [In Ukrainian].
2. Bulatova, S. O. (2006). *Knyzhkove zibrannia rodu polskykh mahnativ Yablonovskyykh u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Book collection of the family of Polish magnates Jablonowski in the fonds of the Vernadskyi National Library of Ukraine]. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Ivannikova, M. K. (2005). Naukove doslidzhennia istorychnykh knyzhkovykh kolektsii ta zibran v Natsionalnii bibliotetsi Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: istorykonyhoznavchi zasady, zavdannia ta perspektyvy [Scientific research of historical book collections and gatherings in the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: historical and bibliographical principles, tasks and perspectives]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Is. 10, pp. 431–437. Kyiv. [In Ukrainian].
4. Lysenko, L. V. (2003). Bibliotechni kolektsii ta zibrannia XIX–XX stolittia yak ob'ekt arkhieohrafichnoho ta dzhereloznavchoho opysu [Library collections and gatherings of the 19th–20th centuries as an object of archeographical and source-descriptive description] (Extended abstract of PhD dissertation). V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Kyiv. [In Ukrainian].
5. Miaskova, T. Ye. (2010). Rodove zibrannia Khreptovychyv: perspektyvy doslidzhenia [Family collection of Khreptovychi: perspectives of research]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho* [Transactions of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Is. 28, pp. 396–404. Kyiv. [In Ukrainian].

6. Rabchun, O. (2012). Rodova knyhozbiurnia Urbanovskyykh ta Stazhynskyykh yak ob'iekt istoryko-knyhoznavchoho doslidzhennia (XIX – pochatok XXI st.) [Family book collection of Urbanovsky and Stazhinsky as an object of historical and bibliographic research (19th – beginning of the 21th century) (Extended abstract of PhD dissertation)]. V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Kyiv. [In Ukrainian].

7. Franchuk, E. I. (1999). Istoryko-dzhereloznavchyi pidkhyd u spilnykh knyhoznavchyykh ta kulturolohichnykh doslidzhenniakh knyzhkovoï kultury [Historical-source study approach in joint book-research and cultural studies of book culture]. In *Visnyk Kharkivskoyi derzhavnoyi akademiyi kultury*. [Bulletin of the Kharkiv State Academy of Culture]. Is. 1, pp. 96–105. Kharkiv [In Ukrainian].

8. Tsiborovska-Rymarovych, I. O. (2004). Rekonstruktsiia istorii ta fondiv rodovyykh bibliotek: teoretychni ta praktychni aspekty problemy [Reconstruction of the history and collections of family libraries: theoretical and practical aspects of the problem]. In *Istorychni kolektsii u knyhozbiurniakh: problemy zberezhenntia, vyvchennia, rekonstruktsii* [Historical collections in bookstores: problems of preservation, study, reconstruction] : Proceedings of the Conference (pp. 165–174). Odessa: Astroprint. [In Ukrainian].

9. Tsiborovska-Rymarovych, I. O. (2006). *Rodovi biblioteky Pravoberezhnoi Ukrainy XVIII stolittia (Vyshnevetskykh – Mnishekiv, Pototskykh, Mikoshevskykh): istorychna dolia ta suchasnyi stan* [Family libraries of the Right-bank Ukraine of the 18th century (Vyshnevetsky – Mnishek, Potocki, Mikoshevsky): historical destiny and present condition]. Kyiv. [In Ukrainian].

10. Radziszewski, F. (1875). Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych, tak nigdy byłych jako i obecnie istniejących w krajach dawną Polskę składających, a mianowicie: w Królestwie Polskiem, Galicyi, W. Ks. Poznańskiem i Zachodnich guberniach Państwa Rossyjskiego. Kraków. [In Polish].

11. Urbański, A. (1928). *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży*. Warsaw. [In Polish].

12. Urbański, A. (1928). *Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi*. Warsaw. [In Polish].

13. Urbański, A. (1929). *Pro Memoria*. Warsaw. [In Polish].

14. Urbański, A. (1929). *Memento kresowe*. Warsaw. [In Polish].

15. Chwalewick, E. (1926–1927). *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone* : w 2 t. Warsaw. [In Polish].

16. Aftanazy, R. (1996). *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. T. 9. Województwo Podolskie. 2-e wyd. Wrocław, Warsaw, Kraków. [In Polish].

17. Aftanazy, R. (1996). *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. T. 10. Województwo Braclawskie. 2-e wyd. Wrocław, Warsaw, Kraków. [In Polish].

18. Aftanazy, R. (1996). *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. T. 11. Województwo Kijowskie. 2-e wyd. Wrocław, Warsaw, Kraków. [In Polish].

19. Paszkiewicz, U. (2015). *Catalogus catalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku*. Warsaw. [In Polish].

20. Epsztein, T. (2005). *Z piorem i paletą: zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w drugiej połowie XIX w.* Warsaw: Neriton. [In Polish].
21. Kolesnyk, V. (2009). Konstantyn Podvysotskyi (1810–1868): storinky zhyttia i diialnosti [Constantine Podvysotsky (1810–1868): pages of life and activity]. In *Podilskyi knyzhnyk* [Podillia Bibliophile]. Vol. 1, pp. 79–83. Vinnytsia. [In Ukrainian].
22. Bovua, D. (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini. 1863–1914. Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh* [Battle for the land in Ukraine. 1863–1914. Poles in socio-ethnic conflicts]. Kyiv : Krytyka. [In Ukrainian].
23. Mironov, B. H. (2003) *Sotsialnaia istoriia Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.). Genesis lichnosti, demokraticheskoi semi, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva* [Social history of Russia during the period of the empire (18th – beginning of 20th century). Genesis of the individual, democratic family, civil society and the rule of law]. 3rd ed. Vol. 1. Saint-Petersburg. [In Russian].
24. Epsztein, T. (2008). *Polska własność ziemska na Ukrainie (gubernia kijowska, podolska i wołyńska) w 1890 r.* Warsaw: Neriton. [In Polish].
25. *Pomestnoe zemlevladienie v Podolskoi gubernii* [Local land ownership in Podolsk province]. (1898). V. K. Guldman (Comp.). Kamianets-Podilskyi. [In Russian].
26. *Spiski po vsei Podolskoi gubernii litc, uchrezhdenii, obshchestv, tovarishchestv i kompanii, imeiushchikh pravo uchastiia v vyborakh zemskikh glasnykh: na trekhletie s 1911 goda* [Lists throughout the Podolsk province of persons, institutions, societies, partnerships and companies having the right to participate in the elections of local voters: for a three-year period from 1911]. (1911). Kamianets-Podilskyi. [In Russian].
27. Goldenberg, JI. I. (1989). *Problemy istochnikovedeniia istorii knizhnogo dela v Ukrainiskoi SSR* [Problems of source studying the history of book business in the Ukrainian SSR]. In *Kniga: issledovaniia i materialy* [Book: researches and materials]. Vol. 58, pp. 122–130. Moscow. [In Russian].
28. Barenbaum, I. E. (1999). Istochnikovedenie knigovedcheskoe [Source Study in Book Studing]. In *Kniga: entsyklopediia* [Book: Encyclopedia]. P. 260. Moscow. [In Russian].
29. Andreeva, O. V. (2005). *Kniga v Rossii 1917–1941 gg.: istochniki istoriko-knigovedcheskogo izucheniia* [The book in Russia, 1917–1941: sources of historical and book studies] (Extended abstract of Doctoral dissertation). Moscow. [In Russian].
30. Dolmatovskii, E. (1985). *Zelenaia brama* [Green gate]. 2nd ed. Moscow. [In Russian].
31. Prokopchuk, V. S. (2008) *Biblioteka Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu: etapy rozvytku, stan i perspektyvy* [Library of the Kamyianets-Podilsky National University: Stages of Development, Status and Prospects]. In *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu*. [Transactions of the National University of Kamianets-Podilskyi]. Ser.: Bibliotekoznavstvo. Knyhoznnavstvo [Ser.: Library Studies. Book Studies]. Vol. 1, pp. 99–104. Kamianets-Podilskyi. [In Ukrainian].
32. Fond D-172, Inventory 4, Unit 267. State Archives of Vinnytsia Region, Vinnytsia. [In Ukrainian].
33. Fond D-172, Inventory 4, Unit 797. State Archives of Vinnytsia Region, Vinnytsia. [In Ukrainian].
34. Fond D-172, Inventory 4, Unit 798. State Archives of Vinnytsia Region, Vinnytsia. [In Ukrainian].

35. Fond D-172, Inventory 5, Unit 133. State Archives of Vinnytsia Region, Vinnytsia. [In Ukrainian].

36. Rabchun, O. S. (2010). Istorii formuvannia ta osoblyvosti rodovoi biblioteky Urbanovskikh ta Stazhynskikh (iz fondiv NBUV) [History of the formation and features of Urbanovsky and Stazhynsky library (from the NBUV fonds)]. In *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu* [Transactions of the National University of Kamianets-Podilskiy]. Ser.: Bibliotekoznavstvo. Knyhoznavstvo [Ser.: Library Studies. Book Studies]. Vol. 2, pp. 197–205. Kamyanets-Podilsky. [In Ukrainian].

37. Dr Antoni, J. (1883). [Korespondencye Kamieniec]. In *Kraj*. Is. 11, pp. 8–9. Saint Petersburg. [In Polish].

38. Kraszewski, J. I. (1879). *Wybor pism*. T. XV. Warsaw. [In Polish].

Tetiana Robertivna Karoyeva,

Doctor of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of History and Culture of Ukraine

Vinnytsia Mykhaylo Kotsiubynskiy State Pedagogical University

ORCID: 0000-0001-5012-9513

e-mail: urasim@i.ua

Regional family libraries in the early 20th century: towards methodology of establishing the fact of existence (on example of Podillia province)

The aim of the research is to describe one of the ways used to register the fact of a particular family library's existence on the eve of World War I. **The methodology** of the research presupposes the use of historical and archival heuristics combined with bibliological methods. Integrated use of these methods allows to bypass the deficit of sources and to establish the fact that the family collection really existed. **The scientific novelty.** When studying the family libraries of the past, bibliologists dedicate attention to those collections, fragments and catalogues of which have been preserved till nowadays. They realize that such collections were far more numerous in the past, but the researchers are usually impeded by lack of sources. Due to the cataclysms of both World wars, the Ukrainian revolution (1917–1921), and the Soviet library policy a large share of collections and documents disappeared. As a rule, such library would be formed in middle-sized (ranging from 101 to 500 hectares) and large size (more than 501 hectares) estates, the owners of which had sufficient financial capabilities of creating and stocking the libraries. Since the documents on landownership have been preserved far better than those concerning library collections (taking into account that estates changed owners), there is a chance to single out estates, in which owners lived through generations and administered affairs by themselves, through the analysis of landownership in Podil province of the second half of the 19th century till the beginning of the 20th century. The comprised list of potential library owners allows to work directly with the archival fonds of notaries and district courts, household documentation as well as singling out documents for personal use such as memoirs, diaries, and correspondence. In such a way, new opportunities appear to study family collections in a straightforward fashion. **Conclusions.** Using Podillia

province as the example, the research established that the quantity of family libraries on the eve of the World War I could have amounted to 390, however, researches are only aware of 162 collections.

Keywords: Podillia province, family library, book, estate, landowner, source basis.

Татьяна Робертовна Кароева,

доктор исторических наук,

профессор кафедры истории и культуры Украины Винницкого государственного педагогического университета им. Михаила Коцюбинского

ORCID: 0000-0001-5012-9513

e-mail: urasim@i.ua

К проблеме выявления региональных родовых библиотек начала XX ст. (на примере Подольской губернии)

Цель работы. Описать один из способов фиксации факта существования конкретной родовой библиотеки накануне Первой мировой войны. **Методология исследования** предполагает использование, кроме книговедческих методов, также исторической и архивной эвристики. Комплексное использование этих методов позволяет преодолевать дефицит источников и устанавливать факт существования родовой коллекции. **Научная новизна.** Изучая родовые библиотеки прошлого, книговеды чаще всего уделяют внимание тем собраниям, фрагменты или каталоги которых сохранились. Они осознают, что таких коллекций было гораздо больше, но исследованиям препятствует недостаточная источниковая база. Из-за катаклизмов двух мировых войн, Украинской революции (1917–1921), советской библиотечной политики значительная часть собраний и документов о них исчезла. Как правило, такие библиотеки формировались в средних (размером от 101 до 500 десятин) и больших (более 501 десятины) имениях, хозяева которых имели достаточные финансовые возможности для создания и пополнения библиотек. Поскольку документы о землевладении сохранились гораздо лучше, чем о библиотечных собраниях, с учетом того, что имения переходили из рук в руки, есть возможность, анализируя землевладения Подольской губернии второй половины XIX – начала XX вв., выделить имения, в которых владельцы проживали из поколения в поколение и самостоятельно вели хозяйство. Составленный список потенциальных владельцев библиотек позволяет адресно работать с архивными фондами нотариусов, окружных судов, хозяйственной документации, выявлять документы личного происхождения – мемуары, дневники и переписку. И тогда появляются дополнительные возможности для изучения непосредственно родовых собраний. **Выводы.** На примере Подольской губернии установлено, что родовых библиотек накануне Первой мировой войны могло быть около 390, хотя исследователям известно о 162-х собраниях.

Ключевые слова: Подольская губерния, родовая библиотека, книга, имение, землевладелец, источниковая база.

*Стаття підготовлена 8 квітня 2019 року;
подана до друку 16 квітня 2019 року.*

УДК 027.54(477-25)НБУВ:025.171]:272-475.2

DOI: 10.15407/rksu.23.154

Світлана Володимирівна Зінченко,

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу рукописів і стародруків

Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького

ORCID: 0000-0003-1014-0309

e-mail: zinsvitlana@ua.fm

Євген Костянтинович Чернухін,

кандидат філологічних наук,

старший науковий співробітник

відділу фонду юдаїки Інституту рукопису

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

ORCID: 0000-0003-4906-0787

e-mail: geikle@hotmail.com

Олена Михайлівна Гальченко,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

старший науковий співробітник відділу кодикології

та кодикографії Інституту рукопису

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

ORCID: 0000-0003-1020-4675

e-mail: irnbuv@gmail.com;

Galchenko@nbuv.gov.ua

РУКОПИСНА ПАМ'ЯТКА РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ГОМІЛЕТИКИ XV ст. ІЗ МОНАСТИРЯ СВ. ЕГІДІЯ В НЮРНБЕРЗІ: ADDENDA ET CORRIGENDA ДО НАУКОВОГО ОПИСУ

Мета роботи. Дослідити структуру, зміст, окремі текстологічні особливості, провенієнції, супутні записи й помітки латинського рукопису доби пізнього Середньовіччя, проаналізувати конструкцію кодексу та матеріали, використані для його створення. Встановити час написання та оправлення рукопису, а також локалізувати місце його виготовлення. **Методологія передбачає** комплексне використання статистичного, порівняльного, емпіричного методів до-

слідження, методу джерельної евристики, а також залучення спеціальних методів кодикології та бібліопегістики з урахуванням регіональних особливостей побутування кодексу. **Наукова новизна.** Вперше проведено детальне візуальне та текстологічне вивчення структури тексту. Представлено інформацію стосовно конструкції та особливостей виготовлення кодексу (книжного блока, оправи), фізичного стану та збереженості його складових. Висловлено нові припущення щодо авторства окремих текстів та подальшої їх атрибуції. Вперше наведено й прокоментовано супутні записи, представлено ілюстрації, локалізовано місце виготовлення кодексу та його оправи, уточнений час їхнього створення в межах семи років. **Висновки.** Кодекс містить бесіди на 26 знаменних свят церковного календаря «зимової доби» – від дня св. Андрія до дня Тіла і Крові Христових. Низку бесід атрибутовано ще укладачами кодексу як твори Якова Воразинського. Кодекс оправлено в дерев'яні дошки, поволочені світлою шкірою зі сліпим тисненням та оздоблені металевою фурнітурою. На верхній кришці – пергаменна наклейка із заголовком у мідній фенестрі. На початку кодексу, в ініціалі, розміщено мініатюру із зображенням священнослужителя з книжкою. Кольорові ініціали виконано синьою, червоною фарбами і сусальним золотом у стилі оздоблення тогочасних рукописів та інкунабул. Вкладний запис свідчить про передавання рукопису до монастиря св. Егідія в березні 1472 р. Місцем виготовлення кодексу та його оправи, найвірогідніше, також був бенедиктинський монастир св. Егідія в Нюрнберзі в 1465–1472 рр. Найбільш імовірними джерелами надходження кодексу до Києва могли бути колекція Шодуарів, книгозбірня римо-католицької семінарії або бібліотека римо-католицьких єпископів, що входили в 1920-ті роки до зібрання Волинського державного музею в Житомирі, яке згодом було передане до фондів НБУВ.

Ключові слова: гомілетика, монастир св. Егідія в Нюрнберзі, латинські рукописи, Середньовіччя, оздоблення оправ.

Актуальність дослідження обумовлена недостатністю вивчення окремих рукописних кодексів, складених латинською абеткою, які зберігаються у фондах бібліотек і музеїв України, браком відомостей стосовно історії їхнього надходження, створення та побутування. Дослідження таких пам'яток сприятиме більш об'єктивному висвітленню як книжкової традиції Західної Європи та історії і культури України загалом, так й історії української книжності та мистецтва зокрема.

Аналіз досліджень і публікацій. Наявні дотепер нечисленні публікації, дотичні до кодексу, містили лише короткі описи рукопису й мали узагальнюючий характер, що сприяв формальному введенню пам'ятки до наукового обігу. Єдина стаття О. Охріменка, присвячена саме цьому рукопису, радше висвітлює частину історії монастиря св. Егідія в Нюрнберзі, аніж досліджує рукопис, не даючи відповіді на питання, поставлені авторами пропонованої розвідки, і через брак розгляду матеріальної складової кодексу доволі необ'єктивно висвітлює історію його створення та безпідставно приписує авторство тексту Генріху Гульпенському (1409–1435), церковному письменнику XV ст.

Мета дослідження – якнайповніше дослідити кодекс, зокрема його текстологічні особливості, провенієнції, використані для його створення матеріали, та на підставі отриманих результатів установити час написання й оправлення рукопису, а також локалізувати місце його виготовлення.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні з розвитком методології, практики та інструментарію кодикологічних досліджень стає можливим проведення

ґрунтовнішого вивчення рукописних пам'яток, які зберігаються у фондах наукових бібліотек і музеїв України. Цьому сприяють як публікації різноманітних каталогів на паперовій основі, так і доступ до тих із них, що зберігаються на електронних носіях (віртуальні публікації пам'яток, бази даних із різних галузей книгознавства тощо).

Якщо на початку і впродовж усього ХХ ст. відбувався процес емпіричних накопичень знань і тотальне описування рукописів великими колекціями, то нині з'явилася можливість детальніше дослідити окремі пам'ятки й зробити значні уточнення щодо історії їхнього створення, побутування, текстологічних і палеографічних особливостей задля уникнення попередніх неточностей.

Порушення методології та методів наукового дослідження може призвести до припущень і помилкових висновків, як це сталося із вивченням кодексу «*Sermones de sanctis tempore hiemali*», який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського під шифром «Ф. І. № 4783». На жаль, таку практику необґрунтованих гіпотез демонструє стаття молодого дослідника Олександра Охріменка, надрукована в минулому випуску наукового збірника «Рукописна та книжкова спадщина України» [8]. Стаття викликала цілком очікувану низку зауважень із боку вітчизняних фахівців у царині палеографії та кодикології. Адже йдеться про склад, авторство, датування та особливості виготовлення надзвичайно цікавого кодексу XV ст., що надійшов до Києва з Волинського державного музею на початку 1930-х років.

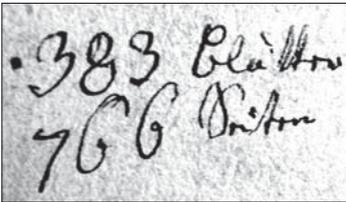
Попередня історія рукопису і досі залишається нез'ясованою. Перше повідомлення про нього знаходимо у звіті П. М. Попова [4, с. 224–225] за 1931 р. [7],

Іл. 1

адже Павло Миколайович зазвичай дуже прискіпливо ставився до своїх пошукових експедицій і ретельно складав списки найцінніших із віднайдених і переданих до Києва книжок. Отже, рукопис певний час перебував у складі матеріалів Волинського державного музею. До відділу рукописів Бібліотеки кодекс надійшов пізніше: 23 січня 1934 р. до відділу були передані 1101 од. зб. із житомирських фондів за актом № 31, п. 2, де в переліку переданих руко-

писів кодекс був зазначений під № 1 [1, арк. 40–41]. 2 червня 1936 р. бібліографом Оленою Еттінгер [4, с. 319] манускрипт був «опрацьований» – проведені атрибуція, реєстраційний опис пам'ятки (на звороті нижньої кришки оправи зберігся її власноручний засвідчувальний запис); того ж дня ці дані було внесено до опису першого фонду під номером 4783, де кодекс зберігається й донині (іл. 1). У примітках опису було зазначено, що рукопис надійшов у складі Бібліотеки товариства дослідників Волині, а в дужках наведено таке уточнення: «Monasterii S. Aegidii Nuringii 1417 (?) р.». Тоді ж на звороті верхньої кришки оправи фіолетовим чорнилом відтиснули два штампи: 1) «Б. УАН», у подвійній овальній рамці, та 2) «I № _____», в одинарній овальній рамці, в яку чорним чорнилом вписано номер 4783, тобто шифр рукопису, під яким він зберігається у фондах. Дещо нижче від цих штампів знаходяться дві цифрово-літерні позначки скорописом, виконані темно-коричневим чорнилом, вірогідно в XIX ст., німецькою мовою: «383 Blätter» та «766 Seiten» (іл. 2), тобто позначено кількість аркушів і сторінок рукопису. На нижній кришці оправи – вже зазначений запис О. Еттінгер, виконаний простим олівцем: «На 2 лл. пергам. + 2 л. чист. + 282 пап. лл. + 3 лл. ч. запис Е. Еттінгер 2/IV – 36 р.». Це все, що нам відомо стосовно історії надходження досліджуваного кодексу до Бібліотеки.

іл. 2

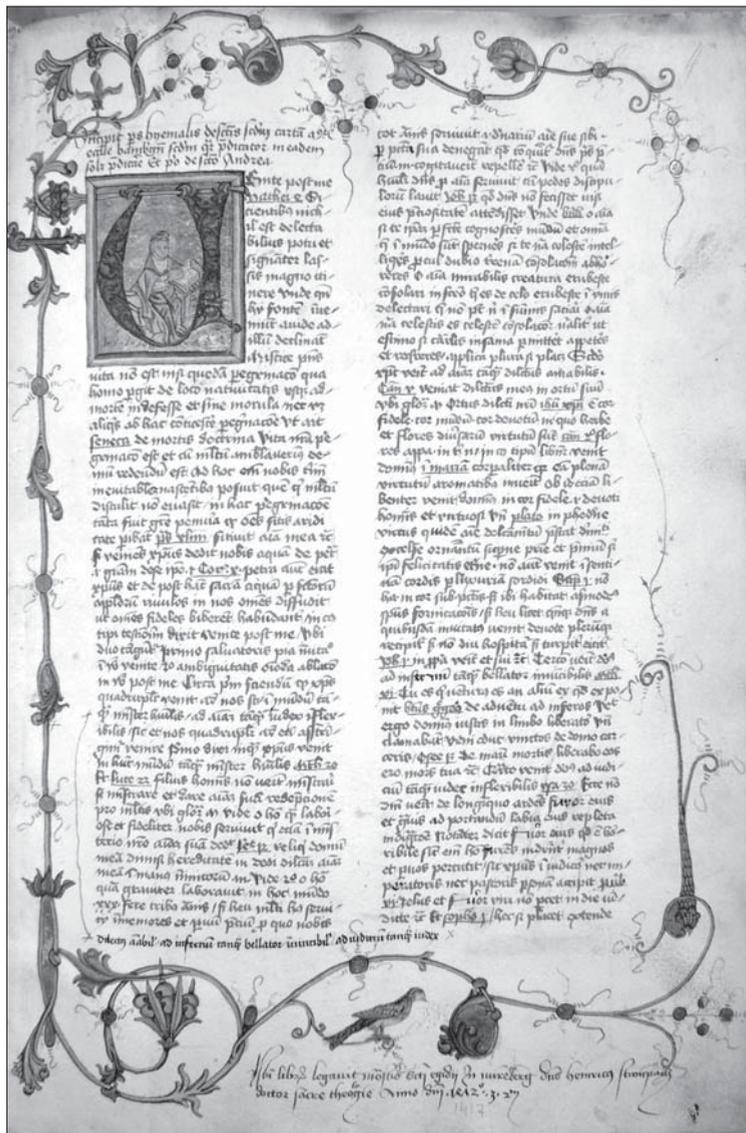
У 1991 р. кодекс було описано співробітником відділу рукописів Євгеном Чернухіним [4, с. 397–406; 9, с. 180] у межах укладання попереднього списку латиномовних рукописних кодексів Бібліотеки. За результатами тодішніх пошуків виявлено 25 призабутих латинських кодексів, стислі описи яких були оприлюднені в 1994 р. [9].

На жаль, глибоких досліджень у царині латинської кодикології та палеографії в Україні вкрай мало, і жоден із тих кодексів до цього часу не привертав уваги науковців. Отож будь-яке звернення до розгляду вже раніше описаних або ж нещодавно віднайдених латиномовних рукописів у фондах ІР НБУВ є надзвичайно бажаною подією у вітчизняній історичній науці. Між тим, досить поглянути на той попередній перелік латинських кодексів у фондах НБУВ, аби зрозуміти, які труднощі очікують на дослідників, що візьмуться до цієї невдячної справи. Адже треба не тільки знатися на давніх мовах та особливостях середньовічної культури, але й володіти широким спектром знань із різноманітних спеціальних історичних дисциплін, а найголовніше – бути фахівцем із латинської кодикології та палеографії. Відтак дослідження кожного окремого рукопису вимагає студювання значних обсягів історичних матеріалів, і в результаті повноцінного вивчення можна одержати доволі грубезні описи, розміри яких відображають зміст і стан самих кодексів.

За таких, власне, умов автори даної статті поставили за мету представити не всебічний і глибоко науковий аналіз зазначеного кодексу, а лише окремі нотатки

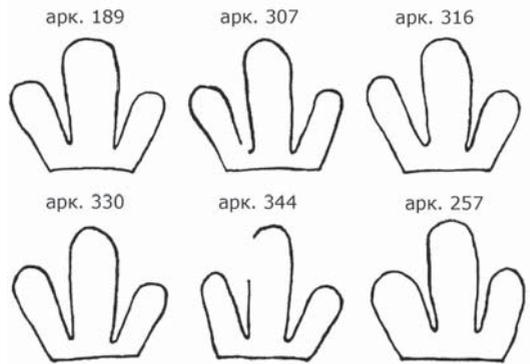
в межах своєї фахової компетенції. Утім, ми віримо, що запропоновані далі зауваження та міркування сприятимуть подальшому дослідженню кодексу, а також вирішенню низки інших завдань, пов'язаних із загальними питаннями виготовлення й побутування рукописної книги доби пізнього Середньовіччя.

Матеріальна цінність рукопису цілком очевидна вже при першому ознайомленні з ним – значний розмір та обсяг кодексу (390 арк.), доволі яскраве кольорове оздоблення першої сторінки (іл. 3), масивна шкіряна оправа, прикрашена сліпим тисненням та мосяжною фурнітурою. Текст рукопису зберігся повністю (арк. 4–387), – звірка була проведена за рекламами.

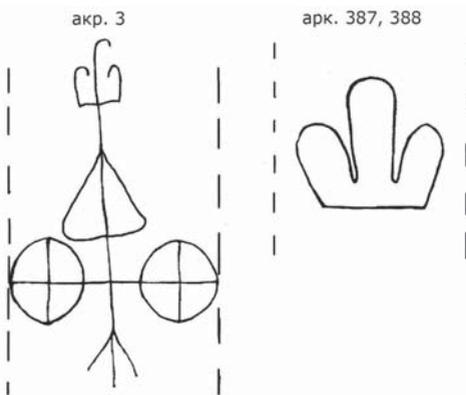

Іл. 3

Для виготовлення рукопису використовувався папір із філігранню «три гори» одного типу (іл. 4). З огляду на те, що наявні на папері філіграні майже не відрізняються між собою за формою, можна припустити, що вжитий папір належав до однієї партії, придбаної в одному місці. Для форзаців також був використаний папір із філігранями: нижній форзац – «три гори», але іншого типу; верхній форзац – «два кола на стрілі» (подібна –

іл. 4

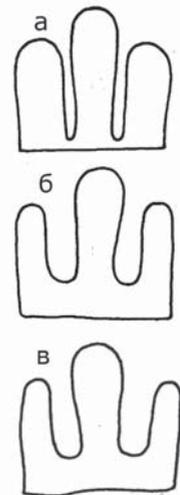
іл. 5

праці вказує, що філіграні є відповідними до № 15120, 15121, 15122 (іл. 6). Проте, розглядаючи пропонувані позиції, ми бачимо, що вони не є подібними між собою ані за розмірами, ані за абрисами. Так, № 15120 – папір із Брауншвейга 1432 р., розмір малюнка 29х31 мм, відстань між понтюзо 43 мм; № 150121 – Оттінген 1452 р., розмір малюнка – 31х31 мм, понтюзо – 37 мм; № 150122 – Нюрнберг 1452 р., розмір малюнка – 31х31 мм, понтюзо 37 мм. Отож розміри між понтюзо у філігранях рукопису не відповідають тим, на які посилається О. Охріменко.

Оскільки жодна з виявлених філіграней не має точного аналога в існуючих каталогах, а вони є лише подібними, ми не можемо на цій підставі ані датувати, ані локалізувати час і місце виготовлення рукопису. Тому варто дослідити як його текст, так і матеріальну складові.

Бріке, IV, «Opuscula», № 72, 1454 р.)¹ (іл. 5). Вержери на аркушах видно дуже добре, але понтюзо не визначаються, місце їхнього розташування має вигляд розмитих нерівномірних темних смуг, приблизна відстань між ними – 40 мм («три гори») та 45 мм («два кола на стрілі»).

Тотожних або подібних за малюнком філіграней «три гори» встановити за довідниками та БД не вдалося. Послугуючися каталогом Пікарда [21], О. Охріменко в зазначеній

іл. 6

¹ У каталозі Бріке філігрань цього типу має назву «двоколісний візок» (фр. *char à deux roues*) [12].

Назва рукопису вказана не тільки в рубриці на першому аркуші, але й у мідній рамці на горішній частині верхньої кришки, де читаємо: «Sermones de sanctis | tempore hiemali», тобто «Бесіди про святих зимової доби». Ця назва цілком відповідає складові рукопису. Отже, він є збіркою типових (або взірцевих) промов (або бесід) про християнських святих (і свята), дні відзнаки яких припадають на умовне перше півріччя церковного календаря (властиво, від св. Андрія до Свята Тіла Христового). Подібні назви творів, у тому числі й авторських, були надзвичайно поширеними в релігійній літературі Середньовіччя.

Ужите в назві латинське слово «sermo, onis» відповідає словам «λόγος» і «ὁμιλία» у грецькій православній традиції, які означають, відповідно, повчальні «слова» (або «промови») й «бесіди» (або «гомілії»). Українське слово «проповідь» є напівкалькою до латинського слова «praedicatio, onis» і за своїм значенням порівнюється з грецьким «κῆρυγμα». Отже, ці останні, маючи значення «проголошення чогось», «заклику» до навернення тощо, слугують зазвичай для контекстів, у яких ідеться про Слово Боже (тобто Євангелію) в цілому або ж про загальні речі, дотичні до богословської тематики. У випадку конкретних повчальних текстів щодо Господніх або інших свят грецька традиція застосовує терміни «слово» або «гомілія». У латинській традиції їм зазвичай відповідають слова «sermo» і «homilia», тоді як для позначення промов або закликів на «загальні» теми і проголошення Слова Божого збережено слово «praedicatio» (порівняй: Ordo Praedicatorum – Орден Проповідників). Звичайно, існують усталені церковні вирази на кшталт «недільна проповідь», «святкова проповідь» тощо. У таких випадках темою церковної «проповіді» може бути будь-що. У кожному разі, коли йдеться про оповідання з життя окремих святих і праведників або про тлумачення висловів зі Св. Письма, доречніше казати «промова», «слово», «бесіда», аніж уживати вужчий за значенням термін «проповідь». Варто, однак, зазначити, що в західноєвропейській традиції, особливо за Нової доби, широко вживаються терміни «preaching» (англ.) і «predication» (фр.) для позначення давніх гомілій або бесід. Ця традиція почасти відбита і в словах першого заголовка рукопису на арк. 4. На жаль, цей запис, який був виконаний рубрикатором червоним чорнилом після написання писцем основного тексту, не надає нам пояснень щодо авторства промов: *Incipit p(ar)s hyemalis de s(an)ctis se(cun)dum carta(m) a(?)o(?) / eccl(es)ie bamb(er)g(ie)n(sis) se(cun)dum q(uam) p(rae)dicator in eadem / sol(et) p(rae) dica(r)e et p(rim)o de s(an)cto Andrea* – «Починається частина зимова про святих відповідно до хартії (промов?) церкви Бамберзької, згідно з якою проповідник у ній має звичай проповідувати, і спершу про святого Андрія».

Кількість окремих «проповідей», або «промов», у розглянутому кодексі вперше порахував О. Охріменко. На його думку, їх 232. Він же вказав на календарні межі 26 свят або днів, деякі особливості структури організації текстів, зокрема чергування кольорів у забарвленні ініціалів для кращої орієнтації кори-

¹ Скорочення є «нетиповим», – можна припустити, що було вжито слова на кшталт «alloquiorum», або «allocutionum», тобто «промов».

стувачів під час пошуку необхідної інформації. Така значна кількість окремих гомілій відносно 26 знаменних днів пояснюється напівнавчальним характером рукопису, – він містить різні, але однаково змістовні і типологічно подібні «бесіди», укладачами яких були різні церковні автори минулої доби. Перелічимо всі промови за рукописом, зазначаючи їхню кількість на кожен зі знаменних дат: св. Андрія – 6, св. Миколая – 8, Непорочного зачаття св. Діви Марії – 8, св. Хоми – 7, Різдва Господа Ісуса Христа – 12, св. Стефана – 13, св. Іоанна Богослова – 10, Обрізання – 15, Богоявлення – 12, св. Павла Навернення – 10, Очищення св. Діви Марії – 11, Катедри св. Апостола Петра – 8, св. Апостола Матвія – 7, св. Кунегунди – 1, Благовіщення св. Діви Марії – 13, Воскресіння Господа Ісуса Христа – 12, Другого дня після Великодня – 12, Третього дня після Великодня – 3, свв. Пилипа та Якова – 8, Воздвиження Чесного Хреста Господня – 10, Вознесіння – 11, П'ятидесятниці – 16, Другого дня після П'ятидесятниці – 3, Третього дня після П'ятидесятниці – 3, св. Трійці – 7, Тіла й Крові Христових – 7.

Як бачимо, на деякі свята укладачі кодексу пропонують значну кількість варіантів промов. Окремі з них доволі розлогі: так, до прикладу, гомілія про св. Кунегунду [Люксембурзьку] охоплює арк. 201–214 зв.¹ Наявність цього тексту опосередковано свідчить про те, що укладачем даного збірника гомілій міг бути бенедиктинець.

Для повноти опису рукопису на сьогодні бракує археографічного та текстологічного описів усіх календарних «промов» та їх зрозумілого сучасному читачеві розподілу за іменами святих або назвами церковних свят. Проте через надзвичайно великий обсяг матеріалу це потребує багато часу й неабиякого досвіду роботи з середньовічними творами.

Між тим, деякі речі є очевидними, позаяк про це подбали ще самі укладачі збірки. Так, рукою другого з них, – того, хто «редагував» або, радше, доповнював червоним чорнилом увесь текст, проставляючи заголовки, «великі» літери або маркуючи рисками «малі» задля виокремлення окремих речень або слів поміж інших, були зроблені десять записів про «збіги» вміщених до збірки текстів із проповідями відомого італійського церковного письменника Якова де Ворагіне (бл. 1230–1298), автора, зокрема, популярної за доби Середньовіччя «Золотої легенди» («*Legenda Aurea*»)². Це одноманітні записи-помітки на арк. 6, 93, 133 зв., 138, 147, 183 зв., 185 зв., 192 зв., 285, 306, на кшталт: *concordat iste liber cu(m) primo (quarto, etc.) Sermon(e) | Jacobi de Voragine de cod(icis)* – «узгоджується ця книга з першою (четвертою і т. ін.) бесідою Якова де Ворагіне з кодексу». Звернімо увагу на слова «*de cod(icis)*», які можуть натякати на друковані або, принаймні, на оформлені в кодекси твори, що слугували джерелом для копіїста.

¹ Кунегунда (бл. 980, Люксембург – 3 березня 1033 р. або 1039 р.) – християнська свята, імператриця Священної Римської імперії, дружина імператора Генріха II, також канонізованого, і дочка графа Зіґфріда Люксембурзького, чорниця Ордену Бенедиктинців.

² Відомий в українських джерелах як Яків Воразинський, Яків Воразинський, Якопо да Варацице, Яків з Воразіна, Яків Генуезець [11].

Оскільки нам відомо, що перші видання творів Якова де Ворагіне латиною здійснювалися впродовж XV ст., можливо, при порівнянні текстів зазначених промов із виданими знайдемо відповідь на питання, чи були вони справді скопійовані з друкованих видань. Це допоможе встановити ще одну дату для розуміння процесу створення рукопису. Так, одне з перших видань гомілій Якова Ворагінського латиною відбулося в Кельні в 1467–1469 рр. – ця дата могла б суттєво звузити вірогідний час написання рукопису. Загалом, присутність імені Якова де Ворагіне в тексті рукопису, що надійшов до монастиря св. Егідія, цілком виправдана ще й тим, що саме він був автором найпоширенішої на той час версії життя святого, вміщеної в зазначеній «Золотій легенді». Проте побіжне порівняння гомілій, позначених словами про «збіг» із текстами гомілій Якуба Ворагінського, з доступними нам джерелами не виявило таких збігів [5, с. 93–94, № 261; 26]. Можливо, йдеться про часткове копіювання тексту, або ж редактор відзначив лише якусь його загальну подібність до творів Якуба Ворагінського.

Висловлена О. Охріменком думка про приналежність текстів кодексу Генріхові Гульпенському, на наш погляд, аж ніяк не є беззаперечною, оскільки ґрунтується, насамперед, на його помилковому прочитанні запису на арк. 4 (датованому 1472 р., про що йтиметься далі), в якому він вбачає заповіт письменника. Проте важко поєднати цей запис із Генріхом Гульпенським, оскільки той помер у 1435 р. Тим не менше, власне факт поширеності на той час повчальних текстів Генріха Гульпенського, до речі, в певний період настоятеля монастиря св. Егідія, не викликає заперечення. Отож збірка може містити його твори, але це має бути текстологічно доведено за матеріалами інших авторизованих рукописів або друкованих видань.

На нашу думку, можливими джерелами наповнення рукопису могли бути також твори отця Леонарда де Утіно (1400–1470) [25], рукописи й навіть друковані книжки якого були так само поширені в Західній Європі другої половини XV ст. Зокрема, добре відомі видання його творів у німецьких містах у 1474–1479 рр. [18].

Отже, аналіз текстів і поміток до них на полях дозволяє припустити, що рукопис створювався в другій половині XV ст.

Вивчаючи матеріальну складову рукопису, зокрема техніку його виготовлення, насамперед слід звернути увагу на підготовчий етап, а саме на розлініювання сторінок у дві колонки для нанесення тексту. Спочатку за допомогою трафарету робилися горизонтальні лінії (обмежувальні та рядкові – 51 лінія), а вже потім, застосовуючи лінійку, проводили вертикальні обмежувальні лінії для колонок. Інструментом для лінування тексту міг бути тупий ніж або кістяне шило, які не лишали кольорового сліду при проведенні ліній розмітки. Система розлініювання однакова на всіх аркушах. Єдина відмінність – довжина обмежувальних ліній. На одних аркушах вони виходять на кілька сантиметрів за горизонтальні обмежувальні лінії, на інших – доходять майже до нижнього обрізу. Поле тексту 187/190/195/200 x 290 мм. Ширина колонок і відстань між ними не завжди витримуються. Так, ширина колонок – 85/90 мм, відстань між ними – 15/17/20 мм, при

цьому висота залишається сталою по всьому рукопису і становить 290 мм. Як наслідок, ширина берегів від аркуша до аркуша могла відрізнятись на 5–10 мм, але загалом співвідношення полів на сторінках відповідає співвідношенню полів (2:3:4:6), встановленому Я. Чихольдом [10].

Основний текст рукопису записаний мінускулом однієї руки. Проте рубрикацію, тобто заголовки, окремі приписки й помітки виконала інша особа (рубрикатор, або редактор-оформлювач), решту записів та помітки на полях залишили ще декілька осіб. Текст написано світло-коричневим (основний текст, окремі правки на полях), темно-коричневим (записи, приписки на полях), червоним – заголовки, записи на полях, редакторські правки (підкреслення, риси на літерах) чорнилом.

У рубрикації тексту переважають червоні та сині ініціали; п'ятнадцять ініціалів у готичному стилі виконані поєднанням синього та червоного кольорів (42 зв., 51, 73, 77 зв., 108, 150 зв., 201, 214 зв., 280, 289, 318, 344, 347 зв., 352, 366 зв.), п'ять (14 зв., 90 зв., 167, 183 зв., 192 зв.) із використанням кольорових фарб та твореного золота. Можливо, подібне покриття планувалося й для решти ініціалів (після арк. 192 зв.), але ймовірно, що в замовників не вистачило коштів. Стильову одноманітність ініціалів порушує певна системність чергування їхніх кольорів на відзнаку окремих свят, а також різновиди одних і тих самих літер, до яких вільно вдається художник. Загалом стиль виконання ініціалів і рубрикація рукопису цілком відповідають тогочасній традиції виділення кольорами окремих літер, слів або речень як у рукописах, так і в інкунабулах, в яких вони домальовувалися від руки [23]. Ця подібність рубрикації рукопису та друківаних видань, форма й чергування забарвлення ініціалів теж наштотвують на думку, що принаймні частина його текстів могла бути переписана з друківаних видань, а сам рукопис виготовлений у другій половині XV ст.

На арк. 4 розміщено сюжетний ініціал «U» синього кольору: (*Uenite post me | Mathei e Si | tientibus nich | il est delecta | bilius potu...*)¹, замкнений у прямокутнику на золотому тлі (сусальне золото) (іл. 7). У середині літери зображено чоловіка, що сидить перед пюпітром із розгорнутою книгою. Він одягнений в альбу зеленого кольору, поверх якої надіто білий суперпелліцеум (лат. *superpelliceum*). Костюм завершує моцетта рожевого кольору. Усе це свідчить, що перед

Іл. 7

¹ Нагадаємо: рукопис розпочинається текстом на пам'ять св. Андрія (припадало на 30 листопада до запровадження Григоріанського календаря 1582 р.). Приблизно співпадає із першим днем св. Адвенту, який припадав на четверту неділю перед Різдом Христовим (27 листопада – 3 грудня, в залежності від року).

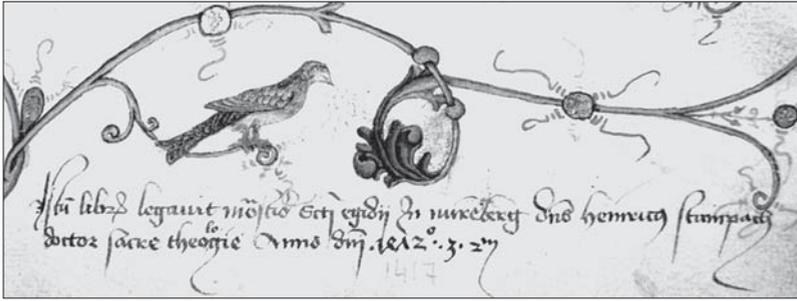
нами єпископ¹. Обличчя людини має відверто індивідуалізовані риси: кругле, повнுவате, середнього віку, з короткою сивою бородою, що рівним колом обрамляє обличчя, залишаючи оголеними губи. Зображена особа сидить на скрині, обидві руки складені в доволі неприродний спосіб і нібито лежать на великій книжці. Вона розкрита, і на сторінці ліворуч можна вгледіти зображення хреста, на правій сторінці теж могло бути зображення, але наразі його сприйняття є вкрай суб'єктивним. Окрім значного розміру книжки, можна відзначити дві застібки і жовтий, тобто золотий, обріз. У стилістиці виконання сюжетного зображення вже простежуються риси маньєризму, тобто переходу від готичного стилю до ренесансного. Якщо меблі й книга зображені ще в зворотній перспективі, притаманній середньовічному мистецтву, то в повнуватому обличчі чоловіка з короткою сивою бородою вже простежуються індивідуалізовані риси наступного періоду. Чи дбав виконавець про змалювання конкретної особи, чи це узагальнюючий образ священнослужителя, важко сказати. Для поійменування його «святим» бракує канонічного німбу. Для ототожнення його зі св. Егідієм бракує характерних символів – адже святий Егідій (640–720) був відлюдником і вважався, зокрема, покровителем «флори й фауни», і саме в таких «природних» контекстах серед рослин і тварин він і зображувався в найдавніших джерелах. У нашому ж випадку маємо лише малюнок птаха серед квітів на нижньому полі – замість оленя й стріли, що зазвичай домальовувалися як атрибути святого. Загалом, різнобарвне вбрання є характерним для зображень визначних осіб дохристиянської доби або перших віків після народження Христа. Зображення людей за переписуванням книг часто зустрічаються у пізньосередньовічних рукописах – як на мініатюрах, так і в ініціалах². Вважати ж цю мініатюру портретом Генріха Гупенського, як припустив О. Охріменко, занадто ризиковано, не знаючи достеменно історії рукопису та його складу. Не позбавлене сенсу й просте припущення, що це – зображення св. Матвія, про якого йдеться в перших словах тексту гомілії. Попри очевидну «нетиповість» такого трактування образу апостола, воно не є надто рідкісним у середньовічному мистецтві.

Від рамки ініціалу відходять дві розлогі гілки з квітками, пуп'янками та листям, які облямовують текст сторінки зверху та знизу. На пагоні гілки, що спускається донизу і заходить на нижнє поле аркуша, зображений зяблик. В оздобленні гілок, окрім фарби, теж використане сусальне золото. Отже, все оздоблення рукопису також свідчить про другу половину XV ст.

Розглянутий кодекс був дарунком доктора теології Гемріка Стампака монастиреві св. Егідія в Нюрнберзі в 1472 р. Про це свідчить, можливо власно-

¹ Єпископи носять короткі моцетти з капюшоном фіолетового кольору, а кардинали – червоного. Рожевий копір може факультативно використовуватися для літургійного облачення єпископів у богослужіннях третьої неділі Адвенту (*Gaudete*) і четвертої неділі Великого посту.

² Наприклад, фрагмент мініатюри із зображенням відлюдника за роботою над рукописом на арк. 6 з «Історії Святого Граалю», приблизно 1315–1325 рр., Франція [15]; ініціал 'I' з Марком, який пише Євангелію, на арк. 188 з рукописної «Вормської Біблії», Німеччина (Середній Рейнланд), 3-тя чверть XII ст. [28].

Іл. 8

ручний, запис давця на арк. 4: *Ist(um) libr(um) legavit mo(na)st(er)io S(an)cti egidii in nure(m)berg d(omi)n(us) Hemricus Stampak | doctor sacre theologie Anno d(omi)ni . 1472o .3. 2m.* – «Цю книжку заповів монастиреві св. Егідія в Нюрнберзі пан Гемрік Стампак, доктор святої теології. Року 1472-го, березня 2 дня» (іл. 8).

Представники богемського графського роду Стампаків доволі часто згадуються в історії багатьох середньоевропейських країн, так само як і давнє ім'я «Hemricus», тому ми не маємо підстав для сумнівів щодо прочитання імені й прізвища «доктора теології». Латинське слово «legavit» може означати також «передав, надіслав», – відтак питання про те, чи був подарунок виконанням останньої волі Гемріка Стампака, чи звичайним «поштовим» відправленням, залишається відкритим.

Попередні дослідження і зазначена у вкладному записі дата дозволяють значно звузити період, упродовж якого кодекс міг бути виготовлений, і визначити час написання книги третьою чвертю XV ст., не пізніше 1472 р.

У рукопису присутні ще два «власницькі» записи дещо пізнішого часу, однієї руки, на арк. 201 і 386 зв. Вони засвідчують приналежність рукопису до книгозбірні монастиря св. Егідія, а самого монастиря – до Ордену Бенедиктинців. На арк. 201: *Iste liber e(st) monasterii Sancti Egidii in Nurinberga Ordinis S(ancti) Benedicti* – «Це книжка монастиря Святого Егідія в Нюрнберзі Ордену Святого Бенедикта»; і на арк. 386 зв.: *Iste liber e(st) monasterii S(ancti) Egidii i(n) Nurinb(e)r-ga* – «Це книжка монастиря Святого Егідія в Нюрнберзі».

Цим висновкам не суперечить ще одна дата, прописана на пергаменній грамоті, яка була розрізана навпіл і використана як форзаці під час виготовлення оправи кодексу. Зміст грамоти має певне відношення до монастиря св. Егідія і, можливо, навіть до виготовлення самого кодексу. Це ухвала Базельського Священного (sacrosanctus) собору¹ у справі Петра Клінгенштайна² (Petrus Klingenstein), вікарія каплиці Діви Марії у Бад-Віндсгаймі (rector ecclesiae Wenkheim) Вюрцбурзької

¹ Базельський собор – собор католицької церкви, що засідав у 1431–1449 рр. спочатку в Базелі, а з 1448 р. – в Лозанні [2].

² Петер Клінгенштайн 1435/36 р. отримав сан каноніка (Kist, Матрікал № 332) у Віндсгаймі. У літньому семестрі 1420 р. вступив до Віденського університету (Petrus Chlingenstain de Winshaim (Matr. 1 стор. 127). 13 грудня 1435 р. папа Євгеній IV надав йому канонію та синекуру (дохід духовної особи) в абатстві Ноймюнстер. Інші синекури: вікаріат у Марієнкапелле Віндсгайм, парафія Кляйнланггайм і канонікат у Фойхтванген (1436). (Vat. Arch., Reg. Suppl. 316 pp. 292; Reg. Suppl. 327 pp. 275; Reg. Suppl. 330 pp. 108'). У 1438 р. він був імператорським нотарем у Нюрнберзі (Kist) [27, с. 526].

(лат. Herbipoliensis) дієцезії, проти каноніка Петра Гольпах (Petrus Holpach) із Клянланггайма (Kleinlankheim) тієї самої дієцезії. Петиція до Св. Синоду була подана з боку абата монастиря св. Егідія в Нюрнберзі Бамберзької дієцезії; серед інших «учасників» справи – вікарій Вернер фон Ган та єпископ Вюрцбурзький Іоанн (Johann II von Brunn, †1440, єпископ у 1411–1440 рр.). Грамота була видана в Базелі 18 січня 1439 р. (текст грамоти плануємо оприлюднити в окремій статті). Можливо, грамота потрапила до монастиря св. Егідія ще й з тієї причини, що від 1438 р. Петер Клінгенштайн був імператорським нотарем у Нюрнберзі. В документі відсутнє ім'я настоятеля монастиря св. Егідія (одного з ініціаторів петиції), проте очевидно, що це Георг Мьорінгер (Georg Möringer), який тричі був абатом цього монастиря в 1418–1429, 1435–1457 і 1459–1465 рр. [20, с. 352], тому зберігання її в монастирі є цілком обґрунтованим. Через кілька десятків років (вірогідно, після смерті абата Георга Мьорінгера після 1465 р.), втративши свою юридичну актуальність, грамота була використана для виготовлення оправи «*Sermones de sanctis tempore hiemali*», яка є об'єктом нашого дослідження.

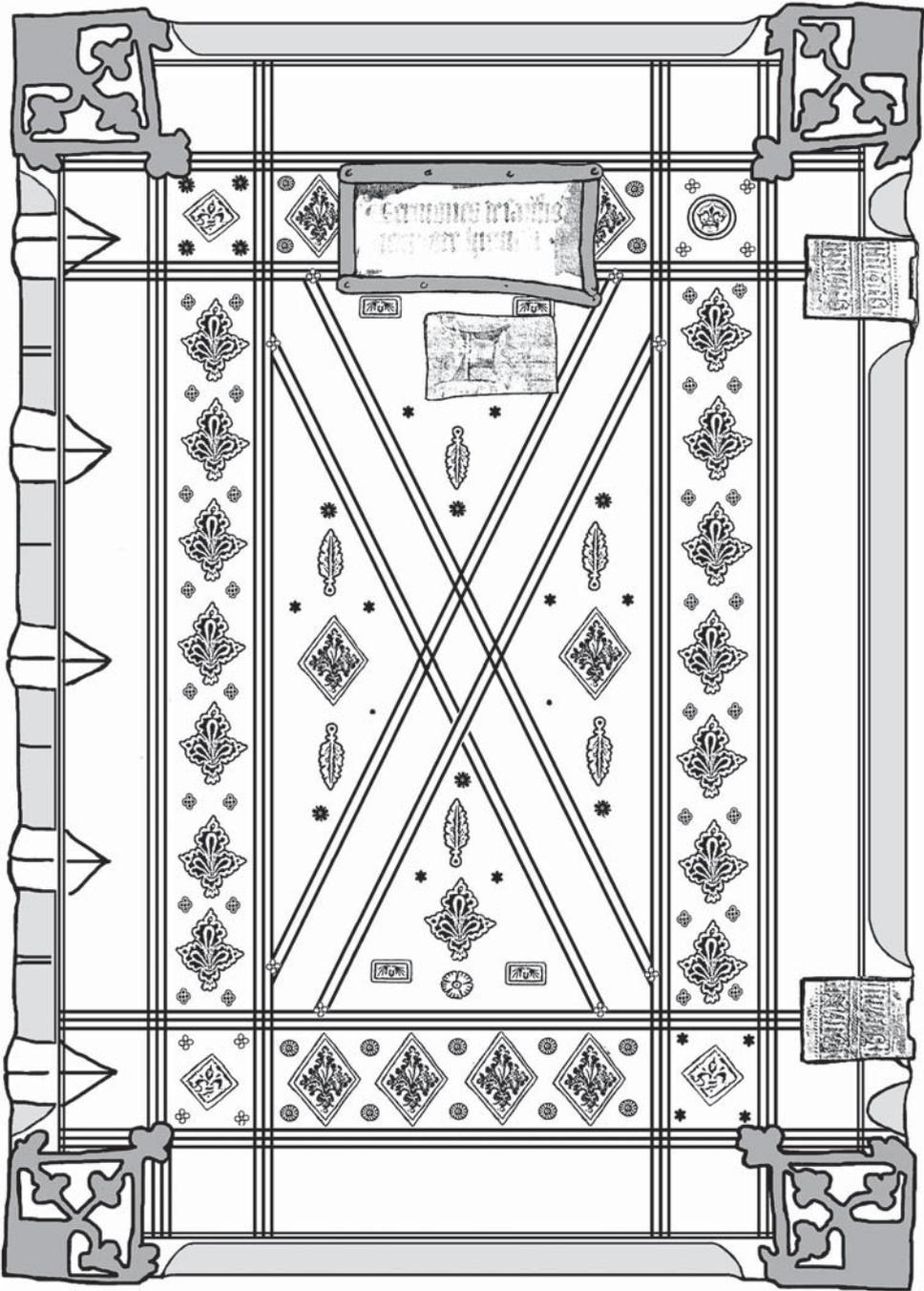
Готична оправа рукопису має типову конструкцію, поширену в Західній Європі з другої половини XV ст.¹ Незважаючи на значні розміри кодексу (430x330x126 мм), він зберігся порівняно добре – втрачені лише одна застібка та мосяжний середник на верхній кришці оправи.

Товсті дерев'яні кришки мають товщину 11 мм (разом із покриттям): за шириною співпадають із книжним блоком, за довжиною мають незначні канти завширшки 6–7 мм та часткові скоси із зовнішнього боку вздовж усіх країв кришок [24, табл. 9.32, о], що поволочені свинячою нефарбованою шкірою (кольору слонов'ячої кістки). Шкіра наразі дуже забруднена, її природний колір зберігся тільки на загинах покриття. Оправа оздоблена сліпим тисненням. На корінці воно доволі просте – це лінійне тиснення дорожником – одинарна лінія обабіч та між бинтами та подвійна – по середині кожного проміжку між бинтами. На кришках тиснення виконане дорожником та дрібними штампами. Схема розміщення тиснення на кришках однакова, різняться лише окремі дрібні штампи, використані для оздоблення, – обрамлення утворене дрібними штампами, що облямовуються потрійними прямими; його внутрішній простір розділений діагоналями з потрійних ліній на чотири трикутники, внутрішній простір яких заповнений дрібними штампами (іл. 9, 10).

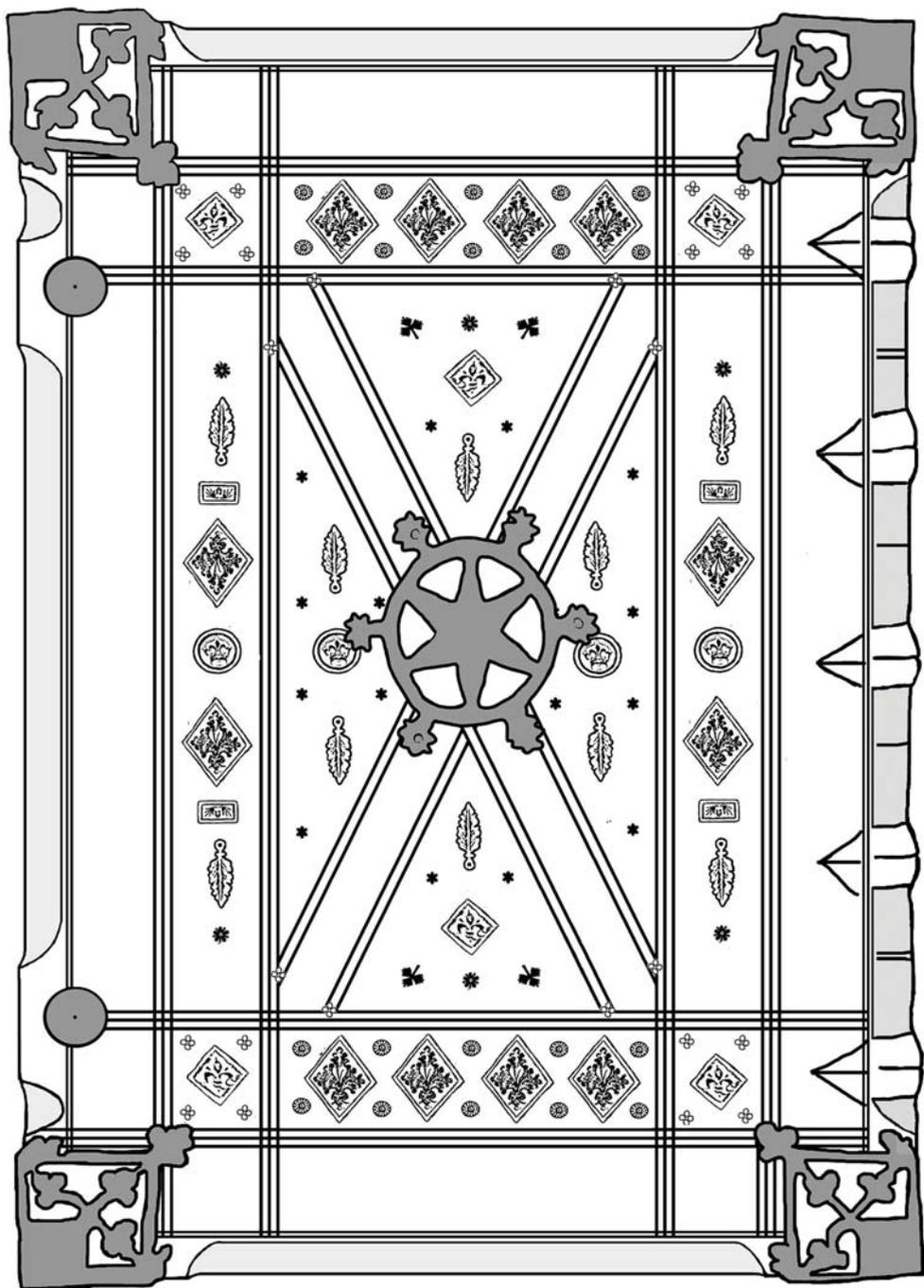
Порівняльний аналіз штампів та композиційної схеми оздоблення оправи показав, що досліджувана оправа має німецьке походження. Для проведення аналізу була використана база даних протирок із книжних оправ із німецьких бібліотек, що містить інформацію про пізньоготичні та ренесансні німецькі оправи XIV–XVI ст., оздоблені сліпим тисненням², і є найбільшою на сьогодні

¹ Детальний конструктивний опис готичних оправ наводить Шірмай [24, с. 173–284].

² Протирки з відбитків інструментів (штампів, накаток та плат) наводяться в БД в реальному масштабі і супроводжуються вимірною лінійкою з детальним описанням інструментів та місця їхнього походження. На сьогодні ця БД дозволяє досить точно визначити част та місце створення середньовічних оправ німецького походження.

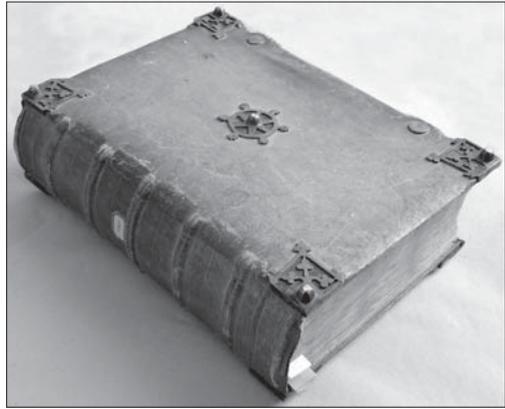
л. 9

л. 10

за обсягом наведеної в ній інформації [14]. Загалом для оздоблення кодексу по-слугувувалися тринадцятьма штампами (див. табл.). Дванадцять із них співпали зі штампами на вже датованих та локалізованих німецьких оправах інкунабул, що належать до інтролігаторської майстерні бенедиктинського монастиря Нюрнберга 1-ї групи, яка діяла в 1457–1503 рр. Це дозволяє стверджувати, що наша оправа також була створена в зазначеній майстерні.

На обох кришках оправи є однакова мосяжна фурнітура: наріжники та середники з литим наскрізним рослинно-геометричним орнаментом та шестигранним жуком із пласкою вершиною в центрі середника та в зовнішніх кутах кожного наріжника (іл. 11). Середник на верхній кришці втрачений, від нього лишився тільки невиразний контур та три отвори для його кріплення.

іл. 11

Під наріжниками та середником вставлено шкіряні прокладки темно-червоного (малинового) кольору, проте їхній колір визначається тільки на нижній кришці, а на верхній вони дуже забруднені.

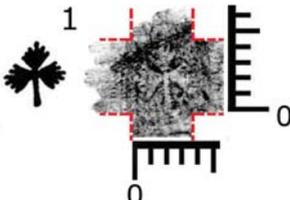
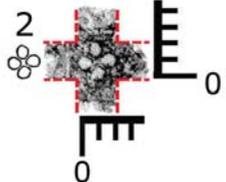
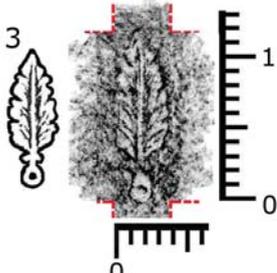
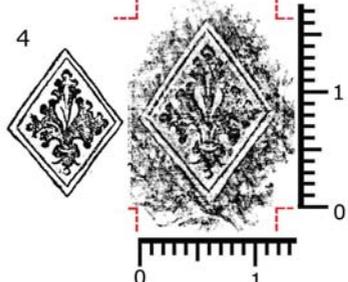
іл. 12

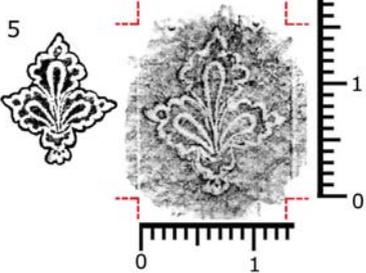
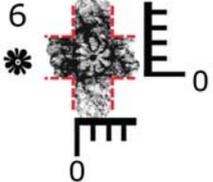
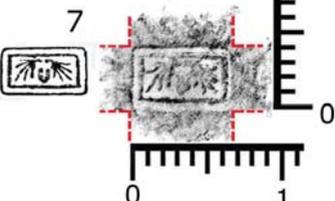
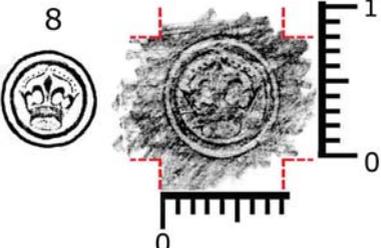
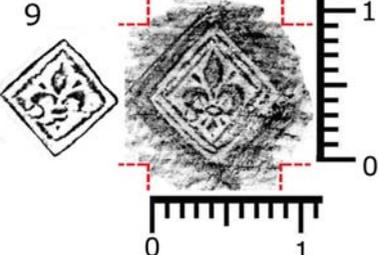
На верхній кришці оправи наявна металева рамка зі вклеєним шматочком пергамену з назвою рукопису (рис. 12). Текст у рамці був закритий прозорим слюдяним склом, але наразі від нього лишилися тільки рештки темного кольору.

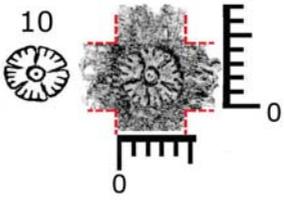
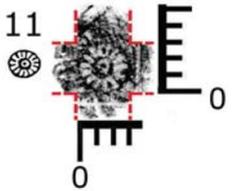
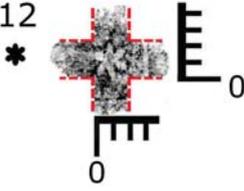
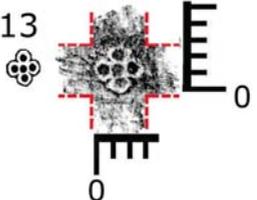
Обрізи книжного блока фарбовані в жовтий колір. На бічному обрізі кришок є дві накидні застібки на пробій (верхня збереглася повністю, від нижньої залишився тільки пробій) [24, рис. 9, 47 а]. Пробої та гачки на кінцях ремнів виготовлені з мосяжу і мають прямокутну форму зі штампованим готичним текстом «MARIA V[IRGO]¹». Ремінь накидної частини застібки, зі свинячої шкіри (ширина 30 мм, товщина 3 мм), заведений під шкіру покриття та зверху закріплений цвяхом (мосяж) з круглою пласкою шляпкою діаметром 22 мм.

¹ Використання металевих пластин зі штампуванням для виробництва металевих частин застібок (пробой та гачків) відоме з XIII–XIV ст. Через збільшення виробництва книг у XVI ст. (зокрема в Німеччині) металеві листи, які використовували для виготовлення застібок, іноді піддавали попередньому штампуванню гравійованими квітчастими та текстовими штампами. Найуживанішими були тестові штампи зі словами «Ave Maria» і «Maria hilf» та орнаментом. Ці листи розрізали на частини відповідно до потрібних розмірів без урахування змісту написів, тому слова часто виявлялися розірваними і містять лише фрагменти написів (окремі літери), що не завжди дозволяє вірно відтворити наведений на них текст. Відомо, що в Нюрнберзі розвивалося виробництво подібних штампованих застібок із друкарським візерунком [19, с. 15].

Таблиця. Ключ до штампів, що були використані для оздоблення кодексу.

Графічне зображення на штампі схема розміщення тиснення на кришках та протирка зі штампу, що супроводжується вимірювальною лінійкою	Назва штампу та атрибуція за БД EBDB
1	2
	<p>Мотив – Листок (Blatt) Назва – Трилисок, без супровідних пелюсток (Dreiblatt, ohne Zwischenblätter) № – EBDB s005997 № майстерні – K 020 EBDB w000079</p>
	<p>Мотив – Листок (Blatt) Назва – Чотирилисок, без супровідних пелюсток (Vierblatt, ohne Zwischenblätter) № – EBDB s006131 № майстерні – K 020 EBDB w000079</p>
	<p>Мотив – Листок (Blatt) Назва – Листок, суцільний, із прямою середньою гронаподібною прожилкою, перистий або зубчастий (Blatt einteilig, mit gerader Mittelrispe, gefiedert oder gezähnt) № – EBDB s006133 № майстерні – K 020 EBDB w000079 Шунке/ Швенке – Лист 26</p>
	<p>Мотив – Листок (Blatt) Назва – Поєднання декількох гілок із листям у подвійній рамці (Bündelung mehrerer Stämme) № – EBDB s006139 № майстерні – K 020 EBDB w000079</p>

1	2
<p>5</p> 	<p>Мотив – Композиція з листя (Blattwerk) Назва – Поєднання декількох гілок із листям (Bündelung mehrerer Stämme) № – EBDB s006154 або s006139 № майстерні – К 020 EBDB w00007</p>
<p>6</p> 	<p>Мотив – Листок (Blatt) Назва – Чотирилистник, із супровідними пелюстками Vierblatt, mit Zwischenblättern) № – EBDB s006169 № майстерні – К 020 EBDB w000079</p>
<p>7</p> 	<p>Мотив – Серце (Herz) Назва – Серце, з крилами (Herz mit Flügeln) № – EBDB s006125 № майстерні – К 020 EBDB w000079 Шунке/ Швенке – Серце 109</p>
<p>8</p> 	<p>Мотив – Корона (Krone) Назва – Корона в колі (Krone in Kreis) № – EBDB s006142 № майстерні – К 020 EBDB w000079</p>
<p>9</p> 	<p>Мотив – Лілія (Lilie) Назва – Лілія з ромбічним середнім нижнім листком або не лілієподібним (Mittelblatt rhombisch unterer Abschluss nicht oder nicht eindeutig lilienförmig) № – EBDB s006127 № майстерні – К 020 EBDB w000079 Шунке/ Швенке – Лілія 95</p>

1	2
	<p>Мотив – Розетка (Rosette) Назва – Розетка з вінка з п’яти перистих листків (mit einem Blattkranz fünfblättrig Blätter gefiedert) № – EBDB s006110 № майстерні – K 020 EBDB w000079</p>
	<p>Мотив – Розетка (Rosette) Назва – Розетка з вінка з семи гостролуких листків (mit einem Blattkranz siebenblättrig und mehr Blätter spitzoval) № – EBDB s006111 № майстерні – K 020 EBDB w000079</p>
	<p>Мотив – Зірка (Stern) Назва – Шестипроменева зірка (sechsstrahlig) № – EBDB s006149 № майстерні – K 020 EBDB w000079</p>
	<p>В БД EBDB не виявлений</p>

Про первинність оправи свідчить і шиття книжного блока, виконане на п’яти широких ремнях із повздовжнім щілинним надрізом у зоні корінця [24, рис. 9.4, а]. Після зшивання на корінці утворювалися п’ять подвійних бинтів. При зшиванні блока та прикріпленні форзаців до нього всередині кожного зшитку вздовж фальца прокладено смужки тонкого чистого пергамену (без тексту) шириною близько 8–10 мм. Це пов’язано з тим, що в XIV–XV ст. ще не довіряли паперу і для уникнення проривання паперових зшитків їх зміцнювали з середини або назовні такими пергаменними фальцевими смужками. Каптали плелися на корінці з прошивкою зшитків. Вони збереглися повністю – серцевина капталу (смужка сириці) щільно обплетена лляною ниткою тієї ж товщини і ґатунку, якою зшивався книжний блок.

Крім цього, на первинність оправи вказує й відсутність не задіяних у зшиванні отворів (слідів попереднього зшивання) та наявність сигнатур і реклам, які, зважаючи на колір чорнила, використаного для їхнього написання й ідентичного чорнилу основного тексту, були проставлені самим писцем. При оправленні майже всі сигнатури зрізалися (лишилися тільки фрагменти на п'яти зшитках). На звороті останнього аркуша кожного зшитка в правому куті нижнього поля, майже біля обрізу, збереглися реклами, що складаються з 2–3 слів першого рядка наступного аркуша. Це також вказує на первинність оправи, оскільки, зазвичай, при повторному оправленні рукописних книг реклами зрізалися зовсім.

Західноєвропейські дослідження стосовно умов торгівлі друкованими книгами в Європі в другій половині XV ст., на прикладах ділової кореспонденції Антона Кобергера [17], довели, що ймовірність відповідності між місцем і часом видання книги та походженням її оправи практично є незначною. Торгували переважно книгами, спакованими у стоси (секстерни). Кількість оправлених книг, призначених для продажу, була невеликою (7–10 % від загальної кількості). Проте, на відміну від інкунабул, рукописні кодекси оправляли переважно відразу після їхнього написання на місці створення – в монастирських, княжих, королівських та університетських скрипторіях, оскільки кожен із них мав власну інтролігаторську майстерню [3, 16, 29].

Отже, маючи незаперечні свідчення первинності оправи цього кодексу і зважаючи на той факт, що неоправлені книги не дарувалися і не вкладалися до монастирських, університетських і приватних збірок, можна стверджувати, що місце написання рукопису співпадає з місцем виготовлення його оправи. Тобто рукопис і оправа були створені в бенедиктинському монастирі св. Егідія в Нюрнберзі.

Проблематичним залишається визначення точного часу написання рукопису та створення його оправи, хоча попередніми дослідженнями, згаданими вище, встановлено, що верхня межа, у відповідності до вкладного запису на арк. 4, буде не пізнішою за 1472 р. Оскільки діяльність інтролігаторської майстерні припадає на 1457–1503 рр., а використана як форзаци оправи пергаменна грамота могла втратити чинність після 1465 р., отож час оправлення кодексу можна обмежити 1465–1472 рр. Це узгоджується з історією функціонування майстерні, описаної під номером K-20 у каталозі інтролігаторських верстатів Шунке-Швенке [22, т. 2. с. 198], і з тим, що використані для оздоблення рукопису штампи зустрічаються на оправах інкунабул 1460–1482 рр.

Завершуючи дослідження, звернемо увагу на інші складові цього рукопису, а саме на два клаптики паперу, які знаходяться між аркушами рукопису. Їх, при бажанні, можна вважати за закладки читачів, як це й робить О. Охріменко. Один із них є фрагментом (25/28x75 мм) з друкованого видання, а відтак може бути легко ідентифікований за словами тих семи рядків, що збереглися. До прикладу: *q(uod) l(icet) pater fecerit expentas pro filio militan]do, vel doctorando vel uxora(n)do mortu[o patre, : pro alio] filio non d(ebet) etc.* Це слова з книжки з церковного права, що була вперше надрукована 1631 р. в Магдебурзі [13, с. 7]. Текст нашого фрагмента не тотожний текстові цього видання за його місцем на сторінці та шрифтом, отже йдеться про інше, вірогідно більш пізнє, перевидання.

Друга «закладка» дещо цікавіша. Це так само малий фрагмент паперу (25x75 мм), але з рукописним текстом німецькою мовою. У двох рядках читаємо: *...h] goh müln der erbrin[... / ...n] am Pühenperg d[i] ...* За палеографічними ознаками – це німецьке письмо XV–XVI ст. Вірогідно, фрагмент актового документа, де йдеться, зокрема, про баварське місто Бюхенберг.

Обидва клаптики були недбало відрізані від первісних аркушів у горизонтальній площині, а потім відірвані у вертикальній, що й справді свідчить про можливість використання їх як закладок. Проте загалом їхня присутність у рукопису як така не може слугувати кодикологам доказом ані читання рукопису впродовж XV–XVII ст., ані маркування певних сторінок читачами з тієї простої причини, що обидва вони могли потрапити туди будь-коли і через низку будь-яких інших обставин, включно з тими, що склалися під час віднайдення та інвентаризації рукописів Волинського музею в 1930-ті роки.

Наукова новизна. У статті вперше представлено вичерпну інформацію щодо фізичного стану рукопису з детальним аналізом усіх його складових частин: оправи, паперу, художнього оздоблення, фурнітури та інших особливостей виготовлення. Наведено основні супутні записи, зокрема вкладний та два власницьких. Висловлено припущення щодо змісту рукопису та подальшої атрибуції текстів. Уперше представлено ілюстрації й допоміжні порівняльні таблиці, що слугують кращому розумінню особливостей виготовлення кодексу. Вперше для визначення первинності оправи були використані методи кодикології та бібліопегістики, які дозволили не тільки локалізувати місце виготовлення кодексу та оправи, але й уточнити час їхнього створення, звузивши його межі до семи років.

Висновки. Зважаючи на згадану вище довідку П. Попова про відібрані ним у Житомирі для Бібліотеки рукописи й стародруки, можна припустити, що найбільш вірогідними джерелами, звідки міг би надійти кодекс, були колекція Шодуарів, книгозбірня римо-католицької семінарії, бібліотека римо-католицьких біскупів або інші зібрання Волинського державного музею в Житомирі [6]. Проте побіжний огляд рукописних каталогів цих та деяких інших зібрань, що зберігаються в ІР НБУВ, допоки не дав позитивних результатів. Отож, можливо, під час реконструкції складу зазначених зібрань ми колись натрапимо на записи про «Бесіди на свята зимової доби» з монастиря св. Єгідія в Нюрнберзі.

На підставі проведених досліджень, місцем виготовлення кодексу та його оправи найвірогідніше був бенедиктинський монастир св. Єгідія в Нюрнберзі, а можливий час їхнього створення – 1465–1472 рр.

У подальшому вивчення кодексу має відбуватися переважно в текстологічній площині шляхом порівняння змісту гомілій із творами отців Церкви й видатних проповідників доби Середньовіччя задля повної атрибуції всіх текстів. Наслідком такої роботи можуть бути додаткові уточнення стосовно дати й місця виготовлення кодексу, а також залучення до наукового обігу невідомих нам взірців латиномовної гомілетики.

Перелік ілюстрацій

- Лл. 1.* Загальний вигляд кодексу.
- Лл. 2.* Старі шифри рукопису на звороті верхньої кришки кодексу.
- Лл. 3.* Перша сторінка рукопису, арк. 4.
- Лл. 4.* Варіанти філіграні «три гори», виявлені на аркушах книжного блока кодексу (наводяться в масштабі 1:1). Номери біля філіграней вказують на аркуші, на яких розміщуються наведені прориси філіграней.
- Лл. 5.* Прориси філіграней «три гори» і «два кола на стрілі», що розміщуються на паперових аркушах форзаців (наводяться в масштабі 1:1). Номери біля філіграней вказують на аркуші, на яких розміщено наведені прориси філіграней.
- Лл. 6.* Прориси філіграней «три гори» з каталогу Піккарда, на які посилається О. Охріменко: а – № 15120, б – № 15121, в – № 15122.
- Лл. 7.* Сюжетний ініціал (арк. 4, фрагмент).
- Лл. 8.* Вкладний запис (арк. 4, фрагмент).
- Лл. 9.* Схема розміщення тиснення на верхній кришці.
- Лл. 10.* Схема розміщення тиснення на нижній кришці.
- Лл. 11.* Загальний вигляд нижньої кришки кодексу.
- Лл. 12.* Заголовок рукопису на верхній кришці (фрагмент).

Список використаних джерел

1. Акти про придбання рукописних колекцій, перевірки їх стану, видачі в тимчасове користування та матеріали до актів (списки, листування, розписки та ін.) за 1934 р. / Відділ рукописів // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 432. Оп. 1. Од. зб. 44. 283 арк.
2. Базельський собор // Вікіпедія : вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Базельський_собор Дата звернення: 25.05.2019.
3. Зинченко С. Методические рекомендации для описания, локализации и датирования средневековых кожаных переплётов с тиснением // Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2004. С. 5–18.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–2018 / відп. ред. Л. А. Дубровіна. Київ: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2018. 472 с.
5. Каталог інкунабул / укл. Б. Зданевич. Київ : Наук. думка, 1974. 252 с.
6. Кудрицький М. Бібліотеку Волинського Центрального Науково-Дослідчого Музею... // Бібліологічний вісник. Київ, 1926. № 3. С. 88–89.
7. Мішук С. М. П. М. Попов як бібліограф рукописів та стародруків Волині // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2007. Вип. 12. С. 277–309.
8. Охріменко О. С. Збірка проповідей XV ст. із нюрнберзького монастиря Святого Егидія: автор, писець та читач // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2018. Вип. 22. С. 301–312.

9. Чернухін Є. К. Рукописна латинська книга в фондах Інституту рукопису // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 1994. Вип. 2. С. 174–188.

10. Чихольд Я. Свободные от произвола соотношения размеров книжной страницы и наборной полосы // Чихольд Я. Облик книги. Избранные о книжном оформлении и и типографике. Москва : Издательство Студии Артемия Лебедева, 2009. – С. 53–86.

11. Яків Ворогінський // Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Яків_Ворогінський Дата звернення: 25.04.2019.

12. Briquet's Opuscula. The collected works of C.M. Briquet without Les filigranes / General editor: E. J. Labarre. Hilversum : Paper Publications Society, 1955. LIII, 401 p. (Series: Monumenta chartæ papyraceæ historiam illustrantia, 4).

13. Vultejus Hermannus. Consiliorum Sive Responsorum Doctorum Et Professorum Facultatis Juridicæ In Academia Marpurgensi : Opera Omnia ... Vol. 4. Francofurti ad Moenum Tampachius, 1631. 6 Bl., 1406 S., 128 S.

14. EDBD : Einbanddatenbank : Digitalisierung der Durchreibungen von Bucheinbänden des 15. und 16. Jahrhunderts [База даних оцифрованих відбитків з книжкових оправ 15 і 16-го ст. з німецьких бібліотек, включаючи державні бібліотеки в Берліні, Мюнхені, Штутгарті, Вольфенбюттелі]. URL: <http://www.hist-einband.de/start.php> Дата звернення: 25.05.2019.

15. Estoire del Saint Graal, France (Saint-Omer or Tournai?), c. 1315–1325, Royal MS 14 E III, f. 6v. // British Library Digitised Manuscripts. URL: <http://britishlibrary.typepad.co.uk/digitisedmanuscripts/2014/06/the-burden-of-writing-scribes-in-medieval-manuscripts.html#sthash.Bn9DoJgp.dpuf> Дата звернення: 24.04.2019.

16. Goldschmidt E. P. Prinzipien zur Lokalisierung und Datierung alter Einbände // Jahrbuch der Einbandkunst. Vol. 2. Leipzig, 1928. S. 3–13.

17. Hase O. Die Koberger. Eine Darstellung des buchhändlerischen Geschäftsbetriebes in der Zeit des Überganges vom Mittelalter zur Neuzeit. 2nd ed. Leipzig, Breikopf & Hrätel, 1885. 462 s. (repr. Amsterdam-Wiesbaden 1967).

18. Leonardus, de Utino. *Sermones aurei de sanctis...* [Collogne] : [Ulrich Zell], 1473. [243 f.]. [In Latin].

19. Mowery J. F. Clasps, Schliessen, Clausuren. A Guide to the Manufacture and the Literature of Clasps // Guild of Book Workers Journal, vol. XXIX No 2, Fall 1991 (published 1993), p. 1–58.

20. Museum Noricum oder Sammlung auserlesener kleiner Schrifften, Abhandlungen und Nachrichten aus allen Theilen der Gelahrtheit, vornehmlich der nürnbergischen Geschichte: 1759. Altdorf: Lorenz Schüpfel, 1759. 442 s. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=N45LAAAACAAJ/> Дата звернення : 25.05.2019.

21. Piccard Online. Hauptstaatsarchiv Stuttgart (Wasserzeichenkartei Piccard). URL: <https://www.piccard-online.de//start.php> Дата звернення : 25.05.2019.

22. Schunke I. Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel – und Einbanddurchreibungen: nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben. Berlin: Akademie Verlag GmbH. 1979. Bd. I: Einzelstempel. 1996. Bd. II: Werkstätten. (Beiträge zur Inkunabelkunde 3, Folge. 7, 10).

23. Smith M. M. The design relationship between the manuscript and the incunabile // Myers R.; Harris, M. A millennium of the book: production, design & illustration in manuscript & print, 900–1900. Winchester, DE: Oak Knoll Press, 1994 pp. 23–45.
24. Szirmai J. A. The Archaeology of medieval bookbinding. Aldershot : Ashgate, 1999. 367 p.; il.
25. Utino, Leonardo Da // *McClintock and Strong Biblical Cyclopedia*. URL: <http://www.biblicalcyclopedia.com/U/Utino-leonardo-da.html/> Дата звернення: 25.04.2019.
26. Voragine, Jacobus de. Sermones de tempore, et de sanctis et Sermones quadragesimales Lyon : Jean Trechsel, 1494. [174 f.].
27. Wendehorst, Alfred (Bearb.). Germania Sacra. Historisch-statistische Beschreibung der Kirche des alten Reiches. Neue Folge 26. Die Bistümer der Kirchenprovinz Mainz. Das Bistum Würzburg. [Teil] 4: Das Stift Neumünster in Würzburg. Berlin; New York : Walter de Gruyter, 1989. XI, 262 S.
28. Worms Bible, Germany (Middle Rhineland), 3rd quarter of the 12th century, Harley MS 2804, f. 188v // British Library Catalogue of Illuminated Manuscripts. URL: <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=7860&CollID=8&NStart=2804> Дата звернення: 24.04.2019.
29. Zinchenko S. Metody pracy zalecane dla opisu, lokalizacji i datowania średniowiecznych opraw skórzanych // Libri Descripti. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej «Opis edycji rzadkich i unikatowych» Kharków, 16–19 września 2013 roku . Kraków: Collegium Columbianum, 2016. S. 147–181.

References

1. Viddil rukopysiv. (1934). Akty pro prydbannia rukopysnykh kolektzii, perevirky yikh stanu, vydachi v tymchasove korystuvannia ta materialy do aktiv (spysky, lystuvannia, rospysky ta in.) za 1934 r. [Acts of acquisition of manuscript collections, act of verification of document states, acts on issuing in temporary use and materials for acts (lists, correspondence, receipts, etc.) for 1934]. Fond I, Inventory 1, Unit 44. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of the Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. [In Ukrainian, in Russian].
2. Bazelskyi sobor [Basel Cathedral]. (2019). In *Wikipedia*. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Базельський_собор Accessed: 25.04.2019. [In Ukrainian].
3. Zinchenko, S. (2004). Metodicheskie rekomendacii dlia opisaniia, lokalizacii i datirovaniia srednevekovykh kozhanykh pereplietov s tisnieniem [Methodical recommendations for the description, localization and dating of medieval leather embroidered bindings]. In *Rukopisnaia kniga Drevnei Rusi i slavianskikh stran: ot kodikologii k tekstologii* [Handwritten book of Old Rus and Slavic Countries: From Codicology to Textology]. St. Petersburg : Dmitrii Bulanin. P. 5–18. [In Russian].
4. *Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. 1918–2018*. [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. 1918–2018]. (2018). L. A. Dubrovina (Ed.). Kyiv, V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
5. *Kataloh inkunabul* [Incunabile catalogue]. (1974). B. Zdanevych (Comp.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

6. Kudrytskyi, M. (1926). Biblioteku Volynskoho Tsentralnoho Naukovo-Doslidchoho Muzeiu... [Library of Volyn Central Research Museum...]. In *Bibliolohichniy visnyk* [Bibliology Bulletin]. Vol. 3, pp. 88–89. Kyiv. [In Ukrainian].

7. Mishchuk, S. M. (2007). P. M. Popov yak bibliohraf rukopysiv ta starodrukiv Volyni [P. M. Popov as a bibliographer of manuscripts and early printed books of Volyn]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Is. 12, pp. 277–309. Kyiv. [In Ukrainian].

8. Okhrimenko, O. (2018). Zbirka propovidei XV st. iz niurnberzkoho monastyria Sviatoho Ehidiia: avtor, pysets ta chytach [Book of sermons of the 15th century from the Monastery of St. Egidien: the author, a scribe, and a reader]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Is. 22, pp. 301–312. Kyiv. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/rksu.22.301>

9. Chernukhin, Ye. K. (1994). Rukopysna latynska knyha v fondakh Instytutu rukopysu [Latin manuscripts from the collection of the Institute of Manuscript]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Is. 2, pp. 174–188. Kyiv. [In Ukrainian].

10. Chihold, Ya. (2009) Svobodnye ot proizvola sootnosheniia razmerov knizhnoi stranicy i nabornoj polosy [Free from arbitrariness ratios of book page size and typesetting strip]. In Chihold Ya. *Oblik knigi. Izbrannye o knizhnom oformlenii i i tipografike* [The Image of the book. Favorites on book design and typography]. Moskva : Izdatelstvo Studii Artemiia Lebedeva. Pp. 53–86. [In Russian].

11. Yakiv Vorahinskyi. (n.d.). In *Wikipedia*. Retrieved from: http://uk.wikipedia.org/wiki/Яків_Ворагінський Accessed: April 25, 2019, [In Ukrainian].

12. Briquet's *Opuscula*. The collected works of C. M. Briquet without Les filigranes. E. J. Labarre (Ed.). (1955). Hilversum : Paper Publications Society. [In French].

13. Vultejus, H. (1631). Consiliorum Sive Responsorum Doctorum Et Professorum Facultatis Juridicae In Academia Marpurgensi : Opera Omnia ... (Vol. 4). Francofurti ad Moenum Tampachius. [In Latin].

14. EBDB : Einbanddatenbank : Digitalisierung der Durchreibungen von Bucheinbänden des 15. und 16. Jahrhunderts. Retrieved from: www.hist-einband.de/start.php Accessed: 25.04.2019. [In German].

15. British Library (n. d.). Estoire del Saint Graal, France (Saint-Omer or Tournai?). Pp. 1315–1325, Royal MS 14 E III, f. 6v. In *British Library Digitised Manuscripts*. Retrieved from: <http://britishlibrary.typepad.co.uk/digitisedmanuscripts/2014/06/the-burden-of-writing-scribes-in-medieval-manuscripts.html#sthash.Bn9DoJgp.dpuf/> Accessed: 24.04.2019.

16. Goldschmidt, E. (1928). Prinzipien zur Lokalisierung und Datierung alter Einbände In *Jahrbuch der Einbandkunst*. Vol. 2, pp. 3–13. Leipzig. [In German].

17. Hase, O. (1885) Die Koberger. Eine Darstellung des buchhändlerischen Geschäftsbetriebes in der Zeit des Überganges vom Mittelalter zur Neuzeit. Leipzig, Breikopf & Hrätel (2nd ed.). [In German].

18. Leonardus, de Utino (1457). *Sermones aurei de sanctis...Venetiis* : [Johann von Köln und Johann Manthen]. Retrieved from: <https://www.digitale-sammlungen.de/in->

dex.html?c=zeit_index&kl=1475&zeitintervall_von=750&zeitintervall_bis=1999&l=en/ Accessed: 25.05.2019. [In Latin]

19. Mowery, J. F. (1993). Clasps, Schliessen, Clausuren. A Guide to the Manufacture and the Literature of Clasps. In *Guild of Book Workers Journal*. Vol. XXIX, No. 2, pp. 1–58.

20. Schüpfel, L. (1759). *Museum Noricum oder Sammlung auserlesener kleiner Schrifften, Abhandlungen und Nachrichten aus allen Theilen der Gelahrtheit, vornehmlich der nürnbergischen Geschichtt : 1759*. Altdorf: Lorenz Schüpfel. Retrieved from: <https://books.google.com.ua/books?id=N45LAAAACAAJ/> Accessed: 25.05.2019. [In German].

21. Piccard (n.d.). Wasserzeichenkartei Piccard. Retrieved from: <https://www.piccardonline.de/start.php> Accessed: 25.05.2019. [In German].

22. Schunke, I. (1979, 1996). *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel – und Einbanddurchreibungen: nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben*. (Bd. I– II). Berlin: Akademie Verlag GmbH. [In German].

23. Smith, M. M. (1994). The design relationship between the manuscript and the incunable. In Myers R.; Harris, M. *A millennium of the book: production, design & illustration in manuscript & print, 900–1900*. Pp. 23–45. Winchester, DE: Oak Knoll Press.

24. Szirmai, J. A. (1999). *The archaeology of medieval bookbinding*. Aldershot, Ashgate.

25. Utino, Leonardo da (n.d.). In *McClintock and Strong Biblical Cyclopedia*. Retrieved from: <http://www.biblicalcyclopedia.com/U/Utino-leonardo-da.html/> Accessed: 25.04.2019.

26. Voragine, Jacobus de. (1494). *Sermones de tempore, et de sanctis et Sermones quadragesimales*. Lyon : Jean Trechsel. [In Latin].

27. Wendehorst, Alfred (Bearb.). (1989). *Germania Sacra. Historisch-statistische Beschreibung der Kirche des alten Reiches. Neue Folge 26. Die Bistümer der Kirchenprovinz Mainz. Das Bistum Würzburg*. [Teil] 4: Das Stift Neumünster in Würzburg., Berlin; New York : Walter de Gruyter. [In German].

28. British Library (n. d.) Worms Bible, Germany (Middle Rhineland), 3rd quarter of the 12th century, Harley MS 2804, f. 188v. In *British Library Catalogue of Illuminated Manuscripts*. Retrieved from: <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=7860&CollID=8&NStart=2804> Accessed: 24.04.2019.

29. Zinchenko, S. (2016). Metody pracy zalecane dla opisu, lokalizacji i datowania średniowiecznych opraw skórzanych [Methodical recommendations of the description, localization and dating of the medieval leather bindings]. In *Libri Descripti. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej «Opis edycji rzadkich i unikatowych»* Charków, 16–19 września 2013 roku. [Libri Descripti. Proceedings of the International Scientific Conference «Description of rare and valuable publication», 16–19 September 2013]. Pp. 147–18. Krakow. [In Polish].

Svitlana Volodymyrivna Zinchenko,

Candidate of Historical Sciences,

Senior Researcher of the Department of Manuscripts and Old Printed Books,

Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv

ORCID: 0000-0003-1014-0309

e-mail: zinsvitlana@ua.fm

Yevhen Kostiantynovych Chernukhin,

Candidate of Philological Sciences,

Senior Researcher of the Judaica Fonds Department,

Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-4906-0787

e-mail: geikle@hotmail.com

Olena Mykhailivna Halchenko,

Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher,

Senior Researcher of the Department of Codicology and Codicography,

Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-1020-4675

e-mail: irnbuv@gmail.com;

Galchenko@nbuv.gov.ua

A Roman Catholic homiletics 15th century manuscript from the St. Egidien monastery in Nuremberg: *addenda et corrigenda* to a scientific description

Aim of the research is to study the structure, content, certain textual peculiarities, provenance, inscriptions and notes of the Latin late medieval manuscript, to analyze the structure of the codex and used materials, to determine the time and to localize the place of its writing and binding. **Methodology** involves the complex use of the statistical, comparative, empirical methods, and the method of source heuristics, the special methods of codicology and biblioegy taking into account the regional characteristics of the codex as well. **Scientific novelty.** For the first time, a detailed visual and textual study of the structure of the codex was carried out. The comprehensive information about the design and features of the making of the codex (book block, binding), its physical condition and preservation of its components is provided. New assumptions were made regarding the authorship of the texts and their further attribution. For the first time the margin inscriptions were presented and commented, the illustrations added. The place of manufacture and binding of the codex was localized, the time of its creation specified, narrowing the time borders to seven years. **Conclusions.** The codex includes sermons on 26 special dates of the Church calendar in winter time, from St. Andrew's day to the feast of Corpus Christi. Some sermons had been attributed to Jacobus de Voragine already by the scribes of the codex. The bookbinding was made of blind stamped pigskin over wooden boards, with metal clasps and cornerpieces and a title under the brass frame. The first initial includes a miniature representing a clergyman with a book. Initials were decorated with multi-coloured and gilded floral embellishments according to the decoration style of manuscripts and incunabula of those times. A dona-

tion note says that the manuscript was handed to the St. Egidien monastery in March 1472. The codex was probably written and bound in the Benedictine monastery of St. Egidien in Nuremberg in 1465–1472. The most probable provenances of the codex were the collection of Chaudoirs family, the library of the Roman Catholic Seminary or Roman Catholic Bishops Library, that in the 1920s made a part of the Volyn State Museum collection in Zhytomyr, which was later transferred to the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

Key words: homiletics, St. Egidien monastery in Nuremberg, Latin manuscripts, Middle Ages, bookbinding decoration.

Светлана Владимировна Зинченко,

кандидат исторических наук,

старший научный сотрудник отдела рукописей и старопечатных книг

Национального музея во Львове имени Андрея Шептицкого

ORCID: 0000-0003-1014-0309

e-mail: zinsvitlana@ua.fm

Евгений Константинович Чернухин,

кандидат филологических наук,

старший научный сотрудник отдела фондов иудаики Института рукописи

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0003-4906-0787

e-mail: geikle@hotmail.com

Елена Михайловна Гальченко,

кандидат исторических наук, старший научный сотрудник,

старший научный сотрудник отдела кодикологии и кодикографии

Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0003-1020-4675

e-mail: irnbuv@gmail.com;

Galchenko@nbuv.gov.ua

Рукописный памятник римско-католической гомилетики XV в. из монастыря св. Эгидия в Нюрнберге: addenda et corrigenda к научному описанию

Цель работы. Исследовать структуру, содержание, отдельные текстологические особенности, провениенции, сопутствующие записи и пометки латинской рукописи эпохи позднего Средневековья, проанализировать конструкцию кодекса и материалы, использованные для его создания. Установить время написания и переплетения рукописи, а также локализовать место её изготовления. **Методология исследования** предполагает использование комплекса статистического, сравнительного, эмпирического методов и метода источниковедческой эвристики, а также специальных методов кодикологии и библиопегистики с учетом региональных особенностей бытования кодекса. **Научная новизна.** Впервые проведено детальное визуальное и текстологическое изучение структуры текста. Представлена информация о конструкции и особенностях изготовления кодекса (книжного блока,

переплета), физического состояния и сохранности его составляющих. Высказаны новые предположения относительно авторства отдельных текстов и их дальнейшей атрибуции. Впервые приведены и прокомментированы сопутствующие записи, представлены иллюстрации, локализовано место изготовления кодекса и его переплета, уточнено время их создания, сужены его границы в пределах семи лет.

Выводы. Кодекс содержит беседы на 26 знаменательных праздников церковного календаря «зимней поры» – от дня св. Андрея до дня Тела и Крови Христовых. Часть бесед атрибутирована еще составителями кодекса как сочинения Якова Ворагинского. Кодекс переплетен в светлую кожу со слепым тиснением и металлической фурнитурой и заголовком в медной фенестре. В начале кодекса в инициале находится миниатюра с изображением священнослужителя с книгой. Многоцветные инициалы украшены сусальным золотом и растительными мотивами в стиле оформления рукописей и инкунабул того времени. Вкладная запись свидетельствует о поступлении рукописи в монастырь св. Эгидия в марте 1472 г. Местом изготовления кодекса и его переплета, вероятнее всего, был также бенедиктинский монастырь св. Эгидия в Нюрнберге в 1465–1472 годы. Наиболее вероятными источниками поступления кодекса были коллекция Шодуаров, библиотека римо-католической семинарии или библиотека римо-католических бискупов, в 1920-е годы входившие в собрание Волынского государственного музея в Житомире, которое впоследствии было передано в Национальную библиотеку Украины имени В. И. Вернадского.

Ключевые слова: гомилетика, монастырь св. Эгидия в Нюрнберге, латинские рукописи, Средневековье, оформление переплетов.

*Стаття підготовлена 20 березня 2019 року;
подана до друку 10 квітня 2019 року.*

Євген Костянтинович Чернухін,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу фонду юдаїки Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-4906-0787
e-mail: eugenegeikle@gmail.com

ГРЕЦЬКИЙ ЄВХОЛОГІОН 1778 р. З КОЛЕКЦІЇ НАДАЗОВСЬКИХ РУКОПИСІВ В. І. ГРИГОРОВИЧА У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОЇ БІБЛІОТЕКИ РОСІЇ В МОСКВІ

Мета роботи полягає в залученні до наукового обігу маловідомого джерела з історії культури греків українського Надазов'я, що сприятиме вивченню особливостей релігійного життя грецької громади у XVIII–XIX ст. у Криму та Надазов'ї. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні комплексу історичних, мовознавчих та джерелознавчих методів, уживаних у палеографічних та кодикологічних студіях. **Наукова новизна** зумовлена залученням до історичних, зокрема релігієзнавчих, праць невідомих раніше матеріалів, які можуть сприяти розв'язанню питань реконструкції світогляду й повсякденного життя греків як у Криму, так і після їхнього переселення до Надазов'я. **Висновки.** Рукопис придбав В. І. Григорович 1874 р. під час науково-пошукової подорожі Надазов'ям у місцевого жителя. Уперше кодекс побіжно описав німецький орієнталіст Отто Блау. Нині кодекс зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки в Москві (колекція В. Григоровича, № 62). Евхологійон був створений 1778 р. – після виходу християн із Криму, але до заснування грецьких сіл і м. Маріуполя. Запропонований археографічний опис і зміст рукопису містять перелік богослужбових та інших текстів і молитов грецькою та урумською мовами. У складі рукопису також – місячний календар на 1779 р., Місяцеслов і низка неканонічних молитов та народних замовлянь проти хвороб. Значна частка текстів була скопійована з друкованих грецьких видань, інші корелюють з уже відомими нам текстами народних молитов і замовлянь, зокрема з молитвами св. Кипріяна і св. Георгія. Окремі замовляння збіркі спрямовані проти демонів або персоніфікованих хвороб, відомих грекам під назвами Аври, Матки, Гелу, Мігрени. Рукопис містить чимало поміток і записів тюркськими (урумськими) діалектами, що свідчить про їхню поширеність серед кримських і надазовських греків.

Ключові слова: Крим, кримські греки, надазовські греки, румеї, Евхологійони, уруми, грецькі рукописи, замовляння.

Актуальність теми дослідження зумовлена надзвичайно малою кількістю публікацій, дотичних до історії кримських і надазовських греків XVII–XIX ст., що породжує чимало довільних інтерпретацій їхнього походження, культурологічного спадку тощо, а відтак затьмарює бачення майбутніх перспектив розвитку сучасної грецької людності та її місця серед інших народів України. Між тим, біжучі роки позначені, зокрема, кількома своєрідними ювілеями, які відзначають

або ж святкують кримські і надазовські греки, зосереджені колись майже винятково в Маріупольській окрузі, а сьогодні розсіяні ледь не по всьому світу. Справді, влітку-восени 1778 р. дві доволі різні за мовними та культурними ознаками «грецькі» громади були переселені з Кримського ханату разом з іншими християнами до південних подніпрянських земель України на заміну зруйнованих козацьких паланок. Цей бік доволі політизованих справ переселення зазнав невдачі, позаяк новосельці відмовилися від співіснування й змішування з місцевим українським населенням і спромоглися одержати вільні землі в Надазов'ї. Поступове заселення нових земель розпочалося навесні 1779 р. із появою кількох перших поселень, а завершилося влітку 1780 р. заснуванням міста Маріуполя [1]. Отож відлік часу від тих пам'ятних подій ось уже понад 240 років створює приводи для різних ювілеїв, які вряди-годи відзначають нащадки обох колишніх кримських громад – грекомовних румеїв та тюркомовних урумів.

Аналіз досліджень і публікацій. Документальних свідчень «донадазовського» періоду історії кримських греків надзвичайно мало. Вже переважно в цьому столітті була видана низка рукописних пам'яток, які почасти розкривають особливості культури цього народу. Це, насамперед, грецький народний молитовник із села Велика Каракуба, який зберігала Рима Семенівна Харабадот (1927–2017) [2; 3], а також архів протоієрея Трифілія Карацоглу (1728 – початок XIX ст.) [4]. Водночас варто зазначити, що невизначена наразі кількість кримських або надазовських рукописів, можливо, не меншої історичної ваги, зберігається в різних архівах або бібліотеках, зокрема й у приватній власності. В цій статті зосередимося на огляді одного з найвідоміших в історіографії артефактів кримських греків – Евхологіона із зібрання професора В. І. Григоровича (1815–1876), що зберігається у відділі рукописів Державної бібліотеки Росії в Москві (колекція В. І. Григоровича, № 62) [5, с. 46].

Перша згадка про цей рукопис, доволі невиразна, з'явилася в «записках» самого В. І. Григоровича. Поміж іншого автор повідомляє про придбання грецьких рукописів у місцевого «чаклуна» [6]. Змістовніша публікація про рукопис з'явилася 1881 р. в німецькому часопису [7, S. 562–583]. Її автор – відомий орієнталіст і на той час німецький консул в Одесі Отто Блау (1828–1879) – придбав у В. І. Григоровича один із двох надазовських рукописів, про які той згадував, описуючи свою мандрівку надчорноморськими степами. Як відомо, сподівання В. Григоровича на відшукування в Північному Причорномор'ї і Надазов'ї залишків античної й візантійської писемної спадщини загалом виявилися марними. Маріупольські греки не дуже відрізнялися за рівнем свого культурного розвитку від інших, сучасних їм, народів, за сукупністю історичних обставин не зберегли вагової рукописної спадщини, а їхнє далеке минуле здавалося невідворотно забутим. Між тим, попри значні й різноманітні нашарування, духовне життя народу, релігійні звичаї та обрядність майже завжди містять чимало залишків світогляду попередніх епох. Саме такі релікти ментальності часто акумулюють і репродукують не тільки фольклорні, а й богослужбові твори.

Особливо цікавою з цього погляду може бути неканонічна складова богослужбової літератури, зокрема та, що пов'язана з колом народних вірувань у контексті повсякденної боротьби з різними побутовими негараздами й захворюваннями. Однак обсяги віднайдених на сьогодні першоджерел з історії греків Криму й Надазов'я, котрими можна скористатися для пошуку подібного матеріалу, порівняно невеликі. Наразі, окрім уже зазначеного молитовника з Великої Каракуби та документів з архіву Трифілія Карацоглу, маємо для розгляду лише Евхологійон із зібрання В. І. Григоровича.

Перший дослідник рукопису, О. Блау, зацікавився переважно його тюркськими текстами і видав надзвичайно актуальний для того часу історико-філологічний коментар щодо їхньої мови. У контексті нашого розгляду рукопису тут варто відзначити звернення О. Блау до молитви св. Кипріяна – одного з перших оригінальних текстів урумів, виданих у XIX ст. Сьогодні нам уже відомі декілька варіантів цієї молитви [8], а оприлюднені останнім часом матеріали дозволяють проводити порівняльні дослідження як у царині власне богослужбових текстів і народних замовлянь, так і в широкому спектрі питання про релігійні й народні традиції кримських і надазовських греків.

Мета дослідження полягає в презентації опису збірки текстів богослужбового, насамперед, змісту задля подальшого використання їх як джерела з історії культури й побуту грецьких громад Криму та Надазов'я.

Виклад основного матеріалу. Пропонований далі археографічний опис є дещо скороченим, з огляду на розмаїття дрібних молитов і виписів із богослужбових книжок, що їх умістив до рукопису невідомий нам укладач. Утім, в описі перелічено найголовніші структурні розділи збірки, наведено заголовки й початки текстів, відзначено мови та зміст окремих супутніх записів. Богослужбові тексти, по можливості, атрибутовані з посиланнями на класичні видання грецьких молитов і піснеспівів. Збережені в статті правописні особливості (тобто відхилення від класичної норми) оригіналу не коментуються.

Російська державна бібліотека, відділ рукописів, зібрання 87 (В. І. Григорович), № 62 (Москва, РФ).

136 арк. (I–V, 127 + літерні 17a, 17b, 70a, 70b). Папір жовтуватий: 200x160. Аркуші 17a, 17b, 70a, 70b були додані замість утрачених і незаповнені. Між сучасними арк. 103 й 104 вирізано один аркуш без утрати тексту. Аркуші I–V, 17a, 17b, 70a, 70b, 121–127 без водяних знаків. На аркушах 1–120 філіграні: герб Ярославської губернії (Клепиков, тип № 5: 1777, 1779–1784 pp.) [9; 10]. Чорнило чорне, заголовки та ініціали написано червоним чорнилом. 18–19 рядків тексту на сторінці. Доволі рясне оздоблення у вигляді кольорових заставок із плетінням або геометричними мотивами на арк. 1, 8, 17, 25, 26, 27 зв., 30, 36, 48, 76, 88, 99. На арк. 74 зв. міститься заставка у вигляді розеток, при цьому заголовки й текст очевидно були переписані з друкованого джерела. Первинна пагінація укладача збережена лише на початку рукопису в нижніх кутах арк. 1–8. Перше число «3»

(на арк. 1 зв.), числа 11–16 позначені як «101», «102» – «106». Реклами укладача в нижніх правих кутах кожної сторінки. Сторонні записи нечисленні. Власне вповні «сторонні» є лише один запис 1866 р. урумською мовою на верхньому березі арк. I: 1866 *σενετε γιαγισιν 22 σεντεν Φ γιπτηρητι χαπουνου πουνουν*. Решта записів була зроблена читачами, що переписували тексти з рукопису: на лівому березі арк. 21 записане перпендикулярно до основного тексту брунатним чорнилом і великими літерами «Трисвяте», пізніше частково відрізане під час опрацювання рукопису. Схожі записи знаходяться на арк. 22, а на арк. 87 зв. останні рядки попередньої молитви були недбало переписані в пізніший час.

Оправа розміром 205x165x30. Кришки оправи зроблені з картону в характерному для тієї доби «мармуровому» папері, корінець і кути з чорної шкіри. На корінці відтиснутий простий орнамент із геометричними й рослинними мотивами. На звороті верхньої кришки збереглися реєстраційні записи Бібліотеки: 1) олівцем: *греч. 31 | ф. 87 № 62 (инв. 819)*; синім чорнилом: *1877 г. | Изъ собр. В. И. Григоровича | вход. № 819*. Там само – круглий відбиток печатки Російської державної бібліотеки. У справі разом із рукописом зберігається доволі фаховий опис збірника, виконаний Олександром Петровичем Кажданом (1922–1997) у 1946 р.

Зміст рукопису.

Арк. 1–7 зв. Мале Повечір'я. Заг.: *Αρχή τοῦ μικροῦ | ἀποδείπνον. Ποιοῦντες στίχον, | λέγομεν δόξα σοι ὁ θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι*. Поч.: *Βασιλεὺ οὐράνιε, παρὰ κλητὲ...* [11, р. 597]

Арк. 8–12. Молитви св. Василя Великого проти злих духів. Заг.: *Εὐχαὶ, ἤτοι ἐξορκισμοὶ τοῦ μεγάλου Βασιλείου πρὸς | τοὺς πάσχοντας ὑπὸ δαιμόνων, καὶ πρὸς ἐκάστην ἀσθένειαν*. Поч.: *Ὁ θεὸς τῶν θεῶν, καὶ κύριος τῶν κυρίων, ὁ τῶν πυρίνων | ταγμάτων δημιουργὸς...* [11, р. 578–579]

Арк. 8 зв. Замовляння злого духа. Поч.: *Εξορκίζω σε τὸν ἀρχέκακον τῆς βλασφημίας...* [11, р. 579–580]

Арк. 11. Молитва. Поч.: *Ὁ θεὸς τῶν οὐρανῶν, ὁ θεὸς τῶν φῶτων...* [11, р. 580–581]

Арк. 12 зв. Молитва св. Іоанна Золотоуста. Заг.: *Εὐχὴ τοῦ | Χρυσοστόμου, εἰς τὰ αὐτὰ*. Поч.: *Ὁ θεὸς ὁ αἰώνιος, ὁ λυτρωσάμενος το γένος τῶν ἀνθρώπων...* [11, р. 581–582]

Арк. 12 зв. Інша молитва св. Іоанна Золотоуста. Заг.: *Εὐχὴ ἑτέρα, τοῦ αὐτοῦ*. Поч.: *Ὁ πασαν ἀκαθάρτοις πνεύμασιν επιτιμήσας...* [11, р. 582]

Арк. 13. Інша молитва св. Іоанна Золотоуста. Заг.: *Εὐχὴ ἑτέρα, τοῦ αὐτοῦ*. Поч.: *Ἐπικαλούμεθὰ σε δέσποτα θεὲ παντοκράτορ...* [11, р. 582]

Арк. 13–16 зв. Інша молитва св. Іоанна Золотоуста. Заг.: *Εὐχὴ ἑτέρα, τοῦ αὐτοῦ*. Поч.: *Τὴν θεία τε, καὶ ἀγίαν καὶ μεγάλην, καὶ φρικτὴν...* [11, р. 582–584]

Арк. 16 зв. Молитва на всяку неміч. Заг.: *Εὐχὴ | ἐπὶ πᾶσαν ἀρρώστIAN*. Поч.: *Δέσποτα παντοκράτορ, καὶ ἱατρὲ ψυχῶν καὶ σω | μάτων, ὁ ταπεινῶν καὶ ἀνυψῶν...* [11, р. 549]

Арк. 17. Молитва Семи отроків. Заг.: *Εὐχή τῶν ἀγίων ἑπτὰ παίδων εἰς ἀσθενῆ, καὶ μὴ ἰ ὑπνοῦντα.* Поч.: *Ὁ θεὸς ὁ μέγας καὶ αἰνετὸς, καὶ ἀκατάληπτος, καὶ ἰ ἀνεκδιήγητος, ὁ πλάσας τὸν ἄνθρωπον...* Кін.: *... εἰς δόξαν τῆς σῆς αγαθοτητος, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀγίους...* [11, p. 559–560]

Арк. 18–24 зв. Одинадцять ранкових євангелій. Без початку. Заг.: *Ἐνδεκα εωθινά ευαγγέλια.*

Арк. 25–25 зв. Молитва для німецького. Заг.: *Εὐχή εἰς ψυχοράγοῦντα.* Поч.: *Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ τῆ ἀρρήτω σου σοφία, δημιουργή ἰ σας τὸν ἄνθρωπον...* [11, p. 587–588]

Арк. 26. Інша молитва. Заг.: *Εὐχή ἑτέρα εἰς ψυχὴν κρινομένην.* Поч.: *Δέσποτα κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἰ πάντας ἀνθρώπους θέλων σωθῆναι, καὶ εἰς ἐπί ἰ γνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν...* [11, p. 587]

Арк. 26 зв.–27. Від Іоанна Свята Євангелія. Заг.: *Το κατὰ Ἰωάννην ἅγιον Ευαγγέλιο (1–17).* Поч.: *Ἐν ἀρχῇ...* Кін.: *... η χάρις καὶ ἡ ἀλήθεια διὰ ἰ ἰησοῦ χριστοῦ ἐγένετο.*

Арк. 27–29. Вибрані стихирини. Починається нотаткою урумською мовою: *Πουρνοντάν χάνγγελος, μανλαρινά γιαζ ποῦ γιαζηγή.* Далі текст стихирини грецькою: *Σταυρωθέντος σου χριστέ, ἀνηρέθη ἡ τυρανίς...* *εξηγόρασας ἡμᾶς ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου...* [12, III, p. 529]

Арк. 27 зв. Стихира другого гласу. Поч.: *ἦχος πλ. β'. Ὅλην ἀποθέμενοι...* [12, III, p. 82] | *βουλὴν προαιώνιον, ἀποκαλύπτων σοι κόρη...* [12, I, p. 236] *Φαίνη μοι ὡς ἄνθρωπος...* [12, V, p. 3] *Θεὸς οὔπου βούλεται...* [12, II, p. 126]

Арк. 29. Богородична стихири. Заг.: *Θεοτόκιον.* Поч.: *Μὴ καταπιστεύσης με... ποιήσον* [12, II, p. 419]

Арк. 30–35 зв. Молитви з відправи до Пресвятої Богородиці на Благовіщення (24 кафізми). Заг. урумською мовою: *ΚΔ' ἰ χαμελερὶ σουλтанμεβлетουλ ἰ λάχ πικίρ παμαγίανμην ἰ Σελαμ χαμασί.* Поч.: *Ἄγγελος πρωτοστάτης...* [12, I, p. 18]

Арк. 36–38. Народні замовляння й молитва св. Григорія Чудотворця проти Аври. Заг.: *Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος καὶ λόγος ἦν προς ἰ τὸν θεὸν ... Αναστήτω ὁ θεὸς καὶ διασκορπισθητωσαν ... Ἀπορκισμὸς του ἐν ἀγίης π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Γριγορίου τοῦ θαν ἰ ματουργου κατα τὴν αὐρ(αν) του χαλεποῦ ἰ δ(αί)μ(ονος).* Поч.: *Ἐν ονοματι τοῦ π(ατ)ρ(ὸ)ς καὶ τοῦ ἰουῦ καὶ τοῦ ἀγ(ου) πν(εύ)ματος ἰ ἐπίκαλούμεν θ(εὸ)ν π(ατέ)ρα παντοκράτορα τὸν κύ(ριον) ἰ ἡμῶν ἰ(ησοῦ)ν Χ(ριστὸ)ν τὸν φοβερὸν καὶ ἀσασειτον...* Арк. 36 зв. ... *ἄβρα κόθρυξ, ἄβρα εξ(ας) ἐπλέων, ἄβρα ἰ ἰ πὸ λίθου σόπρου...* (пор. [13, с. 118; 3, № 1])

Арк. 38 зв. Молитва на відпущення епітимій. Заголовок із допискою урумською мовою: *Εὐχή ἐπὶ τῶν εκ ἐπιτιμίων λυομένων ἰ γενιγκιοβ παγλανσα οχον τζεζληήρ.* Поч.: *Εὔσπλαχνε κύριε, ἀγαθε, καὶ φιλάνθρωπε, ὁ δι ἰ αὐτὸν σους ἰκτιρμούς...* [11, p. 531]

Арк. 38 зв. Молитва для тих, які жертвують перші овочі. Заголовок із допискою урумською мовою: *Εὐχή ἐπὶ τῶν προσφερόντων ἀπαρχὰς ὀπώρας ἰ φενὰ σατην εὐχησή.* Поч.: *Δέσποτα...* [11, p. 522]

Арк. 39. Молитва на початок навчання. Заг.: *Εὐχή ὅταν ἀπέρχεται παιδίον μανθάνειν τὰ ἰε | ρα γράμματα*. Поч.: *Ὁ θεὸς, ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ τῆ σῆ...* [11, p. 572]

Арк. 39 зв.–40. Молитви на різні потреби. Заг.: *Εὐχή ἐπὶ ἀλωνος, ἀρμαν εὐκισή*. Поч.: *Κύριε ο θεὸς ἡμῶν ἡ πηγὴ τῶν ἀγαθῶν...* [11, p. 523], далі: *Εὐχή ἐπὶ θεμελίου οἴκου*. Поч.: *Ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωρ ...*[11, p. 483]

Арк. 40–40 зв. Молитва для тих, що з'їли осквернену їжу. Заг.: *Εὐχή ἐπὶ τῶν μαροφαγησάντων*. Поч.: *Δέσποτα κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν υψήλοϊς...* [11, p. 534]

Арк. 40 зв. Молитва на благословення рибацьких сітей. Заг.: *Εὐχή εἰς τὸ εὐλόγησαι δίκτυα*. *ἄβ εὐκισοί*. Поч.: *Κ(ύρι)ε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ ἐκ πέντε ἄρτων...* [11, p. 557–558]

Арк. 41–41 зв. Молитва на благословення вина. Заг.: *Εὐχή ἐπὶ εὐλόγησον οἶνον*. Поч.: *Κ(ύρι)ε ὁ θεὸς ἡμῶν ἀγαθὲ καὶ φιλάνθρωπε...* [11, p. 553]

Арк. 41 зв.–42. Молитва на благословення м'ясної їжі. Заг.: *Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι ἐδέσματα κρέων τῆ ἀγία καὶ | μεγάλη κυριακὴ του πάσχα*. Поч.: *Ἐπίσκεψαι κύριε Ι(ησοῦ) Χ(ριστὲ)...* [11, p. 566]

Арк. 42. Молитва на благословення сиру та яець. Заг.: *Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι τυρὸν καὶ ὠά*. Поч.: *Δέσποτα κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ κτίστης...* [11, p. 568]

Арк. 42. Молитва на благословення олив та інші подібні молитви. Заг.: *Εὐχή ἐπὶ ἔλατος*. Поч.: *Ὁ θεὸς ὁ ... ἡμῶν ὁ παραγενόμενος...* [11, p. 561]

Арк. 45–47 зв. Молитва для породіль. Заг.: *Εὐχή εἰς γυναικα λαιχω | τῆ πρώτη ημέρα τῆς γενήσεως τοῦ παιδιοῦ αὐτῆς*. Поч.: *Δέσποτα κύριε παντοκράτη, ὁ ἰώμενος πάσα νόσον...* [11, p. 261]

Арк. 48–62. Молитовні пісні над померлими. Заг.: *Νεκρώσιμα ψαλλόμενα εἰς τοὺς κοιμηθέντας ἤχος πλ. α'*. Поч.: *Ἀνάπανσον ὁ θεὸς μετὰ δικαίων...* (на арк. 58 відправа над коливом, заг.: *Ἀκολουθεία ἐπὶ κόλυβα...*)

Арк. 62 зв. – 68. Відправа над померлою дитиною. Заг.: *Ἀκολουθεία εἰς τελευτήν νηπίου μετὰ τῶ ἐνεχθῆναι | το τῶ νηπίου λείψανον ἐν τῆ ἐκκλησία*.

Арк. 68 зв. Молитва на зупинення крові. Заг.: *Εὐχή εἰς τὸ στῆσαι αἷμα*. Поч.: *Ὁ θεὸς ὁ στῆσας ἀμοραίου ποταμοῦ τὰ ρεύματα...*

Арк. 68 зв.–69. Молитва на сон. Заг.: *Εὐχή τοῦ ἤπνου*. Поч.: *Ὁ θεὸς ὁ ἅγιος ὁ τῶν ἀδάμ ὠκυμίσας ἐν τῶ παρα | δῆσω ... χειλέων... τὰ ἔξακου | στα εἰσιν ταυτα· διανός, μαξιμιανός, διονίσιος | μαρτήνος, ὀνηάβληχος, ἀντωνιος, καὶ κονσταν | τήνος...* (пор. [3, с. 182–183, № 2])

Арк. 69–69 зв. Молитва на головний біль. Заг.: *Καιφαλοπόνος*. Іншою рукою урумською мовою дописано: *Παιш αγρισινα τίш αγρισινα* [на головний біль, зубний біль]. Поч.: *Ἀνεμογούλα (καίφα) κεντῆμαγούλα, κ(αι)φαλοπόνος | δο-ντοπονος... καθάρισωμε | το ἡμισίκρανων, ἀπὸ τῶν δούλον του θεου (τουδ) ὅς ἐκί | νη ἔμονεφά ὁ κ(αι)φαλόπονος καὶ τὸ ρευματικὸν ποκόμω νο | το κρανώ το ὦξιος καὶ το γεράνιος, ὄφιων σирμενὸν καὶ ὅς βρη | κάζων καὶ ὑπήντισεν · ἄνω δεσπότης χριστός καὶ τὸ ἅγιον πν(εῦ)μα...* (пор. [3, с. 196–199, № 19, 21])

Арк. 69 зв. Записано іншою рукою замовляння проти Матки: *Πουκλασιν. ΙΣ ΧΣ μηχαήλ καὶ γαβριῦλ οὐ ραφαῦλ μ(ων)κά καὶ ραφαῖλ | ἀστέρας μελανός*.

ὁ τὸν μήλακα εἰ τὸ ἄλο κατὸ εἰς τὸ πε | ριγηῶλη στεκόν γηῶματα· τὸ ἕνα μέλη
τὸ ἄλο γάλα, τὸ ἄ | στύρ ἐπάνο πανσῶν τῶν ἀστέρα τοῦ δούλου τοῦ θ(εο)ῦ
(οδινα)σι ΧΣ ἀετός ἐπέρασεν ἀπάνο εἰς τὰ ἐπουράνια αἰς | κιψε να πίνη μή δε
τὸ μέλη ἐπινε μί δε τὸ γάλα ἐπι | νε μόνων τῶν ἀστέρα ἔπινε τοῦ δούλου τοῦ
θ(εο)ῦ (οδινα) (пор. [3, с. 192–193, № 14])

Арк. 69 зв. Заголовоч-помітка іншою рукою урумською мовою: *σιτμα-
για*. Поч.: *Δέσποτα | παντοκράτορ ἱατρέ ψυχόν καὶ σωμάτων ... ἀπόστησων
ἀπαντοῦ πάσαν...* [11, р. 549] (через утрату аркушів молитва продовжується на
арк. 70, доданому пізніше, але записана вона вже іншою рукою, надалі йдуть
літерні арк. 70а–70б без тексту).

Арк. 71–72а. Молитва до жінки-породіллі після сорока діб. Заг.: *Εὐχή εἰς γυ-
ναῖκα λεχῶ, μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας*. Поч.: *Τῇ δὲ τεσσαρακοστῇ ἡμέρα...*
[11, р. 267]

Арк. 72а–73 зв. Молитва до жінки, що мала викидень. Заг.: *Εὐχή εἰς γυναῖκα,
ὅταν ἀποβάληται*. | *Ποιεῖ ὁ ἱερεὺς εὐλογητὸν ...* Поч.: *Δέσποτα κύριε ὁ θ(εὸς)
ἡμῶν ὁ τεχθεὶς ἐκ τῆς ἀγίας | θεοτόκον...* [11, р. 271]

Арк. 74 зв. Молитва на миропомазання дитини. Заг.: *Εὐχή εἰς τὸ κατα-
σφραγίσαι παιδίον*. Поч.: *Ἰστεον δὲ ὅτι τῇ ὀγδόῃ ἡμέρα...* [11, р. 264]

Арк. 74 зв. Молитва для тих, на кого накладено епітимію. Заг.: *Εὐχή ἐπὶ τῶν
ἐν ἐπιτιμίοις ὄντων* | *καὶ ἑαυτοὺς ὀρκω δεσμοῦντων*. Поч.: *Δέσποτα κ(ύρι)ε ὁ
θ(εὸς) ἡμῶν | ὁμογενῆς υἱὸς καὶ λόγος...* [11, р. 528]

Арк. 75 зв. Молитва до «засудженої душі». Заг.: *ΕΥΧΗ ΕΙΣ ΨΥΧΗΝ ΚΡΙ-
ΝΟΜΕΝΗΝ*. Поч.: *Δέσποτα κ(ύρι)ε ὁ θ(εὸς) ἡμῶν ὁ παντοκράτορ ὁ πάντας |
ἀνθρώπους...* [11, р. 587]

Арк. 76. Глави стосовно тих, хто одружується вдруге. Заг.: *Κεφάλαια περὶ
διγάμου*, | *κεφάλαιον νικηφόρου πατριάρχη Κωνσταντίνου πόλεως* | *τοῦ ὁμο-
λογητοῦ* | *Ὁ δίγαμος οὐ στεφανοῦται...* [11, р. 327–331]

Арк. 83 зв.–85. Молитва св. Георгія від злих духів. Урумською мовою. Заг.:
*Προσευχεῖ καὶ φοιλακτήριον τοῦ κυρίου, καὶ σωτήρος ἡμῶν ἰ | ησοῦ χριστοῦ·
καὶ τοῦ ἀγίου μεγαλομάρτιρος γεωργίου πρὸς σην | ἀντημα πονηρῶν, καὶ
πρὸς μαγίαν εἰς παν ἔργον ἀγαθῶν ὅλ | ἀγαθῇ*. Поч.: *Κύριε ἸΣ ΧΕ | Ἀλλάχλα-
ρην ἀλλα ἡπήζήμ, βὲ κοκλερῇ βὲ γερλερῇ, βὲ | τενηζλερῇ ...* (пор. [3, с. 216–219,
№ 35; 8, с. 294–307])

Арк. 85 зв.–87 зв. Молитва св. Кипріяна. Урумською мовою. Заг.: *Κυπρια-
νος*. Поч.: *Τζούμλε тουνγιαγή понгирән ἐφέντημ. ἀλλαһм тζού | ле тουνγιαгі
тутән· βὲ κοζετέν ἀζήζσηн...* Кін.: *... βέρεσιν ποῦ ἀстанήн σα | γληγηн ἀμήн*
[7, 567–569], пор. [3, с. 218–222, № 36; 8, с. 307–319]

Арк. 88–99. Стихири вересня. Заг.: *Μὴν σεπτέμβριος* | *Στιχηρὰ προσόμοια,
ἦχος δ*. | *ὡς γενναῖον ἐν μάρτυσι...* [12, V, р. 158–160]. Поч.: *Α' συμεων ἀνν-
μνεῖσθωμοι, οὔπερ στύλος τὸ γνώρισμα* [12, III, р. 567]· *αργία*.

Арк. 99–105 зв. Церковний календар на 1779 р. Заг.: 1779· *αψοθ' 7287 ζσπζ'
ἰνδικτιῶν ιβ' | ἡλίου κύκλοι ζ'· σελήνης κύκλοι, ι'· θεμέλιον σελήνης, κγ'·* | *Η
παραμονή τῶν χριστοῦ γεννων, ἡμέρ β'. κρεοφαγία...*

Арк. 105 зв. «Селінодромій» («Μісяцешлях», тобто місячний календар). Заг.: *Σεληνοδρομίον | παντοτινον | ἰωμᾶ γαλληγᾶ τοῦ Κρητὸς*. Поч.: *Ἐὰν θέλης νὰ εὕρης τὴν ἡμέραν τοῦ μηνός...*

Арк. 106. Календарна таблиця. Заг.: *Πίνακας*.

Арк. 106 зв.–107 зв. Місяцеслов. Заг.: *Μηνολόγιο. Σεπτεμβριος 30 ...* [7, с. 564–566]

Арк. 107 зв.–108 зв. Нотатки урумською мовою щодо церковного календаря. Заг.: *ΧΕΠΑΡ. | Τζοῦμλεγιλῆν γκιουνлерῆ ἴτζηнкί πορτζлоῦτιр хέρ χρι | στιὰν πεχρίџт ουтσοῦν, γιὰχοτ γεσην. | Μπήџ ἀνατόλ ἐκκλήσεσунηη χριστιανлерῆ, εσκή | ταλημ οὐџρέ ἀτετιμηџ βάρτιр, мπιτοῦн γηητᾶ τόрт | керџт. ὀроῦтџ ἐγλεμεγџ кῦрк γкиοῦн χρισтὸς νтоγтougоунтᾶ, мπεγιοῦк πεχρισтџ, ἀџџ ἀπόστολοςларηη, βџ ἀγῡουσтос ζοун | ὄн πεсунтџ παναγίανηη· βџ κῆηε таχῖ пηтоῦн γιηηη χέρ тџарсаμ | пᾶ тџоумаасунῆ... [7, с. 566–567]*

Арк. 109–112. Покажчик псалмів, які треба промовляти проти хвороб. Урумською мовою. Заг.: *Ενδεικτῆριο ψαλμών*. Поч.: *1 ψαλμογοῦ ὄχοῦ τηρџκτικτικτᾶ | 2 ψαλμός ὄχοῦ παтησαχлᾶр хаτηлᾶр ὀкουνтџ табатᾶн каірῆ тонџр...* (пор. [3, с. 254–257, № 50–58])

Арк. 112–112 зв. Псалом 56. Заг.: *Ψαλμός τὸ даδιδ 56*. Поч.: *Ἐλέησόν με ὁ θεός...*

Арк. 112 зв.–115 зв. Псалом 77. Заг.: *Συνέσεωс τῶ ἀσαφ. 77*. Поч.: *Προσџχεтџε λαὸс μου τῶ νόμω μου, κλίναтџε τὸ οὔс ἡμῶн...*

Арк. 115 зв.–116. Псалом 87. Заг.: *Ψαλμός пџ· 87*. Поч.: *Κύριε ὁ θεός тῆс σωτηρίας μου...*

Арк. 116 зв.–117 зв. Псалом 39. Заг.: *Ψαλμός лθ· 39*. Поч.: *Υπομένων, ὑπέμεινα τὸн κύριον...*

Арк. 117 зв.–118. Псалом 40. Заг.: *Ψαλμός 40*. Поч.: *Μακάριος ὁ сунιῶн ἐπῖ πτωχόν...*

Арк. 118 зв.–120. Замовляння проти Мігрени, до якого залучено уривок із замовляння проти Гелу. Заг.: *Αποркисμός τοῦ καιφαλοπό τοῦ μήκранου*. Поч.: *Εῖс τὸ ὤμα του παтрὸс καῖ τοῦ ἰοῦ καῖ τοῦ ἀγῖου пν(εῦματο)с περιπάτισε | ὠ κ(ύριο)с ἡμῶн (ηсοῦ)с χ(ρισтὸ)с του ἰοрдάνου. мίкранων пᾶн пн(εῦμ)α καῖ та | μαγικά ἔργα та καῖ тоῦс пониροῦс офθαλμοῦс ζιλίαν фθόνон και т(ὰс) | γνόсσοфа ... αγέραс πομού ... ἦтџе ξένос ... ἰ епᾶγидос ... ἰ ασтронῆμн ... ἠ ен пилίου птнκὸс ... ἱ λόγон πόρου ... καῖ τῶн | ἐπιστρέψαтон... Арк. 119. ... ὁ αριθμὸн пли ἀστρὸн καῖ пᾶснн ἀνтῖс, ὀνώματα | καλὸн τὸн ἀνέμον, τὸн ἄριτων ὁ λινон трџми οὔ(ра)нὸс, ἰ γῖ καῖ θάλα | са ... ἦ ен мῖло κόпи, ἠ στραγόλης ... ἰ ен ζинῖ мῖἔлис, ἠ | στεὸн, ἰ дῖтџеос, ὠ ἱμέρινос, νοтритџџос ὁ тетар | тџџос, ὁ ριματισμός ... ἄγιос сισῆниос, каῖ синηᾶнὸс, каῖ сидиρός каῖ ἐβасᾶнισан | ἀνтῆη λέγονтᾶс ἀποдὸс ἡμῆη тᾶс ἐптᾶ νῖπια тῆс ἀδџλφοῖс ἡмон | тῖс μεлетηηῆс (далі з великої червоної літери) *Ακάθαρτος γιλοῦ ми με βασανῖџεтџε...* (пор. [3, с. 203–207, № 28, 29])*

Арк. 120–120 зв. Псалом 26. Заг.: *κς΄ ψαλμός τοῦ даβιδ про τοῦ χρισθῆηηαι 26*. Поч.: *κύριος φωτισ μου ...*

Укладачем розглянутого молитовника, вочевидь, був священнослужитель, можливо, навіть протоієрей, настоятель однієї з багатьох кримських церков. Тобто один із кількох десятків священників, що вийшли з Криму влітку-восени 1778 р. Навряд чи це робота звичайного писаря, оскільки кримська єпархія була надто бідною, щоб утримувати штатних переписувачів рукописів.

Важко встановити конкретну дату укладання рукопису. За «природою речей» вірогідніше, що календар на 1779 рік, який міститься на арк. 99–105 зв. кодексу, складався в другій половині 1778 року, а отже – вже після виходу християн з Криму, під час тимчасового облаштування на новому місці.

Помилки в текстах молитовника загалом нечисленні й свідчать про стійкі навички укладача читати й переписувати богослужбові тексти грецькою мовою. Водночас, коли йдеться про неканонічні молитви й тексти «не книжкового» походження, кількість відхилень від правопису стрімко зростає, що змушує нас припустити нездатність переписувача до власноручного виправлення текстів. Іншими словами, він копіював тексти «як є», не ризикуючи щось змінювати, та й навряд чи він усвідомлював граматичні правила.

Природно, що укладач рукопису мав би бути уродженцем Криму, але чи народився він у румейській священницькій родині, чи в урумській, судити важко. Натомість, служив він вочевидь у двомовному середовищі, позаяк, укладаючи цей збірник молитов, дбав і про тюркомовних парафіян-урумів. Хоча декілька тюркських назв і довідкових текстів були однаково зрозумілими для обох груп християн. Якихось значних, перекладених із грецької мови богослужбових текстів, поза молитвою св. Кипріяна і «календарними» нотатками, в рукопису нема. Отже, можна припустити, що ця молитва, а також цитати із псалмів урумською мовою, швидше за все, були відомі користувачам лише в цих тюркських варіантах.

Спосіб укладання списку молитовника міг бути як повним копіюванням іншого рукопису, так і вибіркоvim переписуванням текстів із різних джерел. Цей останній спосіб найімовірніший, оскільки маємо церковний календар на наступний рік, укладений десь окремо, а потому вже переписаний до збірника. До того ж, склад молитовника надто «індивідуалізований», оскільки містить багато виписок із текстів відправ, а не повні відправи, як це бачимо в канонічних друкованих Євхологіонах, призначених для широкого загалу користувачів. Також очевидно, що принаймні більша частина збірки була переписана з друкованого видання, при цьому була скопійована заставка на одній зі сторінок книжки. У структурі молитовника можна вгледіти залишки традиційного поділу на храмові відправи, апотропічні молитви, молитви проти хвороб і «на всяку потребу». Це очевидний вплив і традиції, і джерел, котрими користувався укладач, насамперед – якогось друкованого видання грецького Євхологіона. Проте всі ці частини в рукопису не повні, подекуди зустрічаються інші молитви, зокрема замовляння, що аж ніяк не могли бути присутніми в друкованих виданнях, часом відправи «перериваються», окремі молитовні теми то з'являються, то знову раптово зникають. Швидше за все, укладач неодноразово переривав роботу, дописуючи кожного разу щось

конче потрібне, але не завжди «в тему». В такий спосіб укладач поступово вичерпав усі свої джерела або ж задовольнив свої потреби в «підказках» і текстах і перейшов до «календарної» частини рукопису. Але вона виявилася не такою вже й великою, в рукопису залишилося ще досить аркушів, і тоді він взявся за покажчик псалмів для лікування хворих, потім і за самі псалми, відповідно до їхнього значення або поширеності у священнодійстві чи лікуванні. Тут, поміж іншого, є й замовляння проти Мігрени з уривком тексту проти демона Гелу. Наостанок був дописаний ще псалом 26, і на тому рукопис був завершений.

Можна також припустити, що рукопис міг бути «родинним» варіантом Молитвослова, який переписували в межах однієї парафії впродовж кількох десятиків років, зі зміною календарної частини. Втім проти цього свідчить доволі хаотичний набір виписів із різних відправ. Навряд чи різні особи знали напам'ять одні й ті самі молитви і водночас не знали саме тих, що знаходяться в рукопису. Проте так само неймовірно, щоб ідентичні рукописи такого почасті випадкового складу переписували по всіх кримських парафіях або готували централізовано за благословенням митрополита. До речі, питання канонічності й легітимності змісту окремих текстів, котрі нас так цікавлять з огляду на історію релігії та народних вірувань, напевне, не дуже турбувало парафіяльне духовенство, яке цілком поділяло наївні вірування своєї пастви. Швидше за все, освячені традицією замовляння сприймалися так само природно, як і канонічні молитви й звернення до «офіційних» християнських заступників.

Наукова новизна дослідження полягає у відсутності попередніх оприлюднених описів рукопису, які могли б слугувати для аналізу його змісту з перспективою використання результатів для реконструкції історії грецьких громад Криму і Надазов'я.

Висновки. Розглянутий рукопис, укладений 1778 р., є важливою пам'яткою культури грецьких громад, що вийшли з Криму того ж року й оселилися в українському Надазов'ї. Більшість текстів засвідчує приналежність кримських греків до загальногрецької православної церковної традиції, що зберігалася впродовж багатьох століть і підтримується ними й дотепер у Надазов'ї. Окрему частину збірника становлять тексти народних замовлянь, також поширених серед грецького світу, але вони перебувають поза колом офіційного церковного дискурсу. З мовознавчого погляду, збірник є ще одним доказом поширення двомовності серед греків Криму, принаймні на період укладання текстів Евхологіона, а також свідченням існування церковно-релігійних текстів, перекладених із грецької мови на локальні тюркські ідіоми.

Подальше й глибше дослідження цієї надзвичайно цікавої пам'ятки писемної культури кримських і надазовських греків, як і публікація окремих текстів, поза всяким сумнівом, можуть бути корисними для реконструкції їхньої давньої культури.

Список використаних джерел

1. Калоеров С. А. О переселении греков в Приазовье и основании греческих населенных пунктов / *Материалы по истории и культуре греков Украины* / сост. С. А. Калоеров, Г. Н. Чердакли. Вып. 1. Донецк, 1998. С. 5–53.
2. Греческие молитвы, заклинания и заговоры из Большой Каракубы / вступительная статья, перевод, историко-филологические комментарии и подготовка текста Евгения Чернухина. Донецк: Норд-Пресс, 2005. 167 с.
3. Греческий народный молитвослов из Северного Причерноморья / редакция, подготовка греческого текста, переводы, комментарии и вступительная статья Евгения Чернухина. Донецк: Изд-во «Ноулидж», 2012. 288 с.; іл.
4. Чернухін Є. Архів протоієрея Трифілія Карацоглу : першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я XVIII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ: НБУВ, 2016. 320 с., іл.
5. Викторов В. Собрание рукописей В. И. Григоровича. Москва, 1879. 60, IV с.
6. Григорович В. И. Записки антиквара о поездке его на Калку и Калмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра, Днестра и Турунгана. Одесса, 1874. 48 с.
7. Blau O. Griechische-türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften // *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. Bd. 28. 1874. S. 562–583.
8. Чернухин Е. Тюркские переводы греческих богослужебных текстов: запретительные молитвы св. Георгия и св. Киприана // *КАЛОΦΩΝΙΑ: науковий зб. з історії церковної монодії та гимнографії*. Число 5. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. С. 294–326.
9. Клепиков С. А. Филигрانی и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века. Москва, 1959. 306 с.
10. Клепиков С. А. Филигрانی на бумаге русского производства XVIII – начала XX века. Москва, 1978. 238 с.
11. *Εὐχολόγιον ... sive Rituale Graecorum Completens Ritus et Ordines... / Operâ R. P. Iacobi Goar... Lutetiae Parisiorum, 1647. [24], 949 p.*
12. Follieri H. *Initia hymnorum ecclesiae Graecae*. Città del Vaticano: In Bibliotheca Vaticana, 1960-1966. Vol. 1–5 [Studdi e testi; 211–215bis].
13. Дмитриевский А. А. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Киев, 1895–1917. Т. 2: *Εὐχολόγια*. Киев, 1901. 1058, XXVII с.

References

1. Kaloierov, S. A. (1998). O pereselenii grekov v Priazovie i osnovanii grecheskikh naselennykh punktov [On the migration of the Greeks to Azov sea region and foundation of the Greek settlements]. In *Materialy po istorii i kulture grekov Ukrainy* [The studies of the history and culture the Greeks in Ukraine]. S. A. Kaloierov, G. N. Cherdakli (Comps.). Vol. 1, pp. 5–53. Donetsk. [In Russian].
2. *Grecheskie molitvy, zaklinania i zagovory iz Bolshoi Karakuby* [Greek prayers, incantations and charms from Great Karakuba]. 2005. Ye. Chernukhin (Comp.). Donetsk: Nord-Press. [In Russian].

3. *Grecheskii narodnyi molitvoslov iz Severnogo Prichernomoria* [Greek folk Euchologion from the Northern Coasts of the Black sea]. (2012). Ye. Chernukhin (Comp.). Donetsk: Izd-vo «Noulidzh». [In Russian].

4. Chernukhin, Ye. (2016). *Arhiv protoiieria Tryfilia Karatsoglu : pershodzherela z istorii hrekiv Krymu ta Nadazovia 18 st. u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [The Archives of archpriest Trifillius Karatsoglu : sources on the history of the Greeks of the Crimea and Azov sea region in the 18th c. in the fonds of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. Kyiv: Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. [In Ukrainian].

5. Viktorov, V. (1879). *Sobranie rukopisei V. I. Grigorovicha* [V. I. Grigorovich collection of manuscripts]. Moscow. [In Russian].

6. Grigorovich, V. I. (1874). *Zapiski antikvara o poezdke iego na Kalku i Kalmius, v Korsunskuiu zemliu i na yuzhnye poberezhia Dnepra, Dnestra i Turungana* [Notes of an antiquar about his travel to Kalka and Kalmius, Korsun lands and to the south banks of the Dnipro, Dniester and Turungan rivers]. Odessa. [In Russian].

7. Blau, O. (1874). Griechische-türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften. In *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. Vol. 28, pp. 562–583. Berlin. [In German].

8. Chernukhin Ye. (2010). Tiurkskie perevody grecheskih bogoslužhebnykh tekstov: zapretitelnye molitvy sv. Georgia i sv. Kipriana [Turkish translations of the liturgical texts: prohibiting prayers of saint George and saint Cyprian]. In *ΚΑΛΟΦΩΝΙΑ Naukovyi zbirnyk z istorii tserkovnoyi monodii ta hymnografii* [ΚΑΛΟΦΩΝΙΑ. The Scientific Digest on History of Church Monody and Hymnography]. Is. 5, pp. 294–326. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. [In Russian].

9. Klepikov, S. A. (1959). *Filigrani i shtempeli na bumage russkogo i inostrannogo proizvodstva 17–20 veka* [Filigraines and stamps on the paper of Russian and foreign papermills in the 17th – 20th centuries]. Moscow. [In Russian].

10. Klepikov, S. A. (1978). *Filigrani na bumage russkogo proizvodstva 18 – nachala 20 veka* [Filigraines on the paper of Russian papermills in the 18th – the beginning of the 20th centuries]. Moscow. [In Russian].

11. Ἐὐχολόγια ... sive Rituale Graecorum Completens Ritus et Ordines... (1647). I. Goar (Comp.). Paris. [In Greek, Latin].

12. Follieri, H. (1960–1966). *Initia hymnorum ecclesiae Graecae. Vol. 1–5* [Studdi e testi; 211–215 bis]. Vatican. [In Greek, Latin].

13. Dmitrievskiy, A. A. (1901). *Opisanie liturgicheskikh rukopisei, khраниashchikhsia v bibliotekakh pravoslavnogo Vostoka* [Description of the Greek manuscripts in the libraries of Orthodox East]. Vol. 2: Ἐὐχολόγια . Kyiv. [In Greek, Russian].

Yevhen Kostiantynovych Chernukhin,

Candidate of Philological Sciences,

Senior Researcher of Judaica Fonds Department, Institute of Manuscript

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-4906-0787

e-mail: eugenegeikle@gmail.com

Greek Euchologion of 1778 from the V. I. Hrygorovich collection of Azov Greeks manuscripts in the Russian State Library

The aim of publication is to introduce to researchers one of the almost unknown sources on the history and culture of the Greeks (Rumeis and Urums), settled in Ukrainian Azov sea region, and to promote studies of the religious side of life of the Crimean/Azov Greek communities in the 18th–19th cc. **Methodology** is based on a wide complex of historical, linguistic and source studies methods used in palaeography and codicology. **Scientific novelty** is determined by introduction to historical and religious studies of the new source, which should be of great help in the way of reconstruction of mentality and everyday life of the Greeks in Crimea and later on, after their resettlement, in the Azov sea region. **Conclusions.** The Euchologion was bought by Professor V. I. Hryhorovych in 1874 during his research expedition from the local dweller. Later the manuscript was studied by German orientalist Otto Blau. Now the manuscript is kept in the Manuscripts department of the State Library of Russia in Moscow (V. I. Hryhorovych collection, No 62). The manuscript was compiled in the late 1778, that is after the exit of Christians from Crimea, but before the final foundation of Greek settlements and the city of Mariupol in the North Azov sea region. The present description of the manuscript includes the list of Church services and gospels in Greek and Turkish dialects. Among the other texts: the Lunar calendar for the year 1779, Menologion and a number of non-canonical prayers and folk incantations or charms against illness. Some parts of the manuscript had been copied from the Greek printed books, the others correspond to the already known texts of folk spells and incantation such as saint Cyprian and saint George prayers. Some incantations were used against demons or personified deceases, known among the Greeks as Aura, Matrix, Gellu, Migraine. There is a lot of remarks, translations and notes in Turkish (Urum) dialects in the manuscript, which probably indicate the range of the usage of vernacular Turkish among the Crimean-Azov Greeks in the 18th–19th cc.

Key words: Crimea, Azov Greeks, Rumei, Urum, Euchologion, Greek manuscripts, incantations.

Евгений Константинович Чернухин,

кандидат филологических наук,

старший научный сотрудник отдела фондов иудаики Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0003-4906-0787

e-mail: eugenegeikle@gmail.com

Греческий Евхологион 1778 г. из собрания приазовских рукописей В. И. Григоровича в фондах Государственной библиотеки России в Москве

Целью работы является введение в научный оборот малоизвестного источника по истории культуры греков украинского Приазовья (румеев и урумов), изучение которого будет способствовать освещению особенностей религиозной жизни греческих общин Крыма и Приазовья в XVIII–XIX вв. **Методология** исследования основана на использовании комплекса исторических, лингвистических и источниковедческих методов для проведения палеографических и кодикологических исследований. **Научная новизна** обусловлена привлечением к историческим, в частности религиоведческим, исследованиям не изучавшихся ранее материалов, которые помогут решению ряда вопросов, связанных с воссозданием мировоззрения и особенностей повседневной жизни греков как в Крыму, так и позднее в Приазовье. **Выводы.** Евхологион был приобретен в 1874 г., во время научных изысканий профессора В. И. Григоровича, у местного жителя. Впервые был кратко описан немецким ориенталистом Отто Блау. В настоящее время кодекс хранится в отделе рукописей Государственной библиотеки России в Москве (собрание В. И. Григоровича, № 62). Рукопись была составлена в конце 1778 г., после выхода христиан из Крыма, но до основания ими греческих поселений и г. Мариуполя. Представленное археографическое описание и содержание рукописи включают перечень богослужебных текстов и молитв на греческом языке и на тюркских диалектах. Среди других текстов – лунный календарь на 1779 г., Месяцеслов, а также ряд неканонических молитв и народных заговоров против болезней. Значительная часть текстов была скопирована с греческих печатных изданий, другие коррелируют с известными нам по иным источникам молитвами и заговорами крымско-надазовских греков, в частности – с молитвами св. Киприана и св. Георгия. Отдельные заклęcia сборника направлены против демонов или персонифицированных заболеваний, известных грекам под именами Авры, Матки, Мигрени и Геллу. В рукописи немало помет и записей на тюркских (урумских) диалектах, свидетельствующих об их распространении среди крымско-надазовских греков в XVIII–XIX вв.

Ключевые слова: Крым, приазовские греки, румей, урумы, Евхологион, греческие рукописи, заговоры.

Стаття підготовлена 10 квітня 2019 року;

подана до друку 22 квітня 2019 року.

УДК 94(470+571)“186»:329.4(=16):323.15(=161.2=162.1)

DOI: 10.15407/rksu.23.197

*Надія Андріївна Шип,**доктор історичних наук, професор,**професор кафедри філософських**та соціальних наук Київського національного**торговельно-економічного університету*

ORCID: 0000-0002-1309-1509

e-mail: nadia.shyp@gmail.com

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СЛОВ'ЯНОФІЛАМИ ПОЛЬСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО ПИТАНЬ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Мета дослідження. На основі вивчення наукового доробку вчених та аналізу слов'янофільської преси показати історичні передумови, характер і перебіг російсько-польського протистояння, апогеем якого стало польське національно-визвольне повстання 1863 р., та суть російсько-української полеміки з мовного питання. **Методологія дослідження.** Методологічне підґрунтя запропонованого наративу складають принципи об'єктивності, термінологічної визначеності й історизму. При висвітленні дій центральної влади стосовно периферійних земель Російської імперії враховано взаємозв'язок зовнішньополітичних і внутрішньополітичних факторів. **Наукова новизна.** Доведено, що в ХІХ ст. в Російській імперії виникла колізія на основі зіткнення національно-патріотичних інтересів поляків і росіян, росіян і українців, яка в офіційних колах тлумачилась як «польське питання» і «українське питання». Показано методологічну різницю в поглядах слов'янофілів щодо інтерпретації походження й суті проблем та пропонувані способів їхнього розв'язання. Підкреслено, що методологічне кредо І. Аксакова в розумінні «польського питання» базувалося на принципах історизму й моралі. Розширено використання першоджерел, зокрема публіцистичних статей, у яких відображені погляди слов'янофілів на суспільно-політичні проблеми. **Висновки.** В ХІХ ст., в умовах зростання національної свідомості слов'янських народів, загострилася боротьба за збереження своєї самобутності в рамках централізованої держави. На порядок денний поставали питання взаємовідносин центру й окраїн Російської імперії. Слов'янофіли активізували свою діяльність у зв'язку з польським національно-визвольним повстанням 1863 р. Наведені міркування слов'янофілів із приводу польського й українського питань засвідчують складність, неоднозначність і відсутність механізмів їхнього розв'язання у другій половині ХІХ ст. З наукової точки зору, проблема потребує подальшого неупередженого, комплексного дослідження на основі максимального залучення першоджерел, які дозволяють аналізувати процеси без сторонніх коментарів. Конче важливо враховувати теперішні події на Південному Сході України, пильно вивчати досвід минулого й виносити з нього повчальні уроки.

Ключові слова: «польське питання», «українське питання», слов'янофіли, полонофільство, українофільство, Іван Аксаков, Микола Костомаров.

У Російській імперії від середини 40-х до середини 70-х років XIX ст. зародилось і розвивалося слов'янофільство як самобутня історико-філософська та релігійна течія суспільної думки. Носії слов'янофільської ідеології на протигагу західникам намагалися знівелювати вплив Заходу на історичний розвиток Росії, пропагуючи національно-патріотичні ідеї. За своєю суттю слов'янофільство не складало певної структурної організації та не виробило суцільної теорії, скоріше це був духовно-світоглядний феномен, що мав ідеологів, прихильників і послідовників, погляди яких з окремих питань розходилися. В означений період їхнє вчення еволюціонувало від теоретизування у вузькому колі однодумців із числа дворянської інтелігенції до поширення слов'янофільських ідей через пресу і трансформації поглядів деяких адептів до панславізму та, на межі XIX–XX ст., – неослов'янізму (неославізму). Історична обумовленість слов'янофільства пов'язана з відносинами між Росією та Європою, що відбилось як на зовнішньополітичних, так і внутрішньополітичних інтерпретаціях тогочасних проблем, зокрема «польського й українського питань», у Російській імперії, проектах можливого їх розв'язання.

Актуальність теми дослідження. Науковий аналіз ставлення слов'янофілів до тогочасного суспільно-політичного життя актуалізується у зв'язку з сучасними подіями на Південному Сході України. У них простежується прихований відгомін слов'янофільської доктрини, яка свого часу із суто теоретичної з добрими намірами перетворилася на ідеологічне підґрунтя зовнішньополітичних амбіцій Російського самодержавства. Здобуття Україною незалежності в 1991 р. спричинило перманентне загострення російсько-українських стосунків в економічній, суспільно-політичній, історико-культурній сферах, політичних ознак набули мовне питання, проблема територіальної цілісності тощо. Усе це потребує ретроспективного аналізу подібних проблем для з'ясування їхньої природи й ухвалення адекватних рішень.

Аналіз досліджень і публікацій. У сучасному історіописанні слов'янофільська тематика все більше привертає увагу соціогуманітаріїв, при цьому диференціювалися підходи до її вивчення: в російському дискурсі простежується тенденція переосмислення слов'янофільства в бік модернізації, в українському – наголошується на прихованій політизації його доктрини про православну єдність слов'ян, про політичний підтекст у теперішніх історичних умовах. В історіографічному доробку з цього питання заслуговує на критичний аналіз стаття В. Матвєєва, в якій генерується оновлена ідея об'єднання всіх слов'янських народів, зокрема російського, українського і білоруського, в умовах глобалізації [1, с. 209, 215]. Експерт фонду «Майдан закордонних справ» О. Белоколог вважає, що ця ідея, яка частково в 70-х роках XIX ст. трансформувалась у панславізм, використовується сучасними російськими ідеологами і політиками для обґрунтування своєї месіанської ролі на теренах православного світу. Наразі вони намагаються зробити Україну зоною стратегічного суперництва Сходу і Заходу. О. Белоколог, не зовсім коректно ототожнюючи панславізм зі слов'янофільством у хроно-

логічному відношенні (1840-ві – 1870-ті роки ХІХ ст.), зазначає, що він не притаманний загалом слов'янофільській ідеології [2]. Сучасні дослідники в загально-історичному контексті розглядають польське й українське питання в Російській імперії як такі, що входили до загальноімперської стратегії уніфікації національних окраїн з метою їхньої інтеграції у своєму складі [3]. Дану проблематику глибоко аналізували вітчизняні вчені. Наприкінці 90-х років ХХ ст. Інститутом історії України НАН України видана колективна монографія «Українське питання»¹ в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) у 3-х частинах [4]. У ній ця тема глибоко і всебічно висвітлена на широкій джерельній базі, що забезпечило їй неминущу наукову вартість. Однак слов'янофільський погляд на українське питання в монографії не представлений. Науковий інтерес становить дослідження О. Міллера щодо «українського питання» в суспільній думці та політиці самодержавної влади в другій половині ХІХ ст. На основі наукової літератури й архівних джерел автор аналізує дану проблему з точки зору зіткнення проекту українського національного будівництва з російським – «утворення великої російської нації» на основі трьох східнослов'янських народів. Автор констатує безуспішність русифікаторської політики порівняно з українським національним рухом [5]. Осучаснений історико-філософський аналіз слов'янофільства знаходимо в монографії О. Капліна, який дистанціюється від його спрощеного тлумачення. Автор розглядає слов'янофільську ідею історичного розвитку Росії поза польським і українським питаннями. Він не утримується від перебільшень в оцінках слов'янофілів, паралельно критикуючи окремі положення їхнього вчення [6]. Проблема російського слов'янофільства в усіх її модифікаціях досліджується відомим американським (польського походження) славістом А. Валіцьким [7]. Автор констатує його ідейний вплив не лише на сучасників, а й на формування світогляду наступних поколінь.

Короткий історіографічний огляд найбільш презентабельної літератури з польського та українського питань у Російській імперії (загальна кількість не піддається обчисленню, адже зазначені проблеми мали суспільний резонанс, обговорювалися на сторінках тогочасної і пізнішої періодики аж до революційних подій 1917–1921 рр.) засвідчує неослабний науковий і політичний інтерес до них. На сьогодні вони складають підґрунтя для критичного аналізу історіософських і релігійних слов'янофільських доктрин та методологічно виваженого підходу до їхнього розкриття з урахуванням теперішніх реалій. Незважаючи на наявність загалом великого історіографічного доробку з цієї проблематики, польське і українське питання не виокремлювались як важливі складові внутрішньої і зовнішньої політики самодержавства в інтерпретації слов'янофілів.

Мета дослідження. На основі вивчення наукового доробку вчених, а також аналізу тогочасної слов'янофільської преси показати історичні передумови, характер і перебіг російсько-польського конфлікту, апогеєм якого було польське

¹ У даному контексті слова польське і українське питання беремо в лапки, якщо йдеться про тогочасну офіційну позицію як специфічне означення проблеми, в інших випадках пишемо без лапок.

національно-визвольне повстання 1863 р., і суть російсько-української полеміки з мовного питання. Довести, що слов'янофіли не визнавали вимог польської сторони стосовно відродження Польщі в межах 1772 р. і прагнули залагодити конфлікт на умовах, вигідних для самодержавної влади. «Українське питання» слов'янофіли переводили в русло полеміки з українофілами стосовно визнання української літературної мови. Українофільство кваліфікувалося ними як сепаратизм, що загрожував державній єдності Російської імперії. Враховуючи різноманітні підходи до наукового аналізу згаданих питань, що часом відбивали методологічні й ідеологічні вподобання дослідників, необхідно ширше залучати до наукового обігу першоджерела, зокрема статті з тогочасних слов'янофільських газет «День», «Москва», «Москвич», «Русь», заснованих і редагованих І. Аксаковим. На їхніх шпальтах, крім його власних, друкувалися твори, що за своєю ідейною спрямованістю мали певну спорідненість зі слов'янофільським ученням, а подеколи – й несумісні з точкою зору редактора.

Завданням дослідження є висвітлення реакції слов'янофілів на актуальні проблеми суспільно-політичного життя. В науковій літературі їх умовно диференціюють за ідейними поглядами та періодом активної діяльності відповідно до історичних обставин і часу [8].

Методологічне підґрунтя запропонованого нарративу складають принципи об'єктивності, термінологічної визначеності й історизму. Під час висвітлення політики центральної влади стосовно периферійних земель Російської імперії враховано взаємозв'язок зовнішньополітичних і внутрішньополітичних факторів. У конкретному випадку особливо цінними є методологічні поради О. Міллера з приводу фокусування уваги на різноманітних механізмах побудови взаємовідносин центру й окраїн імперії, зокрема звуження/розширення автономних прав, призначення генерал-губернаторів, намісників, централістична політика у сфері релігії, мови тощо [9, с. 8].

Виклад основного матеріалу. Модернізація соціально-економічного і політичного життя Російської імперії внаслідок Селянської реформи 1861 р. активізувала діяльність російської інтелектуальної еліти. Зазнавали видозмін деякі постулати слов'янофільських мислителів у бік буржуазного лібералізму. На основі вироблення основних параметрів понять «народ», «народність», «нація», «національна свідомість» на порядок денний постали питання взаємовідносин центральної влади з окраїнними територіями. Їхню актуальність реально відчували слов'янофіли, тому й долучилися до вивчення стосунків влади з поляками й українцями, які мають спільне з росіянами слов'янське коріння, але перші є католиками, другі – православними. Отже, польське й українське питання в Російській імперії мали різне історичне походження і розвиток. Різницями були також і спроби їхнього розв'язання чиновниками, а також ставлення до них слов'янофілів. Зокрема, поет, публіцист Іван Сергійович Аксаков до кінця 50-х років не виявляв конкретної прихильності до основних слов'янофільських ідей, але переймався ними та доклав зусиль до їхнього поширення через пресу і

зрештою набув визнання як істинний і останній слов'янофіл [6, с. 32–329]. Ліберальна інтелігенція культивувала патріотизм і особливо переймалась ідеєю цілісності імперії. Коли поляки виявили власний патріотизм, у російському суспільстві виникла політична колізія, що набула в офіційних колах ширшого тлумачення – «польське питання» в Російській імперії. Особливо воно загострилося під час національно-визвольного повстання 1863 р. і пізніше. Природно, що І. Аксаков намагався з'ясувати його витоки ретроспективним методом. Кульмінацією польської історії він називав кінець XVIII ст., коли відбулися три поділи Речі Посполитої, внаслідок яких Росія повернула свої історичні землі, а також Литву; Царство Польське¹ отримала за рішенням Віденського конгресу 1815 р. і дарувала йому конституцію². Вважаючи Росію найменш винною в розчленуванні Польщі, І. Аксаков апелює до моральної сторони справи і, виходячи з цього, пропонує будувати стосунки з нею. Загалом історична наука не відкидала моральної складової історичного процесу, проте в історії слов'янства є прогалини в цьому сенсі, вважав він. Згадуючи про зовнішню політику Росії, він підкреслював її моральні переваги порівняно з англійською та австрійською, хоча в ній мали місце недалекоглядні, шкідливі для інтересів Росії кроки. До негараздів у політиці російська громадськість не залишалася байдужою, адже керувалася суспільною історичною совістю. Відтак, відносини з Польщею і поляками І. Аксаков пропонував будувати «на ґрунті найповнішої моральної законності» [10, с. 7]. Цим він пояснював моральне право Росії стосовно кровних єдиновірних братів малоросів, червоноросів та білоросів, а посягання поляків на Київ, Смоленськ називав божевільними; разом з тим, вважав справедливим їхнє патріотичне почуття щодо Познані, Кракова і Варшави [10, с. 8]. Він не брав на себе місію розв'язувати польське питання, яке є прерогативою держави (державні кордони, європейська політика тощо), а пропонував розглядати його з моральної точки зору. Для цього вважав доцільним дізнатися, чого хочуть поляки, і вже в результаті полеміки доходити істини. На його думку, гноблення духовне набагато тяжче за матеріальне, маючи на увазі насадження католицизму серед православного народу Західноруського краю³. Характеризуючи менталітет поляків, слов'янофіл

¹ *Королівство Польське (за російською традицією – Царство Польське) – автономна польська держава у складі Російської імперії в 1815–1875 рр. Мала обмежене самоврядування, звужене внаслідок поразки листопадового повстання 1830–1831 рр. і січневого повстання 1863 р. Поступово втратила автономію, перетворившись на російську провінцію – Привіслянський край. Відновлене 1915 р. як Королівство Польща. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Королівство_Польське_\(1815–1915\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Королівство_Польське_(1815–1915)).*

² *Конституція Королівства Польського 1815 р. перетворювала створену рішенням Віденського конгресу 1815 р. державу на спадкову монархію, поєднану з Російською імперією. Ліберальна за своїм характером, термінологічно наближена до попереднього устрою Речі Посполитої. У 1832 р. скасована імператором Миколою I внаслідок невдалого польського повстання 1830 р., сейм і польська армія ліквідовані. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/Польская_конституция_1815_года*

³ *У тексті збережено назви і правила написання тогочасних адміністративних територій Російської імперії: Західноруський край; Південнозахідний край (Південно-Західний край – Київська, Волинська і Подільська губернії); Північнозахідний край.*

азначав, що до трьох поділів Речі Посполитої вони визнавали литовські, білоруські, українські землі своїми територіями. Полоноцентризм та ігнорування прагнень їхніх мешканців до незалежності складала парадигму національної свідомості поляків. У новітній польській історіографії є помітним намагання певною мірою гармонізувати і дати виважену оцінку взаємостосункам цих народів, враховуючи їхні природні бажання здобути незалежність [11].

I. Аксаков шукав корені політичних проблем в Європі та дійшов висновку, що в першій чверті XIX ст., за його образним висловом, відбувалася т. зв. карткова гра, за якою перетасовувалися народності без огляду на історичне минуле, менталітет, віросповідання тощо. Їх розвішували, розмірювали, доважували на користь тим чи іншим державам, чим порушували моральну рівновагу в Європі [10, с.13]. Як бачимо, методологічне кредо I. Аксакова в розумінні «польського питання» базувалося на засадах історизму та принципах моралі. У 60-х роках XIX ст., зазначав він, згадана політична розкладка суперечить ідеї національності. I парадокс полягає в тому, що патріотично налаштовані представники польської шляхти всупереч загально визнаним принципам національної свободи, яку вони проголошують, у 1862 р. підготували проект звернення до російського уряду з вимогою включити до складу Польщі Литву, Білорусію, Волинь і Поділля, які в минулому належали Короні Польській [10, с. 17]. А це означає, що Росія мала би віддати в чуже підпорядкування близько 10 млн. своїх громадян. Тобто згадані пани (на чолі з графом Андрієм Замойським) пропонували в адміністративному порядку розв'язати вузол проблем, який має історичне, моральне та релігійне підґрунтя. I. Аксаков поставив полякам риторичне запитання: невже вони сподіваються, що народ (у разі згоди російського уряду на таку вимогу) мовчки сприйме це і дозволить, приміром, віддати Польщі Київ? Народ пам'ятає унію та її наслідки, козацькі війни XVII ст., відколи і почалося протистояння двох народностей. Він нагадав, що газета «День» уже висловлювала свою позицію стосовно польської справи (її суть: ми поважаємо права польської народності в межах «Польщі, а не Волині, Поділля, Білорусії тощо»), і знову запропонував сторінки своєї газети для обговорення цього питання [10, с. 21].

Польське повстання 1863–1864 рр. сколихнуло суспільну свідомість і суспільну думку в Російській імперії, стало лакмусовим папірцем, що сприяв висуненню на порядок денний питання національної ідентичності. I. Аксакова воно турбувало по суті – це заколот у кількох губерніях проти влади, національне повстання чи бунт невдоволених? Хто є головною дійовою особою – вся Польща разом з усім народом чи окрема партія, клас; це домашні чвари чи прояв національного руху, що прагне політичної незалежності та свободи?

Радянські дослідники розглядали дані події з позицій марксистської методології. За їхньою версією, програма польського визвольного руху мала три варіанти, які відбивали ідейно-політичні погляди учасників. Праві – бажали відновлення феодальної республіки, володіння «східними кресами». Буржуазні демократи прагнули утворення незалежної демократичної республіки на території колишньої Речі Посполитої і не визнавали литовців, українців і білорусів

окремими народами, а лише частиною польського з деякими особливостями. Ліве крило вважало прийнятним їхнє відділення або об'єднання у федерацію з польським і російським народами. Такі ж ідеї виношувались у 1830-х і в 1846–1848 рр. [12, с. 75–76]. У сучасній «Енциклопедії історії України» причина повстання трактується як «прагнення національно свідомої частини польського суспільства здобути державну незалежність і відновити Річ Посполиту» [13, с. 382]. Неудовolenня поляків станом речей давалося взнаки з 1861 р. і починалось із хвилі маніфестацій з приводу різних історичних подій. Їх розганяли, навіть застосовуючи вогнепальну зброю, що спричинило людські жертви. До цього долучалися ксьондзи, маніфестації влаштовувалися в костьолах, що заборонялося російською владою, організовувалися церковні відправи за благо Вітчизни, за душі померлих видатних поляків, велась агітація серед селян, які не вірили обіцянкам, зокрема в Україні, та не підтримували «панське повстання» [11, с. 52, 54].

Відомо, що в розпал тих подій, під час яких загинуло багато російських солдатів, імператор Олександр II 10 квітня 1863 р. видав маніфест, в якому оголосив усім полякам амністію за умови складання ними зброї до 1 травня 1863 р. Якщо ж Європа і Польща почнуть тиснути на Росію і лунатимуть вимоги відновлення Польщі в межах 1772 р., це збудить усі прошарки російського суспільства, вважає І. Аксаков. Згідно з маніфестом, громадянські права всіх російських підданих розширювалися. Спробуємо з'ясувати реакцію слов'янофілів на ці події та їхні ідейно-теоретичні варіанти вирішення «польського питання». Слов'янофіли сподівалися на те, що Польща позбудеться політичного безумства, інакше питання не розв'яжеться, а лише відтермінується.

У вирі тогочасних подій, як кажуть, – по живих слідах, І. Аксаков намагався розібратись у ситуації. Судячи з повідомлень преси, яка тримала руку на пульсі, він припускав: за зовнішніми ознаками це не всезагальне повстання, а скоріше заколот частини населення (містян, дрібної шляхти і пролетаріату), що піддалася на пропаганду демагогів. Магнати і сільське населення допоки участі в цих подіях не брали. Магнати, вочевидь, очікують перших результатів т. зв. «демократичного терору», щоб згодом очолити його. Зрозуміло, що вони не є лояльними до Росії. Він вважав, що головну роль у кривавих подіях 1863 р. відіграло католицьке духовенство, яке попередньо готувало маси патріотичними піснями в костьолах, і згодом ксьондзи з хрестом у руках очолювали повстанські загони (про що пишуть і польські історики. – *Н. Ш.*). Слабка участь сільського населення не підтверджує і не заперечує народного характеру цього руху. Враховуючи дану обставину, І. Аксаков пропонував варіант можливого врегулювання конфлікту – пообіцяти й надати пільги селянам, пам'ятаючи, що в разі невиконання обіцяного вони приєднаються до заколотників, які всіма засобами переманюють їх на свій бік [10, с. 25]. За зовнішніми характеристиками слов'янофіл кваліфікував ті події як такі, що мали ознаки національного повстання.

Події 1863–1864 рр. знаходили відображення в європейській і, власне, польській пресі, зрозуміло, в протилежному ракурсі, ніж у російській. І. Аксаков спробував з'ясувати для російської суспільної свідомості: що таке Польща, хто такі

поляки і чого вони хочуть. Свої умовиводи він будував на постулаті: народ, селяни є виразником і представником Польщі, а не аристократія, революційний комітет тощо. Якби цей рух представляли вони, Росія би зрозуміла суть польського питання і шляхи його вирішення. Якщо ж надати Польщі Конституцію (як 1815 р.), чого вимагають Європа і Польща, або, за прикладом Австрії, – конституційну установу в Галичині, це не задовольнить усіх, а лише породжуватиме нові вимоги: національну армію і бюджет. Тобто, поступками питання не вирішити [10, с. 41]. І. Аксаков заперечував пропозицію, висловлену в одному петербурзькому журналі, стосовно скликання спільної наради європейських держав для обговорення польської проблеми. Але навіть радитися з європейцями, адже її мають розв'язувати Росія і Польща, підкреслював він. Слов'янофільський публіцист розглядав точки зору російських і європейських журналістів, зокрема французької газети «La Presse» (видавець Жирарден), на можливі варіанти залягодження конфлікту. Дехто з них пропонував замирення, аргументуючи його тим, що Королівство Польське «куплене ціною російської крові». Отже, радили зробити це «на загальних ліберальних началах управління і пристосування Польського державного устрою до Російського» на кшталт статусу Галичини в Австрійській імперії, де вона бере участь у загальному імперському представництві, не маючи ані окремої армії, ані окремого бюджету [10, с. 69]. Проте І. Аксаков заперечує використання в міжнародному праві «пролиття крові» («право сильного») як аргументу, натомість визнає моральні, духовні, етнографічні доводи. Разом з тим, щодо Польщі зауважує, що її єдність з Росією бажана, але в теперішній час неможлива, оскільки історичні суперечки призвели до таких взаємних стосунків, «за якими не можна й думати обрусити Царство Польське так, як німці онімечили Познань» [10, с. 70]. Наразі польський історик Г. Дильонгова підкреслює: «Російські заходи в Королівстві Польському після повстання (1863 р. – *Н. Ш.*) згуртували польське суспільство проти загарбників і перекреслили можливість порозуміння з царатом» [11, с. 58].

Зважаючи на складність ситуації, І. Аксаков висловлювався за добровільне об'єднання, якщо б справді знати волю польського народу, який страждає від германізму. Він заперечував ідею про представництво та ліберальні установи і висловлював побоювання з приводу того, що поляки належать до романогерманського духовного світу і можуть негативно впливати на російське суспільство. Обереігаючи слов'янофільські постулати, І. Аксаков заперечував можливість запровадження Конституції західного зразка, натомість наполягаючи на вітчизняному земському і державному устрої. Наступне обґрунтування аксаковської ідеї лежало в релігійній площині: католицька Польща і православна Росія – два різних просвітницьких начала (начало – суть, фундамент, засада. – *Н. Ш.*). Тісне поєднання між ними можливе за умови повернення Польщі до Слов'янства. Отже, жирарденські і тому подібні пропозиції І. Аксаков відкидав, образно висловившись, що «дуету з Польщею ми ще співати не можемо, і вона лише зіпсує нам наше «соло», тому вийде, що не Польща пристьобнута до Росії, а навпаки» [10, с. 71].

Інший варіант західної преси щодо замирення конфлікту – надання Польщі Конституції зразка 1815 р. зі змінами і без армії. Але питання в тому, чи всі поляки бажають тієї Конституції, де селяни були позбавлені представницького права, розмірковував слов'янофіл. А головне, чому не спитати в польських громадян, чого вони хочуть, адже бунт окремої партії не відображає їхніх інтересів. І в наступних статтях І. Аксаков намагався довести, що взаємоприйнятним виходом із ситуації є добровільне об'єднання з Росією. Автор зробив критичний аналіз зарубіжної преси, яка з відвертою недоброзичливістю до Росії висвітлювала «польське питання», доходячи до образ народної честі росіян, пропонуючи його розв'язання на Європейському конгресі. Його дивувало намагання Європи втрутитись у внутрішні справи Росії, сподіваючись, що царський уряд погодиться «судитися з поляками перед чужими державами... і пов'язати себе новими зобов'язаннями, з відповідальністю перед усім Європейським сонмом із Туреччиною включно» [10, с. 83]. Навіть із наведених вище міркувань цілком прозоро виявляється слов'янофільська суть розгляду російсько-польського конфлікту. На підтвердження варто згадати лише назви окремих публікацій, щоб глибше її зрозуміти. Деякі з них: «З приводу дипломатичного втручання в польське питання», «Нове втручання іноземних держав у польське питання», «Наш ворог не Польща, а полонізм», «Чи є який-небудь кінець нашої боротьби з поляками», «Яким має бути становище поляків в Україні». На останній статті варто зупинити увагу. У ній І. Аксаков зробив закид на адресу п. Юзефовича стосовно заходів щодо припинення заколоту. Головне звинувачення на його адресу полягало в тому, що на чиновницьких посадах у Київській, Волинській і Подільській губерніях перебувають поляки (за ними було збережено посади і права). І те, що п. Юзефовичу вдалося не попередити, а лише послабити повстання, не звільняє його від відповідальності. І. Аксаков нагадав брошуру, підписану 27 професорами Університету св. Володимира, де зазначалося, що, насправді, польський заколот приборкали селяни. Вони озброїлися, чим змогли, утворивши загони, переважно кінні, чисельністю 50–1500 осіб. За словами генерала Кранке, царські війська переважно змушені були стримувати гнів селян [10, с. 181]. Таким чином, І. Аксаков засвідчував присутність у повстанському русі соціальної складової.

У статті «За ким залишилася перемога із замирення Польського заколоту?» І. Аксаков резюмує: за поляками, оскільки вони уникли повного розгрому і своєчасно змирилися (мається на увазі польське дворянство). Питання розв'язане лише із зовнішнього боку, а по суті залишаються два супротивники: Російська стихія і Польська стихія (основний елемент, початок. – *Н. Ш.*), російські прості люди з духовенством і польське дворянство. Зрештою, як і належить представникові російського дворянства, І. Аксакову довелося визнати, що в Західному краї точиться не боротьба народностей, а боротьба соціальна, станова. Нарешті багатьом сучасникам стало зрозумілим, що це соціальне повстання і що не слід надавати багато переваг «мужикам» над поміщиками, над дворянами, аби «не нашкодити аристократичному принципу», а слід періодично нагадувати

селянам, що вони – селяни і більше ніхто і в Росії, і в Білорусії тощо, розмірковував слов'янофіл [10, с. 253]. Отож він виступав за «примирення», інтерпретуючи зміст цього поняття так: для космополітів – це виявлення байдужості до російської народності. Натомість, коли слов'янофіли закликають до боротьби, то мають на увазі боротьбу національних елементів і заперечення духовної унії з поляками, які прагнуть підкорити собі духовно, а потім і матеріально, російську землю. Примирення можливе за умови приборкання латиністами своїх завойовницьких устремлінь. На думку І. Аксакова, боротьба мала носити громадський і моральний характер, а після укладення миру вона може набути інших форм [10, с. 254].

Продовжуючи аналізувати польське питання, І. Аксаков охарактеризував чотири царських укази 1864 р., якими запроваджувалася соціальна реформа, що означала відродження селянського стану в Польщі. Зарубіжна преса заперечила в цьому намагання загострити суперечності в Царстві Польському, приборкуючи шляхту за допомогою селян. Ніби відповідаючи на закид, І. Аксаков робить важливу методологічну ремарку. На його переконання, дане явище потрібно розглядати не з позицій зацікавлених осіб, а «саме в собі», в історичній перспективі, а не в «живій історичній повсякденності», поза пристрастями й випадковостями. Обґрунтовуючи свою позицію, він пояснював причину падіння Польщі відхиленням від основних слов'янських начал і латинізацією, що зумовило розрив держави і народу, де держава асоціювалася зі шляхтою. Названими указами Росія не переслідувала власних корисливих цілей, натомість включала в історичний процес селянське населення [10, с. 326]. Реформи 1864 р. частково нівелюють значення польської шляхти в політичній і матеріальній сферах, підносячи роль простого народу, зближуючи його зі слов'янством. Росія сподівається на зниження соціальної напруги між шляхтою і селянством, що означає меншу небезпеку для Росії з боку Польщі [10, с. 332].

Не лише І. Аксаков долучався до обговорення «польського питання». Власний погляд на нього висловлював і Микола Миколайович Страхов, який був одним із представників консервативно-романтичної течії суспільної думки в Росії 60-х років XIX ст., спорідненої зі слов'янофільством. Їх іменували «почвенниками», виходячи з поширюваної ними ідеї зближення з народом (почвой) на релігійно-етичних засадах [14]. М. Страхов намагався відійти від розгляду польського питання в загальних рисах, зосередившись на з'ясуванні причин польського повстання 1863 р., побудувавши свої міркування у формі діалогу з самим собою. Він не заперечував узвичаєних на той час тлумачень цієї події (боротьба за розширення своїх прав та визволення з-під влади російського самодержавства), але глибше дивився на характер російсько-польських стосунків. М. Страхов спробував зрозуміти причину неприязного ставлення поляків до росіян. На його думку, вони повстали як народ освічений проти народу менш освіченого, варварського. Польща розвивалася в європейському цивілізаційному просторі, її аристократія в XV–XVI ст. вирізнялася високою освіченістю, чим не відзначалися росіяни. М. Страхов частково поділяє думку поляків і загалом європей-

ців щодо неєвропейськості росіян, а також наслідувального характеру теперішнього історичного розвитку Росії, констатуючи при цьому факт створення, зміцнення та захисту держави, збереження незалежності та самостійного розвитку [15, с. 176]. Поляки поводяться з росіянами зверхньо, і це повсякчас стимулює заклики до боротьби. Відчуваючи це, Росія надавала певні пільги тим територіям, де мешкали поляки та інші народи європейської цивілізаційної спільноти. Автор порушує глибинні проблеми внутрішнього становища Російської держави, яке не відповідає рівню цивілізованих країн [15, с.178]. Тому в даній ситуації, коли поляки досягли вищого культурного розвитку, вони претендують на головну роль у слов'янському світі. М. Страхов припускає, що поляки бажають лише національної незалежності, а не гегемонії серед слов'янства, і тут же висловлює сумнів, що вони відмовляться від гегемоністських прагнень. Прояви такої політики мали місце в історії (Малоросія і навіть Москва підпадали під плани ополячення, латинізації). В теперішньому часі полякам важко відмовитися від своєї цивілізаторської ідеї і, зокрема, втрачених західноруських земель, що входили до складу Речі Посполитої. Саме ця мегаісторична ідея є найбільш характерною для польської еліти, з чим можна погодитися, пише М. Страхов. Але ж тут постає питання стосовно визначення самої «цивілізації», адже, в розумінні поляків, вони ведуть «боротьбу європейського духу з азіатським варварством» [15, с. 180].

Автор спробував виправдати зазіхання поляків на цивілізаторську місію серед слов'ян, у т. ч. росіян. Він намагався довести, що російський народ – не варвари, або що «цивілізація поляків є цивілізація, яка носить смерть у самому своєму корінні» [15, с. 180]. Обидва завдання є складними. Сказати, що росіяни – не варвари, а носії іншої, тобто російської, цивілізації, замало. Підкріпити це можна тим, що полонізаторська місія була відкинута і не могла зашкодити самобутньому розвитку Росії. Варто зазначити, що в даній статті М. Страхов послуговується терміном «цивілізація» (від лат. *Civilis* – гідний, громадянський, суспільний), який на той час ще не мав чіткого визначення, іноді вживався як синонім поняття «культура». Упродовж історії тлумачення терміну «цивілізація» змінювалося: *від форми існування живих істот, наділених розумом, до громадянського суспільства і самостійного цілісного соціально-історичного утворення, локалізованого у просторі та часі. У другій половині XIX ст. «цивілізація» стає основним поняттям у різних концепціях філософії історії: О. Шпенглера, М. Данилевського, А. Тойнбі* [16]. Хоча Польща є близькою до Росії, яка через неї могла б долучатися до європейської культури, однак Росія не була під моральним впливом Польщі, а пішла до голландців і французів, зберігши себе й відкривши можливості для подальшого розвитку. Можна було б наводити різні доводи для спростування польської винятковості. Проте М. Страхов обрав інший метод, випереджаючи можливі заперечення стосовно російської цивілізації. Він спирається на ідею народності, в якій закладено потенційну силу і міць народу, що зумів створити державу і неодмінно має право і віру в майбутнє. І хоч у європейській запозиченій цивілізації російський народ поступається польському, проте

він зберіг самобутність, у чому не поступається нікому. Де ж знайти примирення? – запитує М. Страхов і відповідає: ... «ми не розподіляємо права або області між поляками і росіянами». Яким чином досягти морального оздоровлення? У цьому М. Страхов покладається на народ і віру в майбутнє та нагадує, що на інтелігенції лежить великий обов'язок виправдати ці сподівання [15, с. 183]. Полякам він радить відмовитися від великої гордині за їхню високу цивілізацію. Лише таким може бути «примирення і розв'язання цього внутрішнього вузла у роковому питанні» [16, с. 184]. (На наш погляд, ідеалістичне міркування. – *Н. Ш.*). Якщо цього не станеться, то можливими є подальші зіткнення, які не принесуть бажаних наслідків обом сторонам. Отже, тепер потрібно з'ясувати й усвідомити корені проблеми і намагатись її вирішувати мирними засобами. «Польське питання, вочевидь, ще довго буде глибоким російським питанням» [15, с. 184]. Наведений короткий огляд статті М. Страхова свідчить про її дискусійний характер. Автор полемізує сам із собою, намагаючись відшукати правильні відповіді на складне питання щодо можливого залагодження російсько-польського конфлікту. Стаття є стриманою, не містить образ, але в ній присутнє одностороннє тлумачення цієї гострої проблеми в дусі слов'янофільської утопії [7]; вона не аргументована, побудована на припущеннях. Отож розмірковування М. Страхова, з одного боку, виглядають модерно, а з іншого, – не переконливо. До речі, стаття справила подвійне враження на читачів: одні запідозрили автора в полонофільстві, зокрема І. Аксаков звинувачував його в піднесенні польської культури та у визначенні поляків «цивілізаторами Росії», інші брали під сумнів його щирість. М. Страхову довелося захищати власну позицію, визнаючи провину лише в недомовках і незавершеності окремих міркувань. Він давав пояснення своїм сентенціям, керуючись прагненням змінити умонастрої в Росії, породжені польською справою, яку назвав «роковою», одночасно розглядаючи її як внутрішню, що повинна просвітлити свідомість росіян у ставленні до минулого, теперішнього і майбутнього, збудити народне самолюбство. Він підтверджує свої думки з приводу повільного розвитку Росії, що давало підстави полякам для зарозумілості. Відчуття сили духу російського народу надихало його говорити про польську цивілізацію, аби зрозуміти, що Росія вся в *майбутньому* і її боротьба з поляками – це боротьба двох культур. Він пояснював, що взяв «польську цивілізацію просто як культуру» і не вихваляв поляків. М. Страхов обурився на зауваження І. Аксакова, що ніби він «захищає права поляків на західні руські землі» і відкинув звинувачення в нав'язуванні ідеї про їхню цивілізаторську місію для Росії. М. Страхов висловив упевненість у моральній перемозі Росії над Європою і стверджував: «проти культури має стати культура, а не щось інше». Отже, на його думку, стаття «Рокове питання» хибить не змістом, а сміливістю форми, самовпевнено зачіпаючи патріотичні почуття росіян [17].

Як бачимо, існували певні розбіжності між І. Аксаковим і М. Страховим в інтерпретації «польського питання» в Російській імперії, хоч обидва відбивали слов'янофільську позицію. У контексті російсько-польського конфлікту точила-

ся полеміка між М. Юзефовичем та І. Аксаковим: перший звинувачував останнього в недбалому ставленні до своїх обов'язків, потуранні полякам, зокрема чиновникам Південно-Західного краю, близько 1,5 тис. яких після умиротворення повстанців працюють на своїх попередніх посадах [10, с. 275–276]. Такими є основні меседжі з приводу російсько-польського протистояння, що звучали в різних варіантах. Приміром, у статті «Польський ли город Киев?» І. Аксаков торкнувся гострої проблеми, а саме зазіхання поляків на південно- і північноруські землі. На його думку, частина польської розумової еліти переконана, що згадані території повинні належати Польщі, адже вона не може задовольнитися межами т. зв. «Конгрессувки» (Царства Польського). М'яко кажучи, чудернацьким був спіч польського романіста Крашевського на урочистостях з нагоди свого ювілею: «...сучасні покоління Поляків не мають права зрікатись за майбутні покоління від зазіхань на ці провінції, тобто позбавляти такого «надбання» своїх дітей і нащадків». «Цим сказано все, – зауважив І. Аксаков, – але цим же зумовлене й наше відношення до Поляків, і власне вирішення цього питання». Якщо «польський патріот» скаже, що в нього немає таких помислів, нехай про це заявить публічно [10, с. 561, 562]. Глибоко аналізуючи історичне коріння російсько-польського протистояння (порівнюючи з Познанню і Краковом, що перебували у складі Пруссії), І. Аксаков запевняв, що Росія не має ненависті до поляків і зі співчуттям ставиться до цього талановитого слов'янського племені, на жаль, зіпсованого єзуїтською пропагандою. У нас є підстави не вірити полякам та вимагати «погашення злобливості й ненависті, ... щирого переконання в тому, що немає іншого рятівного завершення для польської національності, ... як у чесному нерозривному союзі з Росією». Ніяких розмов про мир, поступки, адже це призведе «Поляків до остаточної загибелі, а Росію до кривавих бід» [10, с. 583].

Натомість «українське питання» в Російській імперії мало відмінну природу, характер і можливі варіанти його розв'язання. Для XIX ст. було характерним звернення народів Європи до власної історії, пошук моделей інтерпретації минулого, форми вираження національної ідеї. Це був перехід від просвітницького світогляду XVIII ст., коли нівелювалися національні питання, до їхньої актуалізації. В Україні його частково представляли українофіли, які, насамперед, переймалися мовною ідентифікацією українців, а також вважали за потребу утвердити в суспільстві назву «українці» замість «малороси», «південноруси». Однак російське чиновництво чинило всілякі перешкоди на шляху самовизначення та утвердження самостійного статусу української мови. Слов'янофільська газета «День» І. Аксакова опублікувала статтю М. Костомарова («День», № 27, 7 липня 1862 р.), де через загострення мовної проблеми та звинувачення у сепаратизмі історик намагався скоригувати полеміку, пом'якшити висловлювання та знівелювати мовні прагнення українців, обмежуючись лише завданнями народної освіти. І. Аксаков загалом підтримав таку позицію, але не сприймав прагнень створювати малоруську літературну мову. Вже після видання сумнозвісного вауєвського циркуляру 1863 р. він спробував знизити напружену антиукраїнську

пропаганду в пресі [5, с. 127]. Репресивні заходи посилювалися внаслідок згаданого польського національно-визвольного руху на Правобережжі, який сприймався в офіційних колах як виявлення сепаратизму, що могло підбурити на цей українців, в яких прагнення до автономії були присутні від часу підписання «Березневих статей» 1654 р. Як охоронний захід і з'явився валуєвський циркуляр, яким утискалися права української мови. Не останню роль у навколомовній проблемі відіграв голова Київської археографічної комісії М. Юзефович. Він переконав центральну владу в тому, ніби українофіли, культивуючи мову, переслідують політичний сепаратизм, що можна розцінювати як замах на державну єдність Російської імперії. Тобто, мета циркуляру полягала в забезпеченні імперії від рухів, подібних до польського повстання. Потужний інтелектуальний спротив зазіханню самодержавної влади на мовні права українців чинив історик, блискучий оратор і публіцист М. Костомаров, сподіваючись переконати російських чиновників у справедливості вимог щодо вільного розвитку української мови, літератури, не змішуючи цього явища з політичним сепаратизмом [18]. Він виступав провідним теоретиком і практичним опонентом самодержавства в його антиукраїнській політиці в другій половині XIX ст. За умов перенесення наукової полеміки в політичне русло, звинувачення українофілів у сепаратизмі та зв'язках з польським визвольним рухом, учений намагався показати лояльність українців до Російської держави. Таку тактику підтримувала частина української інтелігенції, яка, поряд із патріотичними почуттями, не менше почувала себе «руською». Це т. зв. «подвійний націоналізм», який, до речі, М. Драгоманов радив також зрозуміти галичанам. У такому аспекті М. Грушевський характеризував суть наукових і публіцистичних дискусій з українського питання [19, с. 307]. Полемізуючи з опонентами, М. Костомаров не припиняв підкреслювати відмінність історичних форм української державності, яку він вбачав у федералізмі, й московського централізму. Відкидаючи звинувачення на свою адресу за федералістичні погляди, вчений зазначав, що він не практичний політик, а історик і вбачає у вільній федерації земель природний шлях розвитку, який був порушений монгольським завоюванням, що зрештою призвело до централізму й абсолютизму [19, с. 308].

Пolemіка з «українського питання» розгорнулася на сторінках тогочасної преси, в т. ч. слов'янофільського спрямування. У статті «Чи небезпечне українофільство для Російської держави?» (газ. «Москва», 25 січня 1864 р.) І. Аксаков заспокоював російське суспільство, яке лякали сепаратизмом автори публікацій у деяких періодичних виданнях, зокрема тим, що Російська держава достатньо міцна і що їй не можуть загрожувати ніякі революціонери, сепаратисти, українофіли тощо. Він звернувся до статті О. Волинця, в якій висловлювалася думка, ніби «українське питання» є важливішим за «польське». Іван Сергійович розвіює цю ілюзію, вважаючи її польською інтригою, адже Малоросія довела навесні 1863 р. свою неприхильність до поляків. Польща зацікавлена посварити Росію з Малоросією. Вона навмисно кидає тінь на українофілів, звинувачуючи їх у

сепаратизмі. Але навіть за умови незначної кількості сепаратистів не можна негативний відтінок українофілів поширювати на все населення Малоросії, аби не ображати їхнього законного почуття любові до своєї вітчизни [10, с. 303]. О. Волинець, продовжує І. Аксаков, без співчуття ставиться до літературних та історичних поглядів М. Костомарова (І. Аксаков, між іншим, із ним погоджувався), а також до друкування книжок малоросійською мовою, вважаючи, що вони нікому не потрібні. Але уряд не пішов на конфронтацію. І. Аксаков зазначає, що здійснювалася полеміка стосовно створення особливої малоросійської літературної мови з П. Кулішем, М. Костомаровим та часописом «Основа», який, на жаль, передчасно припинив своє існування. Однак, всупереч українофільській пропаганді, віру росіян у міцність російського земського устрою, духовну єдність не може похитнути поява книжок, написаних малоросійською мовою, був упевнений І. Аксаков.

Викликала суперечки в суспільстві і справа перекладу Біблії. Слов'янофіли застерігали від використання полонізмів, але не погоджувалися з О. Волинцем, який звертався «до вищого духовного керівництва *не* дозволяти Євангелія на малоросійському наріччі» [10, с. 305].

І. Аксаков навів уривок із листа анонімного київського автора, який виступав проти сепаратизму, критикуючи його прихильників, вважаючи, що вони діють на користь полякам, адже репресії проти них із боку уряду штовхають їх в обійми поляків. Він протестував проти хибних висловлювань стосовно утисків малоросійської мови. «Ми не розуміємо, – зазначалось у листі, – щоб книга була шкідливою не за своїм змістом, а за мовою, якою написана». Навпаки, вважав дописувач, потрібно сприяти розвитку південно-руського племені «в дусі своєї народності, православ'я та місцевих історичних переказів» [10, с. 306–307]. Це не зашкодить загальноросійським інтересам, а примножить сили в боротьбі з польським впливом. Цю думку також поділяв І. Аксаков [10, с. 308]. В одному зі своїх листів до М. Костомарова він відкидав звинувачення на свою адресу щодо розпалювання ворожнечі між поляками та південно-русами, натомість зауважив, якщо не враховувати різниці між ними у віросповіданні. Слов'янофіл пояснював це тим, що, по-перше, допоки поляки не вдалися до поширення наклепів на Росію і висунення претензій на давні Руські землі, про них не йшлося; по-друге, на сторінках газети критика адресувалася не малоросійській народності, а окремим «патріотам», які виступають за визнання окремої малоруської літературної мови, у можливість створення якої І. Аксаков не вірив. Усупереч слов'янофілам М. Костомаров виступав за право народу на вільний вибір, а не нав'язування мови [20, с. 258–259]. Він досить коректно підкреслив, що немає вини тих, хто за переконанням хоче розвивати малоруську мову, і «не винуваті ті, які не хочуть читати того, що пишеться цією мовою. Але поки що – малоросійська писемність зростає, і коло читачів збільшується. Отже, є потреба, і несправедливо озброюватись проти права на вільне існування малоросійської літератури» [20, с. 266]. У своїй відповіді І. Аксакову історик доводив своєрідність українців, яку не бажав

визнавати слов'янофіл, запропонувавши йому озвучити принцип дії проти малоросів: або ви стаєте на позиції державного примусу, або дайте можливість народові самому обирати свою долю. І, зрештою, недвозначно висловив політичне кредо: малоросійський народ бажає жити власним життям [20, с. 264–265].

Неоднозначний погляд на суть тогочасних проблем та їхнє розв'язання мали І. Аксаков та слов'янофіл ліберального ґатунку О. Гільфердінг (голова Петроградського відділення Слов'янського благодійного комітету). Автор статті в журналі «Украинская жизнь» (1916, № 3) аналізував дискусію між ними з українського питання. О. Гільфердінг зазначав, що «вождь тодішніх слов'янофілів» не зовсім з'ясував для себе «принцип народності», маючи на увазі малоросів. Точка зору О. Гільфердінга полягала в тому, що великоруські народні начала повинні проявлятися у братолюбстві до інших народів. У І. Аксакова він угледів, так би мовити, залишок уявлень про зверхність великоруської народності над іншими. Вони виявлялися в образливих висловлюваннях стосовно малоросійської літератури, що природно викликало негативне ставлення до аксаковської газети «День». О. Гільфердінг вирішив розвінчати позицію І. Аксакова, вдавшись до аналізу статті Соковенка, надрукованої у згаданій газеті. В ній у зневажливій формі здійснювалася спроба довести, що малоросійської мови не існує. Згодом з'явилася стаття зі спростуванням основних положень Соковенка, в нотатці до якої І. Аксаков висловлювався нещиро, як здалось О. Гільфердінгу. Він помітив у його словах оті залишки вивищеності великоросів, через що і малоросам, і білорусам, і фінам, і латишам не був «відкритий простір вільного розвитку», а також м'яко зробив закид із приводу прихованого централізму та русифікаторства [21, с. 69, 72]. Дана слов'янофільська парадигма залишалася живучою на довгі роки. О. Гільфердінг застерігав від недопущення внутрішньої брехні у слов'янофільському вченні, що може перетворити союзників на ворогів.

Наукова новизна. Доведено, що в XIX ст. в Російській імперії виникла колізія на основі зіткнення національно-патріотичних інтересів поляків і росіян, росіян і українців, яка в офіційних колах тлумачилась, як «польське питання» і «українське питання». Показано методологічну різницю в поглядах слов'янофілів щодо інтерпретації походження і суті проблем та пропонованих способів їхнього розв'язання. Підкреслено, що методологічне кредо І. Аксакова в розумінні «польського питання» базувалося на принципах історизму і моралі. Слов'янофіли діяли у фарватері загальноімперської стратегії уніфікації національних окраїн з метою їхньої інтеграції у складі Росії. Українофіли, не порушуючи єдності Російської імперії, домагалися визнання українців окремим народом зі своєю мовою як основним маркером національної ідентичності. Розширене використання першоджерел, зокрема публіцистичних статей, у яких відображені погляди слов'янофілів на тогочасні суспільно-політичні проблеми.

Висновки. У XIX ст., в умовах зростання національної свідомості слов'янських народів, загострилася боротьба за збереження своєї самобутності в рамках централізованої держави. На порядок денний поставали питання взаємо-

відносин центру й окраїн Російської імперії. Слов'янофіли активізували свою діяльність у зв'язку з польським національно-визвольним повстанням 1863 р., в якому неабияку роль відігравав релігійний фактор. Вони не завжди доходили спільного знаменника у тлумаченні причин і наслідків тих подій. І. Аксаков пропонував розв'язати конфлікт «на ґрунті найповнішої моральної законності». Враховуючи історичне коріння російсько-польського протистояння, він не вірив полякам, але й не виявляв ненависті до них. Він відкидав пропозицію скликати спільну нараду європейських держав для залагодження конфлікту, мотивуючи це тим, що його повинні розв'язувати Росія і Польща. Разом із тим, І. Аксаков цілком у слов'янофільському дусі намагався довести доцільність добровільного об'єднання Польщі з Росією. Відмінну точку зору висловлював О. Гільфердінг, критикуючи І. Аксакова за його нещирість, прихований централізм і русифікаторство. Як бачимо, розбіжності в інтерпретації подій існували не лише між окремими представниками слов'янофільської течії суспільно-політичної думки, а й тому ж авторитетному І. Аксакову бракувало ясності, хоча всі вони залишалися віddаними ідеям саmобутності історичного розвитку Росії та її месіанської ролі у слов'янському світі. Глибше розглядав причини польського повстання М. Страхов, наголошуючи на цивілізаційному факторі та мегаісторичній ідеї польської еліти. Порівняно з польським, «українське питання» в Російській імперії мало іншу природу. Суть полеміки стосовно визнання української літературної мови полягала, з одного боку, в намаганні слов'янофілів зберегти єдність імперії, а з іншого, – у прагненні українофілів домогтися визнання української мови як основного ідентифікатора українців. Наведені міркування слов'янофілів із приводу польського та українського питань засвідчують складність, неоднозначність і відсутність механізмів їхнього розв'язання у другій половині ХІХ ст. З наукової точки зору, проблема потребує подальшого неупередженого комплексного дослідження на основі максимального залучення першоджерел, які дозволяють аналізувати процеси без сторонніх коментарів. Конче важливо враховувати теперішні події на Південному Сході України та пильно вивчати досвід минулого й виносити з нього повчальні уроки.

Список використаних джерел

1. Матвеев В. И. К вопросу об этнорелигиозной соборности славянского мира: модели и пути интеграции // Православ'я – цивілізаційний стрижень слов'янського світу: зб. наук. праць. Київ: Фенікс, 2011. 288 с.
2. Белоколот О. Панславизм сьогодні – інструмент російського впливу в Україні чи «ідеологія прикриття»? // Майдан закордонних справ. 21 вересня 2016. URL: <https://www.mfaua.org/uk/publications/panslavizm-sohodni-instrument-rosiiskoho-vplyvu-v-ukraini-chy-ideolohiia-prykryttia>
3. Лопатина Е. Б. Российская империя в польском вопросе в 1880–1890-е гг. Автореф. дис. к. и. н. Спец. 07.00.03 – Всеобщая история (новое и новейшее время). Москва, 2011. 30 с.

4. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : кол. моногр. у 3-х ч. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999.
5. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. Київ : LAURUS, 2013. 416 с.
6. Каплин А. Мироззрение славянофилов: история и будущее России. Москва : Ин-т рус. цивилизации, 2008. 448 с.
7. Валіцький А. В полоні консервативної утопії: структура і видозміни російського слов'янофільства / пер. з пол. В. Моренець. Київ : Основи, 1998. 710 с.
8. Гедін С. Зародження слов'янофільства в Російській імперії та його вплив на українську історичну та суспільно-політичну думку середини XIX ст. // Гілея : наук. вісн. Київ, 2016. Вип. 113. С. 15–19.
9. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое лит. обозрение, 2008. 248 с.
10. Аксаков И. С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. (Ст-и из газ. «День», «Москва», «Москвич», «Русь»). 1860–1886. Соч. Т. III. Москва : Типогр. М. Г. Волчанинова. 1886. 844 с.
11. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 237 с.
12. Дьяков В. А. Маркс, Энгельс и Польша. Москва: Наука, 1989. 216 с.
13. Енциклопедія історії України. Т. 8. Київ: Наук. думка, 2011. 508 с.
14. Почвенники // Словари и энциклопедии на Академикe. 2000. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/38474>
15. Страхов Н. Н. Роковой вопрос // Авдеева Л. Р. Русские мыслители Ап. А. Григорьев, Н. Я. Данилевский, Н. Н. Страхов. Философская культурология второй половины XIX века. Москва: МГУ, 1992. с. 175–184.
16. URL: <https://histua.com/slovník/c/civilizaciya>
17. Страхов Николай Николаевич: Собрание сочинений // Lib.ru: Библиотека Мошкова. 2019. URL: http://az.lib.ru/s/strahow_n_n/
18. Шип Н. Полеміка Миколи Костомарова з опонентами і царськими чиновниками з питань української мови // Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень : матер. Міжнар. конф. до Дня слов'ян. писемності і культури (Київ, 24 трав. 2017 р.). Київ : НБУВ, 2017. С. 352–357.
19. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / за ред. академіка М. Грушевського. Київ : ДВУ, 1928. 315 с.
20. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Том третий и последний. Письма 1851–1860 годов. Т. 4. Письма 1858– 86 гг. Санкт-Петербург : Изд. имп. публ. б-ки, 1892.
21. Спор славянофилов по украинскому вопросу // Украинская жизнь. 1916. № 3. С. 69–73.

References

1. 1. Matveev, V. I. (2011). K voprosu ob etnoreligioznoi sobornosti slavianskogo mira: modeli i puti intergratsii [On the issue of ethnic and religious conciliarity of the Slavic world: models and ways of integration]. In *Pravoslavia – tsyvilizatsiinyi stryzen slovia-*

skoho svitu: zb. nauk. prats [Orthodoxy as a civilization core of the Slavic world: collection of scientific papers]. Kyiv. [In Russian].

2. Bielokolos, O. (2016, September 21). Panslavizm siohodni – instrument rosiisko-ho vplyvu v Ukraini, chy «ideolohiia prykryttia»? [Panslavism today – an instrument of the Russian influence in Ukraine, or «Ideology of covering»?]. Retrieved from: <https://www.mfa.ua.org/uk/publications/panslavizm-sohodni-instrument-rosiiskoho-vplyvu-v-ukraini-chy-ideolohiia-prykryttia> Accessed: 17.10.2019. [In Ukrainian].

3. Lopatina, E. B. (2011). *Rossiiskaia imperiia v polskom voprose v 1880–1890-e gg.* [The Russian empire in the Polish question in 1880–1890s]. (Candidate of historical sciences dissertation abstract). Moscow. [In Russian].

4. «Ukrainske pytannia» v Rosiiskii imperiii (kinets XIX – pochatok XX st.): kol. monohr. u 3-kh ch. [«The Ukrainian question» in the Russian empire (the end of the 19th – the beginning of the 20th century): collective monograph in 3 parts]. (1999). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

5. Miller, A. (2013). *Ukrainskii vopros v Rossiiskoi imperii* [The Ukrainian question in the Russian empire]. Kyiv: LAURUS. [In Russian].

6. Kaplin, A. (2008). *Mirovozzrenie slavianofilov: istoriia i budushchee Rossii* [The world ideology of Slavophiles: history and future of Russia]. Moscow: Institut russkoi tsivilizatsii. [In Russian].

7. Valitskyi, A. (1998). *V poloni konservatyvnoi utopii: struktura i vydozminy rosiiskoho sloviafilstva* [In captivity of conservative utopia: the structure and changes in the Russian Slavophilism]. V. Morenets (Trans.). Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].

8. Hedin, S. (2016). *Zarozhennia sloviafilstva v Rosiiskii imperii ta yoho vplyv na ukrainsku istorychnu dumku seredyny XIX st.* [The emergence of Slavophilism in the Russian empire and its influence on the Ukrainian historical thought of the mid-19th century]. In Hileia: naukovyi visnyk [Hylaia: scientific herald]. No. 113, pp. 15–19. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Miller, A. (2008). *Imperiia Romanovych i natsionalizm. Esse po metodologii istoricheskogo issledovaniia* [The Romanov empire and nationalism. Essay on methodology of a historical research]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [In Russian].

10. Aksakov, I. S. (1886). *Polskii vopros i zapadno-russkoe delo. Evreiskii vopros. (Stati iz gaz. «Den», «Moskva», «Moskvich», «Rus»).* 1860–1886. Soch. [The Polish question and Western-Russian affair. The Jewish question. (The articles from the newspapers «Den», «Moskva», «Moskvich», «Rus»). Works]. Vol. 3. Moscow: Tipografia M. G. Volchaninova. [In Russian].

11. Dylionhova, H. (2007). *Istoriia Polshchi 1795–1990* [The history of Poland 1795–1990]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].

12. Diakov, V. A. (1989). *Marks, Engels i Polsha* [Marx, Engels and Poland]. Moscow: Nauka. [In Russian].

13. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopaedia of history of Ukraine]. (2011). Vol. 8. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

14. Pochvenniki [«The returners to the native soil»]. (2000). In *Slovari i entsyklopedii na Akademike* [Dictionaries and Encyclopedias on «Academic»]. Retrieved from: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/38474> Accessed: 17.10.2019. [In Russian].

15. Strakhov, N. N. (1992). Rokovoi vopros [The fatal question]. In Avdeeva, L. R. *Russkie mysliteli Ap. A. Grigoriev, N. Ya. Danilevskii, N. N. Strakhov. Filosofskaia kulturologiia vtoroi poloviny XIX veka* [Russian thinkers Ap. A. Grigorev, N. Ya. Danilevskii, N. N. Strakhov. The philosophical cultural studies of the second half of the 19th century]. Pp. 175–184. Moscow: MGU. [In Russian].

16. URL: <https://histua.com/slovník/c/civilizaciya>

17. Strakhov Nikolai Nikolaevich: Sobranie sochinenii [Strakhov Nikolai Nikolaevich: collected works]. (2019). In *Lib.ru: Biblioteka Moshkova* [Lib.ru: Library of Moshkov]. Retrieved from: http://az.lib.ru/s/strahow_n_n/ Accessed: 17.10.2019. [In Russian].

18. Shyp, N. (2017). Polemika Mykoly Kostomarova z oponentamy i tsarskymy chynovnykamy z pytan ukrainskoi movy [Polemic of Mykola Kostomarov with the opponents and tsarist officials concerning the question of the Ukrainian language]. In *Slovianoznavstvo i novi paradyhmy ta napriamy sotsiohumanitarnych doslidzhen: materialy Mizhnarodnoi konferentsii do Dnia slovianskoi Pysemnosti i kultury* (Kyiv, 24 travnia 2017 r.) [Slavic studies and paradigms and new trends of researches in social sciences and humanities: proceedings of the International conference dedicated to the Day of Slavic writing and culture (Kyiv, May 24, 2017)]. Pp. 352–357. Kyiv: NBUV, 2017.

19. *Naukovo-publitsychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Scientific, publicistic and polemic writings of Kostomarov]. (1928). M. Hrushevskyyi (Ed.). Kyiv: DVU. [In Ukrainian].

20. *Ivan Sergeevich Aksakov v ego pismakh* [Ivan Sergeevich Aksakov in his letters]. (1892). Vol. 3 (Pisma 1851–1860 gg. [Letters of 1851–1860]), Vol. 4 (Pisma 1858–1886 gg. [Letters of 1858–1886]). Saint-Petersburg: Izdanie imperatorskoi publichnoi biblioteki. [In Russian].

21. Spor slavianofilov po ukrainskomu voprosu [The debate of Slavophiles on the Ukrainian question]. (1916). In *Ukrainskaia zhyzn* [Ukrainian Life]. No. 3, pp. 69–73. [In Ukrainian].

Nadiia Andriivna Shyp,

Doctor of Historical Sciences, Professor

Professor at the Philosophy and Social Sciences department

at Kyiv National University of Trade and Economics

ORCID: 0000-0002-1309-1509

E-mail: nadia.shyp@gmail.com

Interpretation of Polish and Ukrainian issues by Slavophiles in the Russian Empire (second half of the 19th century)

The aim of the research is to show the historical preconditions, character and development of Russian-Polish conflict (apogee of which was Polish national-liberating rebellion of 1863) and the essence of Russian-Ukrainian polemics regarding the language issue based on studying scientific literature and analysis of Slavophile press. **The methodology of the research.** Methodological basis is comprised of objectivity principles, terminological definition and historical method. The connection of foreign policy and internal policy factors has been taken into consideration when account-

ting for the actions of the centralized power regarding peripheral lands of the Russian Empire. **The scientific novelty.** It has been proven that a collision based on the conflict of Polish national-patriotic and Russian interests emerged in the Russian Empire of the 19th century. The issue was interpreted as «Polish issue» or «Ukrainian issue» within the official circles. The methodological difference in Slavophiles' views regarding interpretation of genesis and essence of the issues as well as offered solutions for them are shown in this research. It is underlined that the methodological credo of I. Aksakov in understanding of «the Polish issue» was based on the principles of historical method and morale. Slavophiles acted within the track of pantoimperial strategy to unify national peripheries with the aim of their integration into Russia. Ukrainephiles, without breaking the unity of the Russian empire, strived for acknowledgment of Ukrainians as a separate nationality with its own language as the primary marker of the national identity. The use of primary sources was extended, among which are publicistic articles, which reflected the view of Slavophiles on societal and political issues. **Conclusions.** The struggle for preservation of individuality within the framework of the centralized state became more acute within the conditions of national consciousness growth among Slavic nationalities in the 19th century. New items appeared on the agenda such as the issue of the relationship between the center and peripheral parts of the Russian Empire. Slavophiles increased their activity in connection with the Polish national-liberating rebellion in 1863, in which the religious factor played a major role. They did not reach the consensus interpreting the reasons and consequences of those events. The ideas of Slavophiles regarding the Polish and Ukrainian issues confirm the difficulty, ambiguity, and lack of mechanisms of their solution in the second half of the 19th century. The subject needs further unprejudiced comprehensive research based on maximum involvement of primary sources, which would allow to analyze the processes. It is important to take into account the current events in the South-East regions of Ukraine as well as to study the experiences of the past and carry out valuable lessons.

Key words: «Polish issue», «Ukrainian issue», Slavophiles, Polonophilism, Ukrainophilism, Ivan Aksakov, Mykolai Kostomarov.

Надежда Андреевна Шип,

доктор исторических наук, профессор,

профессор кафедры философских и социальных наук Киевского национального торгово-экономического университета

ORCID: 0000-0002-1309-1509

e-mail: nadia.shyp@gmail.com

Интерпретация славянофилами польского и украинского вопросов в Российской империи (вторая половина XIX в.)

Цель исследования. На основе изучения научной литературы, а также анализа славянофильской прессы показать исторические предпосылки, характер и развитие русско-польского противостояния, апогеем которого стало польское национально-освободительное восстание 1863 г., и суть русско-украинской полемики по

языковому вопросу. **Методология исследования.** Методологическую основу предложенного нарратива составляют принципы объективности, терминологической определенности и историзма. При изложении действий центральной власти относительно периферийных земель Российской империи учтена взаимосвязь внешнеполитических и внутривнутриполитических факторов. **Научная новизна.** Доказано, что в XIX в. в Российской империи возникла коллизия на основе столкновения национально-патриотических интересов поляков и россиян, россиян и украинцев, что в официальных кругах толковалась, как «польский вопрос» и «украинский вопрос». Показана методологическая разница во взглядах славянофилов относительно интерпретации происхождения и сути проблем и предлагаемых способов их решения. Подчеркнуто, что методологическое кредо И. Аксакова в понимании «польского вопроса» базировалось на принципах историзма и морали. Славянофилы действовали в фарватере общеимперской стратегии унификации национальных окраин с целью их интеграции в составе России. Украинофилы, не нарушая единства Российской империи, добивались признания украинцев отдельным народом со своим языком как основным маркером национальной идентичности. Расширено использование первоисточников, в частности публицистических статей, в которых отображены взгляды славянофилов на общественно-политические проблемы. **Выводы.** В XIX в., в условиях роста национального сознания славянских народов, обострилась борьба за сохранение своей самобытности в рамках централизованного государства. На повестке дня стояли вопросы взаимоотношений центра и окраин Российской империи. Славянофилы активизировали свою деятельность в связи с польским национально-освободительным восстанием 1863 г., в котором немалую роль сыграл религиозный фактор. Они не всегда приходили к общему знаменателю в толковании причин и следствий тех событий. Приведенные рассуждения славянофилов по поводу польского и украинского вопросов подтверждают сложность, неоднозначность и отсутствие механизмов их решения во второй половине XIX в. С научной точки зрения, проблема нуждается в дальнейшем непредвзятом комплексном исследовании на основе максимального привлечения первоисточников, которые позволяют анализировать процессы без посторонних комментариев. Очень важно учитывать нынешние события на Юго-Востоке Украины, пристально изучать опыт прошлого и выносить из него поучительные уроки.

Ключевые слова: «польский вопрос», «украинский вопрос», славянофилы, полонофильство, украинофильство, Иван Аксаков, Николай Костомаров.

*Стаття підготовлена 17 квітня 2019 року;
подана до друку 27 квітня 2019 року.*

Алла Михайлівна Беба,
молодший науковий співробітник
відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-3704-1653
e-mail: charrado2017@ukr.net

ПОЛЬСЬКИЙ ТИЖНЕВИК «TYGODNIK ILUSTROWANY» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Метою дослідження є презентація польського тижневика «Tygodnik ilustrowany», комплекс примірників якого зберігається у фонді відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ у складі масиву польськомовних видань. Проаналізовано публікації тижневика, які становлять інформаційну цінність для фахівців з історії України. **Методологія** полягає в застосуванні проблемно-хронологічного, конкретно-історичного, історико-системного та порівняльно-історичного методів, що дозволяє реконструювати історію формування зібрання журналу у фондах відділу та проаналізувати змістовну частину періодичного видання на предмет виявлення історичних та краєзнавчих матеріалів, висвітлених польськими істориками, письменниками та краєзнавцями, що стосуються України. **Наукова новизна.** Тижневик «Tygodnik ilustrowany» не так ґрунтовно досліджений фахівцями, як часописи «Киевская старина», «Чтения в обществе Нестора Летописца», «Архив Юго-Западной России». Отож вперше представлено інформативну наповненість часопису для вивчення історії міст України – Києва, Житомира, Кременця, Ніжина, Бердичева; актуалізовано роботу волинського краєзнавця та письменника Т. Стецького з історії Волинського краю; висвітлено публікації польського публіциста та прозаїка З. Фіша, який описав українських музик, зокрема лірників; репрезентовано працю адвоката та кореспондента польських часописів Я. Прусіновського, присвячену польсько-українському поету, співаку та торбаністу Григорію Відорту; надано інформацію про художників, які оформляли тижневик. **Висновки.** З'ясовано, що тижневик «Tygodnik ilustrowany», на сторінках якого публікувалися численні матеріали, присвячені діячам культури, політики, релігії, що залишили свій слід, в тому числі, і в історії України, є вагомим джерельною базою для фахівців.

Ключові слова: польський тижневик «Tygodnik ilustrowany», Юліан Бартошевич, Костянтин Свідзінський, Адам Кисіль, Тимко Падура.

Актуальність теми дослідження. Розвідка є важливою для популяризації фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, зокрема комплексу зарубіжної періодики.

Аналіз досліджень і публікацій. Склад та зміст польського часопису «Tygodnik ilustrowany» на предмет виявлення історичних та краєзнавчих матеріалів досліджувалися доволі недостатньо. Так, інформацію про засновників та видавців тижневика знаходимо в польській енциклопедії «Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna» [1]. В роботі польського бібліографа К. Естрайхера

«Bibliografia Polska XIX st.» [2] детально описано змістовну частину кожного тому часопису до 1878 р. Ще одне дослідження, присвячене «Tygodnik ilustrowany», подає знову ж таки К. Естрайхер у книзі «Zestawienie przedmiotów i autorów w 32 tomach Tygodnika ilustrowanego z lat 1859–1875» [3].

Мета дослідження. Метою дослідження є огляд матеріалів з української тематики польського тижневика «Tygodnik ilustrowany», що видавався з середини XIX ст. до початку XX ст. у Варшаві і масив примірників якого наразі зберігається у фонді відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ.

Виклад основного матеріалу. Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського має у своєму складі комплекс польськомовних періодичних видань, видрукованих на теренах Польщі, Литви, Білорусі та України, обсяг якого становить близько 17500 одиниць зберігання. Хронологічно видання відносяться до XIX – початку XX ст.

Одним із популярних тижневиків того часу був «Tygodnik ilustrowany», який виходив у Варшаві протягом вісімдесяти років – з 19 вересня (1 жовтня) 1859 р. по вересень 1939 р. – і перестав друкуватися тільки з початком Другої світової війни та окупацією Польщі нацистськими військами. Разом було видано 4116 номерів.

Першим видавцем тижневика був варшавський друкар Юзеф Унгер (польс. *Józef Ungr*, 1817–1874). Журнал було створено за ініціативи польського історика, цензора та видавця Франціска Собещанського (польс. *Franciszek Sobieszczanski*, 1813–1875). У роках 1859–1882-му співзасновником та редактором став польський публіцист та перекладач Людвік Єніке (польс. *Ludwik Jenike*, 1818–1903). Протягом свого багаторічного існування склад редакційного комітету зазнавав численних змін. Як вказує «Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna» [4], редакторами були, зокрема: видавець та публіцист Юзеф Вольф (польс. *Józef Wolff*, 1862–1910), літературний критик Ігнацій Матушевський (польс. *Ignacy Matuszewski*, 1858–1919), поет та публіцист Артур Оппман (польс. *Artur Oppman*, 1867–1931), публіцист та критик Здзіслав Дембіцький (польс. *Zdzisław Dębicki*, 1871–1931), літературний критик та журналіст Станіслав Рогож (польс. *Stanisław Rogoż*, 1894–1942), які, в свою чергу, співпрацювали з найвідомішими польськими письменниками та науковцями – з істориком і славістом Юліаном Бартошевичем (польс. *Julian Bartoszewicz*, 1821–1870); літературним і театральним критиком Казимиром Кашевським (польс. *Kazimierz Kaszewski*, 1825–1910); письменником і драматургом Вацлавом Шимоновським (польс. *Wacław Szymonowski*, 1821–1886), професором варшавської Драматичної школи Яном Хенцінським (польс. *Jan Chęciński*, 1826–1874) та ін.

У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій тижневик репрезентований близько 3000 номерів. Том 1 за 1859 р. відсутній, номери за 1860–1914 рр. починаються з № 41 і закінчуються № 2876.

На жаль, історія формування зібрання цього журналу у фондах НБУВ достеменно невідома, але за певними зовнішніми ознаками можемо припустити, що колекція була зібрана польським шляхтичем Адамом Домарадзьким. Так, наліпка на корінці палітурки вказує на власника: «Księgozbiór Adama Domaradzkiego». На штампі, що міститься на титульному аркуші тижневика, вказується, очевидно, місце проживання власника: «Wojciechowka», «Teranówka». За інформацією «Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich», виданого у Варшаві в 1893 р., «Wojciechowka» – це село над річкою Случ Новоград-Волинського повіту. Зараз має назву Колосівка, це село Полонського району Хмельницької області [5]. «Teranówka» (нині Тернівка Новоград-Волинського району Житомирської області [6]) в зазначеному вище словнику згадується, як «Teranówka» – село, розміщене у «трьох верстах» від «Wojciechowka». На жаль, за браком фактографічних даних дуже складно знайти інформацію про власника колекції.

Тижневик видавався великим форматом – 27х35 см. Очевидно, журнал замислювався як серіальне видання, бо на титульних аркушах томів, виданих у 1859–1894 рр., є напис «Serya», що від 1895 р. зникає. В подальшому часопис видавався піврічними томами з переліком змісту за півроку.

Зміст складався з різних розділів: «Біографії», «Описи міст та історичних об'єктів», «Звичаї, побут та народні риси», «Стародавні пам'ятки», «Обряди та свята річні», «Повісті, народні перекази та легенди», «Драми та комедії», «Поезія та байки», «Подорожі», «Мистецька хроніка», «Кореспонденція тижневика», «Ребуси та шахи» тощо.

На особливу увагу заслуговують історичні публікації, вміщені в першому розділі, що мав назву «Zyciorusy» («Біографії»).

Одним із найбільш активних дописувачів розділу був історик та славіст Юліан Бартошевич (1821–1870). Усе своє життя він займався збиранням історичних пам'яток, присвятивши особливу увагу вивченню доби Середньовіччя. Значну частину його наукової роботи склали біографічні дослідження. В кожному з томів, виданих протягом 1860-х років, знаходимо численні статті вченого, де висвітлювалися визначні постаті Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої та українських земель, що входили до складу Польщі. Серед них варто згадати Юзефа Залуського (1702–1774) – засновника першої публічної бібліотеки у Варшаві, що після його смерті перейшла у власність держави, бібліофіла та мецената, єпископа Київського в 1759–1774 рр.; Євстафія Воловича (1572–1630), також бібліофіла та мецената, єпископа Віленського; Єроніма Стройновського (1752–1815) – першого ректора Імператорського Віленського університету, який народився на Тернопільщині.

Однією з перших біографій авторства Ю. Бартошевича, яку надрукував тижневик в т. 1 за 1859 р., була біографія Константина Свідзінського (1793–1855) [7] – бібліофіла та колекціонера, керівника польських культурних осередків, який займався пошуками історичних матеріалів на території України.

Останні двадцять років свого життя, після продажу власного маєтку на Житомирщині, жив на Київщині, в с. Пашківка, в родинному маєтку свого приятеля Вацлава Рулікowsького. К. Свідзінський збирав антикваріат, монети, книги, які купував за власний кошт, а особливо захоплювався колекціонуванням рукописів та архівних документів, записував старовинні легенди й думи. Частина архівних матеріалів із зібрання було передано до Київської археографічної комісії. Інформацію про його участь у підготовці видання «*Materyały historyczne wydane przez Kommissyą archeologiczną kijowską*» знаходимо в т. 2 часопису «*Biblioteka Warszawska*» [8] за 1855 р. Тут зазначається, що серед приватних зібрань знаковим було саме зібрання Константина Свідзінського, «матеріали якого найцікавіші та найбагатші». Зокрема, в ньому було представлено листування деяких відомих історичних осіб часів Богдана Хмельницького.

Не менш ґрунтовною є робота Ю. Бартошевича, присвячена діячеві Речі Посполитої Адаму Кисілю (1600–1653) [9]. У т. 2 «*Tygodnika ilustrowany*» (№ 45–47) представлено докладний нарис його життя та діяльності, де, зокрема, йдеться про те, що А. Кисіль народився на Волині та був старовинного боярсько-шляхетського роду. Перебуваючи в центрі суспільно-політичного життя Польщі та України, він у 1620 р. брав участь у поході Польщі проти Османської імперії, в 1621 р. – в битві під Хотиним, у 1633 р. А. Кисіль стає носівським старостою, в 1639–1646 рр. – чернігівським підкоморієм та чернігівським каштеляном, з 1646 р. – київським каштеляном, з 1647 р. – брацлавським воєводою, в 1649–1653 рр. – київським воєводою. Він володів численними маєтками на Волині, Київщині, Чернігівщині. Брав участь у засіданнях Сейму, був останнім православним сенатором Речі Посполитої, захищав права православної церкви від утисків, викликаних укладанням Берестейської унії 1596 р. Під час повстання Б. Хмельницького А. Кисіль перебував у складі делегації на перемовинах із повсталими в 1649 р. в м. Переяславі. Пізніше зустрічався з Б. Хмельницьким у Зборові в 1649 р. та в Білій Церкві в 1651 р. У статті детально описуються події, які відбувалися в проміжках між описаними вище, – це війни, козацькі бунти, засідання сеймів. У № 45 вміщено портрет Адама Кисіля.

Активним дописувачем журналу «*Tygodnik ilustrowany*» був Казимир Владислав Вуйціцький (1807–1879) – польський історик, письменник та видавець, який у вільний від роботи час подорожував країною, збираючи фольклорний матеріал не тільки поляків, але й білорусів та українців. Заслуговує на увагу його праця, присвячена польсько-українському поету Тимку Падурі (польс. Tomasz Padurra; 1801–1871) [10], який належав до так званої «української школи в польській літературі».

Падура народився в Іллінцях, нині Вінницької області, закінчив Кременецький ліцей. У 20-х роках XIX ст. при дворі магната Вацлава Жевуського (1785–1831) на Поділлі навчав своїх пісень бандуристів-торбаністів і сам для них складав мелодії. Після трагічної смерті Жевуського Падура оселився в своєму маєтку під Бердичевом. У творчості звертався до української історичної тематики, опи-

сів побуту і природи та фольклорних мотивів. Твори українською мовою Тимко Падуро писав латинкою. Довгий час його поезії поширювалися лише в рукописах. Перша друкована книжка поета «Pienia Tomasza Padury» вийшла у Львові в 1842 р. зусиллями книгаря Каєтана Яблонського, але це видання є поєднанням текстів різних авторів. Тимко Падуро сам підготував і видав 1844 р. власну збірку «Ukrainky z nutoju Tymka Padurr», що поєднувала не лише поетичні тексти автора, а й ноти до дум. Владислав Вуйціцький наводить на сторінках тижневика поетичні рядки польського поета Томаша Олізаровського (1811–1879) в творі «Spiewi Kozaka», присвячені Тимку Падурі, та думи самого Падури «Muraszka» та «Ukraina».

В. Вуйціцький у № 306 за 1865 р. присвятив свою працю ще одному українсько-польському поетові Олександру Грози (1807–1875) [11], творчість якого також пройнята українськими мотивами.

О. Гроза народився в селі Закриниччя Таращанського повіту Київської губернії (нині це Вінницька область, Оратівський район). У десять років почав навчатися в василіанській школі в м. Умань. Через три роки переведений до Вінницької гімназії, яку закінчив 1826 р. В тому ж році зарахований до Віленського університету, на літературне відділення. В 1829 р., отримавши вчений ступінь, вступив до Дерптського університету (нині Естонія, м. Тарту), де навчався рік як вільний слухач. Після смерті батьків у 1831 р. повернувся до родинного маєтку в селі Сологубівка (нині Вінницька область). У сільському затишку, присвятивши своє життя веденню господарства, він підготував до видання свої перші поетичні твори, які були надруковані у Вільно (нині Вільнюс) 1835 р. З 1837 р. почав роботу над випуском журналу «Rusałka». Під його редакцією вийшло п'ять томів часопису, де друкувалися найкращі літературні твори, що належали Міхалу Грабовському (1804–1863), Генріку Жевуському (1791–1866), Ігнацію Головінському (1807–1855), Юзефові Коженювському (1797–1863), Юзефу Ігнацію Крашевському (1812–1887) та ін. Через десять років господарювання в с. Сологубівка О. Гроза переїхав до Волинської губернії, де купив село Кропивня (нині село Новоград-Волинського району Житомирської області), а місцем його постійного проживання став Житомир.

На завершення свого дослідження В. Вуйціцький подав перелік літературних творів О. Грози, які побачили світ на момент написання статті. Список творів наводився повністю: «1. «Poezye» (wydanie drugie): 2 tomy. Wilno, 1842; 2. «Pan Władysław, albo wyciąg z pamiętników niebardzo starych»: 2 tomy; 3. «Grosz wdowi» (pismo zbiorowe). Kijów, 1849–1850; 4. «Powiastki ukraińskie». Wilno, 1855; 5. Pisma Aleksandra Grozy: tomów 2 (zbiór dawniejszych poezyj, z dodaniem nowych). Warszawa, 1855; 6. «Ołtarczyk berdyczowski, albo zbiór modlitw». Wilno, 1856; 7 «Trzy palmy»: poemat. Wilno, 1857; 8. «Mozaika Kontraktowa»: pamiętnik z r. 1851. Wilno, 1857; 9. «Hryć»: dramat ukraiński w 5 aktach. Wilno, 1858; 10. «Marek Jakimowski»: дума. Wilno, 1858; 11. «Smieciński»: (powieść wierszem) w 3 częściach. Żytomierz, 1860; 12 «Elementarz». Żytomierz, 1860.» До кращих поетичних творів

О. Грози дописувач відносить поеми «Pan starosta kaniowski» та «Mogily». В останній розповідається про страшну поразку військ Речі Посполитої від запорожців під Батогом в 1652 р. В. Вуйціцький, аналізуючи творчість О. Грози, акцентує на українській тематиці його літературних творів, зазначаючи: «О. Гроза був змалечку вихований на піснях та легендах українського народу так само, як його шкільні товариші Богдан Залеський та С. Гощинський, творчість яких наповнена українськими народними мотивами». Один із представників української школи в польській літературі Міхал Грабовський (1804–1863) високо оцінив літературний таланти О. Грози: «Він приєднався до когорти авторів, які відображали в своїх творах пам'ятки української культури та історії».

У т. 3 за 1861 р. (№ 69 і № 70) польський письменник та педагог Войцех Гроховський (1823–1871) детально описав життя та діяльність одного із засновників Кременецького ліцею Тадеуша Чацького (1765–1813) [12], званого польського історика, економіста та освітянина, який віддав багато сил розвитку просвітництва на теренах України. Перша частина біографії, яку вміщено в № 69, детально розповідає про походження, навчання та діяльність Т. Чацького ще до призначення його інспектором шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній. Зазначається, зокрема, що він працював за дорученням королівської канцелярії над упорядкуванням королівського архіву. На особливу увагу заслуговує матеріал в № 70 про історію створення Кременецького ліцею.

Другий розділ «Tygodnika ilustrowanego» – «Opisy miejscowości, kościołów i zamków» – донині залишається актуальним для вивчення історії міст, монастирів та замків на території України. Так, т. 2 за 1860 р. (№ 41) присвячений історії міста Кременця [13], описаній відомим польським письменником, публіцистом та істориком Ю. І. Крашевським (1812–1887). Автор детально висвітлив заснування міста, татарські набіги та облогу кременецького замку, згадав історичні постаті, яким належав Кременець, та коротко охарактеризував діяльність Т. Чацького зі створення та відкриття Кременецького ліцею. Завдяки Т. Чацькому, на думку дописувача, Кременець збагатився на одну з кращих королівських колекцій книг та нумізматики.

Ще одна робота Ю. І. Крашевського в т. 4 за 1861 р. (№ 100) репрезентує місто Житомир [14]. Автор сам довгий час жив на Волині, зокрема в Житомирі, і зміг детально передати атмосферу маленького провінційного міста з його чудовими краєвидами. Робота Крашевського доповнена малюнком Еразма Фабіанського (1826–1892) – польського художника та театрального діяча, який походив із Житомира, отож малював місто з натури. Він був випускником Санкт-Петербурзької академії мистецтв та слухачем Університету святого Володимира, де вивчав медицину. Був також відомий як директор театрів у Житомирі та Києві в 1852–1860 рр.

У тому ж т. 4 за 1861 р. (№ 104) вміщено роботу польського письменника, народженого на Вінничині, Аполло Коженювського (1820–1869) – «Kijów» [15]. Розглянувши спочатку історію міста від завоювання його литовським князем

Гедиміном в 1324 р. та подальше перебування під владою Речі Посполитої, митець далі поділився з читачами власними враженнями від Києва, описуючи вулиці, мешканців та ярмарки. Він захоплювався старовинними церквами, вказуючи, що вони «надають особливого характеру місту». Згадав Університет св. Володимира, «хоч молодий, але вартий уваги». В сатиричній формі подав звички та манери місцевих жителів: «Panowie udają lordów, szlachta udaje panów, mieszczenie udają biurokracyą, biurokracya udaje ministrów». Роботу оздоблює дереворит Ю. Цеглінського, виконаний з фотографії Кордиша (Kordysza) «Загальний вид Києва». Польський фотограф Юзеф Кордиш (1824–1896) мав власне ательє в Кам'янці-Подільському та в Києві і носив звання «фотографа Університету святого Володимира».

У № 112 того ж 4-го тому польський письменник Казимир Кашевський (1825–1910) ознайомив читачів тижневика з історією м. Ніжина [16]. У невеликій за обсягом, але доволі змістовній кореспонденції автор розповів про давнє слов'янське походження міста та про перші згадки про нього у Нестора Літописця. Описуючи часи козаччини, він згадав Ніжинський козацький полк, створений гетьманом Євстафієм Ружинським (?–1534) в 1514 р., та часи Богдана Хмельницького, який надав особливих привілеїв грецьким купцям. Завдячуючи цим привілеям Ніжин став на ціле століття одним із найбільших торговельних центрів Лівобережної України. Завершив свій нарис про Ніжин К. Кашевський згадкою про церкви: «Ніжин рясніє церквами, яких є тут 21». Серед освітніх закладів найкращим автор розвідки називає Ніжинський лицей. Роботу доповнив краєвид міста художника Броніслава Подбільського (1839–1891) з натури.

Інформативною є також стаття в № 115 того ж тому, в якій автор Bolesław z Ukrainy (Liwski Bohdan Jan) [17] описав коронацію однієї з шанованих католицьких святинь – ікони Бердичівської Божої Матері. Стаття доповнена зображенням костюлу монастиря кармелітів босих у Бердичеві. Автор називає монастир, широко відомий завдяки великому вівтарному образу Богородиці, найбільшою окрасою міста, – до нього приходять віряни вже протягом століть. Священна ікона була коронована при своєму входженні до України, щоб захищати віру, гідність та звичаї. Не оминув дописувач історію створення монастиря в 1630 р. при Януші Тишкевичеві, який на подяку за своє звільнення з татарського полону вирішив заснувати обитель, віддавши для цього свій замок та землі в Бердичеві, а також село Скраглівку. В 1634 р. київський біскуп Андрій Шолдрський (1583–1650) освятив наріжний камінь під будівництво нижнього храму в ім'я Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. Отож саме тоді, на відкритті, засновник монастиря Януш Тишкевич і підніс у дар родинну ікону Божої Матері. В часи Богдана Хмельницького ченці залишили монастир разом з образом Богородиці, і деякий час ікона знаходилась у Львові, в монастирі сестер кармеліток. У 1732–1736 рр. вона перебувала в Любліні, також у сестер кармеліток. Далі автор детально описав коронацію чудотворного образу Божої Матері. В 1753 р. папа Бенедикт XIV (1675–1758), за сприяння та підтримки короля Августа III (1696–1763), архієпископа

Гнезненського, примааса Польщі Адама Коморовського (1699–1759) та єпископа Київського Яна Самуеля Ожгі (1680–1756), видав декрет із дозволом на виготовлення двох корон, оздоблених коштовностями. 16 липня 1756 р. відбулася коронація образу Божої Матері Бердичівської при численному зібранні знаті та віруючих. При освяченні ікони виголосив свою проповідь на той час ще зовсім молодий Ігнацій Красицький – польський церковний діяч, письменник та філософ, який від 1754 р. був каноніком київським. На початку XIX ст. корони були викрадені і зникли назавжди. Ще один раз їх поновлювали коштом знаті, – вказувалося, що «суддя Липовецького повіту Юзеф Здзітовицький (Józef Zdzitowiecki) виготовив нові, а єпископ Луцько-Житомирський Михайло Пивницький (Michał Piwnicki; 1771–1845) освятив їх в 1844 р.». Ці корони також були втрачені. 6 червня 1854 р. нові корони, надіслані папою Пієм IX (1792–1878), були освячені єпископом Житомирським Каспером Боровським (Kasper Borowski; 1802–1885). Промову виголосив священник Луціян Годлевський (Lucian Godlewski).

Закінчив свою статтю Bolesław z Ukrainy короткими згадками про друкарню, якою володіли кармеліти, та про велику бібліотеку.

Однією із важливих робіт для вивчення історії Волинського краю є «Listy z wusieczek po Wołyniu» Тадеуша Стецького (1838–1888) [18] – волинського краєзнавця та письменника, надруковані в 1863 р. (№ 172, 174). Автор народився на теренах України, в селі Городець на Рівненщині, навчався в Житомирській гімназії, а згодом в Університеті св. Володимира, який закінчив у 1857 р. Історичний нарис поділено на п'ять розділів, кожен з яких описує певне волинське містечко.

Перший розділ, присвячений містечку Козин (нині це село Рівненської області), починається зі вступних слів Т. Стецького про важливість виявлення та збереження давніх пам'яток. Збираючи по крихтах свої матеріали в костелах та церквах Волині, він розумів, як важливо зберегти кожен знайдений документ, бо «для розуміння сьогодення потрібно знати минуле, яке з часом дуже швидко втрачається і зникає назавжди». У своїй публікації автор ділиться враженнями від останньої подорожі в повіт Дубенський та описує стародавнє містечко Козин. Подорожуючи від Кременця до Козина, Т. Стецький так характеризує навколишні краєвиди: «На цей час саме містечко (Козин. – А. Б.) виглядає убогим та занедбаним, в ньому знаходиться лише декілька десятків міщанських та єврейських дворів». Протягом декількох століть Козин був володінням родини Тарновських. Далі автор описав домініканський костел та монастир, який знаходився в центральній частині містечка і був побудований у готичному стилі. З плином часу і костел, і, особливо, монастир зазнали руйнівних змін. Монастир, як зазначає дописувач, стоїть без даху та може розвалитися. На території обителі було поховане не одне покоління родини Тарновських, та наразі збереглася тільки могила священника, який міг бути співзасновником костелу. Першими фундаторами, за інформацією автора, стали рідні брати Міхал та Олександр Амор Тарновські, сини Станіслава Тарновського, каштеляна сандомирського, славного воїна часів Стефана Баторія (1533–1586) та Сигіmunда III (1566–1632). Т. Стець-

кий наводить свідчення місцевих жителів, які зберегли цінні історичні документи про надання особливих привілеїв містечку Козин. Серед них найдавнішими є привілеї Францішка та Каєтана Тарновських, скріплені їхніми власноручними підписами та підтверджені печаткою шведської гільдії в Козині. Іншим документом є збережений диплом Августа III з підписом та королівською печаткою, на шкіряній обкладинці якого відбитий золотом герб містечка Козин. Цим дипломом король поновлював Магдебурзьке право містечкові. Автор згадує й інші, на його думку, не такі важливі, документальні знахідки про права містечка.

У другому розділі Т. Стецький розповідає про Берестечко. Загальним враженням від містечка автор поділився так: «Будинки тут кам'яні, красиво збудовані мешканцями, що залишає на довгий час у подорожнього приємне враження». Розповідаючи історію містечка, дописувач згадав битву польського війська під проводом короля Яна Казимира (1609–1672) з козаками Богдана Хмельницького та татарами під Берестечком у 1651 р. Детальний опис цієї битви залишив у своїх творах історик та державний діяч Речі Посполитої Веспасіан Коховський (1633–1700), який сам іще солдатом війська короля брав участь у цій битві. Т. Стецький детально змалював усіх відомих власників, яким належало містечко протягом XV–XIX ст. Це родини волинських магнатів Боговитиних, польських магнатів Лещинських, від яких містечко перейшло до Замойських, потім до Плятерів, а від 1820 р. – до Озаровських. Автор зазначає, що з-поміж старовинних місць на Волині рідко яке так заховало своє минуле, як Берестечко, тому що народ створював все нові перекази, легенди та пісні, одні від інших поетичніші. Загалом розділ, присвячений Берестечку, досить великий. Дописувач детально висвітлює різні історичні події та постаті, описав культові споруди, а також згадав народні легенди про походження назви містечка.

Третій розділ Т. Стецького з опису Волині присвячений містечку Вишгородок (нині це село Тернопільської області). Тут детально розповідається про власників містечка протягом декількох століть. Найдавнішими власниками, як вказується в документах, були князі Збараські. У 1481 р. Василь Збараський при поділі спадщини між чотирма своїми синами передав Вишгородок у власність Федорові. Цей Федір був пращуром двох княжих родів – Воронецьких та Порицьких. Згодом його син Олександр успадкував, крім Порицького замку та земель на Волині, ще й містечко Вишгородок. Саме Олександр першим почав зватися князем Порицьким. Довгий час потому містечко було у володінні князів Порицьких. Заслуговує на увагу інформація автора про місцевий храм. У костьолі в кінці XVIII – на початку XIX ст. знаходилися портрети родини власників Ржищевських, а вівтарна частина була прикрашена зображенням біблійного сюжету про сходження Святого Духа на апостолів роботи італійського майстра.

Четвертий розділ «Подорожі» Т. Стецький присвятив селам Лопушне, Пахи́ня, Вербо́вець, Чайчи́нці, Вишні́вець (зараз це села Тернопільської області).

П'ятий розділ знайомив із селом Горо́дище (зараз Шепетівського району Хмельницької області). На початку XVII ст. це село було у власності старовинної

волинської родини Хом'яків [Chomiakiw]. На кінець століття одна з дочок вишла заміж за Любомирського і внесла село як посаг у родину чоловіка. В 1746 р. князь Станіслав Любомирський (1704–1793) та князь Яків Погрошемський були фундаторами костелу Пресвятої Діви Марії та монастиря кармелітів узутих. 12 травня 1782 р. єпископ Луцький Ян Качковський (1744–1816) освятив костел. Від фундаторів ченці отримали щедрі пожертви у вигляді сіл Городище та Пашуки, а також грошове утримання в розмірі 102 тис. злотих. Жодна обитель на той час не могла зрівнятися в заможності з кармелітським монастирем. Люди з навколишніх міст та сіл приходили в монастир за молитвою про відпущення гріхів, що декілька разів на рік з особливою урочистістю здійснювалось у монастирі. В 1832 р. за розпорядженням уряду кармеліти залишили монастир. Костел і церкву повернули православним. Через два роки в монастирі вже мешкали ченці, які переселилися з містечка Полонне. Найбільшою окрасою обители є її художній розпис. Художником був чернець на ім'я Антоній, який жив у XVIII ст. Він також розписав, як зазначає автор, ще два монастирі на Волині: монастир піарів у містечку Любешів та монастир ордену тринітаріїв у Берестечку. Згадав автор про ще одну старовинну церкву в Городищах, оточену старими липами. Документів про її спорудження та заснування не збереглося. Залишилися лише декілька описів, з яких відомо, що споруджена вона була в 1563 р. і з тих часів декілька разів відновлювалася. У 1734 р. була освячена греко-католицьким єпископом Теодосієм Рудницьким (бл. 1698 чи 1700–1751 рр.). Ще раз реставрувалась у 1816 р.

Четвертий розділ тижневика – «Postacie przeszłości i typu ludowe» («Поста-ті минулого та народні типи») – представлений публікаціями польського публіциста та прозаїка Зенона Фіша, який творив під псевдонімом Тадеуш Падаліца (1820–1870). Народився автор в Білорусії, ще в дитинстві родина переїхала до Кочерова (нині Житомирська область), а потім жив у селі Пруси, неподалік м. Сміла на Черкащині. Співпрацював із різними часописами, в тому числі з «Tygodnik ilustrowany».

Роботи Т. Падаліци – «List Tadeusza Padalicy opisujący typu ukraińskie», «Музусу ukraińskie», «Туру ukraińskie, dziewczęta z okolic Czehryna», «Lirnyk ukraiński» [19]. В останній автор разом із художником Казимиром Прзишиховським (1838–1917) надав характеристику та портрет з натури сліпого лірника. Як сказано в описі, художник змалював лірника в Чигиринському повіті. Т. Падаліца шкодує, що з плином часу лірників, які б несли в народ старовинні думи та перекази, можна зустріти все менше.

Не менш цікавою є робота К. Вуйціцького «Дівчина українська» [20] з фотографії Кордиша (№ 92 за 1861 р.). Автор у поетичній формі описує портрет та вбрання молодої дівчини, озвучує її надії на щасливу долю.

У № 87 за 1861 р. уміщено роботу Яна Прусіновського (J. Prusinowski, 1818–1892) «Śpiewacy-teorbanisty na Wołyniu» («Співаки-торбаністи на Волині») [21]. Автор народився та жив у Житомирі, був адвокатом, писав кореспонденції для «Tygodnik ilustrowany» та інших часописів. Наведена стаття присвячена Григорію

Відорту (1764–1834), польсько-українському поету, співаку та торбаністу. Аналізуючи творчість торбаністів, автор вказав на відмінність останніх від лірників та бандуристів. Співаки-торбаністи вже не подорожували з місця на місце, а жили при дворі якогось магната і вчили грі й пісням місцеву шляхту. Так, Г. Відорт став придворним співаком князя Євстахія Сангушки (1768–1844) в м. Славути на Волині (нині Хмельницька область), а потім жив у с. Кузьмин (нині Красилівський район Хмельницької області) у Вацлава Жевуського (1785–1831), складав пісні про нього. В 1834 р. Григорій Відорт помер та був похований в с. Кузьмин. Відомий автор польсько-українських дум Тимко Падуро присвятив Відорту одну з найкращих своїх дум, яку Я. Прусіновський наводить у тижневику повністю. Після смерті Григорія Відорта його син Каєтан Відорт (1804–1852) продовжив справу батька: при дворі князів Сангушків він навчав грі та пісням родину і дітей сусідніх шляхтичів. Його нащадок Франц Відорт (1831–1890), хоча й залишався у князів Сангушків і вмів також грати та співати, однак, як вказує Я. Прусіновський, це не стало справою його життя. Саме тому, резюмує дописувач, Каєтана Відорта можна вважати останнім торбаністом Волині. В статті автор вмістив портрет Каєтана, змальований із натури Юліушем Коссаком (1824–1899).

У восьмому розділі – «*Powieści, pogadanki i podania ludowe*» (№ 44 за 1860 р.) – представлено роботу літературного критика та етнографа Антонія Якси-Марцинківського (1823–1880) «Легенди та вірування народу українського» [22]. Дописувач друкував свої роботи під псевдонімом Antoni Nowosielski. Він народився в с. Мостище на Київщині. Свої етнографічні дослідження здійснював на Київщині та Волині. Предметом його уподобань був фольклор, з якого черпав натхнення і сформував своє бачення українського менталітету. Він звертався до легенд та переказів українців, стверджуючи, що «народу українському властивий дар природного магнетичного бачення світу. Що дух шукає або передбачає, тому уява надає видимі форми, відмічені містичними символами. Для слов'ян віра та почуття важливіші за розум. Почуття та віра говорять мені більше, ніж око мудреця».

Наукова новизна. Уперше презентовано інформативну наповненість часопису «*Tygodnik ilustrowany*» для вивчення історії міст України, зокрема Києва, Житомира, Кременця, Ніжина, Бердичева; актуалізовано роботу волинського краєзнавця та письменника Т. Стецького з історії Волинського краю; представлено публікації польського публіциста та прозаїка З. Фіша, який описав українських музик, зокрема лірників; висвітлено працю адвоката та кореспондента польських часописів Я. Прусіновського, присвячену польсько-українському поету, співаку та торбаністу Григорію Відорту; надано інформацію про художників, які оформляли тижневик.

Висновки. Історичний польський тижневик «*Tygodnik ilustrowany*» публікував численні матеріали, присвячені діячам культури, політики, релігії, науки, які залишили свій слід, у тому числі, і в історії нашої країни. Подані в ньому матеріали можуть становити інтерес не лише для істориків, але й для краєзнавців, літературознавців та музикознавців.

Наостанок варто зазначити, що це періодичне видання повністю оцифроване бібліотекою Університету м. Лодзь (Польща) [23], тому є доступним для широкого кола користувачів. В Україні, у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ, зберігається практично повний комплект видання. Зібрання сформоване з часописів із бібліотек різних установ та приватних книгозбірень, що, завдяки наявним в них маргіналіям, у сукупності також становлять історичне джерело, варте окремого розгляду.

Список використаних джерел

1. Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna. Kraków, [1929]. T. 17. S. 246.
2. Estreicher K. Bibliografia Polska XIX st. Kraków, 1878. T. 4. S. 550–551.
3. Estreicher K. Zestawienie przedmiotów i autorów w 32 tomach Tygodnika ilustrowanego z lat 1859–1875. – Warszawa, 1878. S. 276.
4. Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna. – Kraków, [1929]. T. 10. S. 85; T. 11. S. 319; T. 17. S. 246; T. 18. S. 190.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Київ, 1971. Т.: Хмельницька область. С. 457.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Київ, 1973. Т.: Житомирська область. С. 485.
7. Bartoszewicz J. Konstanty Świdziński // Tygodnik ilustrowany, 1859. T. 1. S. 4–5, 14.
8. Biblioteka Warszawska: pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi. – Warszawa, 1855. T. 2. S. 579–580.
9. Bartoszewicz J. Kisiel Adam Wojewoda kijowski // Tygodnik ilustrowany, 1860. T. 2. S. 413, 429, 438.
10. Wójcicki K. Wł. Padura Tomasz // Tygodnik ilustrowany, 1862. T. 4. S. 63–64.
11. Wójcicki K. Wł. Aleksander Groza // Tygodnik ilustrowany, 1865. T. 12. S. 53.
12. Grochowski W. Tadeusz Czacki // Tygodnik ilustrowany, 1861. T. 3. S. 17–19; 29–33.
13. Kraszewski J. J. Kremieniec // Tygodnik ilustrowany, 1860. T. 2. S. 375–377.
14. Kraszewski J. J. Zytomierz // Tygodnik ilustrowany, 1861. T. 4. S. 72–74.
15. Korzeniowski A. Kijów // Tygodnik ilustrowany, 1861. T. 4. S. 112–113.
16. Kaszewski K. Nieżyn // Tygodnik ilustrowany, 1861. T. 4. S. 72–74.
17. Bolesław z Ukrainy. Kościół karmelitów w Berdyczowie i obraz N. P. Maryi // Tygodnik ilustrowany, 1861. T. 4. S. 217–218.
18. Stecki T. Listy z wycieczek po Wołyniu // Tygodnik ilustrowany, 1863. T. 7. S. 18–20, 32–35.
19. Padalicę T. Lirnyk ukraiński // Tygodnik ilustrowany, 1862. T. 5. S. 156.
20. Wójcicki K. Wł. Dziewczę ukraińskie // Tygodnik ilustrowany, 1861. T. 3. S. 248.
21. Prusinowski J. Śpiewacy-teorbaniści na Wołyniu // Tygodnik ilustrowany, 1861. T. 3. S. 192–195.
22. Nowosielski A. Legendy i wieszczona ludu Ukraińskiego // Tygodnik ilustrowany, 1960. T. 2. S. 406–409.
23. The Digital Library of the University of Lodz. URL: <http://bcu1.lib.uni.lodz.pl/>

References

1. *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*. (1929). Kraków. Vol. 17, p. 246. [In Polish].
2. Estreicher, K. *Bibliografia Polska XIX st.* (1878). Kraków. Vol. 4, pp. 550–551. [In Polish].
3. Estreicher, K. *Zestawienie przedmiotów i autorów w 32 tomach Tygodnika ilustrowanego z lat 1859–1875*. (1878). Warsaw. P. 276. [In Polish].
4. *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*. (1929). Kraków. Vol. 10, p. 85; Vol. 11, p. 319; Vol. 17, p. 246; Vol. 18, p. 190. [In Polish].
5. *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR* [History of cities and villages of Ukrainian SSR]. (1971). Kyiv. Vol.: Khmelnytska oblast. [Khmelnytskyi region]. P. 457. [In Ukrainian].
6. *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR* [History of cities and villages of Ukrainian SSR]. (1973). Kyiv. Vol.: Zhytomyrskaya oblast [Zhytomyrskyi region]. P. 485. [In Ukrainian].
7. Bartoszewicz, J. (1859). Konstanty Świdziński. In *Tygodnik ilustrowany*. [Weekly illustrated]. Vol. 1, pp. 4–5, 14. [In Polish].
8. *Biblioteka Warszawska: pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi*. (1855). Warsaw. Vol. 2, pp. 579–580. [In Polish].
9. Bartoszewicz, J. (1860). Kisiel Adam Wojewoda kijowski. In *Tygodnik ilustrowany*. [Weekly illustrated]. Vol. 2, pp. 413, 429, 438. [In Polish].
10. Wójcicki, K. Wł. (1862). Padura Tomasz. In *Tygodnik ilustrowany*. [Weekly illustrated]. Vol. 4. p. 63–64. [In Polish].
11. Wójcicki, K. Wł. (1865). Aleksander Groza. In *Tygodnik ilustrowany*. [Weekly illustrated]. Vol. 12, p. 53. [In Polish].
12. Grochowski, W. (1861). Tadeusz Czacki. In *Tygodnik ilustrowany* [Weekly illustrated]. Vol. 3, pp. 17–19, 29–33. [In Polish].
13. Kraszewski, J. J. Krzemieniec. (1860). In *Tygodnik ilustrowany* [Weekly illustrated]. Vol. 2, pp. 375–377. [In Polish].
14. Kraszewski, J. J. (1861). Żytomierz. In *Tygodnik ilustrowany* [Weekly illustrated]. Vol. 4, pp. 72–74. [In Polish].
15. Korzeniowski, A. (1861). Kijów. In *Tygodnik ilustrowany* [Weekly illustrated]. Vol. 4, pp. 112–113. [In Polish].
16. Kaszewski, K. (1861). Nieżyn. In *Tygodnik ilustrowany* [Weekly illustrated]. Vol. 4, pp. 72–74. [In Polish].
17. Bolesław z Ukrainy. (1861). Kościół karmelitów w Berdyczowie i obraz N. P. Maryi. In *Tygodnik ilustrowany*. [Weekly illustrated]. Vol. 4, pp. 217–218. [In Polish].
18. Stecki, T. (1863). Listy z wycieczek po Wołyniu. In *Tygodnik ilustrowany* [Weekly illustrated]. Vol. 7, pp. 18–20, 32–35. [In Polish].
19. Padalicę, T. (1862). Lirnyk ukraiński. In *Tygodnik ilustrowany* [Weekly illustrated]. Vol. 5. p. 156. [In Polish].
20. Wójcicki, K. Wł. (1861). Dziewczę ukraińskie. In *Tygodnik ilustrowany* [Weekly illustrated]. Vol. 3. p. 248. [In Polish].
21. Prusinowski, J. (1861). Śpiwacy-teorbaniści na Wołyniu. In *Tygodnik ilustrowany* [Weekly illustrated]. Vol. 3, pp. 192–195. [In Polish].

22. Nowosielski, A. (1960). Legendy i wieszczona ludu Ukraińskiego. In *Tygodnik ilustrowany* [Weekly illustrated]. Vol. 2, pp. 406–409. [In Polish].

23. The Digital Library of the University of Lodz. Retrieved from: <http://bcu.lib.uni.lodz.pl/>

Alla Mykhailivna Beba

Junior Researcher of the Department of Historical Book Collections

Institute of Book Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-3704-1653

e-mail: charrado2017@ukr.net

Polish weekly «Tygodnik Ilustrowany» as a source for scientific insights into the history and culture of Ukraine

The aim of the study is to present the collection of issues of Polish weekly «Tygodnik ilustrowany» that is stored in the Polish part of the fond of the Department of Historical Book Collections of the Institute of Book Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. The paper covers the publications of the weekly containing valuable and highly informative materials on history of Ukraine. **Research methodology.** The application of historical and comparative methods of research as well as the methods of historical systematisation and chronological analysis made it possible to trace the formation of the collection of issues of Polish weekly in the fonds of the Department; to analyse the reflections of history and ethnography of Ukraine in the contents of the journal from the perspective of contribution of Polish historians, writers, and ethnographers. **Scientific novelty.** The above journal is not as well studied as the periodicals «Old Kyiv», «The Readings in the Society of Nestor the Chronicler», «The Archive of South-Western Russia», although it is of interest to researchers and a wide readership. The paper for the first time shows the informative value of the weekly for studies of history of such Ukrainian cities as Kyiv, Zhytomyr, Kremynets, Nizhyn, Berdychiv. The works of Volyn ethnographer and writer Tadeush Stetskyi on history of Volyn region are highlighted. The article presents the entries by Polish essayist and novelist Zenon Fisch on «muzyky» (in particular «lirnyky») as a specific type of Ukrainian musicians. The paper also outlines the piece by Yan Prusinowski, an attorney and reporter of a number of Polish journals, on Polish and Ukrainian poet, singer and torbanist Hryhoriy Vydvort. The information about the graphic designers of the weekly is provided. **Conclusions.** It was found that the weekly «Tygodnik ilustrowany» published numerous materials devoted to the outstanding representatives of culture, politics, religion, who left their mark in the history of our country, and therefore this periodical is a rich source for studying the history and culture of Ukraine.

Key words: Polish weekly «Tygodnik ilustrowany», Yulian Bartoshevich, Konstanyntyn Svidzinskyi, Adam Kysil, Tymko Padura.

Алла Михайловна Беба,

младший научный сотрудник отдела библиотечных собраний и исторических коллекций Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0002-3704-1653

e-mail: charrado2017@ukr.net

Польский еженедельник «Tygodnik ilustrowany» как источник для изучения истории и культуры Украины

Целью исследования является презентация польского еженедельника «Tygodnik ilustrowany», комплекс экземпляров которого хранится в фонде отдела библиотечных собраний и исторических коллекций Института книговедения НБУВ в составе массива польскоязычных изданий. В статье выявлены и проанализированы публикации еженедельника, которые содержат ценную информацию для специалистов по истории Украины. **Методология** состоит в применении проблемно-хронологического, конкретно-исторического, историко-системного и сравнительно-исторического методов, что позволяет реконструировать историю формирования собрания журнала в фондах отдела и проанализировать содержательную часть периодического издания на предмет выявления исторических и краеведческих материалов, освещенных польскими историками, писателями и краеведами, которые касаются Украины. **Научная новизна.** Представленный журнал не так глубоко исследован специалистами, как издания «Киевская старина», «Чтения в обществе Нестора Летописца», «Архив Юго-Западной России». Итак, впервые презентованы информационная наполненность журнала для изучения истории городов Украины, в частности Киева, Житомира, Кременца, Нежина, Бердичева; актуализована работа волынского краеведа и писателя Т. Стецкого по истории Волынского края; представлены публикации польского публициста и прозаика З. Фиша, который описал украинскую музыку, в частности лирических; освещена работа адвоката и корреспондента польских журналов Я. Прусиновского, посвященная польско-украинскому поэту, певцу и торбанисту Григорию Видворту; предоставлена информация о художниках, которые оформляли журнал. **Выводы.** Выяснено, что журнал «Tygodnik ilustrowany», на страницах которого публиковались многочисленные материалы, посвященные деятелям культуры, политики, религии, оставившим свой след, в том числе, и в истории Украины, является весомой источниковой базой для исследователей.

Ключевые слова: польский еженедельник «Tygodnik ilustrowany», Юлиан Бартошевич, Константин Свидзинский, Адам Кисиль, Тымко Падура.

Статья подготовлена 16 березня 2019 року;

подана до друку 12 квітня 2019 року.

Руслана Орестівна Марценюк,
кандидат історичних наук,
головний науковий співробітник
Галузевого державного архіву Служби безпеки України
ORCID: 0000-0002-4900-7110
e-mail: ruslana.martseniuk@gmail.com

«ЧЕРВОНИЙ ТЕРОР» І ТЕАТРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО КИЄВА: ЖИТТЯ ОДНОГО АКТОРА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ)

Метою дослідження є презентація масиву документів, які складають особову справу на арештованого каральними органами СРСР актора київського Польського театру Захарчука Євгена Михайловича, а також аналіз віднайдених матеріалів та систематизація інформації у спробі відтворити біографію митця. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні джерелознавчих методів пошуку та аналізу документальних історичних джерел. Використання проблемно-хронологічного методу історичного дослідження дозволило, на прикладі сфальшованої кримінальної справи Є. М. Захарчука, висвітлити діяльність радянської карально-репресивної системи, для якої норми права та законності не мали навіть другорядного значення. **Наукову новизну** дослідження складає не лише його практичне значення для розширення біографії Є. М. Захарчука раніше невідомими даними, але й збагачення історії театрального мистецтва Києва та України в цілому. **Висновком** роботи є введення до наукового обігу архівних справ та документів, які сьогодні зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, що поверне національній історії тих, кого протягом багатьох десятиліть намагалися викреслити з народної пам'яті; доповнення/заповнення певних прогалин, що досі існують у дослідженнях минулого, зокрема у різних проявах функціонування суспільства, до яких відноситься й театральне мистецтво. Проте основний акцент поставлений на спробі біографічного аналізу окремо взятої карної архівної справи, що сьогодні зберігається у фондах ГДА СБУ, через призму радянського карного судочинства. Адже слідом за репресіями акторів було ліквідовано як явище один із національних театрів, не кажучи вже й про ліквідацію українського авангардного театру та когорта видатних театральних діячів. Отож у статті на основі особової архівно-кримінальної справи № 72250, що датується 1937 роком, реконструюється біографія Є. М. Захарчука, не лише талановитого актора, але й активного учасника української революції 1917–1921 рр. Хоча в історіографії театру його ім'я є відомим, низка біографічних даних залучається до наукового обігу вперше.

Ключові слова: Захарчук Євген Михайлович, Галузевий державний архів Служби безпеки України, архівно-карна справа, «червоний терор».

Актуальність теми дослідження. Із розпадом СРСР та здобуттям Україною незалежності в 1991 р. науковці-гуманітарії, й не тільки, отримали змогу ознайомитися з архівними матеріалами, що довгий час узагалі не були доступними для вивчення та дослідження. Це, передовсім, документи, пов'язані з діяльністю радянських карально-репресивних органів, а серед них і особові справи тих, хто потрапив до сфери «зацікавлення» НК–ГПУ–НКВС–МДБ–КДБ. Особливістю роботи із такими документами є їхня специфіка, зумовлена низкою чинни-

ків: спеціальність документів (постанови про арешт, ордер про арешт, протоколи допитів, очних ставок, обвинувальні висновки, свідчення свідків, протоколи судових засідань та ін.); достовірність/недостовірність інформації, що міститься в документах; наявність/відсутність додаткових матеріалів (особистих документів, свідчень); сфальшованість документів, особливо протоколів допиту, обвинувальних висновків; відсутність достатньої інформації біографічного характеру; часто неможливість прослідкувати подальшу долю фігуранта справи; документи, пов'язані із процесом реабілітації, тощо. Залучення архівних справ та документів, що сьогодні зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), поверне до історичної пам'яті тих, кого впродовж багатьох століть намагалися викреслити із національного минулого, доповнить/заповнить існуючі досі прогалини в дослідженнях минулого, зокрема й у вивченні різних проявів функціонування суспільства – від державних органів до забезпечення його культурно-мистецьких уподобань, до яких належить і театральне мистецтво, про що йтиметься нижче. Однак основний акцент буде нами поставлений на спробі здійснення біографічного аналізу/реконструкції окремо взятої кримінально-архівної справи, в нашому випадку, – актора київського Польського театру Захарчука Євгена Михайловича [1]. Адже слідом за репресіями акторів було ліквідовано як явище і національний театр, не кажучи вже про ліквідацію українського авангардного театру та когорта видатних театральних діячів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що й сьогодні дослідження на підставі колись засекречених документів все ще залишаються актуальними через величезний масив неопрацьованих архівних матеріалів, які не тільки доповнюють фактографічні прогалини, але стають новим джерелом вивчення та аналізу. Не менш важливим є і студіювання біографій особистостей, які зазнали репресій у період «великого терору» 1937–1939 рр. До творчості Є. Захарчука, розглядаючи історію українського, а також галицького театру, зверталися у своїх працях В. Василько [2, с. 63, 65, 71, 84, 93, 95, 100, 103], М. Рудницький [3, с. 252–254], С. Чарнецький [4, с. 145, 149], Л. Томашпільська [5, с. 79–80], окремі відомості можна віднайти також і у студіях довідкового та загального характеру [6; 7]. Згадувала його творчу діяльність у контексті дослідження історії існування Польського театру в Києві Н. Томазова [8]. Окремих біографічних довідок Є. Захарчук удостоївся завдяки Є. Гасаю [9; 10] та П. Гуцалу [11].

Метою статті є реконструкція біографії через залучення нових, раніше невідомих біографічних фактів із життя Є. Захарчука, що базується на особовій архівно-кримінальній справі і є своєрідним дослідженням у форматі case study. Відповідно завданнями даних студій є виявлення масиву документів, які складають особову справу на арештованого; аналіз наявних матеріалів та систематизація інформації у спробі відтворити біографію. Отож деякі лакуни життєпису київського актора будуть заповнені вперше. Також це стане черговим свідченням щодо діяльності радянської карально-репресивної системи, для якої норми права та законності мали навіть не другорядне значення.

Основний виклад матеріалу. «Червоний терор», що розгорнувся на території підрадянської України, був синонімом існування тоталітарного режиму аж до розвалу СРСР; особливої нещадності він набув у 1918–1953 рр. Саме на цей період припадає найбільша кількість жертв, а відтак і задокументованих доль, що містяться сьогодні у фондах ГДА СБУ. Від «червоного терору» в Україні, за висновками вчених, постраждало до 15 млн. людей з різних верств населення [12; 13; 14; 15]. У 1937–1938 рр. вістря «червоного терору» було спрямоване в українську еліту УСРР–УРСР. Тоді зникла ціла епоха української «театральної революції», пов'язана з Лесем Курбасом та його «Березолем», з іменами Ф. Лопатинського, Я. Бортника, М. Старицької, І. Стешенко, І. Мар'яненка, О. Кисіля, В. Скляренка та інших. Національні театри – польський та єврейський, що існували в Києві на той час, були також ліквідовані в 1937 р. Актором саме Польського театру і був Євген Михайлович Захарчук (1882–1937).

Окреме польське театральне мистецтво в Києві бере свій початок ще від 1906 р., що було пов'язано з певними процесами лібералізації громадського життя в Російській імперії. В контексті власного дослідження ми звернемося до більш пізнього, вже радянського, часу. Вміло використовуючи національні прагнення, більшовицькі урядники вдаються до формування у 1925 р. Польського професійного театру, який у 1929–1930 рр. під керівництвом В. Вандурського набирає авангардних форм та змісту і, відповідно, й популярності. В 1930 р. трупа отримала назву 1-го Державного польського театру (із 1933 р. – Всеукраїнський польський театр, із 1935 р. – Державний польський театр УСРР/УРСР). На 1933 р. штат театру складав 144 особи, а кількість вистав – до 160 на рік. Театр змінював багато приміщень, від 1931 р. остаточно розмістився на вул. Свердлова, 19 (нині це вул. Прорізна, 19, приміщення Молодого театру). У 1931 р. очільником театру стає Г. Юра, пізніше – О. Скібневський, В. Бальцерік, і хоча театрові вдалося вижити в умовах зростаючих обертів антипольської кампанії, коли було зруйновано основні культурно-освітні польські організації – Київський польський інститут соціального виховання та Інститут польської пролетарської культури при ВУАН, однак це не рятувало його від звинувачень у «польському націоналізмі» та жорстких репресій. Поступово зі сцени зникають польська мова та усілякі творчі експерименти; як у калейдоскопі змінюються художні керівники театру. В 1937 р. до лещат НКВС втрапляють і завіт театру Ф. Якубовський, і видатні актори В. Завадський, К. Олеарський, Г. Мудра, В. Гржибовський, В. Германович, М. Лівшиць, Й. Весенін-Іржикевич. Серед репресованих акторів є й прізвище Є. Захарчука. Слідом за цими арештами відбулась остаточно ліквідація Польського театру навесні 1938 р.

Серед страчених акторських доль показовою є справа Євгена Михайловича Захарчука, не тільки талановитого актора, активного популяризатора театральної мистецької спадщини українських та світових драматургів, якому вдалося попрацювати на багатьох театральних сценах Львова, Києва, Харкова, але й учасника українських революційних подій 1917–1921 рр.

Отже, в ГДА СБУ зберігається справа № 72250, яка містить відомості починаючи від наказу щодо арешту Захарчука Євгена Михайловича в 1937 р. і аж до реабілітації актора в 1994 р. У справі також є матеріали на М. П. Ковейна та І. В. Шевченка, які були арештовані та проходили із Є. М. Захарчуком за тим самим звинуваченням. Матеріали справи згруповані у двох томах. У першому – матеріали досудового слідства, допити, різного роду довідки, протоколи судового засідання, касаційні скарги, постанови, рішення, у другому – матеріали, що стосуються реабілітації раніше арештованих та засуджених осіб. Матеріали справи не завжди розміщені у хронологічному порядку, особливо це стосується допитів самого Є. Захарчука, що, очевидно, зумовлено або неухважністю пізнішого укладача, або справа змінювала нумерацію та специфікацію в межах досудового та реабілітаційного процесів. Так чи інакше, але такі справи безперечно вимагають критичного аналізу і порівняння з іншими матеріалами. Так, на сторінках допитів, свідчень, анкет немає жодних матеріалів щодо театральної діяльності Є. Захарчука. Слідчих НКВС цікавило зовсім інше, те, що пропустили в біографії актора чи обмовляються лише наскрізними згадками його пізніші життєписці. Врешті історія не знає умовного способу, і сьогодні матеріали досудового слідства щодо Є. Захарчука є чи не єдиним способом заповнити біографічні лакуни. Стосується це діяльності актора під час української революції 1917–1921 рр. та окремих епізодів пізнішого часу, вигаданих як підстава для арешту. Насправді, це не було винятком, і чекісти часто вдавалися до фальсифікацій звинувачень.

У випадку із Є. Захарчуком поштовхом до арешту стала заява жителя Москви Якова Мойсейовича Бронштейна, датована 16 березня 1937 р., в якій, звертаючись до місцевих співробітників НКВС, він звинувачував актора у вбивстві дітей своєї дружини Єви Генріхівни Майзель-Бронштейн Якова 16-ти та Володимира 18-ти років у Києві, на вулиці Діловій, 10, 4 лютого 1918 р.¹ Причину такого вчинку Є. Захарчука Я. Бронштейн вбачав лише в тому, що «той галичанин і, як наслідок, затятий антисеміт, і що він завжди повідомляв братів Майзелів, що їх скоро будуть бити і вбивати». А почалося все, коли в 1935 р. Є. Майзель-Бронштейн зустріла на Арбаті в Москві Є. Захарчука, а ще перед тим упізнала його голос по радію [1, арк. 250–252]. Врешті з цієї заяви і тягнеться архівно-кримінальна справа із звинувачення Є. Захарчука, що далі базуватиметься винятково на вказаному епізоді та довоколишніх подіях.

Менше, ніж за місяць, 11 квітня 1937 р., о 4 год. 55 хв., до Києва була направлена телеграма з наказом «...провести обшук та арешт артиста Київського польського театру Захарчука Євгена Михайловича» та звинуваченням у «...каральній діяльності, особистому розстрілі при білих у Києві... у причетності українському к-р націоналістичному підпіллі» [1, арк. 2]. Уже наступного дня, а це був понеділок, 12 квітня 1937 р., з ордером на арешт у квартиру Є. М. Захарчука за адресою вул. Гершуні², 28, кв. 1 постукали співробітники НКВС і після недовгого обшуку,

¹ Справді, за цією адресою у вказаний період проживала родина київських міщан Майзелів.

² Сьогодні – вул. О. Гончара.

забравши особисті матеріали та листи, доставили підозрюваного у спецкорпус НКВС УРСР¹. Документи на арешт та обшук були підписані заступником прокурора СРСР І. Леплевським. 16 квітня 1937 р. (коли вже відбувалися допити Є. Захарчука) у 3-й відділ Управління державної безпеки НКВС УРСР (далі – УДБ НКВС УРСР) надійшло доповнення до телеграми, в якому містилися: довідка на арешт Захарчука (затверджена наркомом внутрішніх справ СРСР М. Єжовим і І. Леплевським); три фотокартки братів Майзель; протокол допиту свідка Я. Бронштейна і агентурні матеріали. Всі результати слідства мали бути направлені в Москву [1, арк. 3]. В одному з документів під грифом «СОВ. СЕКРЕТНО» йшлося про те, що 3-м відділом ГУДБ НКВС «розробляється колишній петлюрівський офіцер, українець-галичанин, артист Захарчук Євген Михайлович» [1, арк. 5].

У день арешту, 12 квітня, Є. Захарчук заповнив анкету, зі сторінок якої отримуємо перші скупі біографічні відомості. Тож, «Захарчук Євген Михайлович, народився 16 грудня 1882 р. у с. Гадинківці Гусятинського повіту (Галичина)². Артист Польського державного театру УРСР. Із селян-бідняків. Безпартійний, до 1921 р. належав до УКП боротьбистів. У 1921 р. був арештований ГПУ, знаходився під арештом 11 місяців, звинувачувався у шпіонажі. Дружина Захарчук-Терентьєва Варвара Михайлівна. Пенсіонерка. Проживає у Москві, по вул. Арбат, 39, кв. 6. Пасербиця Пушкарська Наталія Миколаївна, машиністка Наркомату легкої промисловості. Внук Пушкарський Вадим, 7 років» [1, арк. 9–9зв.]. До справи було долучено й виписки з попередніх справ, які, очевидно, були пізніше знищені. Отже, виписка з архівної справи, що зберігалася у відділі УДБ НКВС УРСР за архівним номером 166213: «Захарчук Єген Михайлович, артист, працює у Троїцькому театрі, окрім цього був режисером інших театрів. Петлюрівець. Начальник охорони м. Києва при гетьмані, колишній ад'ютант полковника Коновальця, при поляках в Києві у 8-й українській стрілецькій дивізії.

До приходу польсько-петлюрівської влади у перехідному періоді був начальником охорони Липовецької ділянки при Денікіну і видавав комуністів. В 1918 р. працював в петлюрівській контррозвідці. При Петлюрі був особисто призначений для придушення повстання в Кам'янець-Подільському. Користувався великою популярністю серед українців «як борець за українську ідею» [1, арк. 11]. Далі наводяться також й інші матеріали, вже зі справи № 209598: «... З 1903–1908 був на Галичині, служив в австрійській армії однорічником. Перебував в партії радикалістів. У дні лютневої революції вступив в Київську організацію С-Д³ ... У 1919 р. у Жмеринці вступив у партію «боротьбистів» [1, арк. 12]. Цілком імовірно, що низка навіть із цих фактів була вигадкою, і часто незрозуміло з чийого боку, врешті, для чекістів важливими були лише звинувачення, а не встановлення реальних подій.

¹ Внутрішня тюрма НКВС УРСР, знаходилася за адресою вул. Короленка, 33. Сьогодні – Володимирська.

² Сьогодні – Гусятинського району Тернопільської області.

³ Ідеться про Українську соціал-демократичну партію.

Перший допит відбувся вже 14 квітня і з перервами тривав до 16 квітня, очевидно, що арештованого щодня викликали на допити, а то й кілька разів на день, дуже часто не даючи змоги відпочити від виснажливих фізично та морально допитів. З цих допитів до біографічної реконструкції отримуємо ще кілька начерків. Стає відомо, що Є. Захарчук у 1908 р., на запрошення антрепренера Українського театру в м. Ананьєві Роціна-Інсарова, став актором його трупи. Однак це не зовсім вірно, і, очевидно, йдеться про трупу М. Соловцова, в якій М. Роцін-Інсаров грав до своєї смерті в 1896 р., і знайомими вони бути не могли, але в трупі продовжувала працювати донька видатного актора. Цілком імовірно, що йшлося саме про неї, або ж про актора німого кіно, що проживав в Одесі, Петра Інсарова (?–1919), пізніше агента ВНК. Далі Захарчук повідомляє, що проживав на території України з 1908 до 1917 р. як австрійський підданий. З 1909 р. мешкав у Києві і відтоді працював у трупі Садовського в його українському народному театрі до 1916 р., виїжджаючи лише на гастролі. В 1914 р. був арештований як австрійський підданий, але через 3 тижні випущений, знаходився під наглядом поліції [1, арк. 66 зв.].

У 1917 р. Є. Захарчук був запрошений робітничою радою Народного дому на Лук'янівці режисером і організатором колективу українського робітничого театру. Тут із перервами він працював у 1917–1918 рр. У липні 1917 р. вступив до УСДП і перебував у ній до 1919 р. При Центральній Раді обіймав посаду діловода в редакції газети «Державні вісті». Звісно, під такою назвою газети не існувало, однак цілком може йтись про одну з урядових газет, адже в цей час виходили «Вісті з Української Центральної Ради», «Вісник Генерального Секретаріату УНР», потім – «Вісник Ради Народних Міністрів УНР», і лише в час Української Держави видання продовжувалося під назвою «Державний вісник». Імовірно, така помилка трапилася при перекладі українських назв на російську, адже всі допити протоколювалися саме російською, звідси й недостовірність окремих даних. Окрім цього, за показами Є. Захарчука, він брав участь в обороні Києва на боці Центральної Ради проти більшовиків під керівництвом Ковенка¹, якого більшовицька влада звинувачувала в погромах та розстрілах робітників. Однак власну участь у розстрілах і погромах Є. Захарчук заперечував. Тільки перед наступом червоних на Київ восени 1917 р. він із своїм загоном був кинутий, за розпорядженням М. Ковенка, на допомогу відступаючим петлюрівським військам. «Наш загін дійшов до Сінного базару, але брати участь в бою проти червоних нам не довелося, так як петлюрівці панічно відступали. Загін наш влився в петлюрівські війська і разом з ними відступив з Києва у напрямку до Житомира, а потім відступив до м. Олевська. Приблизно у березні 1918 Київ був повторно зайнятий петлюрівцями та німцями», – згадував Є. Захарчук. І тоді ж разом з ними до Києва

¹ Ковенко Михайло Микитович (1888 – ?), військовий і політичний діяч. Керував придушенням Київського (січневого) збройного повстання 1918 р., піднятого більшовиками, один з організаторів оборони міста від більшовицьких частин під командуванням М. А. Муравйова.

повернувся й він. Потім покинув військову службу і зайнявся акторською діяльністю в тому ж українському театрі на Лук'янівці, а також продовжив працю в редакції «Державних Вістей».

При Гетьмані залишався в Києві, працюючи на попередніх місцях. Але тут він обмовляє себе про зв'язок із петлюрівською контррозвідкою. Цілком імовірно, що він погодився зі звинуваченням під час допиту. В наступних документах Є. Захарчук ще неодноразово згадує про свої зв'язки з уенерівською контррозвідкою, і, цілком вірогідно, – під тиском слідчих. У рукописному варіанті допиту міститься інформація, що в 1918 р. він був арештований при Гетьмані, сидів у в'язниці 3 місяці. У 1919 р. – арештований петлюрівцями і відбув в ув'язненні 6 місяців, після чого його відправили на фронт [1, арк. 66 зв.]. Тож маємо ще один привід бути уважними при дослідженні такого роду архівних документів, бо існує вірогідність втрати інформації при передруці, чи її перекручування.

Розповідаючи далі, Є. Захарчук свідчить, що зі вступом червоних до Києва відступив із петлюрівцями до Жмеринки, а звідти до Рівного і Кам'янця-Подільського, і описує там своє перебування [1, арк. 61–65]. Хоча тут не вказано жодних дат, але, очевидно, йдеться про червень–листопад 1919 р., коли в ході більшовицько-української війни тимчасовою столицею УНР було обрано Кам'янець-Подільський.

Уже наступного допиту, що відбувся 17 квітня 1937 р., йому й далі активно пропонують зізнатися у причетності до «українського контрреволюційного націоналістичного підпілля». Є. Захарчук погоджується зі звинуваченням, як і погоджується з існуванням вигаданого співробітниками НКВС «Союзу націонал-демократів» та причетності до його діяльності тогочасних видатних українських діячів культури та мистецтва. Тож яку мету, на думку «енкаведистів», мала переслідувати ця організація, вкладаючи відповіді у нібито зізнання Є. Захарчука, вони самі зізнавались у своїх страхах: відокремлення України від СРСР; скинення радянської влади в Україні і реставрація капіталізму; утворення в Україні автономно-буржуазної демократичної республіки під протекторатом Німеччини тощо. Вигадано було, і як саме проводилася агітаційна та пропагандистська робота: розповсюдження української націоналістичної літератури, підготовка націоналістичних кадрів, агітація, виступи на сцені, українські театральні постановки, читання лекцій про українську культуру та мистецтво і т. д. Тобто під це потрапляли всі види культурно-просвітницької діяльності. Аби залучити якомога більше осіб до звинувачення і надати масштабності діяльності вигаданої та викритої організації, до списків включають тих, з ким, вірогідно, Є. Захарчук підтримував більш-менш тісні товариські стосунки. Так склався список із 15 осіб: «КОВАЛЕНКО Григорій, письменник, особистий товариш Петлюри, брав участь у всіх бенкетах, восхваляв Петлюру у своїх творах та у пресі. 2. БУЧМА Броніслав¹, заслужений артист республіки, у колишньому ад'ютант полковника Аркаса, що командував при Петлюрі кінним «Охоче-комонним полком». Цей полк мав

¹ *Ідеться про Бучму Амвросія.*

спеціальне призначення і носив характер головного петлюрівського карального загону польової жандармерії. Бучма зараз працює в театрі «Франко», проживає в Києві. 3. СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА, дружина професора ЧЕРНЯХІВСЬКОГО, засудженого у справі СВУ, затята українська націоналістка. Проживає у Києві. 4. ГРУШЕВСЬКА, донька академіка ГРУШЕВСЬКОГО. Затята українська націоналістка. Проживає у Києві. 5. ВОРОНИЙ Микола, письменник і поет. Затятий український націоналіст, особистий товариш Петлюри. Проживає у Воронежі. 6. ГРУДИНА, колишній інспектор театрів, затятий український націоналіст і колишній член центральної ради при Петлюрі. Проживає у Києві. 7. САВЧЕНКО Яків, літератор, колишній петлюрівець, затятий український націоналіст. Проживає в Києві. 8. КОВЕНК,– актор, десь працює на периферії. При центральній раді працював в штабі охорони м. Києва «Вільне козацтво». 9. САГАЙДАЧНИЙ Федір, актор, працює на периферії, у минулому петлюрівець, відступав з Києва з петлюрівськими військами до Кам'янець-Подільська. 10. МАЛИШ-ФЕДОРЕЦЬ Марія Євгенівна, актриса, працює на периферії разом з КОВЕНКОМ і САГАЙДАЧНИМ, затята українська націоналістка, походить з дворянської сім'ї. 11. ПАНЬКОВСЬКИЙ Северин Федорович, артист, чоловік МАЛИШ-ФЕДОРЕЦЬ, затятий український націоналіст. Проживає в м. Києві. 12. МИКОЛАЄНКО Ілля, артист, з трупи САГАЙДАЧНОГО, затятий український націоналіст. 13. ШЕВЧЕНКО Іона, літератор, затятий українець, націоналіст, у 1929 році бував в Німеччині та Польщі. 14. ШЕВЧЕНКО Лазар, актор, недавно помер, активний пропагандист українських нацдемівських ідей. 15. КИСІЛЬ, вчитель, затятий український націоналіст, проживає в Києві». Що ж до керівництва організації, то її представляли Коваленко, Старицька-Черняхівська, Паньківський і Грушевська. Про практичну діяльність кожного Є. Захарчук мав повідомити пізніше [1, арк. 70–74]. Звісно, що більшість із вказаних осіб були знаними постатями не тільки в українському культурно-мистецькому, але й у політично-громадському житті. Очевидно, саме так радянська карально-репресивна система намагалася надати величі національному спротиву, а водночас звинуватити цих осіб у тому, що вони не вчиняли, і притягнути їх до відповідальності. І дійсно, майже всі зі згаданих вище персоналій раніше чи пізніше були арештовані і загинули в радянських концтаборах. Сьогодні важко сказати, чи могла така організація існувати насправді. Слідство у НКВС велося абсолютно необґрунтовано, сотні тисяч арештованих, гонитва за показниками розкритих «контрреволюційних організацій та елементів» насправді лише поховали надію на пошук історичної правди.

Уже через день Є. Захарчука знову привели до слідчого, тож у протоколі від 19 квітня 1937 р. маємо нові сфальшовані відомості до біографії. За риторикою та суперечністю фактів, очевидно, під тортурами, актор зізнається, що «і вступив до УКП (боротьбистів)..., і що продовжував працювати в петлюрівській контррозвідці». Далі він повідомляє факти вже з офіційної біографії, а саме про перебування в Галичині. Крім цього, він свідчить, що у травні 1919 р. разом із галицькими частинами повернувся до Кам'янця-Подільського. Там галицькою комендатурою

був арештований за діяльність у Кам'янці-Подільському, через що був змушений подати заяву на ім'я С. Петлюри і за його розпорядженням звільнений і відправлений на фронт. Доїхавши до Жмеринки, захворів на тиф, а коли одужав, то петлюрівська армія вже була розгромлена. Деякий час проживав у Жмеринці, а приблизно в березні 1920 р. повернувся до Києва. Очевидно, ця інформація могла бути цілком правдивою. Щодо наступної інформації, то її вірогідність не є вже такою певною і має стосунок до контррозвідувальної діяльності, у якій Є. Захарчук такої участі не брав [1, арк. 88]. Уже набагато пізніше стане відомо, що вся ця справа була інспірацією більшовицького ГПУ. Далі він повідомляє, що 1933 р. працював у театрах Москви (дані факти відомі його пізнішим біографам). У Київ Є. Захарчук повернувся в 1936 р. Подальша біографія актора «доповнюється» відомостями з допиту від 25 квітня 1937 р. Є. Захарчук уже зізнається в тому, що він «у 1917 р. керував загonom «Вільних козаків», а біля станції Олевськ їхній загін був влитий у загін отамана Волоха¹. Щоправда, сучасні дослідники діяльності «Вільного козацтва» не підтверджують участі Є. Захарчука в цьому військово-формуванні [16]. За свідченням актора, в загоні він був командиром чоти. При наступі петлюрівських військ на Київ за розпорядженням отамана Волоха отримав завдання піти в розвідку біля станції Бородянка. «Не доходячи, – свідчить він далі, – моїм загonom були спіймані два червоноармійці однієї з застав передових ліній червоної гвардії, які за моїм розпорядженням були розстріляні». Такі історичні події дійсно відбулися, однак факти особистої участі завжди повинні мати більш документальне підтвердження, бо, знаючи методи чекістських допитів, підозрюваний справді міг брати на себе відповідальність за злочини, яких не вчиняв. Оповідаючи далі, Є. Захарчук спиняється на подіях, що, власне, слугували основним обвинуваченням у його справі. Отже, він зізнається, що «після зайняття Києва петлюрівцями в березні 1918 р. особисто видав братів Майзель, які, за його свідченнями, брали участь у боях проти петлюрівців. Вони були видані сотникові Ляховичу, помічнику отамана Волоха. Загін Волоха тоді знаходився в Михайлівському монастирі. На момент арешту братів Майзель Захарчук перебував у себе на квартирі і лише наступного дня дізнався про вбивство братів Майзель». І справді, Гайдамацький полк отамана О. Волоха в березні 1918 р. розміщувався в Михайлівському монастирі в Києві, але чи був Є. Захарчук причетним до нього, – достовірно невідомо і цілком може бути вигадкою слідчих.

Далі, відповідаючи на питання слідчого, він описує своє театральне минуле і зізнається, що був ініціатором проведення на сцені драматичного гуртка полку зв'язку Українського військового округу таких вистав, як «Казки старого млина», «Борці за мрії», «Сава Чалий» та інші, «не менш націоналістичні», як «Кумірошник», «Помирились» тощо. До того ж, як виявилось, він ще й націоналістично викладав курсантам історію України, а працюючи до 1925 р. в Димерському

¹ Волох Омелян Іванович (1886–1937), військовий діяч УНР. У 1917 р. – командир 2-го Українського полку, 1918 р. – сотник Гайдамацького коша Слобідської України, командувач Запорізького корпусу Армії УНР. У грудні 1919 р. перейшов на бік більшовиків. У 1933 р. засуджений у справі «УВО», у 1937 р. розстріляний.

районі Київської області завідувачем сільбуду, проводив таку ж роботу. Тож його звинуватили ще й у тому, що завдяки його активній громадській діяльності населення цього району виявилось озлобленим до радянської влади.

Наступними начерками до творчої біографії Є. Захарчука, а врешті і до репертуарів тодішніх театрів, стануть його подальші свідчення. Восени 1926 р. він вступив у новоорганізований Український народний театр у Харкові, де керівником був Д. Грудина¹. Є. Захарчук став режисером вказаного театру, отож мав можливість підбирати кадри. У цьому йому сприяв і колишній директор театру Г. Вольгемут². Отож говоритиме під час допиту: «було підібрано таких акторів, які не бажали грати у новітніх радянських п'єсах і обирали явно націоналістичні п'єси, як от «Богдан Хмельницький», «Облога Буші» і т. д., які пізніше були зняті зі сцени». Однак, як «зізнається» далі Є. Захарчук, «ми зумисне підбирали радянські п'єси досить низької якості і навмисне ставили їх так, щоб скомпрометувати ці п'єси, і подавали їх таким чином, що ці радянські п'єси глядачу нічого не давали» [1, арк. 116]. Врешті ідеологічно невитриманими радянським режимом вважалися і «Катерина», і «Чорноморці», та навіть такі, як «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Майська ніч», «Сватання на Гончарівці» тощо.

У травні 1927 р. Є. Захарчук переїхав до Києва, де до літа 1929 р. працював у Київському робітничому українському театрі. Восени 1929 р. вступив у Київський польський театр, де пропрацював до осені 1932 р. Саме на цей час і приписували йому слідчі НКВС участь у вигаданому «Союзі націонал демократів», про який уже йшлося вище. З осені 1932 р. він перебрався до Москви і грав у театрі Червоної армії та в Українському народному театрі РСФРР, виконуючи ролі у «відверто контрреволюційних п'єсах» Остапа Вишні «Припустимо в Марокко»³, Мамонтова «Скоропадщина»⁴ і Куліша «Прощай, село»⁵. У 1934 р. постановою Наркомосу театр було ліквідовано, керівників арештовано, а решта роз'їхалася з Москви.

Покинув Москву і Є. Захарчук, влаштувавшись у 1934 р. в Мінську в Польський театр Білорусі. Пропрацював там до травня 1936 р., де, за його словами, «жодної контрреволюційної діяльності не проводив». Восени 1936 р. повернувся до Києва. Для співробітників київського НКВС це стало лише черговим

¹ Грудина Дмитро Якимович (1893–1937), український політик лівого спрямування. Член УЦР. Також театральний критик, історик театру, письменник, актор. Автор статей із теорії мистецтва, видав посібник з історії мистецтва. Жертва сталінського терору.

² Вольгемут Григорій (?–?), театральний адміністратор, директор харківського Українського державного народного театру. Організатор і керівник Мандрівного робітничого театру опери та балету.

³ Імовірно, під цією назвою грали п'єсу Остапа Вишні «Запорожець за Дунаєм». У ній автор переносить своїх героїв саме в Марокко, де українським вигнанцям доводиться заробляти на життя щоденними виставами.

⁴ Імовірно, йдеться про п'єсу «Гетьманщина», авторства Мамонтова Якова Андрійовича (1888–1940), поета, драматурга, історика української драматичної літератури й театру, що якраз і була написана в 1930-ті роки.

⁵ П'єсу М. Кулішем було завершено в 1933 р., тоді ж її опублікували в журналі «Радянська література» (№ 4). Однак у назві «Прощай, село» цензори вбачали знищення українського села під час примусової колективізації та штучно-го голоду 1932–1933 рр. Через ці та інші причини п'єса опинилася під забороною.

приводом, аби вкотре звинуватити його у причетності до згаданого «Союзу націонал демократів», адже арешти видатних театралів, митців, літераторів уже почалися, і «енкаведистам» потрібно було отримувати нові фальшиві свідчення. Так, з уст Є. Захарчука зринають «звинувачення» в бік уже згаданих київських культурно-освітніх діячів [1, арк. 112–119].

Постановою від 27 квітня 1937 р. на підставі отриманих під час слідства відомостей Є. Захарчука було звинувачено «в активній участі у каральній діяльності при білих, причетності до українського контрреволюційного націоналістичного підпілля і шпигунській діяльності на користь сусідньої країни», що відповідало статтям 54-2, 54-6, 54-11, 54-13 Кримінального кодексу УРСР [1, т. 2, арк. 41]. Того ж дня відбувся і черговий допит арештованого, на якому він «визнав свою провину та погодився зі всіма обвинуваченнями» [1, т. 2, арк. 43–44].

28 квітня 1937 р. у справі Є. Захарчука було заарештовано Ковейна Миколу Пантелійовича, чоботаря, актора та колишнього учасника «Вільного козацтва», а також Шевченка Йону Васильовича, театрального критика, театрознавця і актора школи Леся Курбаса, якого із Харкова спецконвоєм було допроваджено в Київ. Допоки велося слідство щодо них, Є. Захарчук перебував у в'язниці НКВС. Врешті 20 травня його знову викликали на допит. Тепер у слідчого виникло зацікавлення його діяльністю як актора Польського театру в Києві. У протоколі допиту містяться згадки про роботу польських товариств і театрів, а також про літературне життя польської національної меншини в Києві [1, арк. 131–134].

Наступний допит відбувся 31 травня 1937 р. Тепер слідчий розпитував арештанта про його стосунки із Кисілем Олександром, театральним діячем та театрознавцем, для майбутньої книги якого Є. Захарчук свого часу давав інформацію про історію українського театру та про трупу Садовського. Коли в 1936 р. Є. Захарчук повернувся до Польського театру в Києві, вони продовжили попередні контакти. Тоді О. Кисіль навіть припустив, що «книгу видасть пізніше, або сховає для нащадків, які видадуть її уже коли буде краща нагода» [1, арк. 145]. Врешті так і сталося, О. Кисіля було арештовано та запроторено до одного з радянських концтаборів, де він і загинув у 1937 р., а його книга про історію українського театру побачила світ аж у 1968 р.

Протоколи допитів від 1, 3, 5 та 21 червня засвідчили лише бажання енкаведистів «вибити» покази у Є. Захарчука щодо М. Ковейна, Д. Грудини, Л. Старицької-Черняхівської, К. Грушевської, Й. Шевченка та їхньої участі в «Союзі націонал демократів» [1, арк. 159–161].

У день останнього, 12-го, допиту 21 червня 1937 р. проти Є. Захарчука було висунуте обвинувачення «в погромах, антирадянській контрреволюційній діяльності, участі в петлюрівській контррозвідці, у розстрілах червоноармійців, у зв'язках із Ф. Тимченком» [1, арк. 263–267]. Через кілька днів, 27 червня 1937 р., акторові подовжили термін перебування під слідством, а в той час повним ходом ішли арешти серед українських митців. 29 червня 1937 р. справа щодо нього, М. Ковейна та Й. Шевченка була передана з прокуратури УРСР до Військо-

вої прокуратури. До того ж прокурор вимагав «не застосовувати до Захарчука амністії про милування в ознаменування Жовтневої революції згідно з постановою ЦВК щодо злочинів, вчинених під час Громадянської війни згідно ст. 54-13 КК УРСР» [1, арк. 270–271]. Протоколом підготовчого засідання Військового трибуналу було прийнято рішення про те, щоб слухання справи щодо вказаних осіб проходило в закритому судовому засіданні, без обвинувачення, захисту і виклику свідків [1, арк. 275]. Суд відбувся аж 13 жовтня 1937 р.

Під час судового засідання Є. Захарчук востаннє заповнює прогалини зі своєї біографії, які він не вказав під час допитів, повідомивши про таке: «Батько мій, селянин-бідняк¹, мав 4 морги поля. Корів і коней не було. Мати також займалася сільським господарством. Освіта була незакінчена середня. Навчався в гімназії в Тернополі до 3 класу включно. При виході з гімназії потрапив на сцену, де й пропрацював 37 років. У 1904–1906 рр. служив в австрійській армії, в Перемишльській фортечній артилерії; був рядовим, потім капралом. Після закінчення військової служби переїхав в Росію і працював тут у театрах аж до революції 1917. У 1917 поступив у війська Петлюри, де був командиром чоти. У січні 1918, коли Київ був зайнятий більшовиками, відступив з Києва, а згодом повернувся. Коли в Києві утвердилася радянська влада, залишився працювати в театрі». На суді він також зізнався, що обмовив себе під час слідства, бо «йшов шляхом найменшого спротиву, підтверджував усі обвинувачення, бо вважав правильними ті висновки, які робив слідчий з його діяльності у цей період», тож заперечував і свою причетність до вбивства братів Майзель [1, арк. 277–286]. Тому заява на суді з відмовою від попередніх свідчень могла бути спробою повернути свою гідність, знівельовану жорстокими допитами.

Під час другого судового засідання, 17 жовтня 1937 р., Є. Захарчук повторив усі попередні відомості про себе [1, арк. 288–294]. Незважаючи на каяття підсудних, «трійка» Військового трибуналу Київського військового округу постановила всіх обвинувачених засудити до розстрілу з повною конфіскацією особистого майна. Вирок міг бути оскаржений у п'ятиденний термін [1, арк. 295–296]. Усі підсудні подали апеляції, проте лише М. Ковейну смертний вирок було замінено на 10 років тюремного ув'язнення з поразкою у правах на 5 років. Щодо решти, – вирок залишався без змін, і прохання були відхилені [1, арк. 297].

У 1958 р. були реабілітовані М. Ковейно та Й. Шевченко [1, арк. 298–300] і лише у 1994 р., уже в незалежній Україні, – Є. Захарчук.

Висновки. Звісно, архівно-кримінальні справи, що зберігаються у ГДА СБУ, не завжди є достовірним історичним джерелом, на яке варто цілком покладатися науковцю, встановлюючи історичну справедливість. Проте все ж чимало фактів із життя Є. Захарчука, які також, хоча й дещо побічно, торкаються театрального життя Києва першої половини ХХ ст., в даній статті озвучені вперше. Це

¹ Натомість, за свідченнями підсудного М. Ковейна, батько Є. Захарчука був священиком. Цей факт, що правда, і до сьогодні залишається недоведеним.

матиме практичний результат у дослідженні біографічної спадщини українського театрального мистецтва. Також поживкла від часу архівна справа київського актора є ще однією науково-дослідницькою ілюстрацією діяльності радянської тоталітарної системи, без уявлення про яку не можливо скласти правдиву історію ХХ століття.

Список використаних джерел

1. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 72250-фп (Справа зі звинувачення Захарчука Євгена Михайловича).
2. Василько В. Микола Садовський та його театр. Київ : Держ. вид-во Образовчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1962. 196 с.
3. Рудницький М. І. В наймах у Мельпомени : історія розвитку галицького театру. Спогади. Київ : Мистецтво, 1963. 344 с.
4. Чарнецький С. Історія українського театру в Галичині : нариси, статті, матеріали, світлини. Львів: Літопис, 2014. 584 с.
5. Томашпільська Л. «Олтар скорботи»: театральні діячі України – жертви сталінського терору // Вітчизна. 1996. № 5–6. С. 79–80.
6. Театральна Тернопільщина : бібліограф. покажчик // уклад.: П. К. Медведик, В. Я. Миськів, Н. К. Іванко. Тернопіль : Підручники і посібники, 2001. 264 с.
7. Український драматичний театр : нариси історії : [у 2 т.] / під ред. М. Рильського. Т. 1: Дожовтневий період. Київ : Наук. думка, 1967. 518 с.
8. Томазова Н. «Репресований театр»: до історії польського театру в Києві (1920–1939-ті роки) // Nad Wisła i Dnieprem. № 4. С. 66–69.
9. Гасай Є. Захарчук Євген Миколайович // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль : Вид.-поліграф. комбінат «Збруч», 2004. Т. 1 : А–Й. С. 628.
10. Гасай Є. Повернуті імена. Київ : Прінтер-інформ, 2002. 234 с.
11. Гуцал П. З. Захарчук Євген Михайлович / Енциклопедія сучасної України [Електроний ресурс]. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=15857
12. Репресії в Україні (1917–1990 рр.) : наук.-допоміж. бібліогр. покажчик / авт.-упор. Є. К. Бабич, В. В. Патока; авт. вступ. ст. С. І. Білокінь. Київ : Смолоскип, 2007. 519 с.
13. Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 456 с.
14. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. Київ : Либідь : Військо України, 1994. Т. 1. 432 с.; Т. 2. 688 с.
15. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / пер. з англ. Н. Волошинович та З. Корабліної. Луцьк: ВМА «Терен», 2009. 880 с.
16. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ: Темпора, 2010. 672 с.

References:

1. HDA SBU, f. 6, spr. 72250-fp (Sprava zi zvyuvachennia Zakharchuka Yevhena Mykhailovycha) [Zakharchuk's Yevgen Mikhailovich criminal case (Fond 6, Unit 72250). Branch State Archive of Security Service of Ukraine]. [In Russian].
2. Vasylo, V. (1962). *Mykola Sadovskiy ta yoho teatr* [Mykola Sadovsky and his theater]. Kyiv: Derzh. vyd-vo Obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR. [In Ukrainian].
3. Rudnytskyi, M. I. (1963). *V naimakh u Melpomeny: istoriia rozvytku halytskoho teatru. Spohady* [Hired by Melpomena: History of the galician theater. Memoirs]. Kyiv: Mystetstvo. [In Ukrainian].
4. Charnetskyi, S. (2014). *Istoriia ukrainskoho teatru v Halychyni. Narysy, statyi, materialy, svitlyny* [History of ukrainian theater in Galicia. Essays, articles, materials, photos]. Lviv: Litopys. [In Ukrainian].
5. Tomashpilska, L. (1996). «Oltar skorboty»: teatralni diiachi Ukrainy – zhertvy stalinskoho teroru [Altar of sorrow: Theatrical figures of Ukraine are victims of Stalin's terror] In *Vitchyzna* [Homeland]. Is. 5–6, pp. 79–80. [In Ukrainian].
6. Medvedyk, P. R., Myskiv V. Ya., Ivanko N. K. (2001). *Teatralna Ternopilshchyna. Bibliografichni pokazhchyk* [Theatrical Ternopil region. Bibliographic index]. Ternopil : Pidruchnyky i posibnyky. [In Ukrainian].
7. *Ukrainskyi dramatychnyi teatr: Narysy istorii* [Ukrainian drama theater: Essays on history]. (1967). Rylskyi M. (Ed.). In 2 vols., vol. 1: Dozhovtnevyyi period [Pre-October period]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
8. Tomazova, N. «Represovanyi teatr»: do istorii polskoho teatru v Kyievi (1920–1939-ti roky) [The repressed theater: Towards a history of the polish theater in Kiev (1920s–1939s)]. In *Nad Wisła i Dnieprem* [Abov Visla and Dniiper]. Torun; Kyiv. Is. 4, pp. 66–69. [In Ukrainian].
9. Hasai, Ye. (2004). Zakharchuk Yevhen Mykolaiovych [Zakharchuk Yevhen Mykolaiovych]. In *Ternopil'skyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Ternopil encyclopaedic dictionary]. H. Yavorskyi (Ed.) et al. Vols. 4. Ternopil : Vydavnycho-polihrafichniy kombinat «Zbruch». Vol. 1 : A–Y. [In Ukrainian].
10. Hasai, Ye. (2002). Povernuti imena [Names returned]. Ternopil: Printer-inform. [In Ukrainian].
11. Hutsal, P. Zakharchuk Yevhen Mykhailovych. In *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopaedia of Modern Ukraine]. Retrived from: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=15857 [In Ukrainian].
12. Represii v Ukraini (1917–1990 rr.): Naukovo-dopomizhnyi bibliografichniy pokazhchyk [Repressions in Ukraine (1917–1990): Scientific auxiliary bibliographic index]. (2007). Ye. K. Babych, V. V. Patoka (Eds.). Kyiv: Smoloskyp. [In Ukrainian].
13. Politychni represii v Ukrainskii RSR 1937–1938 rr.: doslidnytski refleksii ta interpretatsii. Do 75-richchia «Velykoho teroru» v SRSR [Political repressions in the Ukrainian SSR 1937–1938: Research reflections and interpretations. To the 75th anniversary of the Great Terror in the USSR]. Materialy Vseukr. nauk. conf. m. Kyiv, 15 beresnia 2012 r. [Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Conference. Kyiv, March 15, 2012]. (2013). O. H. Bazhan, R. Yu. Podcur (Eds.). [In Ukrainian].

14. Bilas, I. H. (1994). *Represyвно-karalna systema v Ukraini 1917–1953 rr.* [The repressive and punitive system in Ukraine from 1917 to 1953]. Kyiv: Lybid: Viisko Ukrainy. Vols. 1–2. [In Ukrainian].

15. Konkvest, R. (2009). *Velykyi teror. Stalinski chystky trydtsiatykh rokiv: u 2 t.* [Great terror. Stalin's purges of the thirties: in 2 vols.]. N. Voloshynovych, Z. Korablina (Trans.). Lutsk: VMA «Teren». [In Ukrainian].

16. Lobodaiev, V. (2010). *Revoliutsiina stykhiia. Vilnokozatskyi rukh v Ukraini 1917–1918 rr.* [Revolutionary element. Free-Cossack movement in Ukraine. 1917–1918]. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

Ruslana Orestivna Martseniuk,

Candidate of Historical Sciences, principal researcher

Branch State Archive of Security service of Ukraine

ORCID: 0000-0002-4900-7110

e-mail: ruslana.martseniuk@gmail.com

«Red terror» and theatrical arts of Kyiv: the life of one actor (the documents of the Branch State Archive of Security service of Ukraine)

The aim of the research is to retrieve and analyse the personal record documents of Yevhen Zakharchuk, an actor of the Kyiv Polish Theatre, who was arrested and imprisoned by the USSR prosecution authorities, and to recreate the facts of his biography through systemic overview of the information available. **The methods** of source study such as historical document search and analysis were applied. The use of chronological historical research method made it possible to highlight the work of Soviet repressive apparatus and to show its total disrespect to the rule of law that can be illustrated by the falsified criminal case of Yevhen Zakharchuk. **The scientific novelty.** The study provides new information on the biography of Yevhen Zakharchuk on the basis of recently retrieved archive data and contributes to the research of theatrical arts history of Kyiv and Ukraine. **Conclusions.** The paper introduces case files and documents stored in the Branch State Archive of Security service of Ukraine, that can restore the national historic memory of people whose names for decades were stricken from the records. The author considers the blanks in studies of the past, for instance various kinds of social activities, including theatrical arts. The reasearch is mainly focused on the attempt of biographic analysis of a particular criminal case file stored in the Branch State Archive of Security service of Ukraine, from the Soviet criminal justice perspective; as the prosecutions of actors resulted not only in total destruction of the phenomenon of one of national theatres, but also in liquidation of Ukrainian avant-guard theatre and a whole cohort of its outstanding representatives. Thus, on the basis of archive case file No 72250 (dated 1937), the paper restores the biography of Yevhen Zakharchuk, and shows him not only as a talented actor but also as a prominent activist of Ukrainian revolution of 1917–1921. Despite of the fact that this figure is not new in the theatre historiography, the paper provides a set of facts of his biography that are presented for the first time.

Key words: Yevhen Zakharchuk, Branch State Archive of Security service of Ukraine, archive criminal case files, «the red terror».

Руслана Орестовна Марценюк,

кандидат исторических наук,

главный научный сотрудник Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины,

ORCID: 0000-0002-4900-7110

e-mail: ruslana.martseniuk@gmail.com

«Красный террор» и театральное искусство Киева: жизнь одного актера (по материалам Отраслевого Государственного архива Службы безопасности Украины)

Целью исследования является выявление массива документов, которые составляют личное дело арестованного карательными органами СССР актера киевского Польского театра Захарчука Евгения Михайловича; анализ найденных материалов и систематизация информации в попытке воссоздать его биографию. **Методология** исследования состоит в использовании источниковедческих методов поиска и анализа документальных исторических источников. Применение проблемно-хронологического метода исторического исследования позволило, на примере сфальсифицированного уголовного дела Е. М. Захарчука, осветить деятельность советской карательно-репрессивной системы, для которой нормы права и законности не имели даже второстепенного значения. **Научной новизной** работы являются введение в научный оборот архивных дел и документов, которые сегодня хранятся в Отраслевом государственном архиве Службы безопасности Украины, что возвратит национальной истории тех, кого на протяжении многих десятилетий старались вычеркнуть из народной памяти; дополнение/заполнение тих пропусков, которые до сих пор существуют в исследованиях прошлого, в частности в различных проявлениях функционирования общества, к которым относится и театральное искусство. Но основной акцент поставлен на попытке биографического анализа отдельно взятого уголовного архивного дела, которое сегодня хранится в фондах ОГА СБУ, через призму советского уголовного судопроизводства. Ведь вслед за репрессиями актеров был ликвидирован как явление один из национальных театров, не говоря уже о ликвидации украинского авангардного театра и когорты выдающихся театральных деятелей. Итак, в статье на основании личного архивно-уголовного дела № 72250, датированного 1937 г., реконструируется биография Е. М. Захарчука, не только талантливого актера, но и активного участника украинской революции 1917–1921 гг. Хотя в историографии театра его имя является известным, ряд биографических данных вводится в научный оборот впервые. **Выводами** исследования стали не только его практическое значение для расширения биографии Е. Захарчука ранее неизвестными данными, но и обогащение истории театрального искусства Киева и Украины в целом.

Ключевые слова: Захарчук Евгений Михайлович, Отраслевой государственный архив Службы безопасности Украины, архивно-уголовное дело, «красный террор».

Стаття підготовлена 27 лютого 2019 року;

подана до друку 3 квітня 2019 року.

Олеся Іванівна Дзира,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу зарубіжної україніки
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-3928-3824
e-mail: dzyraolesya@gmail.com

УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ КАНАДИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Метою дослідження є характеристика видань діаспорних та іноземних істориків, що у своїх працях торкалися питання громадської діяльності українців Канади міжвоєнного періоду. В роботі використано **методи** джерелознавчої евристики та критики, інтерпретації, верифікації, систематизації для пошуку, відбору, описування, оцінки та класифікації історіографічних джерел. **Наукова новизна.** До цього часу історіографію історії українських громадських організацій Канади міжвоєнного періоду досліджено не було. Якщо й виходили друком поодинокі історіографічні дослідження, то вони зазвичай охоплювали певний хронологічний період в історичній науці Канади, а не певну тематику. З іншого боку, окремі тематичні дослідження стосувалися питань загальної імміграції, а не власне української. Якщо ж і йшлося про українців у діаспорі, то ці студії не обмежувалися суто міжвоєнним періодом та їхньою суспільно-політичною діяльністю. **Висновки.** Основний масив історіографії з теми складають публікації діаспорних учених і, до меншої міри, – іноземних. Це певним чином пов'язано з обов'язковою умовою використання в дослідженнях україномовних джерел, що стосуються суспільно-політичної діяльності українців. Тому дану проблематику вивчали переважно носії мови. Половині досліджень притаманні описовість і ненауковий стиль викладу, оскільки їхніми авторами були не професійні історики, а громадські активісти. З появою в діаспорі Канади вищих навчальних та наукових закладів та третьою хвилею імміграції зі значним відсотком української інтелігенції якісно змінюється і стиль написання робіт. Більшість видань складають монографії та статті, присвячені діяльності певних громадських організацій, у тому числі й міжвоєнного періоду. Наразі бракує комплексних досліджень про громадські об'єднання Канади, а тому осмислення механізмів їхньої роботи має продовжуватися.

Ключові слова: зарубіжна історіографія, українська діаспора, Канада, громадські організації.

Актуальність. Громадська активність закордонних українців не минула без сліду як в історії України, так і у світовій історії. Українці Канади долучилися до формування суспільно-політичних настроїв у суспільстві країни, будучи його невід'ємним елементом. Тому в дослідженні їхньої діяльності зацікавлені зарубіжні вчені. Історіографія питання розроблялася поодинокими науковцями в межах загального вивчення історії діаспори. Це пов'язано з тривалим замовчуванням проблеми української еміграції за часів СРСР, а також недостатнім її вивченням у період незалежності України. Більшість напрацювань із зазначеного напрямку не є відірваними від контексту історичних робіт і входять у них як

обов'язковий елемент згідно із сучасними вимогами до написання наукових публікацій в Україні. Проте, як засвідчує більшість канадських монографій, історіографія дослідження не була обов'язковим пунктом у їхніх роботах.

Аналіз історіографії. Детальну історіографію англомовних робіт канадських та діаспорних учених, присвячених характеристиці української етнічної групи в Канаді, склала науковець із діаспори, співробітник Канадського інституту українських студій (далі – КІУС), ад'юнкт-професор історії Альбертського університету Френсіс Свиріпа [1]. Займаючись історіографічним аналізом наукових праць, вона передусім зважала на те, як у цих студіях передано ставлення канадських політиків, громадськості й самих авторів до українських переселенців, визначено місце українців у розвитку Канади. Історик запропонувала періодизацію історіографії: 1) 1896–1918 рр.; 2) 1919–1945 рр.; 3) 1946–1970 рр., пояснюючи її не тільки відповідністю до хвиль імміграції, а й змінами в оцінці статусу українців канадським науковим та політичним середовищем. Монографію супроводжують короткі, проте цікаві біографічні довідки про авторів, складені для кращого розуміння умов їхньої діяльності та розкриття світогляду. З точки зору джерелознавця, інтерес становить використання неопублікованих матеріалів, спогадів і художньої літератури.

Канадська історіографія історії українців Канади також стала об'єктом ряду досліджень, виконаних у рамках марксистсько-ленінської методології. Йдеться, зокрема, про дисертацію Олександра Макара [2] та статтю Володимира Євтуха про національні меншини в Канаді [3]. Останній стверджує, що в канадській історіографії відбулись еволюційні зміни в дослідженні національного питання у світлі класової ідеології згідно із посиленням ролі світового комуністичного руху. Ці зміни пройшли три етапи: 1) 20-ті–40-ві; 2) 50-ті – сер. 60-х; 3) сер. 60-х – 70-ті роки – від дослідження впливу імміграції на етнічні процеси в країні до висвітлення її ролі в соціальному, економічному, культурному житті та міжнаціональних взаєминах. В. Євтух виокремлює такі напрями в історіографії Канади, як ліберальний, консервативний і марксистський. Попри конфронтаційний характер і надмірну заідеологізованість його закиди опонентам щодо відсутності аналізу дискримінації національних меншин, соціальних і національних конфліктів, до певної міри, можна визнати слушними.

Питання історіографії міжвоєнного періоду імміграції побіжно торкається В. Білецький [4]. У його статті досліджено основний науковий доробок канадських учених 70–80-х років ХХ ст., що стосувався як історії та культури України, так і діаспори Канади. Означений період в історіографії діаспори належним чином не охарактеризовано, не визначено його особливостей і відмінностей в порівнянні з попередніми роками. Тому залишається незрозумілою мотивація автора в обранні як об'єкта дослідження, так і окремих аналізованих праць. Наприклад, у творчій спадщині М. Марунчака чомусь пропущено головну складову – «Історію українців Канади», 2-й том якої вийшов саме 1974 р.

Отже, **метою** обраного дослідження є характеристика видань діаспорних та іноземних істориків, які у своїх працях торкалися питання громадської діяльності українців Канади в міжвоєнний період. Згідно з метою, визначено такі завдання: проаналізувати рівень розроблення теми зарубіжними вченими; визначити переваги й типові недоліки праць, що розглядаються.

Основний текст. На сучасному етапі вивченням української діаспори в Канаді займаються такі наукові установи: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, Українська вільна академія наук у Канаді, Центр українських канадських студій при Манітобському університеті, Центр дослідження української спадщини на Преріях в Саскачеванському університеті, українознавчі та славістичні кафедри в Торонтському, Альбертському, Оттавському університетах тощо.

Основоположним у досліджуваній проблематиці став доробок ученого з діаспори Михайла Марунчака, доктора права і суспільних наук, професора, президента УВАН 1983–1986 рр., члена Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ) у Канаді, автора понад 400 робіт. Залучивши широке коло джерел, зокрема й багатий фотографічний та статистичний матеріал, він підготував ряд монографічних досліджень, на особливу увагу серед яких заслуговує 2-й том «Історії українців Канади» [5], присвячений другій та третій хвилям переселення. Автор проаналізував становище українців у діаспорі та різні аспекти їхнього життя. Також дослідник стисло виклав історію та напрями діяльності ліберальних, націоналістичних, консервативних, комуністичних та соціалістичних громадських об'єднань діаспори. Через свій обсяг монографія не може бути вичерпною з теми, але вона стала необхідною основою для наступних спеціальних досліджень. Окрім цієї фундаментальної праці, М. Марунчаком було видано «Студії до історії українців Канади» [6], у 5-му томі яких проаналізовано окремі аспекти діяльності українців у діаспорі, які не створюють цілісної картини їхнього життя, проте багаті на важливий історіографічний матеріал. Історик вибірково зупиняється на релігійному та політичному протистоянні інтернаціональних та національно-патріотичних громадських організацій. Особливо цінним є незаангажований аналіз діяльності прокомуністичних об'єднань. Автором зроблено акцент на роботі «Товариства опіки над українськими переселенцями в Канаді ім. св. Рафаїла». Питання діяльності українських об'єднань в еміграції та їхніх пресових органів у період голодомору 1932–1933 рр. висвітлено в роботі М. Марунчака «Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі» [7]. Автор описує основні акції, що їх проводили українці у світі, включаючи й українських канадійців, задля допомоги Батьківщині. Цінність цього видання, як і попереднього, підвищує документальний додаток. Оскільки науковцем опрацьовано великий обсяг матеріалів, інформація в його дослідженнях має переважно узагальнюючий, стислий характер, а певні явища розглядаються вибірково.

Місце українських переселенців в історії Канади визначається ще одним ученим із діаспори – Михайлом Боровиком, доктором філософії, членом НТШ та

УВАН. У його книзі «Століття українського поселення» у хронологічному порядку подано нарис національних і соціальних процесів у діаспорі, аналізуються релігійні, освітні питання, культурний розвиток, громадсько-політичне життя українців у Канаді за 100 років [8]. Одні питання автор висвітлює глибше, з еволюційною перспективою, інші – побіжно. Зважаючи на масштаб теми, дослідник стисло описує громадське життя українців у діаспорі.

Вагомим внеском у вивчення діаспори українськими істориками Канади є збірники праць «Спадщина в перехідний період: есе з історії українців у Канаді» за редакцією професора історії Альбертського університету, засновника і директора КІУС (1976–1986) Манолія Лупула [9] та «Канадські українці: дискусія про ідентичність» [10] за редакцією професора, ад'юнкт-професора історичного відділення Університету Британської Колумбії Любомира Луцюка і професора історії Манітобського університету Стелли Гринюк. Історія зародження і розбудови українських громадських організацій у Канаді репрезентована в роботі Л. Луцюка «Пошук місця: українські переміщені особи, Канада і міграція пам'яті» [11], у третьому розділі якої вміщено матеріали, присвячені обраному періодові. Дослідник намагається подати об'єктивний аналіз діяльності різних за ідеологією товариств, не применшуючи їхньої ролі в суспільстві, хоча при цьому й виявляє певну прихильність до лібералів. Інформація, зважаючи на параметри розділу, подана доволі стисло, однак дає можливість скласти загальне уявлення про громадську активність українців у міжвоєнні роки.

Процес адаптації українських переселенців на новій батьківщині в міжвоєнний період вивчено науковим співробітником Центру українських канадських досліджень Манітобського університету Орестом Мартиновичем [12]. Більше половини розділів його ґрунтовної монографії присвячено обраному напрямку. Для висвітлення діяльності громадських організацій автор активно використовував архівні матеріали та пресові органи українських товариств. Праця містить короткі біографічні довідки про провідників громадських рухів. Однак відомості про суспільно-політичну активність українців у Канаді не є вичерпними. Бракує інформації про роль жінок та молоді у громадському житті, соціалістичний рух, взаємодію української спільноти з англо- та франкомовним середовищем тощо. Загалом О. Мартинович зосереджується більше на питаннях ідеології, а не громадської активності товариств, вважаючи при цьому діяльність ОУН терористичною й антисемітською [12, р. 407], через що складається хибне враження відносно того, що сутність діяльності українських громадських організацій полягала в боротьбі з комунізмом і нацизмом, а не у змаганнях за українську державність. Оцінка громадських об'єднань діаспори здійснюється, як правило, під кутом їхнього ставлення до «єврейського питання». Намагаючись довести, нібито не тільки націоналістичні громадські організації, але й консервативна організація гетьманців-державників та Братство українців-католиків закликали до антисемітизму і що українці діаспори перебували під впливом «змовницької теорії, що прирівнювала євреїв з більшовизмом» [12, р. 480], автор і сам

опиняється в полоні іншої конспірологічної версії – про антисемітизм української нації. Тому в читача може скластися враження, що націоналісти були більшим злом для українського народу, аніж комуністи.

Регіональні особливості громадського життя українців у Канаді опосередковано передано в таких збірниках, як «Бритійська Колумбія і українці», «Українці в Альберті», а також у монографії професора Манітобського університету Пауля Юзика «Українці в Манітобі» [13; 14; 15]. У останній із названих праць проаналізовано характер розселення новоприбулих із витоків імміграції до початку 50-х років ХХ ст., коротко і непропорційно охарактеризовано роботу громадських організацій та їхню пресу. Виняток зроблено для прокомуністичного руху і його об'єднань у Канаді, які досліджено більш ретельно і в загальноканадському ракурсі, виходячи за географічні межі Манітоби. Автор наголошує на тісних зв'язках комуністів діаспори із СРСР і на тому, що частина лідерів руху була «натренована» Москвою. На видах діяльності українських громадських організацій у Канаді науковець детально не зосереджується. Він робить власні висновки щодо тих можливостей, які надала Манітоба українським іммігрантам. Загалом доробок П. Юзика є помітним в історіографії історії української діаспори. Представляючи інтереси українців діаспори у верхній палаті канадського парламенту – Сенаті, П. Юзик намагався своїми науковими працями донести до канадської спільноти інформацію про роль українців у формуванні історії Канади. Тому в них тезово подано загальні відомості суто довідкового характеру та без глибокого наукового аналізу підбито підсумки стосовно всіх сфер життя українських переселенців у ХХ ст. [16].

Окремо діаспорні громадські діячі видавали щорічники української преси. Це так звані «календарі-альманахи» «Українського голосу», «Канадійського фермера», «Нового шляху» тощо, в яких друкувалися короткі замітки та статті різноманітної тематики із проблемних питань, що стосувалися міжвоєнної імміграції в Канаді. Цим статтям притаманна популярна форма викладу, вони містять скоріше цікаву інформацію і факти, аніж глибокий аналіз тогочасних подій.

Допоки не існує комплексних праць, присвячених основним напрямкам суспільно-політичної діяльності українців у діаспорі в міжвоєнний період. Тому дослідження ролі громадських організацій у формуванні статусу українців у Канаді є актуальним і сьогодні.

Якщо говорити про спеціальні дослідження з теми, то одним із найбільш вивчених є ліберальний рух. Програма, ідеї, шляхи досягнення мети ліберального Союзу українців-самостійників (далі – СУС) чітко та лаконічно викладені у брошурі Петра Лазаровича [17], який був головою союзу в 1936–1944 рр. Тому його робота є цінною і як джерело, оскільки в ній подано власні оцінки та обґрунтування автором місця і спрямованості СУС у проукраїнському русі діаспори Канади за 22 роки діяльності. Автор наполягає на необхідності здобуття Україною державності, бо без цього «питання світового миру і рівноваги в Європі так само не буде вирішене» [17, с. 11]. При цьому українські націоналісти не можуть до-

помагати СУС у цій боротьбі, оскільки, на його думку, є «нацистами» [17, с. 15]. Ще один із членів союзу – Василь Бур'яник – висвітлив у своїй розвідці питання значення СУС для української справи в Канаді, зародження ліберального руху і його ідеологічне підґрунтя [18]. З точки зору прихильника СУС, громадський активіст пояснив розбіжності між Союзом українців-самостійників та іншими товариствами в діаспорі, виокремивши їхні основні засадничі ідеї. Однак через свої суб'єктивні погляди він припустився ряду похибок. Наприклад, В. Бур'яник стверджує, що члени Українського національного об'єднання (далі – УНО) за віросповіданням були католиками, щоб наголосити на тому, що серед громадських організацій лише СУС був представлений православними. Один із засновників СУС Юліан Стечишин у брошурі «Між українцями в Канаді» [19] розглянув зародження ліберального руху в діаспорі, його вплив на роботу українських шкіл, створення одного з найрозтиражованіших часописів «Український голос», заснування перших інститутів та Української греко-православної церкви, причини появи СУС, його ідейне підґрунтя, а також зробив коротку та вибірккову характеристику національно-патріотичних громадських організацій Канади, пояснюючи при цьому ряд ідеологічних розбіжностей, що стали основою конфліктів у проукраїнському блоці організацій. Наталія Когуська, голова Союзу українок Канади (далі – СУК) при СУС, опублікувала книгу оглядового характеру на честь 25-ліття діяльності ліберальної молодіжної організації при СУС – Союзу української молоді Канади (далі – СУМК) [20], де в хронологічному порядку досить детально охарактеризувала участь ліберальної молоді у громадському житті діаспори, її роль у піднесенні української культури та звичаїв у Канаді упродовж 1931–1956 рр. Авторка зазначає, що основою СУМК стали студентські організації, котрі існували ще до створення СУС, який їх об'єднав на ліберальному ґрунті. Окрім досягнень союзу, вона торкається й питань організаційних труднощів.

Діяльність СУС та інших громадських організацій на шляху до консолідації всіх національних сил діаспори в Конгрес українців Канади проаналізована у статті Олега Геруса, професора історії в Манітобському університеті, віце-президента УВАН (1982–1988), голови її історичної секції з 1992 р., директора Осередку української культури й освіти у Вінніпезі з 2006 р. [21]. Ученим описано конкуренцію між ліберальними та націоналістичними об'єднаннями в Канаді (що були на той час найбільш впливовими), передумови їхнього створення, ідеологічні розбіжності та спроби співпраці. З тексту статті випливає, що автор підтримує позиції СУС, на протигагу УНО, яке тісно співпрацювало з Організацією українських націоналістів (далі – ОУН). ОУН же, на думку О. Геруса, мала «майже фашистські ознаки» [21, 170] і «підтримувала ідею загальноєвропейської війни» [21, 171]. Тому УНО і його пресовий орган «Новий шлях» «були зафарбовані фашизмом» [21, 171]. Недоліком дослідження О. Геруса є неприпустима для фахового науковця політична заангажованість. Важко зробити висновок, чим була спричинена така оцінка націоналістичних організацій: чи бажанням засвідчити свою лояльність перед урядовими колами і відмежуватися від будь-яких радикальних активістів у діаспорі, чи особистими антипатіями.

Як бачимо, більшість праць про ліберальний рух у Канаді написана й видана його прихильниками, а через це позначена певним суб'єктивізмом. Окрім цього, більшість авторів не були професійними істориками, що вплинуло на якість їхнього доробку. Через брак необхідної підготовки цим працям притаманні низький теоретичний рівень та неякісний науковий апарат, зокрема вони страждають на фактографізм, містять цитати з різноманітних джерел, але без поданих до них оформлених належним чином посилань, тощо.

Учені з діаспори займалися також дослідженням історії українського націоналістичного руху в Канаді. Для дослідників цієї теми особливо цінною буде робота Михайла Байрака, члена-засновника Української стрілецької громади (дала – УСГ) та УНО [22]. Це 50-річна історія-хроніка відділу УСГ в Едмонтоні. У виданні описано акції стрілецької громади, її поточні справи, завдання. Книга М. Байрака багата на фактаж, проте він, як правило, не аналізується, не встановлюються причинно-наслідкові зв'язки. Цитати подано без посилань, і невідомо, чи є вони спогадами автора, а якщо ні, то чи зафіксовані вони в попередніх виданнях. Такі огріхи притаманні багатьом діаспорним виданням, створеним громадськими активістами. Ще детальніше становлення і розвиток стрілецької громади висвітлено у збірнику на честь її 50-ліття [23]. Дане дослідження відрізняється від попереднього ширшою тематикою, розгорнутою структурою, наявністю виокремлених спогадів, документів, біографічних довідок і статей. Воно містить короткі «літописи» відділів УСГ із найголовнішими подіями в історії їхньої діяльності. Серед статей варто виокремити студію редактора збірника, доктора права і політичних наук, члена проводу ОУН Зиновія Книша, що проливають світло на характер імміграції, закономірність популярності правих настроїв у діаспорі, допомогу УСГ визвольному рухові на батьківщині та її зв'язки з українськими націоналістами в Україні, подають основні відомості про її пресу, зміни в статусі УСГ з появою УНО тощо. До 50-ліття діяльності УНО також було видано ювілейний збірник [24; 25]. У ньому міститься ґрунтовний огляд процесу організаційного оформлення УНО, його центральної управи та відділів. У збірнику скрупульозно зібрано інформацію про дрібні та значущі події в історії УНО, що проілюстровані великою кількістю фотографій. Матеріали в книзі структуровано як хроніку філій УНО, що подається короткими тезами, описово, без урахування відмінностей між визначальними та другорядними подіями. Про українські націоналістичні організації ХХ ст. на Батьківщині та в Канаді писав у своєму збірнику вчений з діаспори (захистив докторат з історії в Українському вільному університеті в Мюнхені), бібліотекар у Торонтському університеті, член УВАН, НТШ, заступник голови УНО в 1979–1985 рр., віце-президент Світового конгресу українців у 1993–1998 рр. Василь Верига [26]. У його монографії матеріал викладено доволі хаотично, часом є повтори, і серед відомостей про міжвоєнний період в історії українського націоналістичного руху в Канаді головний акцент зроблено на роботі його пресового органу «Новий шлях». Автор характеризує передусім організаційний аспект історії часопису, водночас досить мало уваги приділяє

його тематичній наповненості. Окремі епізоди взаємодії українського націоналістичного руху в Канаді з Українською військовою організацією та ОУН висвітлені у статті вже згаданого О. Мартиновича [27]. Автор пояснює причини відмови лібералів від підтримки ОУН. До статті додано два листи Євгена Коновальця з описом вражень про поїздку Канадою і думками щодо можливості співпраці з українським національно-патріотичним рухом.

Тенденційну характеристику діяльності ліберальних та націоналістичних об'єднань подають і прокомуністично налаштовані науковці. Точка зору одного з них – Марка Терлиці (псевдонім Петра Кравчука) – представлена в роботі «Правнуки погані: українські націоналісти в Канаді» [28]. Це опубліковане в 1960 р. у Києві суто пропагандистське видання спрямоване на очорнення організацій національно-патріотичного блоку канадської діаспори в очах радянських читачів і комуністів за океаном. Воно висвітлює деякі аспекти діяльності українських «буржуазних націоналістів» від першої хвилі імміграції до кінця 1950-х років. Не намагаючись поділити пронаціональні об'єднання за політичними поглядами, автор огульно визначає їх усіх як «націоналістичні» та максимально намагається применшити їхню роль серед громадськості. П. Кравчук протиставляє дії національно-патріотичного блоку комуністичному і різко критикує «націоналістів» і в інших своїх виданнях [29; 30].

Історію гетьманського руху в Канаді та США у ХХ ст. стисло подано в тезах голови Української гетьманської організації Америки Любомира Бея [31]. Опис діяльності католицьких допомогівих, освітніх та суспільно-політичних товариств, питання випуску релігійної преси упродовж 1891–1941 рр. подано у «Пропам'ятній книзі з нагоди золотого ювілею поселення українського народу в Канаді» [32]. Основний сегмент книги присвячено загальній історії католицької церкви та розвитку церковного будівництва по провінціях. Замало уваги приділено громадській ініціативі Братства українців-католиків Канади (далі – БУК) у вигляді статті-замітки о. С. Семчука [33]. Окремо історію заснування та розвитку БУК розглянуто у статті священника, професора історії Манітобського університету, голови УВАН (1974–1975, 1978–1981, 1989–1990), директора Осередку української культури і освіти у Вінніпезі (1977–1978), члена НТШ, Українського історичного товариства Олександра Барана. Автор наголошує на значній позитивній ролі церкви в роботі братства, підкреслює заслуги мирської організації у збільшенні католицьких парафій [34]. Така невелика кількість досліджень з історії українського консервативного руху в Канаді зумовлена непопулярністю його ідей серед громадськості й незначним впливом на суспільно-політичну думку в діаспорі. Однак цей факт не може заперечувати важливості продовження досліджень в заданому напрямі, щоб об'єктивно та повно відтворити картину громадського життя діаспори.

Інша ситуація – із дослідженням комуністичного руху, який набув великої популярності в міжвоєнний період серед канадійських українців. Пояснення причин масового поширення комуністичних ідей у діаспорі та шляхів їхнього

втілення в життя є актуальним і сьогодні. Історіографія з обраної теми представлена переважно працями членів комуністичних організацій Канади. Ці дослідження, як правило, є заідеологізованими й однобоко висвітлюють тогочасні реалії. Яскравим прикладом цього є доробок члена Товариства «Український робітничо-фермерський дім» (далі – ТУРФДім) і Комуністичної партії Канади (далі – КПК) журналіста Петра Кравчука [29; 30; 35; 36], в якому докладно розписано всю «корисну» роботу членів прокомуністичних організацій. У дослідженні «Українці в історії Вінніпега» із застосуванням класового підходу передано історію боротьби українських робітників-іммігрантів з канадською «буржуазією» за краще життя від початків їхніх поселень до 1973 р. Важлива інформація про історію комуністичного руху автором навмисне спотворена, приховано його зв'язки із СРСР (ідеться лише про отримання звітної літератури і «різних культурних надбань» [35, с. 125]). Щоправда, П. Кравчук наводить достовірні відомості про політику канадського уряду щодо інтернаціональних громадських організацій. Згаданий рух він характеризує не як «комуністичний», а як «прогресивний». Причиною міжвоєнної імміграції називає не поразку Української революції, а втечу від «польсько-панської, румунсько-боярської, чехословацько-буржуазної армій» [35, с. 103]. Аналогічною є ще одна праця П. Кравчука – «На новій землі». Однак у ній детальніше розглянуто роботу комуністичних громадських організацій, зв'язки із СРСР, умови праці робітників та депортації. Він наводить багато прикладів «поліцейського терору» [36, с. 225] щодо робітничих та фермерських виступів. Перебуваючи в полоні ідеологічних стереотипів, автор традиційно протиставляє комуністам «українських націоналістичних спекулянтів» [36, с. 142], під якими розуміє діячів із національно-патріотичними переконаннями. Він подає власну оцінку розколу комуністичного блоку і виокремлення з нього соціалістів. П. Кравчук, як і багато його попередників, при залученні джерел до дослідження не оформлює на них посилань. 1963 р. цю книгу було перевидано у Львові під назвою «На канадській землі». У 1981 р. побачила світ видрукувана в Києві праця «Українці в Канаді». І знову історія української діаспори передана як історія комуністичного руху в Канаді. Дослідження охоплює не лише міжвоєнний період і побудоване не за хронологічним, а за тематичним принципом. Будучи журналістом, автор приділяє увагу діяльності комуністичних газет, однак як історик припускається помилок стосовно історії імміграції. Так, другу хвилю переселень він обмежує 1920–1930 рр. [30, с. 23]. Докладно описуючи зв'язки українських комуністів із комуністами в Радянській і Західній Україні, П. Кравчук не розкриває всієї правди щодо цієї співпраці. Аналізуючи роботу Мирослава Ірчана в діаспорі і на батьківщині, він навмисно приховує відомості про його арешт і подальшу долю. Отже, концепція книги не відрізняється від попереднього доробку, – вона сповнена наклепами на український національно-патріотичний рух у Канаді та світі.

Аналогічним є напрацювання одного із засновників ТУРФДому Матвія Волинця (псевдонім Матвія Шатульського), який на честь ювілею товариства в

1933 р. описав поетапно його передісторію та діяльність на основі звітів крайових з'їздів, протоколів Центрального виконавчого комітету, статей у комуністичних газетах тощо [37]. У праці чітко визначено завдання товариства і методи їхнього втілення. Приділено значну увагу організаційним моментам. Книга, написана на початку 30-х років ХХ ст., не містить традиційних посилань, необхідних для наукової праці, часом їй бракує зв'язності тексту, випущено багато важливих подій. Щоправда, вона вирізняється аналітикою і висновками щодо різних суджень, тому не є сухим «літописом». Так, автор неодноразово визначає причинами посилення комуністичного руху економічні кризи і революційні події в Європі [37, с. 56–57]. Він беззаперечно стоїть на пробільшовицьких позиціях і обурюється спробами боротьби за українську державність «опереткових урядів» в Україні та громадських національно-патріотичних організацій у Канаді [37, с. 58]. Чимало інформації про українських комуністів він приховує чи фальсифікує. Так, М. Шатульський заперечує їхнє фінансування з Москви тощо. При дослідженні комуністичного руху в Канаді варто залучити до списку праць «Историю Коммунистической партии Канады, 1921–1976» [38], значну частину членів якої склали саме українці. Книга, до написання якої долучились і партійні лідери, проливає світло на питання заснування КПК, її програмні положення, історичні умови, що призвели до активізації комуністичного руху в Канаді, роботу КПК в роки Великої економічної депресії, реакцію канадського уряду на її дії тощо. Попри тенденційність, ідеологічні штампи і орієнтацію на радянського читача, видання містить багатий фактологічний матеріал, який потребує незаангажованої оцінки.

У статті історика та літератора Марка Царинника [39] висвітлено зв'язки українських комуністичних організацій із Радянською Україною в 1930-ті роки. На прикладі особистих контактів, що відбувалися під час поїздок комуністичних провідників до СРСР, показано, як це призвело до розколу в комуністичному русі і до виокремлення з нього соціалістичного напрямку. В іншому ключі розкрито діяльність комуністичних об'єднань заслуженим професором Університету Західного Онтаріо Дональдом Авері [40]. Він зосереджує головну увагу на канадійській політиці стосовно комуністичних громадських організацій української діаспори та КПК у 1914–1946 рр., які були тісно пов'язані між собою. Автор пояснює репресивні заходи з боку канадійського уряду до комуністів їхньою надмірною лояльністю до СРСР та нехтуванням канадськими демократичними цінностями. Через обмежений обсяг статті інформація про політику канадського уряду не є вичерпною.

У більшості відомих нам праць представників діаспори, навіть у тих, що сповідували протилежні інтернаціональним політичні погляди, оцінки функціонування прокомуністичних товариств є дещо суб'єктивними. Тому це ставить перед сучасними істориками завдання об'єктивної характеристики комуністичного руху в діаспорі Канади.

Наукова новизна. Дослідження про українські громадські організації в Канаді є досить різноманітними. Допоки ще не існує комплексних праць,

присвячених основним напрямам суспільно-політичної діяльності українців у діаспорі в міжвоєнний період. Учені брали до уваги лише деякі аспекти цієї проблеми або аналізували функціонування окремих товариств.

Висновки. Рівень розкриття роботи ліберальних, націоналістичних, консервативних, соціалістичних, комуністичних об'єднань у зарубіжній історіографії є пропорційним рівневі їхньої популярності в діаспорі. Тому недостатньо висвітленою залишається власне громадська діяльність консервативних організацій у Канаді. Соціалістичні товариства вивчаються в контексті праць, присвячених комуністичному рухові. Дослідження діяльності комуністичних організацій є заідеологізованими, оскільки вони здійснювалися переважно тими, хто сповідував комуністичні погляди. Суб'єктивізмом позначені й роботи членів національно-патріотичних громадських об'єднань, що були ідейними противниками комуністів. Переважна більшість студій громадських активістів грішить описовістю. Їхній доробок скоріше нагадує літописи-хроніки без висновків і відповідних посилань на джерела. У цьому плані вигідно вирізняються дослідження професійних науковців, зокрема М. Марунчака, О. Геруса, Д. Авері, О. Барана, О. Мартиновича та інших. Загалом учені діаспори зробили значно більший внесок у дослідження діяльності українських громадських об'єднань порівняно з іноземними науковцями. Усі напрацювання з теми містять ґрунтовний фактологічний матеріал, що може бути використаний майбутніми науковцями.

Список використаних джерел

1. Swyripa F. Ukrainian Canadians: a survey of their portrayal in English-language works. Edmonton: The University of Alberta press, 1978. 169 p.
2. Макар А. Ю. Канадская немарксистская историография истории украинской этнической группы Канады (критический анализ): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Киев, 1989. 18 с.
3. Евтух В. Иммиграция и национальные отношения в истории Канады. Проблемы историографии Канады / Институт всеобщей истории АН СССР; под ред. В. А. Тишкова. Москва: Наука, 1981. С. 103–132.
4. Білецький В. Українська історіографія Канади 70–80-х рр. Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади: матеріали спільних конференцій / ред.: Олександр Макар, Радомир Білаш. Едмонтон: Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський університет; Відділ охорони історичних пам'яток, Міністерство громадського розвитку Альберти, 2002. С. 52–59.
5. Марунчак М. Г. Історія українців Канади: у 2 т. Вінніпег: Накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991. Т. 2. 512 с.
6. Марунчак М. Г. Студії до історії українців Канади: у 5 т. Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1973–1980. Т. 5: Розвідки та документи міжвоєнної доби. 299 с.
7. Марунчак М. Г. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі. Вінніпег: Накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1985. 143 с.
8. Боровик М. Століття українського поселення в Канаді (1891–1991). Монреаль; Оттава: Українська Могилансько-Мазепинська академія наук (УММАН), 1991. 485 с.

9. A heritage in transition: essays in the history of Ukrainians in Canada / ed. by Manoly R. Lupul. Toronto: McClelland and Stewart, 1982. 344 p.
10. Canada`s Ukrainians negotiating an identity / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. Toronto; Buffalo; London: Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. 510 p.
11. Luciuk L. Y. Searching for place: Ukrainian displaced persons, Canada, and the migration of memory. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto press, 1953. XXV, 576 p.
12. Martynowych O. T. Ukrainians in Canada: the interwar years. Edmonton; Toronto: Canadian institute of Ukrainian studies press, 2016. Book 1: Social structure, religious institutions, and mass organizations. XXIV, 650 p.
13. Бритійська Колумбія і українці: з нагоди 30-річчя існування 20 відділу товариства Взаємної помочі у Ванкувері, Б. К. 1927–1957. Вінніпег: Видано заходами і коштом 20-го відділу «Взаємної помочі», 1957. 198 с.
14. Ukrainians in Alberta / Ukrainian Pioneers` Association of Alberta. Edmonton: Ukrainian Pioneers` Association of Alberta, 1975. 564 p.
15. Yuzyk P. The Ukrainians in Manitoba: a social history. Toronto: University of Toronto press, 1953. 232 p.
16. Yuzyk P. Ukrainian Canadians: their place and role in Canadian life. Toronto: Ukrainian Canadian business and professional federation, 1967. 104 p.
17. Лазарович П. І. Союз українців самостійників і українська визвольна боротьба. Вінніпег: Накладом Союзу українців самостійників, 1951. 32 с.
18. Burianyk W. S. U. S. – its meaning and significance. Toronto: Published by Ukrainian Self-reliance league of Canada, 1967. 40 p.
19. Стечишин Ю. Між українцями в Канаді. Саскатун: Видання Союзу українців самостійників, 1953. 48 с.
20. Когуська Н. Л. Ювілейна книжка Союзу української молоді Канади з нагоди 25-ліття громадської праці першої організації української молоді в Канаді 1931–1956. Вінніпег: Видано заходами і коштом СУМК, 1956. 222 с.
21. Gerus O. W. Consolidating the community: the Ukrainian self-reliance league. Canada`s Ukrainians negotiating an identity / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. Toronto; Buffalo; London: Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. PP. 157–186.
22. Байрак М. Українська Стрілецька Громада в Едмонтоні. Едмонтон: Накладом Української Стрілецької Громади – відділу в Едмонтоні, 1978. 240 с.
23. За честь, за славу, за народ!: збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. Торонто: Видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. 639 с.
24. На шляху до національної єдності: п'ятдесят років праці Українського національного об'єднання Канади 1932–1982: ювілейний збірник / ред. Зиновій Книш. Торонто: Українське національне об'єднання, крайова екзекутива, 1982. Т. 1, Ч. 1. 951 с.
25. На шляху до національної єдності: п'ятдесят років праці Українського національного об'єднання Канади 1932–1982: ювілейний збірник / ред. Зиновій Книш. Торонто: Українське національне об'єднання, крайова екзекутива, 1982. Т. 1, Ч. 2. 957 с.

26. Верига В. За межами Батьківщини: збірник наукових статей і доповідей. Львів: Інститут ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 364 с.
27. Мартинович О. Полковник Євген Коновалець у Канаді (невідомі його листи, написані у червні 1929 р.) // Пам'ятки: археографічний щорічник / ред. кол.: І. Б. Матяш та ін. Київ: Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. Т. 7. С. 368–378.
28. Терлиця М. Правнуки погані: українські націоналісти в Канаді. Київ: Радянський письменник, 1960. 306 с.
29. Кравчук П. І. На канадській землі. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1963. 395 с.
30. Кравчук П. І. Українці в Канаді: статті, нариси, памфлети. Київ: Дніпро, 1981. 232 с.
31. Бей Л. Коротка історія Української гетьманської організації Америки // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія. Економіка. Філософія. Київ: Видавничий центр КДЛУ, 2000. Вип. 4. С. 295–321.
32. Пропам'ятна книга з нагоди золотого ювілею поселення українського народу в Канаді / уложена українськими католицькими священниками під проводом свого єпископа. Йорктон: Накладом єпископського ординаріату, 1941. 338 с.
33. Семчук С. Братство українців католиків Канади. Пропам'ятна книга з нагоди золотого ювілею поселення українського народу в Канаді / уложена українськими католицькими священниками під проводом свого єпископа. Йорктон: Накладом єпископського ординаріату, 1941. С. 79–80.
34. Баран О. Як постало Братство українців католиків Канади? Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії / ред. кол.: О. В. Герус, І. Герус-Тарновецька, С. Ярмусь. Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1994. С. 153–162.
35. Кравчук П. І. Українці в історії Вінніпега. Торонто: Кобзар, 1974. 169 с.
36. Кравчук П. На новій землі: сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців. Торонто: Крайовий виконавчий комітет Товариства об'єднаних українських канадців, 1958. 392 с.
37. Волинець М. 15 років ТУРФДім 1918–1933. Вінніпег: Накладом Робіничо-фермерського видавничого товариства, 1933. 190 с.
38. История Коммунистической партии Канады 1921–1976: перевод с английского / ред. пер. Н. В. Мостовец. Москва: Политиздат, 1984. 279 с.
39. Carynyuk M. Swallowing Stalinism: pro-communist Ukrainian Canadians and Soviet Ukraine in the 1930s. Canada's Ukrainians negotiating an identity / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. Toronto; Buffalo; London: Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. PP. 187–205.
40. Avery D. Divided loyalties: the Ukrainian left and the Canadian state. Canada's Ukrainians negotiating an identity / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. Toronto; Buffalo; London: Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. PP. 271–287.

References

1. Swyripa, F. (1978). *Ukrainian Canadians: a survey of their portrayal in English-language works*. Edmonton: The University of Alberta press.
2. Makar, A. Yu. (1989). *Kanadskaia nemarksistskaia istoriografia istorii ukrainskoi etnicheskoi grupy Kanady (kriticheskii analiz)* [Canadian non-marxist historiography of the history of the Ukrainian ethnic group of Canada (critical analysis)] (Extended abstract of PhD dissertation). Institute of History of Academy of Sciences of USSR, Kyiv. [In Russian].
3. Evtukh, V. (1981). *Immigratsiia i natsionalnye otnosheniia v istorii Kanady* [Immigration and national relations in the history of Canada]. In *Problemy istoriografii Kanady* [Problems of the historiography of Canada]. V. A. Tishkova (Ed.). Moscow: Nauka. [In Russian].
4. Biletskyi, V. (2002). *Ukrainska istoriografia Kanady 70–80-kh rr.* [Ukrainian historiography of Canada of 70–80s]. In *Mihratsiini rukhy z Zakhidnoi Ukrainy do Zakhidnoi Kanady: materialy spilnykh konferentsii* [Migrations from Western Ukraine to Western Canada: proceedings of the joint conferences]. O. Makar, R. Bilash (Eds.). Pp. 52–59. Edmonton: Kanadskiy tsentr ukrainskoi kultury ta etnohrafii, Albertskiy universytet; Viddil okhorony istorychnykh pamiatok, Ministerstvo hromadskoho rozvytku Alberta. [In Ukrainian].
5. Marunchak, M. H. (1991). *Istoriia ukraintsiv Kanady: u 2 t.* [The history of Ukrainians of Canada: in 2 vols.]. Vol. 2. Winnipeg: nakladom Ukrainkoi vilnoi akademii nauk v Kanadi. [In Ukrainian].
6. Marunchak, M. H. (1973–1980). *Studii do istorii ukraintsiv Kanady: u 5 t. Vol. 5: Rozvidky ta dokumenty mizhvoiennoi doby* [Studies to the history of Ukrainians in Canada: in 5 vol. Vol. 5: Researches and documents of the interwar period]]. Winnipeg: Ukrainska vilna akademiia nauk. [In Ukrainian].
7. Marunchak, M. H. (1985). *Natsiia v borotbi za svoje isnuvannia: 1932 i 1933 v Ukraini i diiaspori* [Nation in the struggle for its existence: 1932 and 1933 in Ukraine and Diaspora]. Winnipeg: Nakladom Ukrainkoi vilnoi akademii nauk v Kanadi. [In Ukrainian].
8. Borovyk, M. (1991). *Stolittia ukrainskoho poselennia v Kanadi (1891–1991)* [Century of Ukrainian settlement in Canada (1891–1991)]. Montreal; Ottawa: Ukrainska Mohyliansko-Mazepynska akademiia nauk (UMMAN). [In Ukrainian].
9. *A heritage in transition: essays in the history of Ukrainians in Canada.* (1982). M. R. Lupul (Ed.). Toronto: McClelland and Stewart.
10. *Canada's Ukrainians: negotiating an identity.* (1991). L. Luciuk, S. Hryniuk (Eds.). Toronto; Buffalo; London: Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press.
11. Luciuk, L. Y. (1953). *Searching for place: Ukrainian displaced persons, Canada, and the migration of memory.* Toronto; Buffalo; London: University of Toronto press.
12. Martynowych, O. T. (2016). *Ukrainians in Canada: the interwar years.* Book 1: Social structure, religious institutions, and mass organizations. Edmonton; Toronto: Canadian institute of Ukrainian studies press.
13. *Brytanska Kolumbiia i ukraintsi: z nahody 30-richchia isnuvannia 20 viddilu tovarystva Vzaimnoi pomochi u Vankuveri, B. K. 1927–1957* [British Columbia and Ukrainians: the 30th anniversary of the mutual aid society in Vancouver, B. C. 1927–1957].

on the occasion of the 30th anniversary of the existence of the 20th department of society of Mutual help in Vancouver, B. C. 1927–1957]. (1957). Winnipeg: Vydano zakhodamy i koshtom 20-ho viddilu «Vzaimnoi pomochi». [In Ukrainian].

14. *Ukrainians in Alberta*. (1975). Edmonton: Ukrainian Pioneers' Association of Alberta.

15. Yuzyk, P. (1953). *The Ukrainians in Manitoba: a social history*. Toronto: University of Toronto press.

16. Yuzyk, P. (1967). *Ukrainian Canadians: their place and role in Canadian life*. Toronto: Ukrainian Canadian business and professional federation.

17. Lazarovych, P. I. (1951). *Soiuz ukraintsiv samostiinykiv i ukrainska vyzvolna borotba* [Ukrainian self-reliance league and Ukrainian liberation struggle]. Winnipeg: Nakladom Soiuzu ukraintsiv samostiinykiv. [In Ukrainian].

18. Burianyk, W. (1967). *S. U. S. – its meaning and significance*. Toronto: Published by Ukrainian Self-reliance league of Canada.

19. Stechyshyn, Yu. (1953). *Mizh ukraintsiamy v Kanadi* [Among Ukrainians in Canada]. Saskatoon: Vydannia Soiuzu ukraintsiv samostiinykiv. [In Ukrainian].

20. Kohuska, N. L. (1956). *Yuvileina knyzhka Soiuzu ukrainskoi molodi Kanady z nahody 25-littia hromadskoi pratsi pershoi orhanizatsii ukrainskoi molodi v Kanadi 1931–1956* [The jubilee book of Canadian Ukrainian youth association on the occasion of the 25th anniversary of public work of the first organization of Ukrainian youth in Canada 1931–1956]. Winnipeg: Vydano zakhodamy i koshtom SUMK. [In Ukrainian].

21. Gerus, O. W. (1991). Consolidating the community: the Ukrainian self-reliance league. In *Canada`s Ukrainians: negotiating an identity*. L. Luciuk, S. Hryniuk (Eds.). Pp. 157–186. Toronto; Buffalo; London: Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press. <https://doi.org/10.3138/9781442671744-011>

22. Bairak, M. (1978). *Ukrainska Striletska Hromada v Edmontoni* [The Ukrainian war veterans association in Edmonton]. Edmonton: Nakladom Ukrainskoi Striletskoi Hromady – viddilu v Edmontoni. [In Ukrainian].

23. *Za chest, za slavu, za narod!: zbirnyk na zoloty yuvilei Ukrainskoi striletskoi hromady v Kanadi 1928–1978* [For honor, for glory, for people!: miscellany on golden jubilee of the Ukrainian war veterans association in Canada 1928–1978]. (1978). Z. Knysh. (Ed.). Toronto: Vydannia holovnoi upravly Ukrainskoi striletskoi hromady v Kanadi. [In Ukrainian].

24. *Na shliakhu do natsionalnoi yednosti: piatdesiat rokiv pratsi Ukrainskoho natsionalnoho obiednannia Kanady 1932–1982: yuvileinyi zbirnyk* [On the way of national unity: fifty years of work of the Ukrainian national federation of Canada 1932–1982: the jubilee miscellany]. (1982). Z. Knysh (Ed.). Vol. 1. Pt. 1. Toronto: Ukrainske natsionalne obiednannia, kraiova ekzekutyva. [In Ukrainian].

25. *Na shliakhu do natsionalnoi yednosti : piatdesiat rokiv pratsi Ukrainskoho natsionalnoho obiednannia Kanady 1932–1982: yuvileinyi zbirnyk* [On the way of national unity: fifty years of work of the Ukrainian national federation of Canada 1932–1982: the jubilee miscellany]. (1982). Z. Knysh (Ed.). Vol. 1. Pt. 2. Toronto: Ukrainske natsionalne obiednannia, kraiova ekzekutyva. [In Ukrainian].

26. Veryha, V. (2002). *Za mezhamy Batkivshchyny: zbirnyk naukovykh statei i dopovidei* [Out of boundaries of Motherland: miscellany of scientific articles and papers]. Lviv: Instytut im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

27. Martynovych, O. (2007). Polkovnyk Yevhen Konovalets u Kanadi (nevidomi yoho lysty, napysani u chervni 1929 r.) [The colonel Eugen Konovaletz in Canada (his unknown letters, written in June 1929)]. In *Pamiatky: arkhеоhrafichnyi shchorichnyk* [Monuments: Archeographical Yearbook]. I. B. Matiash and others (Ed.). Vol. 7, pp. 368–378. Kyiv: Ukrainskyi naukovo-doslidnyi instytut arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. [In Ukrainian].
28. Terlytsia, M. (1960). *Pravnyky pohani: ukrainski natsionalisty v Kanadi* [Bad grandsons: Ukrainian nationalists in Canada]. Kyiv: Radianskyi pysmennyk. [In Ukrainian].
29. Kravchuk, P. I. (1963). *Na kanadskii zemli* [On the Canadian land]. Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo. [In Ukrainian].
30. Kravchuk, P. I. (1981). *Ukrainci v Kanadi: statii, narysy, pamflety* [Ukrainians in Canada: articles, essays, pamphlets]. Kyiv: Dniipro. [In Ukrainian].
31. Bei, L. (2000). Korotka istoriia Ukrainskoi hetmanskoï orhanizatsii Ameryky [The short history of the Ukrainian hetman organization of America]. In *Visnyk Kyivskoho derzhavnogo lnhvystychnoho universytetu. Serii: Istorii. Ekonomika. Filosofia* [New publications of the Kyiv State Linguistic University. Series: History. Economics. Philosophy]. Is. 4, pp. 295–321. Kyiv. [In Ukrainian].
32. *Propamiatna knyha z nahody zolotoho yuvileiu poselennia ukrainskoho narodu v Kanadi* [The commemorative book on the occasion of the golden jubilee of settlement of Ukrainian people in Canada]. (1941). Yorkton: Nakladom yepyskopskoho ordynariiatu. [In Ukrainian].
33. Semchuk, S. (1941). Bratstvo ukrainsiv katolykiv Kanady [The Ukrainian catholic brotherhood of Canada]. In *Propamiatna knyha z nahody zolotoho yuvileiu poselennia ukrainskoho narodu v Kanadi* [The commemorative book on the occasion of the golden jubilee of settlement of Ukrainian people in Canada]. Pp. 79–80. Yorkton: Nakladom yepyskopskoho ordynariiatu. [In Ukrainian].
34. Baran, O. (1994). Yak postalo Bratstvo ukrainsiv katolykiv Kanady? [How did the Ukrainian catholic brotherhood of Canada appear?]. In *Zhyttievyi dosvid ukrainsiv u Kanadi: refleksii* [Life experience of Ukrainians in Canada: reflexions]. O. V. Herus, I. Herus-Tarnovetska, S. Yarmus (Eds.). Pp. 153–162. Winnipeg: Ukrainska vilna akademiia nauk. [In Ukrainian].
35. Kravchuk, P. I. (1974). *Ukrainci v istorii Vinnipeha* [Ukrainians in the history of Winnipeg]. Toronto: Kobzar. [In Ukrainian].
36. Kravchuk, P. (1958). *Na novii zemli: storinky z zhyttia, borotby i tvorchoi pratsi kanadskykh ukrainsiv* [On the new land: pages from life, fight and creative work of Canadian Ukrainians]. Toronto: Kraiovy vykonavchyi komitet Tovarystva obiednanykh ukrainskykh kanadtsiv. [In Ukrainian].
37. Volynets, M. (1933). *15 rokov TURFDim 1918–1933* [15 years of ULFTA 1918–1933]. Winnipeg: Nakladom Robitnycho-farmerskoho vydavnychoho tovarystva. [In Ukrainian].
38. *Istoriiia Kommunisticheskoi partii Kanady 1921–1976: perevod s angliiskogo* [History of the Communist Party of Canada 1921–1976: translation from English]. (1984). N. V. Mostovets (Ed.). Moscow: Politizdat. [In Russian].
39. Carynyk, M. (1991). Swallowing Stalinism: pro-communist Ukrainian Canadians and Soviet Ukraine in the 1930s. In *Canada`s Ukrainians: negotiating an identity*. L. Luciuk,

S. Hryniuk (Eds.). Pp. 187–205. Toronto; Buffalo; London: Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press. <https://doi.org/10.3138/9781442671744-012>

40. Avery, D. (1991). Divided loyalties: the Ukrainian left and the Canadian state. In *Canada's Ukrainians: negotiating an identity*. L. Luciuk, S. Hryniuk (Eds.). Pp. 271–287. Toronto; Buffalo; London: Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press. <https://doi.org/10.3138/9781442671744-017>

Olesia Ivanivna Dzyra,

Candidate of Historical Sciences,

Researcher of the Department of Foreign Ucrainica, Institute of Book Studies,

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-3928-3824

e-mail: dzyraolesya@gmail.com

Ukrainian public associations of Canada of the interwar period in foreign historiography

The aim of this study is to characterize the publications of Diaspora and foreign historians, who in their works touched on the issue of public activity of the Ukrainians of Canada in the interwar period. **Methods** of source-study heuristics and criticism, interpretation, verification, systematization for the search, selection, description, evaluation and classification of historiographical sources are used in the work. **Scientific novelty.** Until now, the historiography of the history of Ukrainian public organizations in Canada during the interwar period has not been explored. If few historiographical studies were published, they usually covered a certain chronological period in Canadian historical science, rather than a certain topic. On the other hand, some thematic studies focused on general immigration, not specifically Ukrainian. If they also covered the Ukrainians in the Diaspora, they were not limited to the interwar period and their social and political activities. **Conclusions.** The main body of the mentioned historiography comprise publications by Diaspora scientists and, to a lesser extent, foreign ones. This is in some way linked to the obligatory condition of the use of Ukrainian-language sources related to the social and political activity of the Ukrainians of Diaspora. Therefore, these problems were mainly studied by native speakers. Half of researches is characterized by descriptive and non-scientific style of presentation, since their authors were not professional historians, but public activists. With the appearance of higher educational and research institutions in the Diaspora of Canada and the third wave of immigration with a significant percentage of the Ukrainian intelligentsia, the style of writing works varies qualitatively. Most editions comprise monographs and articles devoted to the activity of certain public organizations, including the interwar period. At present, there is a lack of complex researches about Canadian public associations and therefore the comprehension of the mechanism of their activities should continue.

Key words: foreign historiography, Ukrainian Diaspora, Canada, public organizations.

Олеся Ивановна Дзыра,

кандидат исторических наук,

научный сотрудник отдела зарубежной украиники Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0002-3928-3824

e-mail: dzyraolesya@gmail.com

Украинские общественные объединения Канады межвоенного периода в зарубежной историографии

Целью этого исследования является характеристика изданий диаспорных и иностранных историков, которые в своих работах затрагивали вопрос общественной деятельности украинцев Канады межвоенного периода. В работе использованы **методы** источниковедческой эвристики и критики, интерпретации, верификации, систематизации для поиска, отбора, описания, оценки и классификации историографических источников. К этому моменту историография истории украинских общественных организаций Канады межвоенного периода исследована не была. Если и издавались отдельные историографические исследования, то они обычно охватывали определенный хронологический период в исторической науке Канады, а не определенную тематику. С другой стороны, отдельные тематические исследования касались вопросов общей иммиграции, а не специфически украинской. Если же и шла речь об украинцах в диаспоре, то не ограничивались межвоенным периодом и их общественно-политической деятельностью. В этом заключается **научная новизна** статьи. **Выводы.** Основной массив историографии по теме составляют публикации ученых диаспоры и, в меньшей степени, иностранных. Это определенным образом связано с обязательным условием использования в исследованиях украиноязычных источников, касающихся общественно-политической деятельности украинцев. Поэтому данную проблематику изучали преимущественно носители языка. Половина исследований характеризуется описательностью и ненаучным стилем изложения, поскольку их авторами были не профессиональные историки, а общественные активисты. С появлением в диаспоре Канады высших учебных и научных учреждений и третьей волной иммиграции со значительным процентом украинской интеллигенции качественно меняется и стиль написания работ. Большинство изданий составляют монографии и статьи, посвященные деятельности определенных общественных организаций, в том числе и межвоенного периода. Сейчас не хватает комплексных исследований об общественных объединениях Канады, поэтому осмысление механизмов их работы должно продолжаться.

Ключевые слова: зарубежная историография, украинская диаспора, Канада, общественные организации.

*Статья подготовлена 8 квітня 2019 року;
подана до друку 12 квітня 2019 року.*

УДК 75/76:394.92(477) «1957» Олена Кульчицька

DOI: 10.15407/rksu.23.268

Оксана Вікторівна Сторчай,
кандидат мистецтвознавства,
науковий співробітник відділу образотворчого
та декоративно-прикладного мистецтва
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України
ORCID: 0000-0003-0461-2816
e-mail: storchai_ov@ukr.net

ГЕНІЙ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА: ЛИСТИ ОЛЕНИ КУЛЬЧИЦЬКОЇ ДО СТЕФАНА ТАРАНУШЕНКА (КВІТЕНЬ – ВЕРЕСЕНЬ 1957 РОКУ)

Метою роботи є публікація та аналіз епістолярію Олени Кульчицької, а також залучення його до наукового обігу, що дасть можливість дослідникам заповнити лакуни у творчому життєписі художниці. **Методологія представлених студій** полягає у використанні методів історичного і мистецтвознавчого аналізу та методів емпіричного пізнання. **Наукова новизна.** Вперше до публікації запропоновано листи талановитої української мисткині Олени Львівни Кульчицької до відомого мистецтвознавця Стефана Андрійовича Таранушенка за квітень–вересень 1957 року, що супроводжуються вступною статтею, коментарем та ілюстраціями. В дослідженні вперше визначено основну тематику листів Олени Кульчицької, що стосується творчих і робочих подробиць із підготовки альбомів «Гуцульщина», «Народне будівництво Західних областей України», «Народний одяг Західних областей України», ілюстрацій до «Байок», ескібриса для домашньої бібліотеки С. Таранушенка тощо. Вперше проілюстровано факт творчої співпраці цих двох масштабних для української культури і науки постатей та актуалізований шляхетний вчинок, що їх об'єднує, – це передання своєї творчої спадщини до музеїв, бібліотек та архівів. Здійснено спробу охарактеризувати 1950-ті роки як період визнання та розуміння таланту О. Кульчицької, коли в наявності вже була її велика художня спадщина, що тоді почала активно популяризуватися через виставки, широке репродукування творів, публікацію монографій і статей, присвячених мисткині. **Висновки.** Ознайомлення із запропонованим до публікації епістолярієм Олени Кульчицької дає можливість розширити наше уявлення про її творчість 1957 року, задуми, що були втілені діячкою згодом, та її особистість. Окрім 16 листів художниці, було віднайдено і підготовлено до публікації архівні матеріали стосовно співпраці О. Кульчицької і С. Таранушенка кінця 1950-х років, які є істотним доповненням до її епістолярію.

Ключові слова: Олена Кульчицька, Стефан Таранушенко, епістолярій, творча співпраця.

Актуальність теми дослідження. В останні десятиліття науковці почали вивчати і публікувати епістолярій знаменитої мисткині світового рівня Олени Львівни Кульчицької (1877–1967), поміж них відомі статті О. Купчинського «Листи Олени Кульчицької до Богдана Лепкого» [1], М. Магунь «Під впливом сестер Кульчицьких... (до історії двох листів Олени і Ольги Кульчицьких)» [2]. За обсягом ця її спадщина досить велика, що свідчить про широке коло спілкування художниці. Її епістолярій здебільшого ще не опрацьований, на що є об'єктивні причини – розпорошеність листів по різних архівах і містах; важкий для прочитання почерк, а подекуди й просто розшифровка, адже листи написані на старому галицькому діалекті; є багато скорочень слів тощо¹.

Було б добре шляхом окремих їхніх публікацій поступово зібрати значний обсяг матеріалу для ґрунтовного видання всієї епістолярної спадщини мисткині, важливе значення якої для вивчення її творчого життєпису, менталітету тієї епохи, українського мистецтва і культури загалом, – безсумнівне, беззаперечне і зрозуміле всім. Отже, завдання цілком логічне і актуальне.

Крім того, паралельно існує не менш нагальна і важлива проблема, що повинна прискорити публікацію (чи оцифрування) архівних матеріалів радянського періоду. Це характерна для тогочасних матеріалів низька якість, а саме паперу і чорнила, особливо кольорового – червоного, зеленого, фіолетового тощо. Чимала кількість архівних рукописних матеріалів, написаних таким неякісним чорнилом, має згаслий текст², який уже зараз важко прочитати, а надалі він і зовсім зникне, тобто в недалекому майбутньому це будуть чисті аркуші паперу. Вирішення даної проблеми варто віднести до категорії особливої уваги.

Стосовно листів, підготовлених до друку, то вони мають задовільний стан збереженості, що засвідчує належні умови догляду за рукописними матеріалами.

Аналіз останніх публікацій. На нашу думку, немає сенсу докладно виписувати творчі життєписи О. Кульчицької та Стефана Андрійовича Таранушенка (1889–1976), адже вони доволі ґрунтовно досліджені багатьма відомими і поважними вченими³, як то С. Білокінь, Б. Залізник, Я. Запаско, В. Верб, І. Вільде, Л. Волошин, А. В'юник, І. Гах, О. Голубець, О. Дзядик, А. Дорош, Л. Забитівський, О. Зінчук, С. Іваненко, О. Кавун, В. Касіян, О. Кіс-Федорук, Т. Косміна, Л. Кость, Н. Коцюбинська, М. Красиков, І. Крип'якевич, М. Магунь, М. Моздир, О. Нога, О. Пачовська, А. Попов, В. Попович, В. Пуцко, В. Свенціцька, О. Семчишин-Гузнер, І. Сенів, В. Січинський, І. Симоненко, О. Степченко, Н. Студенець, В. Сусак, В. Сушко, С. Таранушенко, Д. Фіголь, В. Цибка, І. Чернікова, С. Чехович, О. Шпак, Д. Щербаківський та інші.

¹ Також до цього переліку належить і копіювання документів в архівах України, – якщо безкоштовно (переписування, електронний набір), – довго, а швидко (фотографування, ксерокс, сканування), – дорого.

² «Згаслий текст – текст, який не візуалізується, або дуже слабкої контрастності, в якому не можливо визначити його характерні ознаки (колір, спосіб нанесення, мову оригіналу тощо)». Див.: Методика оцінювання фізичного стану документів УНДІАСД. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/.../mr-otsin-ka%20fiz%20stan..>

³ Білих плям, так званих лакун, ще достатньо в життєписах мистців, а тому для їхнього заповнення вкрай важливим є вивчення епістолярію мисткині.

Мета роботи. Головне завдання статті – це підготовка до публікації епістолярію О. Кульчицької, демонстрація його значення і вагомості в подальшому вивченні її творчого життєпису та співпраці з С. Таранушенком.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи все зазначене вище, доцільним буде зробити саме «зріз» їхньої творчої і наукової діяльності другої половини 1950-х років, адже епістолярій відноситься до 1957 року. Цей короткий огляд, точніше перелік, тогочасних подій із життєпису обох мистців стане найбільш виразним і найкращим доповненням, своєрідним тлом до змісту листів Олени Кульчицької, в яких поєдналися діловитість і ліричність, опис праці над своїми творами і роздуми про них, про мистецтво взагалі тощо.

Але наразі вкрай цікавою і досить вичерпною, щоправда, короткою, буде характеристика С. Таранушенка, надана О. Кульчицькій як графіку, живописцю, майстрині декоративно-прикладного мистецтва. Читаємо: «У графіці – в дереворитах і офортах – розкривалися інші грані таланту художниці. Тут були жанрові сцени, портрети, пейзажі, композиції, що відбивали настрої, переживання, думи їх автора. Для кожної теми художниця уміла знайти відповідне сюжетне розв'язання, надати йому своєрідної форми і виконати ту чи іншу тему у відповідній техніці (офорт, дереворит) на високому професійному рівні. Слід підкреслити, що в галузі гравюри в ті часи на Україні ніхто не працював. Тому естампи Кульчицької були «новим словом», відкривали нову галузь, збагачували українське мистецтво» [3, с. 3]. І далі: «Будучи за типом художнього обдарування, за темпераментом, перш за все, живописцем (за визнанням самої художниці), О. Кульчицька з почуття громадського обов'язку, з бажання задовольнити насувні, злободенні потреби значною мірою переключилася на гравюру як зброю незрівнянно більшого впливу, ніж унікальна картина. Разом з своєю сестрою Ольгою Олена Львівна практично вивчала техніку килимарства, вишивання, розпису кераміки, створювала і пропагувала на виставках нові художні зразки цих виробів, пристосовані до сьогочасних потреб» [3, с. 3].

Коротко зупинимось на знакових подіях у творчому життєписі О. Кульчицької 1950-х років. До цього періоду відноситься її праця в Музеї етнографії та художнього промислу (м. Львів, 1951–1959 рр.), яка складалася з художньо-практичних досліджень українського орнаменту, народної вишивки, тканин, килимів, стрітів, кераміки, меблів тощо і, звісно, поточної музейної діяльності. В цей час художниця активно спілкується з відомими галицькими, знаковими для української культури мистцями, такими як: І. Гургула, О. Дучимінська, З. Кецало, М. Моздир, В. Свенціцька, І. Свенціцький, Н. Семанюк, І. Труш, Д. Фіголь, С. Чехович, І. Шпитковський; налагоджує творчі зв'язки і з київськими художниками, мистецтвознавцями, зокрема це – Б. Бутник-Сіверський, В. Касіян, С. Таранушенко та інші.

У 1956 році вона отримала звання народного художника УРСР у зв'язку з 700-річчям Львова¹ та звання почесного працівника культури і мистецтва Укра-

¹ Указ Президиума Верховного Совета УССР от 26-го октября 1956 г. / В связи с 700-летием г. Львова, присвоено звание народного художника УССР тов. Кульчицкой Е. Л. Див.: Кульчицкая Елена Львовна. Личное дело. 49 арк. – ЦДАМЛМ

їнської РСР¹. 1957 рік для О. Кульчицької – це її 80-річний ювілей² та 50-річчя творчої діяльності, нагородження орденом Трудового Червоного Прапора³; висунення в дійсні члени Академії мистецтв СРСР⁴ та інші події вже її громадської діяльності⁵. Обов'язково зазначимо тогочасні персональні і групові виставки, на яких експонувалися твори мисткині, а саме – виставку українського естампа в Москві (1956)⁶, персональні виставки в Станіславі (1958)⁷, Тернополі (1958)⁸ та ювілейну виставку творів О. Кульчицької (1958)⁹.

Однією із вагомих і важливих складових творчої спадщини художниці як у мистецькому, так і в науковому значенні є її альбоми, які за часом створення

України. Ф. 581 (Спілка художників України). Оп. 2. Спр. 147. Поч. 27 вересня 1947 р. – Закінчено 8 березня 1967 р. Арк. 19. Указ През. Верх. Ради Укр. РСР. Про присв. поч. звань Укр. РСР працівн. культ. та мист. м. Львова. («Вільна Україна». Львів, 1956. 27. X. № 253. С. 1). [У зв'язку з 700-річчям Львова – Кульчицькій О. Л. – звання народного художника Української РСР].

¹ Указ Президії Верховної Ради Української РСР. Про присвоєння почесних звань Української РСР працівникам культури та мистецтва м. Львова. («Вільна Україна». Львів, 1956. 27. X. № 253. С. 1).

² Кульчицька О. Л. До 80-річчя з дня народження: 50 років творчої діяльності – [про неї] – («Сов. Закарпатье». Ужгород, 1957. 18. IX. № 222. С. 1; Народная художница). – [теж] – («Закарпатська правда». 1957. 18. IX). Чехович С. Народний художник. До 80-річчя з дня народження О. Л. Кульчицької (газета «Радянська культура» Київ, 1957. 19. IX. № 75. С. 3). Свенцицька В. Народний художник України. К 80-летию О. Л. Кульчицької («Советская культура». 1957. 26. IX. № 127. С. 3; репродукції: Е. Кульчицька. Довбуш. Кульчицька О. Л. – [про неї] – (газета «Вільна Україна». Львів, 1957. 15. IX. № 219. С. 3; Кожин М. Народна художниця. На мал. О. Л. Кульчицька за роботою. Полек В. Майстер графіки: До 80-річчя з дня народження О. Л. Кульчицької // Прикарпатська правда. 1957. 15. IX).

³ Указ Президії Верховної Ради СРСР. Про нагородження народної художниці Української РСР Кульчицької О. Л. орденом Трудового Червоного Прапора. («Вільна Україна». Львів, 1957. 15. IX. № 219. С. 1) [Указ від 14. IX 1957 року]. [в зв'язку з 80-річчям з дня народження].

⁴ Выписка из протокола № 5 заседания президиума Союза советских художников Украины от 24 апреля 1957 г. о выдвигении кандидатов в действительные члены Академии художеств СССР. / Постановили: Выдвинуть в действительные члены Академии художеств СССР кандидатуру Заслуженного деятеля искусств Украинской ССР, профессора Кульчицкую Елену Львовну. / Кандидатура выдвинута единогласно. / (Подпись) Председатель Союза советских художников Украины М. Дерезус. Див.: Кульчицька Елена Львовна. Личное дело. 49 арк. ЦДАМЛМ України. Ф. 581 (Спілка художників України). Оп. 2. Спр. 147. Поч. 27 вересня 1947 р. Закінчено 8 березня 1967 р. Арк. 45.

⁵ До іншого віднесемо такі факти: Кульчицька О. – «Перемисьлянским избирательным округом выдвинута кандидатом в депутаты Верховного Совета УССР» (фото: газета «Правда України». Київ, 1955. 1. II. № 26. С. 3); «избрана депутатом Верховного Совета УССР от Перемишлянского округа Львов. обл.» (газета «Правда України». Київ, 1955. 3. III. № 52. С. 1. Список избранных депутатов Верховного Совета Украинской ССР IV созыва).

⁶ Кульчицька О. Л. – [Участь у виставці українського естампа в Москві. Позитивна оцінка]. (журнал «Вітчизна». Київ, 1956. № 10. Ст. 189. Культурно-мистецька хроніка).

⁷ Кульчицька О. Л. – [Виставка творів художниці у Станіславі] (газета «Прикарпатська правда». 1958. 1. VIII); Пачовська О. Народна художниця: Виставка творів Олени Кульчицької у Станіславі. Газета «Прикарпатська правда». 1958. 1. VIII).

⁸ Кульчицька О. Л. – [про її персональну виставку в Тернополі] (газета «Вільне життя». 1958. 25. VI); Пачовська О. Натхнення і майстерність).

⁹ Кульчицька О. – [ювілейна виставка її творів] (газета «Радянська культура». 1958. 17. IV); Пачовська О. Глибокий реалізм і народність).

здебільшого припадають на 1950-ті роки. Це альбоми – «Графіка» (Київ, 1954) [4], «Гуцульщина» (Курськ, 1957) [5], «Народне будівництво Західних областей України» (Курськ, 1957) [6], ліногравюри з циклу «Краса і багатство Радянської України» (Львів, 1957) [7], «Альбом акварелей та ліногравюр Олени Кульчицької» (Київ, 1958) [8], «Народний одяг Західних областей України» (Київ, 1959) [9]. С. Таранушенко про них писав: «Серед циклів малюнків Кульчицької особливо важливе місце займають альбоми, в яких змальовано одяг та зразки художньої народної творчості, зібрані протягом десятків років на території всієї Галичини. В цих альбомах зберігаються матеріали неоціненної вартості, відібрані за методом науковця-дослідника і зафіксовані талановитим художником, що тонко відчуває їх красу і вміє відповідними засобами виявити цю красу в малюнку» [3, с. 3]. Усі альбоми яскраво репрезентують графічний і науковий доробок мисткині. До слова, відомо, що за сприяння талановитого графіка, народного художника УРСР В. Касіяна побачили світ альбоми «Графіка» (вступна стаття В. Касіяна) та «Народний одяг Західних областей України» (вступна стаття І. Симоненка).

Отже, 1950-ті роки багато в чому для О. Кульчицької знакові – повне визнання і розуміння її таланту, творчих, наукових (альбоми художниці цілком можна віднести не тільки до мистецької, а й до наукової праці) і громадських здобутків, вона – авторка понад 4000 художніх творів¹. На цей час в О. Кульчицької у наявності є величезний особистий (приватний) художній фонд, твори її популяризуються на виставках, стають відомими завдяки їхньому широкому репродукуванню, публікації монографій і статей, присвячених мисткині, тощо. Її творчість добре відома і високо оцінена фахівцями та широким загалом освіченої публіки, тобто ще за життя Олена Кульчицька стала класиком українського мистецтва.

Окреслимо основну тематику листів художниці. Насамперед, це – опис творчих і робочих подробиць із підготовки альбомів «Гуцульщина» та «Народне будівництво Західних областей України», що вийшли друком у м. Курську 1957 року (зазначалося вище). Ілюстрації до альбомів з авторських (О. Кульчицької) офортних і ліноритних дошок виконав архітектор, художник-графік, краєзнавець, бібліофіл, колекціонер екслібрисів та поштових марок Леонід Олександрович Літошенко (1907–1972), близький приятель часів заслання С. Таранушенка². О. Кульчицька була також автором обкладинок і титульних сторінок альбомів. Саме з ініціативи С. Таранушенка й було здійснено ці чудові й такі важливі для української культури та її популяризації видання. Звісно, Л. Літошенко згадується майже в кожному листі О. Кульчицької.

Із листів мисткині ми також дізнаємося про підготовку її добре відомого альбому «Народний одяг Західних областей України», видрукуваного у 1959 році. Сама художниця називала його «"гуцульська монографія" – в образах!»³. До аль-

¹ Така цифра вказується в багатьох електронних джерелах, тому їхній перелік робити немає сенсу.

² Від 1938 р. С. Таранушенко живе в м. Курську, працює старшим науковим співробітником Курської обласної картинної галереї (і також під час Другої світової війни).

³ З листа, підготовленого до публікації № 8.

бому увійшли 74 таблиці, що містять понад 100 малюнків у різних техниках: акварелі, графічні зарисовки тушшю, пером та олівцем, лінорити в супроводі анотацій до них Ірини Гургули. В альбомі були представлені національні строї Тернопільської, Чернівецької, Івано-Франківської, Дрогобицької, Львівської, Волинської і Ровенської областей, які О. Кульчицька змальовувала протягом багатьох років.

Цікаво зазначав про цю її мистецько-етнографічну працю В. Попович: «Знав я теж і таких мистців, які творили лише тоді, коли діставали замовлення, коли замовлення не було, вони могли робити щось іншого. Кульчицька не лише багато працювала творчо, але вона ще старалася охопити такі ділянки, які нормально мистця не мусять аж забагато цікавити, – як їждження цілими місяцями по краю і змальовування сотень церков, історичних пам'яток та народних костюмів, бо це є праця для етнографів чи мистецтвознавців, але тому, що таких у нас не було, то вона старалася заповнити сама цю прогалину, навіть коли це виходило їй на шкоду. Ясна річ, що коли б замість їздити по селах, вона була б присвятилася виключно станковому малярству, то її осяги в малярстві були б куди вищі» [10].

Спогади В. Поповича засвідчують безмежну любов О. Кульчицької до свого народу, бажання зберегти для наступних поколінь усе різнобарв'я народного мистецтва, підтримувати та сприяти подальшому розвитку кращих і таких самобутніх народних національних традицій, світоглядних позицій тощо в умовах впливу глобалізаційних процесів з їхньою достатньо загрозливою тенденцією до нівеляції місцевих особливостей побуту, культури та мистецтва, іншими словами, – до розчинення їх у дифузних і асиміляційних процесах культурної глобалізації.

Читаємо листи О. Кульчицької, і нас вражає її сила волі і дивовижна працюovitість (а якщо ще згадати про її вік!), про що В. Попович писав: «Її активність була методична, і лише завдяки цій методичній плановій праці вона зуміла створити велику кількість мистецьких творів, і то в різній техніці. Багато пізніше мені доводилося пізнати зблизька не одного з наших мистців, але такої видатної і всесторонньої працюovitості, як у Кульчицької, я ні у кого не зустрів. Деякі зі знайомих мистців проявляли теж велику активність, але іншого порядку, вони багато творили і рівночасно старалися ці твори продати, що теж вимагало від них багато енергії. Кульчицька, маючи матеріальне забезпечення, не мусила тратити часу на шукання покупців, а вся її енергія була присвячена мистецтву» [10]. Як правило, талановитим, геніальним людям притаманні велика працюovitість і енергія, універсалізм, оригінальність і новизна підходу до всього, чим вони займаються, досягнення високих результатів у різних галузях діяльності. Всі ці якості характеризують творчу працю О. Кульчицької.

Адресатом художниці була постать, не менш масштабна для української культури і мистецтва, – Стефан Андрійович Таранушенко, видатний учений, дослідник української архітектури, насамперед, дерев'яного зодчества, іконостасів, станкового живопису та декоративно-ужиткового мистецтва, музеєзнавець.

Можна згадати епітет, який в історії мистецтва застосовується для мистців Високого Відродження – Мікеланджело, Рафаеля, Леонардо да Вінчі – титани. Доречно буде назвати титанами української культури О. Кульчицьку і С. Таранушенка. Вони були, є і будуть мистецькою, інтелектуальною елітою, яка входить до генетичного коду нації, їхня творча і наукова діяльність являє свого роду камертон у розумінні українського етносу, його неповторної самобутності.

Зауважимо, що в житті кожної людини важливим, знаковим і зрештою цікавим є перше знайомство з іншою людиною, а тому нам буде небезінтересним описання С. Таранушенка цієї події стосовно О. Кульчицької. Читаємо: «Перша зустріч відбулась півстоліття тому. Сталося це так. В 1913 році у Харкові, в залах міського музею, відкрилась художня виставка. На афішах зазначалося, що її організував «Художественно-архитектурный отдел Харьковского литературно-художественного кружка». Ця довга назва означала, що українським художникам губернатор не дозволив організувати своє мистецьке об'єднання і вони змушені були легалізувати себе як відділ літературно-художнього гуртка. Душею цього відділу був відомий український художник – харків'янин Сергій Васильківський. / У виставці брали участь не тільки митці Харкова, а й художники-українці з інших міст. Були на ній експонати з Петербурга (М. Самокиш, М. Далькевич, М. Дяченко), з Житомира (архітектор В. Леонтович), з Парижа (М. Ткаченко), і зовсім несподівано поміж учасниками виставки харків'яни вперше зустріли нове для них прізвище художниці Олени Кульчицької з Перемишля. / Вже сам факт участі у виставці в Харкові художника з Галичини в той час напружених політичних відносин між Росією та Австро-Угорщиною був знаменним. Він засвідчував єдність українського народу, розділеного Збручем. Але й незалежно від того твори Кульчицької привертала до себе увагу відвідувачів. Вона виставила акварелі, офорти і дереворити, продемонструвала свою різносторонню обдарованість, а, разом з тим, і високу техніку як у малярстві, так і в гравюрі» [3, с. 3]. Цитата дуже гарно змальовує не тільки перше враження С. Таранушенка від творів художниці, але й коротко та виразно відтворює ситуацію з українським мистецтвом на початку ХХ століття.

Зазначимо пріоритети наукових досліджень Стефана Таранушенка кінця 1950-х років через перелік його ґрунтовних праць, серед них – монографія, статті, які й дотепер становлять неабияку наукову цінність. Це – «Українські народні меблі» (1957) [11], «Вітряки» (1958) [12], «П. Д. Мартинович. Нарис про життя і творчість» (монографія 1958 року) [13], «Талановита художниця Гебус-Баранецька» (1959) [14], «До питання про архітектуру в творчості Тараса Шевченка» (1959) [15], «Киевская полковая канцелярия» (1959) [16], «Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVII–XVIII вв.» [17]. Як добре відомо, С. Таранушенко протягом багатьох років працював над ґрунтовною монографією «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України», – це колосальна праця, що вийшла друком лише в 1976 році. На жаль, з цього покоління мистецтвознавців, які здійснювали такі масштабні, основоположні дослідження, на сьогодні фахівців подібного стибу майже не залишилося.

Окремо виділимо студії вченого, присвячені О. Кульчицькій (1957–1958 рр., 1962 р.), – «Славна Ювілярка. До 80-річчя з дня народження О. Кульчицької» [18], вступна стаття до «Альбому акварелей та ліногравюр Олени Кульчицької», «Чесне служіння народові. До 85-річчя з дня народження О. Кульчицької». Матеріал вагомий і корисний для вивчення творчої біографії мисткині.

Зазначимо коротко деякі факти з життєпису С. Таранушенка 1950-х років. Так, 1953 року він переїхав до Києва (до цього з 1933 /за іншими джерелами 1934¹ року був політзасуджений, перебував на засланні, реабілітований тільки в 1958 році). Заборону друкуватися скасували лише в 1957 році (*підкреслення наше*). У Києві вчений працював в Академії архітектури, у відділі вивчення історії українського мистецтва та народної творчості.

Зараз це важко зрозуміти, але листування з людиною, з якої ще не було знято обвинувачення політичного характеру, на той час було сміливістю і громадською позицією, адже треба розуміти, що листи, безперечно, читали відповідні державні інституції і відслідковували всі його зв'язки тощо. Іншими словами, О. Кульчицька не жила радянським «двоємыслием».

Крім творчої співпраці обох митців, їх об'єднує гідний і шляхетний вчинок, достойний захоплення та великої подяки сучасників і нащадків. Це – передання своєї творчої спадщини до музеїв, бібліотек і архівів. От як пише про це завідувачка Художньо-меморіального музею Олени Кульчицької Л. Кость: «Найвищим актом громадянської позиції митця став її заповіт, складений 29 серпня 1957 року² (*підкреслення наше*), згідно з яким О. Кульчицька, «керуючись безмежною любов'ю до своєї Батьківщини», увесь свій мистецький доробок (а він налічує до 6 тис. од. зберігання) передала в дар українському народові, для якого вона жертовно все життя працювала, в особі Львівського державного музею українського мистецтва (нині Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького). Треба сказати, що тодішні співробітники Львівського державного музею українського мистецтва – В. Свенціцька, М. Батіг, О. Пачовська, Н. Якимчук, М. Моздир, як і його перший директор професор І. Свенціцький, вже покійний на той час, добре розуміли роль О. Кульчицької в художньому житті України і тому доклали чимало зусиль для здійснення мрії художниці відкрити в її помешканні музей» [19].

Це що стосовно О. Кульчицької, а про той само вчинок С. Таранушенка С. Білокінь у статті «Велетень мистецтвознавства» зазначає: «Стефан Таранушенко навіки склав свої стружені руки 13 жовтня 1976 року. Похований на Байковому кладовищі. Навіть саму свою смерть учений зумів прикрасити вчинком великої громадської краси. Усе своє культурне майно він подарував народові: папери, фототеку, кресленики, книжки з інскриптами й збірку графіки було передано до рукописного відділу Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (тепер

¹ За О. Степченко, це 1933 рік [21], за С. Білокінем – 1934 рік [20].

² Погано себе почувавши, О. Кульчицька у листах 1957 року, які ми пропонуємо до публікації, прощалася з С. Таранушенком та зазначала, що також прощається і з В. Касіяном. У цьому ж році заповіла свою творчу спадщину Україні.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України)¹, а Шевченкову акварель «Пожежа в степу» – до Музею Тараса Шевченка»² [20].

¹ О. Степченко пише: «Свій особистий архів С. А. Таранушенко власноруч передав у 1973–1975 рр. до відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (нині Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; ІР НБУВ). До його складу належать наукові та творчі матеріали С. А. Таранушенка, його біографічні документи, документи службової та громадської діяльності, листування, численні креслення, малюнки, фотографії, які всі разом дають змогу відтворити об'єктивну картину його життя та творчості, використовуючи автентичну архівну інформацію. . . ». І далі: «У фонді мистецтвознавця зберігаються документи з переліком населених пунктів, де зроблені обміри будівель; статті та нотатки з іконографії, опису килимів, про пам'ятки мистецтва та архітектури Києва і Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини, Слобожанщини, Чернігівщини, Полісся, Закарпаття тощо; нотатки про писанки, плахти та ткацтво, українську кераміку та металопластику, про українську книжкову графіку, про подорожі Слобожанщиною; обміри, малюнки, нотатки, фотографії до праць «Хати Лебедина», «Дерев'яне будівництво Лівобережної України XVIII ст.», «Архітектура урядових будівель Лівобережної України XVIII ст.» та пам'яток Поділля, Полтавщини, Слобожанщини, Чернігівщини тощо; зразки надгробків; матеріали до історії українського селянського мистецтва; звіти та щоденники про відрядження очолюваних ним експедицій з вивчення пам'яток монументальної дерев'яної церковної архітектури, мурованої культурної архітектури, малярства та золотарства на Полтавщині, Чернігівщині, Слобідській Україні, Закарпатті, Запоріжжі, Поліссі, зокрема описи миргородського, сокиринського та лубенського музеїв, будинку М. Я. Трохимовського, Мгарського та Густинського монастирів та багато ін.» [21].

² С. Білокінь, зноски: «60. Там вони склали 278-й фонд (6285 од. зб.), і я мав честь його описати. Див.: Лисоченко І. Д. Таранушенко Стефан Андрійович / І. Д. Лисоченко, Т. Г. Маєр // Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2002. С. 532–541. 61. Це була одна з найкраще збережених Шевченкових акварелей. Датований 1848 роком підписний твір, він відтворював один з епізодів наукової експедиції О. І. Бутакова вздовж берега Аральського моря. Вперше опублікував його Микола Макаренко (Шевченківський збірник. С.-Петербург, 1914. Т. 1. С. 121–122). Тоді він належав московському колекціонерові Н. М. Миронову. С. Таранушенко придбав його у московського колекціонера М. Р. Левінзона, до якого оригінал перейшов після 1917 року. Див.: Чумак К. Експонується вперше // Вечірній Київ. 1972. 19 лют. (№ 42). С. 2». Інформацію про експонати зі збірки С. Таранушенка також надає і Олена Кавун: «Стефан Андрійович Таранушенко був заповзятим колекціонером україніки. Незначна, але дуже цікава частина його колекції нині зберігається в НМТШ (близько 40 експонатів). Серед них такі шедеври, як Шевченкова акварель «Пожежа в степу», народна картина XVIII ст. «Козак Мамай», акварель Михайла Сажина «Київ із-за Дніпра», графічні твори Антона Середи, Олени Сахновської, Івана Шульги. Зберігаються також три українські килими XV ст. (один із них – для покриття святкових столів під час урочистих обрядів), цінні шевченківські видання, старі поштові картки тощо. Стефаном Таранушенком було подаровано музеєві 14 експонатів, а решту – закуплено в нього та його родини». І далі «Окрім вищезгаданих шедеврів у фондовій колекції шевченколюбця Стефана Андрійовича Таранушенка зберігаються подаровані ним не менш цінні твори: /1) портрети Тараса Шевченка роботи Михайла Сажина та Олени Сахновської, /2) Івана Шульги „Переяславська рада“ (1942), /3) некролог Антоніни Волкової та копія свідоцтва про її народження, /4) килим український XVIII ст. для покриття святкових столів під час урочистих обрядів, /5) афіша шевченківської виставки (до 100-річчя від дня смерті, в Астрахані), /6) афіша урочистого вечора (68-річчя по смерті), /7) запрошення на IX наукову конференцію (Ленінград), /8) 2 буклети „Касіян“ (Харків, 1959; Москва, 1948), /9) листівка із зображенням пам'ятника Шевченкові в Дніпропетровську. /Останні експонати надійшли вже від родини. Крім акварелі „Пожежа в степу“, закуплено: /1) кліше віньетки оправи книжки Бориса Грінченка „Досвітні огні“ (1906); /2) бюст Т. Шевченка (1964); /3) 2 кільця скроневі (срібні; XII–XIII ст.); /4) 4 листівки (з репродукціями: автопортретом Шевченка 1843 р., з офортom „Дари в Чигирині 1649 р.“; з зображенням портрету Шевченка та української періодики; з ілюстрацією А. Ждахи); /5) сорочка чоловіча (поч. XIX ст.); /6) тарілка з портретом Т. Шевченка (сер. XIX ст.); /7) 2 книги „Твори Т. Шевченка“. Т. IV, III; /8) посвідчення про відрядження члена Шевченківського комітету, професора Таранушенка до Києва та Канева (від 28.04.28); /9) програма міжнародного конкурсу на проєкт пам'ятника Т. Шевченкові у Харкові

Отож до публікації було підготовлено шістнадцять листів Олени Кульчицької до Стефана Таранушенка 1957 року за період квітень–вересень, і написані вони галицьким діалектом, який самий по собі є предметом вивчення для філологів, славістів, культурологів та інших фахівців і вимагає збереження як визначної пам'ятки вітчизняної культури. Так, В. Попович «В спогадах про Олену Кульчицьку» писав: «В мові Кульчицької було чимало архаїзмів, яких тоді вживали в деяких інтелігентських домах у Галичині. Наприклад, говорила “они” замість “вони”, “єсть”, “суть” замість – “є”, “єсли” замість “якщо”, “ласкавий пане” тощо. Усі інші наші учителі намагалися говорити правильною літературною мовою, єдина О. Кульчицька та ще один старий учитель Малиновський, т. зв. Фуньо, говорили так, як говорили наші діди й бабці, що додавало до її оригінальної особистості ще й мовного кольориту» [10]. І це тільки окремі штрихи особливостей мови мисткині, далі про самотність галицького діалекту можна скласти уявлення при ознайомленні з її листами.

Епістолярій зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в фонді 278 «Таранушенко Стефан Андрійович (1889–1976) – мистецтвознавець, музейний працівник» і поданий зі збереженням лексичних та правописних особливостей оригіналу з незначними редакційними правками.

Крім того, було віднайдено і підготовлено до вивчення цікаві архівні матеріали стосовно О. Кульчицької і С. Таранушенка кінця 1950-х років, що будуть суттєвим доповненням до листів і розширять їхню інформаційну складову. Матеріали винесені в Додатки до статті. У Додатку I вміщуємо ґрунтовну архівну статтю С. Таранушенка про Олену Кульчицьку (3 лютого 1957 року; напевно, це вступна стаття С. Таранушенка до альбому «Народне будівництво Західних областей України» (Курськ, 1957)¹ [23, арк. 1–3]. Додаток II репрезентує у хронологічному порядку листи: 1. Лист В. Касіяна до редакційно-видавничої ради Академії архітектури Української РСР (24 червня 1955 року) [24, арк. 4]; 2. Лист невстановленої особи до В. Касіяна (24 січня 1957 року) [25, арк. 1]; 3. Лист О. Пачовської до В. Касіяна (Львів, 3 квітня 1957 року) з фрагментом статті «Казка в облозі» Оксани Михайлівни Пачовської, наукового співробітника Львівського державного музею українського мистецтва [26, арк. 2–4]; 4. Лист О. Кульчицької до директора

(1930); /10) лист до Таранушенка від управління науковими установами про виставку проєктів пам'ятника Т. Шевченкові у музеї українського мистецтва; /11) анкетний листок для складання реєстраційних описів пам'яток старовинного дерев'яного будівництва (складений Таранушенком); /12) О. Новицький „Шевченко – як маляр” (1914 р.); /13) три килими українських (XVIII ст.)» [22].

¹ Альбоми «Гуцульщина», «Народне будівництво Західних областей України», видані в Курську в 1957 р., є бібліографічної рідкістю. Автору так і не вдалося знайти їх у великих бібліотеках м. Києва – НБУВ НАНУ, НІБУ, Парламентській бібліотеці. Отож порівняти архівну статтю «Народне будівництво Західних областей України» (Курськ, 1957) з надрукованою не було можливості. Але на користь нашому припущенню є дата написання самої статті і висновки до неї. Варто обов'язково враховувати радянську риторичку в статті, на той час так треба було писати, щоб видання вийшло друком.

друкарні «Атлас»¹ (2 серпня 1958 року) [27, арк. 6]. Усі матеріали зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України у фонді 196 «Касіян Василь Ілліч (1896–1976), художник» і подані зі збереженням стилістики та орфографії з незначними редакторськими правками.

Наукова новизна. Вперше до публікації запропоновано листи талановитої української мисткині Олени Львівни Кульчицької до відомого мистецтвознавця Стефана Андрійовича Таранушенка за квітень–вересень 1957 року, що супроводжуються вступною статтею, коментарем та ілюстраціями.

Висновки. Ознайомлення із запропонованим до публікації епістолярієм Олени Кульчицької дає можливість розширити наше уявлення про її творчість 1957 року, задуми, що були втілені діячкою згодом, та її особистість.

[Листи Олени Кульчицької до Стефана Таранушенка
(квітень – вересень 1957 року)]

№ 1

20 квітня 1957 року

Шановний Степан Андрян[ович].

По кількох днях тижнях – зібралось – до написання листів.

Я прочитала уважно Ваш послідний лист.

Справа видання «байок»² – з Вашої ініціативи – була для мене корисна. Виданням байок я тішилась правдиво, і як за всі Ваші вічливі потягнення, яке неодноразово дізнавалась – була дуже, правдиво вдячна.

Уважали що про назву байок не треба більше і думати.

А однак так не є – перед тижнем ззивав мене Київ телефонічно, щоби приїхати до Києва, бути учасницею зібрання в Спілці Худож.[ників] і т.і.

Я цю пропозицію відкинула – радили написати листа. Однак з видавництва оден з членів приїхав спеціально – до Львова і повторив попередне прохання.

Байки викликали з одної сторони рішення не поширити продаж книжочки – з другої сторони певну охоту вимагати більш свобідного, своєрідного оформлення ілюстрацій взагалі.

Хто переможе?

Я цілком спокійна, мене цей спір безпосередно – не торкає!

Лучше думати, про щось нове! Як Вам відомо, що Т.[овариш] Литошенко з завзяттям друкує – новий альбом «Гуцульщина»³; каже передавати собі всі кліше з тої ділянки – навіт[ь] хоче друкувати кольорові картинки.

¹ На той час «Атлас» – друко-хромолітографія Головного відділу Міністерства культури УРСР, м. Львів, Зелена, 20.

² Мабуть, йдеться про видання – «Українські байки для наших найменших». Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Київ, 1957. Ред. Б. Чайковський, худ. ред. Р. Ліпатов, тех. ред. В. Смородський, коректор С. Соболев. Підписано до друку 12. X. 1956 р.

³ З ініціативи С. Таранушенка в Курську 1957 року вийшли друком два альбоми – «Гуцульщина» та «Народне будівництво Західних областей України», які з авторських дошок здійснив Л. Литошенко. У цих виданнях художниця виступила й автором обкладинок і титульних сторінок.

В останніх часах (10–15 днів) виготовила обложку (на лінолеум, який був дуже твердий) і з трудом виконала і в тих днях відіслала.

Не все добре я це зробила, я змучена і властиво тапу (а таки оної) не повинна робити.

Сиджу сама, мої помічниці немов змулені, сонни – пишу і сама не знаю, що хотіла сказати, що о скільки обложки не випали цілком добрі, то друковано Т.Л. естампи – так досконало винагородить за обложку.

Тов. Лит.[ошенко], конче хотів, щоб післати альбом Архіт. з о у [«Народне будівництво Західних областей України». – 0. С.] до Третяковської Галерії! Я все толкувала, що тая славна Галерея немає жодного відношення – до тої малої збірки.

Но, але на его «розказ» – післали до Москви!

Ось новина... (sic) Є по 9 літок стринь, заяв і т.і. – ділодалась опорожненням 2 кімнат на 2 повер.[сі] і маю перенести усяки картини там. От, праця – але до певної міри приємна. Побачемо, що з цього вийде?

Охоче – кінчу, моєї Русі ще нема в доми – я неспокійна!

Здається, шо в тих днях є Ваші як ми називаємо – Іменини?

Бажаю все, що найлучше – здоровля, добрих думок.

Кульчицька.

20.4.57.

№ 2

4 травня 1957 року

3.5 рано

Вельмишановний Степан Адрянович

Правдиво вдячна за кілька слів – з нагоди свят, яких спомин в родині, яка перестерегала всі традиції – уже мені є все дорогий.

З вістей, які я в листах одержала – цікавий лист від Тов. Лит.[ошенко], який з вдовolenням пише, що всі дошки, яких домагався, гроші, і листи від мене одержав. Яко! ще обложку, яка коштувала мені багато праці і залишила (перший раз) біль руки. –

Мені здається, що Ви, Ст.[епан] А.[ндрійович] післали йому дошки для 700-річчя Львова? Єсли колись він віддрукує не забудьте мені прислати.

Дні І мая – певно відпочивали? Якби у мене були ті самі грошеві – відносини – як перше – була б просила Вас – до Львова. А так багато є справ до обговорення – і зроблення.

Перша ж вибранна – (частина є вже зроблена) усяких гравюр. А як передання лише – певною особою.

І моя – (так брудко виглядає) – неможність вивязатись з приречення виготовити Вам ex librasa.

Я вже мала два проекти, мала Вам післати – але в тим шаленим способі мого життя – все треба було відсунути на дальше шось подібне як з моїм здоровлям.

Про себе не маю права – думати – а треба б, бо час своє робить і тут, тут треба з всіми вічливими людьми – попроситись!

Вертаючись до Т.[овариша] Лит.[ошенко] мушу дуже увагости, щоби він не дізнався, що у мене булоб для єго діяльності – друкування – багато усього. Я сміюсь – і прошу Вас мене не зрадьте мене!

У мене є граф.[іка] релігі[йного] змісту – і інші дрібниці.

Перериваю – (пишу рівночасно до Касіяна) мушу дізнатись цілком певні деякі вістки щоби дальше – передати де треба!

3.5 в полудни – прийшов лист від Лит.[ошенко] Як все гарно написаний, як все милий – прислав кліше з 700 р. Львова, а дальше посилка, яка ще не прийшла – відбитки з попер. дошок і з обгортки.

Дуже хвалить переслані Вами «байки». Це певно Ваша [слово нерозбірливо]!

Але, в кінці з байками маю спокій. По кількох місяцях прийшов в кінці гонорар.

Зачинаю (о скільки мені не перешкодять) – шукати рис.[унок] ex libris. Не гнівайтесь – за спізнення. Це мій довг, а у нас було все так уражене, нікому не бути – винним!

Але досить –

Як буде щось цікаве – або коли мені прийдеться порадити – напишу.

всього добра бажаю

Олена Львовн[а].

4.5.1957 р.

№ 3

8 травня 1957 року¹

Вельмишановний Степан Адринов.

Я знайшла шкіци – ex libris, утішилась, бо про цю працю – я давно думала – не забувала!

Посилаю 1) в цим рисунку треби поправити перспективу, №2) написи можна змінити після Вашого бажання.

Не посилаю – виконане тушам (у мені все шось перешкоджає) але виконаний легше на чорнім тлі книжок вирізати білі букви.

Взагалі, не знаю чи мені це вдасться – бо у мене перетомлена рука (по вирізуванні обложки для Лит.[ошенко]!)

Прошу цілком щиро критикувати і написати і звернути рисунки.

Сьогодні – ось тепер приїхав з Києва – з видавництва – справи «Нар. Одяг».

¹ Кудя: Київ 5

ул. Дмитрова 6 кв. 27

Кому: ВШ Таранушенко С.А.

Адрес отправителя: Львів, Кульчицька О.

Боюсь, щоби схотіли добре виконати, краски! Краски, це найтрудніше!

Вернувши до справи *ex libris* жую, що Ви не вибрали собі одного – з тих, які робили – проекти для вибору.

Спробуймо! Напишіть –

Даю спеціально наострити ножі...

Числиться з тим, що як ОК – вже не є як давніша. ОК...

Здоровлю

О.Кульчиц.

8.5.57.

Тов. Лит.[ошенко] такого домагається як свій *ex l.*

Прийшли відбитки для 700 літ.[тя] – як все ц.[e] добр.[e] Обложка після мене буде виглядати краще, на тлі сірим, чи бронзавим!

№ 4

12 травня 1957 року

Шавновний Степан Андрянов.

Мені здається, що дуже добре зробили – як через Вас передали усяки справи для Тов. Литошенка. А саме:

1. Посилаю відпис листа тов. Свенціцької (донька нашого визначного вченого, був.[шого] директора і виконавця основника Музею укр.[аїнського] мист.[ецтва] у Льв.[ові]) яка була у мене, приглядалась картинкам – і написала статтю про ОК. Післала, як з листа пізнаєте – по руски до Искусства, – но і як відповідь. –

Це є Св.[єнціцька] Віра – науков.[ий] прац.[івник] Музею до мистецтва і те, що можна говорити про мистецтво пригласована и знаним, пильність, є колись призначена (поста мала) на доброго українсь.[кого] мистецтвознавця. (Що дай Боже!)

Т.[овариш] Л.[итошенко], який має багато визначення русс.[кими] знаками, мігби на цю статтю звернути увагу – а навіть й прочитати, чи дати, тим знавцям прочитати.

Я не пишу – так сказати про себе, але це булаб перша проба крити, як художника і могаб бути оцінені знавцями...

2. Так посилаю Т.[оваришу] Л.[итошенко] картку з Третьяковської галелії, яку я не розумію. Це є мабуть відповідь на посилку «Арх. з о у» [«Народне будівництво Західних областей України». – О. С.] – яку я особисто спротивила післати! (лиш Л.[итошенко] хотів, щоб це зробити).

Мої справи так виглядають: Вид.[авництво] «Молодь» прислала лише одну частинку гонорара, чекаю – на дальше.

До Тов. Касіяна писала, великий лист і навела всі дійсні причини в перешкоді виконання «мого ювілею» – і рішучий мій спротив, який повинен бути зрозумілий і респектований!

Видавниц.[тво] «Атлас» який має виконати репродукцію мою 15 л.[ітня] праця Нар.[одна] ноша зачинає про це думати.

Був у мене, мист.[ецький] редактор Т.[овариш] Тепляков та має пильнувати, щоби це вийшло культурно. Ось такий альбом добре зроблений вистарчить – за мій ювілей. Ви, Тов. Свидниц.? (далі слово нерозбірливо) зрозумієти мене, правда?

Цей Тв.[товариш] Теп.[ляков] повідомив мене, що в Києві, є план видання книжки з укр.[аїнською] графікою видає, мабуть Касіян і Турченко¹.

Він, Т.[овариш] Т.[епляков] має якесь відношення до цього видання, бо сказав, що Турч.[енко], не має від мене нічого крім, Довбанок, (якого я маю цілком досить!) і взяв від мене кілька річей, офорти і лінорити моє сфотографувати, і мені причиною звернути.

Не знаю, чи це є цілком з моєї сторони відповідне? Від Тов. К.[асіяна] нічого не мала повідомлення. Щоби не виглядало, що я там втискаюсь, де мене не треба! не просить!

Вийшла книжка про образотв.[орче] укр.[аїнське] мистецтво². Кілька хвиль бачила! Просила мені купити. Тішусь нею!

Продовження:

Незнаю, чи я коли писала про т.Сенева³, наук. робітник Музею, він пише дисертацію на тему О. К. [Олени Кульчицької. – О. С.] – одна єго крижечка вийшла з друку. Ви, певно її маєте! Повно помилок, він хоче «обернути» її на монографію! Не дав мені читати – я від того всего здачена! Він, маючи вільну руку в моім «магазині» посписував всі картини, шкіци і т.і.

А тепер – сказали мені – хоче списати кліше всіх граф.[ічних] праць. Прошу мені сказати, чи це потрібне чи він має право від мене брати, списувати?

Мені здається, що це річ недовір'я – чи я не сама робила?

Крім того мене це вже – в разі як я хотіла б кліше залишити комусь – а не Музеєви (де всі картини перейдуть, чи хочу чи ні).

Взагалі, чи крім Т.[овариша] Лит.[ошенко] можна давати кліше до свобідного, приватного використання?

Відбитки на 700 річ.[чя] – удались! Чи і Ви дістали від Лит[ошенко]?

Здоровля?

Кульчицька.

12.V.57.

Чекаю на Вашу відповідь!

¹ Монографія написана у співавторстві з Василем Касіяном: «Українсько-радянська графіка» (1957). Див.: Касіян В. І., Турченко Ю.Я. Українська радянська графіка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 225 с. : іл. В. М. Тепляков – художній і технічний редактор цієї книги.

² Співукладач альбомів «Український радянський живопис» (1957) Лобановський Борис Борисович.

³ Іван Васильович Сенів (1905–1984) – інженер-будівельник, мистецтвознавець, член Спілки художників СРСР.

№ 5

20 травня 1957 року

Вельмишановний Пане Товарише!

Цілком не люблю писати на папері – з ліньми!

По двох листах одержаних від Вас, відповідаю. Маю вражіння що якимось трудно – нам порозумітись.

Звичайно зачинаю від себе, застанаваюсь, шукаю причини – і приписую собі якийсь недотягнення у вислові своїх думок.

Тов. Литошенко був 1954 р. – на моєї виставі; особисто – не пізнались з ним – але безперечно, мої картинки звернули єго увагу – так, що від того часу, датується здається, через Вас, Шановний Степан Ад.[рянович] моє мистецьке відношення з Вашим приятелем.

Для праці Тов. Лит.[ошенко] маю велику пошану, а користаючи з єго «ентузіазму» для мистецтва взагалі – бачу найновий спосіб для поширення висліді моєї праці за подиву гідний. Я єму правдиво вдячна.

Я писала, що не треба пригадувати – а властиво не звертати увагу на багато інших моїх праць, Т.[овариш] Лит.[ошенко] – яки ту єго рукою друкарка вишлаб дуже корисна – а якби він знав про це мігби через чемність погодитись на свою працю. А я, не хочу на це погодитись ані думати про це. Так треба це тримати в тайні. Отже жодних секретів у мене нема – а я лише поділилась з Вами з єєю можливістю.

Часом я користаю Вашим посередництвом для правельнішого порозуміння з Т.[овариш] Лит.[ошенко], бо думаю, що може моє по українськи писане не буде цілковито зрозуміле.

Справи альбома нар. ноші для мене дуже хвилююча. Це як «Доля» покаже!

Мій Тов. праців[ник] Музею, Т.[овариш] Фіголь¹, який є моїм дорадником в депутатських та частинно в мистецьких справах поїхав на 10 днів до Москви з доповідю, яку як пише виголосив по українськи!

Прошаючи єго – похвалилась перед ним сильною волею держати мої нерви в можливім спокою, де що записати, упорядкувати і просити в поміч мудрість – фільозофії².

Ось вислід: Так як лікарі – хотайби нас намагались серіозно помагати людькості в її боротьбі за здоровля – мусять прийти до висновку, що організм людини це тайна!

Щось подібне, аналогічне – з вдачею чи долею чоловіка – це тайна і не знайшли ще слів, якимиб можна порозумітись людині з людиною!

Як я переконалась, що Ви пишете ні неудальні слова моїх листів – лиш заспокоїли мене. Кінчу, посилаю сердечні поздоровлення.

20.V.57 р.

Кульчицька.

¹ Із 1945 р. Д. Фіголь був незмінним особистим секретарем та опікуном Олени Кульчицької, ініціатором створення музею її робіт у львівській середній школі № 87 та одним із виконавців останньої волі художниці про передання усієї її творчої спадщини в дар народу в особі Львівського музею українського мистецтва (нині – Національний музей у Львові). Данило Фіголь (1907–1967) – український музеєзнавець, фотограф і етнограф.

² Див., наприклад, книжку: Олександр Гонтер, доктор. Студія фільозофії. 1917.

№ 6

5 червня 1957 року

Шановний Пане Товарише

На Олену Львівну не можна гніватись!

5.6.1957

ОК.

№ 7

12 червня 1957 року

Вельмишановний Степан Анд.[рянович]

Отже не гніваєтесь!

Мені ця думка була дуже неприємна.

Але як здоровля?

Посилаю – *ex libris*. Я так і припускала! О.К., то не ти – хотайби з перед 3 літ!
Про цю маленьку роботу можнаб довго сповідати в яким часі і в яких обставинах – я це намагаюсь робити? Порівняю лише – з моїми очима. Я повинна очи за-
крапляти 2х денно. Це дрібничка – прошу мені повірити – нераз мусіло це – «від-
ступати» на дальший план – но і остаточно забуваюсь про цей лікарський показ.

Отже *ex libris* – до нічого! В словах Вашого призвища – буква Е – обернулась не
в ту сторону – як треба, віддаль цілого слова – нерівна.

Друк. – навіть відбитки не виходять добре. Чи фарби – чи моя рука стала не-
зручна – все неудачей (посилаю ці неудачні – нема права, якось видруковати.)

Лише одна відбитка можлива. Отже, если позволите, спробую не на дереві,
як це перше робила, илі на лінолеумі і то побільшана?

На разі тих кілька слів.

Бажаю здоровля. Коли у Вас відпуска?

Здоровлю.

12.6.57.

Кульчицька.

№ 8

27 червня 1957 року

Шановний Степан Адр.[янович]

Ваш послідний лист гарний – читаю єго з приємністю.

Маленьку дошку – з неудалим *ex librisom* – вже післала. З єїй лівого боку є ма-
ленька картинка, – яку прошу спробувати – если знайдеться хтось, хто схоче
це пробувати. Прикро мені, що цю маленьку просьбу (*ex l.*) не уміла я для Вас по-
рядно виконати – .

Тов. Литошенко – прислав мені оден альбом «Гуцульщина» з 41 картинками!

Це прямо «гуцульська монографія» – в образах!

Подивляю єго – по трохи і себе, що мені дуже рідко траплялось!

Він – під вражінням реорганізації Льв.(?) Арх.(?) це що і мене сильно зіткнуло.

На село, що є все моєю мрією – не знаю, чи поїду. Не маю нікого, який заінте-
ресувався тим! Була я лише – кілька годин поза містом; хотячи конче подиви-
тись – на збіже!

Здоровлю

Олена Львівна.

27. VI. 57 р.

№ 9

23 липня 1957 року

Шановний Степан Адриянович!

Мені було – «несвого» – що я перший *ex libris* так незручно виконала – і хотіла поправитись – спробувала – ще оден *ex libris* – на рисунку, який підпав мені в руки. Це вхід (не той головний, але побічний), між ним входили наші Батьки!

Письмо тим разом вийшло не зле, може величиною – розміром – за великий. Посилаю на пробу відбитки.

Як вдалась поїздка – в Чернівцину? Прошу щось гарного про це написати.

Т.[овариш] Літ.[ошенко] прислав 12 альбомів «Гуцульщина». Пробую деяки кольоровати – але то велика праця – та ще я не рішена, котрі з картинок виходять лучше – в красках.

Чекаю повороту з ферій мого порадирика, Т.[овариша] Фігола і перший альбом пішлю до Курска.

Вже тепер – клопочусь – де посилати і про точні там адреси?

Взагалі – у мене – розділ життя дуже скомлікований. – Не знаю – як пораджу собі сама – і як поступити – для далеких – чужих людей. –

Сердечно здоровлю.

Кульчицька

23. 7. 57.

№ 10

6 серпень 1957 року¹

Шановний Степан Адриявич

Отже Ви вернули з обслідування нашої архітектури.

Фото гарне і тішусь, що оно у мене. Але прошу мені вяснити чи справді, так мало залишилось памяток давнини? Я мала ілюстровану історію – і мені здавалось їх більше. От деревляна церква в Харкові, маю (десь у мене) фото – треба би мені всі вишукати –

Кліше «*ex libris*» – при нагоді перешлю, може з альбомом «Гуцульщина». Тов. Літошенкови післави я, зараз по повороті Тв. Ф.[іголь] з гір.

Ми, т.є. Літ.[ошенко] і я оновились деяки картинки – кольоровати – І я цей перший альбом для него – 5-6 карт.[инок] кольоровала.

Але написала, що рішилась залишити альбом з чорнимим друком. Це виглядає – якось поважно.

Прошу написати свою думку?

Степан Адриянович, Ви так гарно описуєте природу та види Чернівцини – и у мене дуже сумні настрої. Я нігде не видила на село, лише оден раз бачила дозріле збіже! Ви, можете догадатись – як невимовно тяжко я це перенешу!

Як трудно погодитись з труднощами, яке спричинає – старість.

¹ На конверті: «Київ 5/ул. Дмитрова 6, кв. 27/ШТ. Таранушенко/Львів/Кульчицька». Штampi на конверті: 1. «7 – 8 – 57», 2. «9 – 8 – 57».

І тут мушу звязати цю «інвалідність» мою – з відношенням до прекрасної праці Леоніда Л.[ітошенко] Він, людина в повні силі і енергії – бажаючи мати все, що єму здається вартим до помножуваним друком – признаюсь не дозволяє мені (своїми, все новими бажаннями) віддихати! Я повинна властиво повільнішим життям – тепер жити, співати «моменто морі».

Я це спробувала єму натякнути. Леонід Л.[ітошенко] – мене не зрозумів. Може для того, що я не умію у відповідній формі це убрати.

Моя просьба булаб до Вас, яко Л.[еоніда] Л.[ітошенка] приятеля, в дуже й дуже делікатних словах на це звернути увагу.

При тим піднести ту велику, правдиву вдячність, яку я відчуваю за цей труд, талан і вічливість з якою, все до моїх мистецьких праць звертається.

Маю велике довіря, що Ви, Степ.[ан] Адрян.[ович] – зволите – знаючи Ваше відношення до него і до мене все зручно передати.

Що до моїх особистих справ – то, так я говорила і передбачувала – в році великих ювілелій – но між нема місци. І це добре, я давно писала про це Тов. Касіянну – що виразно і рішуче – нічого й від нікого не бажаю – і не чекаю.

Тільки не знаю де – і як зникнути? – Не дармо закедують нам українцям слова, яюсь то буде!

Я пробую все бути чимсь заняття і одні кажуть – що це – забава – інші, цілком не звернуть увагу на людину, яка не умієть пхатиси... (sic) і про себе бага-то думаєти.

А найбільше клопочусь, тим що українському народові зі всіх сторін грозить буря – буревій.

Здоровлю.

6. 8. 57.

Олена Львівна.

№ 11

27 серпня 1957 року

Шановний Степан Адр.

Посилаю 2 фото, які Ви бажали мати.

«Діти на леваді» я мала у себе, акварель «Гребенів» я мусіла дати до фотографа, який кілька днів це робив.

Отже Ви певно з мене не вдоволеній.

Але і я Вашим листом не вдоволена, бо Ваші увагу що до «Гуцульщини» – не є виразні.

Я мала післати кліше – ex librisy. Я памятаю! і оден альбом Гуцульщини? Если – не перенесусь в інші світи – зроблю це!

Т.[овариш] Літошенко – обдумав ще одну річ виготовити. Власно днесь посилаю офорти, кліше й відтиски, які Він бажав мати у себе, але думаю, що він не буде мене більше цим клопотати.

Я вже з ним попрощалась, подякувала за вічливість для моєї мист.[ецької] праці – за єго труд в друковані – я дуже – вдячна.

Я хора і думаю, що і з Вами треба мені попроситись і подякувати за добрі слова, які Ви мали для моїх праць.

Прощаю

Львів. Кульчицька О.

27. 8. 57 р.

№ 12

4 вересня 1957 року¹.

Шановний Степане Адрян.[ович]

Лист гарний, дуже гарний лише – Мистецтво² – є мистецтво що обімає не все додержить. Я зробилась песимістка. Мистецтво пише про все потрібне але найменше про мистецтво.

Істнує подібно в Києві «Творчество» я на цей журнал тішилась, маю огошення єго появи здається в маю післала 24 кар. а Творчість ані разу до мене не дійшла!

Альбом «Гуцульщина» вже давно був присланий Літ.[ошенко], але я не можу сама, а моя помічниця не потрапить вислати там де треба.

Т.[овариш] з Музею був в літі на селі і для того все спізнилось. Сьогодні як-раз Тов. Віголь взяв до себе, щоби альбом і малу дощечку (ex libris) Вам це післати. Як зайде напишіть Ваші зауваги – як буде нагода відішліть тож 1-ій ex libris, бо на другій стороні дошки, є дереворит – жінки зі збіжжям.

Моє прощання з Вами і ті слова, які я для Вас мала і маю – до якогось часу, ще – до кінця мають свою «вартість» – а що ж може скоро – «урватись», я – для того прощалась!

Но і справді я хора і кажуть мені кластись до ліжка, чим мені відбирають можливість хочаб трохи працювати. Я змушена тепер на 2 тижні слатись в ліжку і нікого не принимати.

Но най буде! «Бодрімось»!

Я властиво все життя під тим прапором стояла!

Але ось інша справа, чужа, але я обіцяла про це з Вами поділитись: Ось вона!

В Музею етногр.[афії] моя товаришка Добринська Ірена, чоловік чудовий, працююча, з великим знанням, і досвідом нар.[одного] мистецтва (не згіда з усякими особами – і т., і т.і.) тепер перейшла на емературу) – але має свої праці, які дуже, дуже варті, щоби для української культури збереглись, є на стінні малюнки орнаменти на зверхних стінах хат, зібрання нею на «Лемківщині», (які тепер належать до Польщі. Ратуймо що наше!

Она хоче спродати: розуміється, що це повинно залишитись у нас – на нашій території. Але у них все називається – нема грошей.

Порадьте – як робити, як – кого заінтересувати тим?

Я маю нагоду переглядати видання (прекрасно оформлено) – з Польщі, де «потихоньку» присвоюється наше мистецтво, яке залишилось на території

¹ До листа зберігся конверт. Написи на ньому: «Київ. 5 / ул. Дмитрова 6 / кв. 27 / ВП Таранушенко Ст. А. / Львів / Кульчицька». Круглі штампки, дати на них: 1. 5 – 9 – 57. 2. 7 – 9 – 57.

² Напевно, мається на увазі журнал «Мистецтво»

історично і етнографічно нам від віків приналежних і без причини Т. Гр. [мабуть Тов. Генералісимум /Сталін/. – 0. С.] в 1945 р. даровані Польщі.

Чи ми всі маємо бути в тіні?

Вчора несподівано почула в радіо відчить Т. Касіяна!

Прошу при нагоді поздоровити переказати менш-більше, що я ще живу – але мушу піддатись вказівкам лікарів – і тепер якраз тихонько сидіти і нікого не бачити.

Простіть за довге письмо.

Кульчицька.

4. 9. 57.

Як передати Вам деяки рисунки, яки мали захов[а]тись невидані?

№ 13

8 вересня 1957 р. – 12 вересня 1957 р.

Шановний Степане Адрян.[ович]

Чи Ви дістали альбом «Гуцульщина» друкований Т.[товаришем] Літошенком? і печатки ex librisy? (sic)

При те, що Ви писали – я знайшла в Искусстві, зошит який Ви сам мені прислали. Є на 1-ій сторінці маленьке фото – видруковане з серії «Краса рідної землі» – Осінь не в кольорах а в чорних красках.

Знайшла я в паперах з Карт.[инної] галереї з Харкова [зверху написано слово нерозбірливо. – 0. С.] письмо з Вашим підписом. Як це Вас інтересує задержить?

Я відбуваю свою Карантинну, лежу в ліжку, а в дальших днях, ще зростає дисципліна. Не буди нікого приймати!

До побачення колись

Львів

Кульчицька

8. 9. 57 р.

10. Прийшов Вас[ш] лист.

Ей, ей! Ви стараєтесь все, щось приємного для моїх праць сказати!

Дякую. За поміч у висилці альбомів, тов. Фіголеви від Вас подякувала. Він дійсно має зі мною клопіт. Еслиб не то, що я єго уважаю, як певного рода – секретаря (з пенсією) – і з заворотом всіх оплат – витрат і т.д.

Я не смілаб ніколи єго трудити і забирати час.

Ці альбоми вислала я

1. Літошинськ.[ий] [Лятошинський. – 0.С.]

2. Таранушенко

3. Ол. Льв.

4. Київ держ Муз. укр.

5. “ ” Мистецтво Волод.[имирська] 55

6. Братіслава Словаччина

7. Болгарія

8. Одеса

9. Харків

10. Полтава? (sic) Лише Полт. ще не вислано

11. Львів. Муз. укр. мис.

12. до Трет. Галілея на спеціальне поручен[ня]

Если уважає за відповідне – показати альбом Касіяну, а вже всі 12 – передала.

12. 9. 57.

№ 14

13 вересня [1957 р.]

13. 9.

Посилаю «додаток» до «Гуцульщини». Мені здавалось, що для тих народів – з далека, конче треба сказати – де ці люди живуть-проживають.

Для того посилаю і для Вас маленьке пояснення.

ОК.

P.S.

I – посилаю рисунок до пісні, яку я тепер співаю!

№ 15

17 вересня [1957 р.]

Високоповажний Степане Андр.[янович]

Доперва вчора т.є. 16-го закінчились відвідини, телеграми і листи¹.

Я властиво, ще не пережила всего того, що попереджувало і що хвилювало.

Про це послідне і хочу сказати. Ця несподіванка, яка мене спіткала – у формі так прекрасно обдуманій, так правдиво мистецько оформленій – твір, який не дає мені спокою. Як це зробилось? Яким способом є на чудовий вазі намальовані, певно ручно орнамент, а релеф? Як зроблений? А як чудово виглядає мій дереворит! Як буде у мене час – хочу дати фото зробити!

То перший тож рода подарунок так правдиво мистецько поданий.

Якби у мене було більше засобів правильно відчуту і передати вражіння! А я лише скажу

Дякую!

Кульчицька О.Л.

17. 9.

P.S. Колись напишу більше.

№ 16

28 вересня 1957р.

Шановний Степане Андрієвич!

Чи так добре? Буду старатись не забути!

У мене може закрутиться голова. От сьогодні – постановила я писати лише листи!

Цей є, дій.

¹ Ідеться про день народження мисткині – 15 вересня, про її 80-річчя.

Я поділила свою кореспонденцію на 2 частинки.
За одні подякувала загально в 2-х газетах (це ті, які прислали відгомін за «відзначення»).

А у других відчула я в добрих словах, ту правдиво вічливу, щирі прихильність – до моєї праці.

Що мені ваза сподобалась це цілком зрозуміла річ!

Так, думка, виконання – майстерне – і композиційні бездоганно виконано ... це велика, це для мене цінна пам'ятка. Але, як подумаю, що кількох мистців над виконанням цієї вази працювали!

Тов. Федорова¹, Т. Железняк², Т. Грудзинська³, Т. Машкара.

Прошу від мене дуже гарно подякувати.

(Я вже думала, чим ревнно вибрати? Я думала може, мої офорти, які у мене є, переслати на Ваші руки?) Прошу мені написати, як це відповідне буде?

Я кінчу – картину під заголовком «Мертва природа» – або «15.9 – у ОК!» –

Хочу сказати відфотографувати і як буде можливо виглядати – пришлю. Добре? Степане Андрієвич – чи добре написана?

А тепер про «Momento more». Можливо, що обдумана мною композиція не удана, зле видрукована. Ось – що я хотіла сказати:

На горі, в прозорих фіранні – занавісі – чорна рука (Доля «Призначення») намагається закрити її, що особа на долині (є) хоче рукою перешкодити і так, якби просила – позвольте мені ще якийсь час подивитись на це, що я любила, на красу природи і на гори, на (слово нерозбірливо), на села на все те, що я з моєю Сестрою, Олею, разом подивлялися, в душу прихист мали!

Ось – така моя думка була –

Сердечно здоровлю

28.9.57. Кульчицька О.

P.S. Охотно скористалаб – з нагоди т. художника – але я мушу це приготувати, отже прошу це хвильку здержатись.

Додаток I

[Вступна стаття С. Таранушенка до альбому «Народне будівництво Західних областей України» (Курськ, 1957) /про Олену Кульчицьку/ (3 лютого 1957 року)]

Життя і творчість народного художника Української РСР Олени Львівни Кульчицької визначають дві основні риси: народність і реалізм. Протягом усього свого життя в самій народній гущі вона наполегливо вивчає побут трудящих колишньої Галичини, народну духовну культуру, народне мистецтво у всіх його проявах. Вдумливо і глибоко намагається вона засвоїти основи народньої естетики, її зміст, формальну мову. В обставинах Австро-Угорщини а пізніш панської Польщі, в умовах соціального і національного гніту,

¹ Федорова Ніна Іванівна (1907–1993) – українська художниця-керамістка.

² Железняк Омелян Савелійович (1909–1963) – український художник-кераміст; заслужений майстер народної творчості УРСР (1960).

³ Грудзинська Оксана Аркадіївна (нар. 1923) – українська художниця декоративного і монументального мистецтва, заслужений художник Української РСР (1990), член Національної спілки художників України.

Кульчицька свідомо й послідовно будує свою творчість на ґрунті народного мистецтва. Вона відбирає з нього прогресивні елементи і творчо опрацьовуючи ставить їх на службу потребам дня.

Народність визначила і другу основну рису в творчості Кульчицької – реалізм. Уже на перших кроках своєї діяльності художниця на весь голос заявила про свою приналежність до реалістичного табору. Вона була вже тоді твердо переконана, що поза реалізмом – немає народності та що тільки реалістичне мистецтво потрібне, зрозуміле і доступне широким масам трудящих. З шляху реалізму вона не зійшла і в наступні роки, протягом усього свого життя, не дивлячись на тиск численних антинародних декадентських течій.

Найповажніше місце в багатогранній творчості Кульчицької займають теми з життя і побуту трудящих західних областей Української РСР. Починаючи з 1913 року, подорожуючи, вона побувала в околицях Перемишля, Дрогобича, Старого Самбора, Косова, Коломиї, Львова, вивчаючи характерні риси бойків, гуцулів, лемків у Карпатах та подолян Прикарпаття. В численних акварелях і рисунках, любовно виконаних на протязі мало не пів століття, художниця відтворила прояви естетичного почуття народу у різних формах народніх звичаїв, оформлення побуту, одяжі, будівництва хат та їх оздоблення аж до монументальних споруд – дерев'яних і мурованих включно. Під час подорожів вона замальовувала все, що приваблювало її око, хвилювало серце.

Акварелі Кульчицької насичені сонячним світлом, виконані в тонкій мажорній тональності, збуджують у глядача бадьорі, життєстверджуючі емоції. В них знайшла втілення гаряча закоханість їх автора в красу рідного краю, непереможна віра в світле майбутнє народу, хоч у ті роки, коли Кульчицька починала свою діяльність, трудящі колишньої Галичини ще тільки могли мріяти про своє соціальне і національне визволення. Творчий ентузіазм і виключна працездатність дозволили Кульчицькій донести до наших радянських днів один уламок з величезної спадщини українського народного мистецтва західних областей – народне будівництво. Своїми працями вона знайомить глядача з тою ділянкою творчості українського народного генія, що їх академік Ігор Грабар назвав храмами-казками.

Згодом Кульчицька частину своїх акварелей виконала в матеріалі гравюри на лінолеумі. Саме в ліногравюрах удалося їй найкраще передати характер західно-української народної архітектури. Ліногравюри виконані Кульчицькою з блискучою професійною майстерністю, з повним знанням усього багатства і різноманітності художнього виразу та мистецьких засобів і властивостей саме цього матеріалу. Свої ліногравюри Кульчицька опрацьовує в дусі традицій українських народніх гравюр, виконує їх з мудрою простою і лаконізмом народніх майстрів, яких стиль художниця чудово зрозуміла і надзвичайно влучно використала. Рисунок у ліногравюрах трактовано художницею декоративно, певною мірою площинно; проте вона повною мірою розкриває просторово-обсягові елементи будови. Кожна споруда з великим тактом вкомпонована в рамку і кожна має своєрідних, тільки їй присущий ритм в рисунку. Ліногравюри дають змогу відчувати все, дійсно казкове багатство архітектурних композицій, ясність архітектурних форм, втілених у цих пам'ятниках. Гравюри Кульчицької це не просто документально-протокольні рисунки, а творчо прочитані художником-графіком архітектурні композиції. З особливим талантом художниця показує в своїх гравюрах незрівняне вміння простих мужицьких

майстрів-теслів надати своїм невеличким за розміром будівлям таку монументальну величавість, яка гармонійно поєднується з могутнім гірським пейзажем. «Секрет» майстра-будівника полягав в умінні створити в будівлі такий силует і таку ритміку архітектурних форм, що і на тлі могутньої природи ці будови сприймаються як монументальні споруди. Ритмічна система ліній різного насичення, мінлива й багатюща гра чорного й білого та контрасти світла й тіні неначе відтворюють в уяві глядача дух того творчого піднесення, яким сповнена була фантазія талановитих народніх архітекторів-творців цих споруд.

Немає сумніву, що збережені в творах Кульчицької оці, нині вже частково неіснуючі пам'ятники українського народного будівництва послужать цінним матеріалом для розуміння специфіки української національної форми в архітектурі. В них втілені народні смаки та уподобання, виплекані на протязі віків свого розвитку. Вивчення і дослідження спадщини української архітектури є важливим чинником в справі проектування нових житлових і громадських споруд на базі сучасної народної техніки. Це нове будівництво повинно дати новий національний варіант соціалістичного змісту, єдиного і спільного для всіх соціалістичних націй Союзу РСР.

(СТЕПАН ТАРАНУШЕНКО)

Київ, 3 лютого 1957 р.

Додаток II

[Лист В. Касіяна до редакційно-видавничої ради Академії архітектури Української РСР]

ДО РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ РАДИ АКАДЕМІЇ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР.

Член кореспондент Академії архітектури Української РСР, заслужений діяч мистецтв УРСР, професор Олена Львівна Кульчицька запропонувала видати друком альбом її оригінальних гравюр на лінолеумі «Народна дерев'яна архітектура західних областей Української РСР». Крім ліногравюрних дошок, вона прислала ще два естампи офортів української народної архітектури, які можуть бути використані для автотипної репродукції на титульній сторінці та перед текстом вступної статті. Вступну статтю для альбома, за дорученням видавництва, може написати архітектор, мистецтвознавець або художник. (Катонін¹, Юрченко², Таранушенко, Середа³, Манучарова⁴, Врона⁵, Касіян⁶ та інші.)

¹ Катонін Євген Іванович (1889–1984) – український радянський архітектор, дійсний член Академії архітектури УРСР (1948–1956), потім Академії будівництва і архітектури УРСР (1956–1963), доктор архітектури (з 1945), дійсний член Академії мистецтв СРСР (з 1979).

² Петро Григорович Юрченко (1900–1972) – український архітектор і мистецтвознавець. Кандидат архітектури (1941). Доцент (1938).

³ Середа Антон Хомич (1890–1961) – художник, мистецтвознавець, графік декоративного мистецтва, педагог. Професор (1946). Великий фонд художника зберігається в Інституті рукопису НБУВ НАНУ.

⁴ Манучарова Ніна Давидівна (1900–1988) – український радянський архітектор, мистецтвознавець, член Спілки архітекторів УРСР (з 1933 р.), кандидат архітектури (з 1951 р.).

⁵ Врона Іван Іванович (1887–1970) – український мистецтвознавець, критик, художник. Кандидат мистецтвознавства (1951). Член Спілки художників УРСР. Заслужений працівник культури УРСР (1968). Член ВУЦВК (1921).

⁶ Касіян Василь Ілліч (1896–1976) – український радянський художник, графік, народний художник СРСР, професор Київського художнього інституту.

Немає сумніву, що перше у нас видання такого типу, матиме виключне значення для архітекторів і художників, для істориків і мистецтвознавців, музейних працівників і студентів архітектури і образотворчого мистецтва, як неповторний фрагмент з історії української народної архітектури минулих століть, відтворений Кульчицькою з натури у своєрідній художньо-графічній інтерпретації.

Альбом служитиме справі вивчення і дослідження естетичної специфіки української національної форми в архітектурі, що є важливим чинником для проектування на базі сучасної передової техніки нових житлових будинків і громадських споруд в Українській РСР, які повинні бути національні за формою і соціалістичні за своїм змістом.

Вважаю доцільним видати альбом оригінальних гравюр Кульчицької в кількості 500 примірників, які напевно скоро розійдуться по бібліотекам та широким колам архітекторів, художників, вчених та працівників архітектури і образотворчого мистецтва взагалі.

Дійсний член Академії архітектури
Української РСР, народний художник СРСР, професор
(В.І. КАСІЯН)
Київ, 24 червня 1955 р.

[Лист невстановленої особи до В. Касіяна (24 січня 1957 року)]

Глубокоуважаемый
Василий Ильич!

Книга Кульчицкой «Казки» готовится к печати, так как эта книга запланирована к изданию в первом квартале. Сигнальные экземпляры могут быть не раньше марта м-ца.

Вы ей можете порекомендовать позвонить в типолитографию «Атлас» и лишний раз поинтересоваться состоянием работы.

С уважением к Вам.
24. I. 57 г.
P.S. (sic)

*[Лист О. Пачовської до В. Касіяна (Львів, 3 квітня 1957 року) з фрагментом статті
Оксани Михайлівни Пачовської наукового співробітника
Львівського державного музею українського мистецтва]*

Вельми Шановний Василь Іллічу!

І я осміляюсь докинути свої зауваги à propos історії байки О. Л. Кульчицької. Рік річно я постійно читаю в наших областях лекцію про О. Львовну з ілюстративним матеріалом.

Можу я тому сміло сказати на основі досвіду, як реагує слухач, народ, село й дітвора, оглядаючи картини художниці, а саме казку «Танцювала риба з раком», яка стає завершенням лекції. Лекцій про О. Львовну я прочитала понад 50, – думаю що це достаточний показник.

Пробачте, що я звертаюсь до Вас і на Ваші руки пересилаю статтю, але самі знаєте, як важко попасти на добрий гумор редакторів...(sic) Для добра загальної справи, прошу ласкаво прочитати і вирішити її долю.

Встаю з сердечним привітом і подякою
Оксана Мих. Пачовська.
Львів 3. IV 1957.

P.S. Лист з рукописом я одержала і дякую за пересилку і за труд.

Два варіанти.

1. Казка в облозі¹.

2. «...Танцювали риби з раком – методисти (в книзі: а петрушка – з пастернаком. – *О.С.*) з пастернаком...»

Існує в художній літературі гарний сюжет «казки про казку.» Але те, що недавно склеїлося з байками, розмальованими О. Л. Кульчицькою, аж ніяк не подабає на ось таку казку про казку. Це вже таки кусень життєпису однієї книжечки, яка ще й не успіла пожити на світі. Не дають їй народитись бюрократи.

Сталось воно, бачите, ось так. У ті давні часи, коли ще звірі говорили, якась риба з раком собі затанцювала... Наш признаний майстер ілюстрації, Олена Кульчицька не втерпіла і розмалювала для дітей оцю райдужну байку... Друкарі любовно відпечатали книжечку для наших найменших.

І тільки методисти з методкабінетів дуже методично оглянули рибку Олени Кульчицької й зауважили, що вона анатомічно дещо відхиляється від справжньої рибки!

Викривляє правильні уявлення про природу!

Так вирішили методисти й поклали арест на книжечку, якої даремно й досі вичікує дівтора...

Дуже влучно запримітив М. Рильський у своєму відгуку на цю неказкову пригоду казки: «смішно було б вимагати від художниці якогось посібника з зоології чи ботаніки. Птахи й рослини у неї трохи умовні, бо ж умовні й самі сюжети...»

Природа в казці завжди буває стилізована – хоч би для того, щоби її можна було нагнути до моральної сентенції, пригожої тільки для людського середовища. Очевидно, що із стилізованим сюжетом казки може гармонізувати лише стилізована супровідна ілюстрація. Малюнковий натуралізм був би насильством над казкою та її духом.

Але чого не могли зрозуміти кабінетні методисти, це зразу підхопив і зрозумів сам народ. І так мені, працівникові Львівського Музею українського мистецтва, нераз доводилось виїздити в колгоспи й на заводи з текою ілюстративного матеріалу Кульчицької, який звичайно я показувала слухачам під кінець своїх лекцій з ділянки мистецької популяризації. На своїх лекторських мандрах я проїздила чотири області Західньої України і неначе на перекір методистам, народ усюди з пожвавленим інтересом сприймав показ дереворитів з ілюстраціями саме до цієї ж казки «Танцювала риба з раком». Загострена цікавість, загальна веселість – ось як народ реагував, оглядаючи ілюстраційні серії Кульчицької до казок. А вже з особливим вдоволенням аж гуділа дівтора початкових класів – тобто ці малолітки, яких наші методисти хочуть відсторонити від творчості Кульчицької...

Як відомо, селянин безпосередньо співживучи з природою, має особливо тонке відчуття правди та фальшу в натурі. Але й він ніяк недобачив «викрутасів» та жеманних манерів у згаданих рисунках Кульчицької. Навпаки, народ добре розуміє й любить стилістичні «викрутаси» нашої художниці, натомісць логічні викрутаси рецензентів з методкабінету так і лишаються незрозумілими для нього.

¹ *Стаття з правками.*

Помилку в оцінці книжки з рисунками Кульчицької треба виправити невідкладно. І то виправити у двох напрямках: книжку слід негайно штовхнути в продаж; методистам треба підходити до таких видань не з боку апіорних založen'ь, але з боку самого життя, яке завжди буває добрим мірилом не тільки художніх, але й педагогічних канонів.

Оксана Мих. Пачовська
наук. робітник Львівського державного Музею
українського мистецтва

[Лист О. Кульчицької до директора друкарні «Атлас»]

Львів, дня 2 серпня 1958 р.

Вельмишановний Товаришу Директоре!

Вчора друкарня «Атлас» передала мені сигнальні копії моїх акварель до альбому народний одяг західних областей УРСР.

Я дуже задоволена цими відбитками. Вони вірно передані, технічно хороше виконані і цілком відповідають оригіналам.

Я дуже прошу Вас Шановний Директоре, скоро передати Альбом для огляду Ваших експертів й не задержувати з його затвердженням.

Якщо і весь тираж буде виконаний так якісно, як передані Вам проби, то це буде дуже гарне видання.

Я ще живу і за свого життя хочу оглядати цю книгу, тож поспішайте Директоре!

Очікую від Вас скорої і доброї вістки.

З правдивою до Вас пошаною!

О. Кульчицька

Список використаних джерел

1. Купчинський О. Листи Олени Кульчицької до Богдана Лепкого // Народознавчі зошити. 2001. Зош. 1 (37). С. 90–98.
2. Магунь М. Під впливом сестер Кульчицьких ... (до історії двох листів Олени і Ольги Кульчицьких) // Галицька брама. 2007. № 9–10. Вересень–жовтень. С. 27–30.
3. Таранушенко С. Чесне служіння народів. До 85-річчя народження О. Л. Кульчицької // Вільна Україна. 1962. 15 вересня. С. 3.
4. Олена Львівна Кульчицька. Графіка : альбом творів / вступ. ст. В. Касіяна. Київ : «Мистецтво», 1954. [8] с., 18 окр. л. іл.; вкладених у папку.
5. Олена Львівна Кульчицька. Гуцульщина : альбом творів. Курськ, 1957.
6. Олена Львівна Кульчицька. Народне будівництво Західних областей України. Курськ, 1957.
7. Олена Львівна Кульчицька. Народний художник УРСР. Ліногравюри з циклу «Краса і багатство Радянської України» / вступ. ст. В. Касіяна. Львів, 1957. 2 с. + [17] табл.
8. Кульчицька О. Альбом акварелей та ліногравюр / вступ. ст. С. Таранушенка. Київ : Держ. вид-во л-ри з будівництва і архітектури УРСР, 1958. 20 с. : 20 іл.
9. Кульчицька О. Л. Народний одяг Західних областей УРСР : альбом / вступ. ст. І. Ф. Симоненко. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. 15 с., табл., мал.

10. Попович В. Спогади про Олену Кульчицьку. (Кульчицька Олена – Бібліотека українського мистецтва) URL: <http://uartlib.org/ukrayinski-hudozhniki/kulchitska-olena/>

11. Таранушенко С. Українські народні меблі // Народна творчість та етнографія. 1957. № 2. Квітень–червень. С. 77–88., іл.

12. Таранушенко С. Вітряки // Народна творчість та етнографія. 1958. № 1. С. 80–99.

13. Таранушенко С. А. П. Д. Мартинович : нарис про життя і творчість. Київ, 1958. 40 с. 12 арк. : іл.

14. Таранушенко С. Талановита художниця Гебус-Баранецька // Радянська жінка. Київ, 1959. № 7. С. 27.

15. Таранушенко С. До питання про архітектуру в творчості Тараса Шевченка // Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка (Матеріали, присвячені дослідженню творчості Шевченка-художника). Київ, 1959. Вип. 1. С. 155–173.

16. Таранушенко С. Киевская полковая канцелярия // Строительство и архитектура. Київ, 1959. № 11. С. 28–29.

17. Таранушенко С. Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVII–XVIII вв. // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. Академія будівництва і архітектури УРСР. Інститут теорії і історії архітектури та будівельної техніки : збірник. Київ : Держбудвидав, 1959. С. 44–80.

18. Таранушенко С. Славна Ювілярка. До 80-річчя з дня народження О. Кульчицької // Мистецтво. Київ, 1957. № 5. С. 47–49.

19. Кость Л. Художньо-меморіальний музей Олени Кульчицької: історія створення та формування експозиції. URL: <http://photo-lviv.in.ua/hudozhno-memorialnyj-muzej-oleny-kulch...>

20. Білокінь С. Велетень мистецтвознавства [С. Таранушенко]. URL: <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Taranushenko.htm>

21. Степченко О. П. Особовий архівний фонд Стефана Андрійовича Таранушенка як джерело до вивчення народного мистецтва України. URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/937>

22. Кавун О. Колекційні матеріали Стефана Таранушенка в зібранні Національного музею Тараса Шевченка. URL: http://museumshevchenko.org.ua/flash.../180_Taranuschenko.pdf

23. Центральний державний архів літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). Ф. 196. Оп. 1. Спр. 464. Статті про О. Л. Кульчицьку Арк. 1–3. Стаття С. Таранушенка про Олену Кульчицьку (3 лютого 1957 року).

24. ЦДАМЛМ України. Ф. 196. Оп. 1. Спр. 461. Листи В. І. Касіяна та О. Л. Кульчицької до різних установ з приводу видання альбомів О. Л. Кульчицької 1948–1958 рр. Арк. 4. Лист В. Касіяна до редакційно-видавничої ради Академії архітектури УРСР.

25. ЦДАМЛМ України Ф. 196. Оп. 1. Спр. 462. Матеріали про видання книжки для дітей «Українські байки» з ілюстраціями О. Л. Кульчицької. Арк. 1. Лист невстановленої особи до В. Касіяна (24 січня 1957 року).

16. ЦДАМЛМ України. Ф. 196. Оп. 1. Спр. 462. Матеріали про видання книжки для дітей «Українські байки» з ілюстраціями О. Л. Кульчицької. Арк. 2–4. Лист О. Пачовської до В. Касіяна (Львів, 3 квітня 1957 року).

27. ЦДАМЛМ України. Ф. 196. Оп. 1. Спр. 461. Листи В. І. Касіяна та О. Л. Кульчицької до різних установ з приводу видання альбомів О. Л. Кульчицької 1948–1958 рр. Арк. 6. Лист О. Кульчицької до директора друкарні «Атлас» (2 серпня 1958 року).

References

1. Kupchynskiy, O. (2001). Lysty Oleny Kulchytskoi do Bohdana Lepkoho [Letters of Olena Kulchytska to Bohdan Lepkyi]. In *Narodoznavchi zoshyty* [Folk Studies Notebooks]. Zosh. 1 (37), pp. 90–98. [In Ukrainian].

2. Mahun, M. (2007). Veresen–Zhovten). Pid vplyvom sester Kulchytskykh ... (do istorii dvokh lystiv Oleny I Olhy Kulchytskykh) [Under the influence of the Kulchytskys sisters... (to the history of two letters by Elena and Olga Kulchytska)]. In *Halytska brama* [Galicia Gate]. No. 9–10, pp. 27–30. [In Ukrainian].

3. Taranushenko, S. (1962. 15 Veresnia). Chesne sluzhinnia narodovi. Do 85-richchia narodzhennia O. L. Kulchytskoi [Honest service to the people. On the 85th birthday anniversary of O. L. Kulchytska]. In *Vilna Ukraina* [Free Ukraine]. P. 3. [In Ukrainian].

4. Kulchytska, O. L. (1954). *Hrafika. Albom tvoriv* [Graphics. Album of works]. Kyiv. [In Ukrainian].

5. Kulchytska, O. L. (1957). *Hutsulshchyna. Albom tvoriv* [Gutsul region. Album of works]. Kursk. [In Ukrainian].

6. Kulchytska, O. L. (1957). *Narodne budivnytstvo Zakhidnykh oblastei Ukrainy* [National buildings of the Western regions of Ukraine]. Kursk. [In Ukrainian].

7. Kulchytska, O. L. (1957). *Narodnyi khudozhnyk URSR. Linohraviury z tsyклу «Krasa i bahatstvo Radianskoi Ukrainy»* [People's Artist of the USSR. Linocuts from the cycle «Beauty and Wealth of Soviet Ukraine»]. Lviv. [In Ukrainian].

8. Kulchytska, O. (1958). *Albom akvarelei ta linohraviur* [Album of watercolors and linocuts]. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Kulchytska, O. L. (1959). *Narodnyi odiah Zakhidnykh oblastey URSR : albom* [National garments of the Western regions of the USSR: album]. Kyiv. [In Ukrainian].

10. Popovych, V. Spohady pro Olenу Kulchytsku [Memories about Elena Kulchytska] (Kulchytska Olena – Biblioteka ukrainskoho mystetstva). Retrieved from: <http://uartlib.org/ukrayinski-hudozhniki/kulchitska-olena/> [In Ukrainian].

11. Taranushenko, S. (1957). Kvitен–Cherven). Ukrainski narodni mebli [Ukrainian folk furniture]. In *Narodna tvorchist ta etnohrafia* [Folk Art and Ethnography]. No. 2, pp. 77–88. [In Ukrainian].

12. Taranushenko, S. (1958). Vitryaky [Windmills]. In *Narodna tvorchist ta etnohrafia* [Folk Art and Ethnography]. No. 1, pp. 80–99. [In Ukrainian].

13. Taranushenko, S. A. (1958). *P. D. Martynovych : narys pro zhyttia i tvorchist* [P. D. Martynovych: an essay on life and works]. Kyiv. [In Ukrainian].

14. Taranushenko, S. (1959). Talanovyta khudozhnytsia Hebus-Baranetska [Talented artist Gebus-Baranetska]. In *Radianska zhinka* [Soviet Woman]. Kyiv. No. 7, p. 27. [In Ukrainian].

15. Taranushenko, S. (1959). Do pytannia pro arkhitekturu v tvorchosti Tarasa Shevchenka [On the question of architecture in the works of Taras Shevchenko]. In *Mystetska spadshchyna T. H. Shevchenka (Materialy, prysviacheni doslidzhenniu tvorchosti*

Shevchenka-khudozhnyka) [The art heritage of T. G. Shevchenko (Materials to the study of the works of Shevchenko-painter)]. Kyiv. Is. 1, pp. 155–173. [In Ukrainian].

16. Taranushenko, S. (1959). Kiievskaia polkovaia kantseliaria [Kyiv regiment office]. In *Stroitelstvo i arkhitektura* [Construction and Architecture]. Kyiv. No. 11, pp. 28–29. [In Ukrainian].

17. Taranushenko, S. (1959). Pamiatky arkhitektury Slobozhanshchyny XVII–XVIII vv. [Monuments of architecture in Slobozhanshchyna of the 17th-18th cc.]. In *Pytannia istorii arkhitektury ta budivelnoi tekhniky Ukrainy. Akademiia budivnytstva i arkhitektury URSR, Instytut teorii i istorii arkhitektury ta budivelnoii tekhniky: zbirnyk* [Questions of the History of Architecture and Construction Technology of Ukraine. Academy of Civil Engineering and Architecture of the USSR. Institute of Theory and History of Architecture and Construction Engineering: Collection of Works.]. Kyiv. Pp. 44–80. [In Ukrainian].

18. Taranushenko, S. (1957). Slavna Yuviliarka. Do 80-richchia z dnia narodzhennia O. Kulchytskoi [Glorious Jubilee. To the 80th Anniversary of O. Kulchytska's Birthday]. In *Mystetstvo* [Arts]. Kyiv. No. 5, pp. 47–49. [In Ukrainian].

19. Kost, L. Khudozhno-memorialnyi muzei Oleny Kulchytskoi: istoriia stvorennia ta formuvannia ekspozytzii [Olena Kulchytska Art and Memorial Museum: history of creation and formation of the exposition]. Retrieved from: <http://photo-lviv.in.ua/hudozhno-memorialnyj-muzej-oleny-kulchytskoi> [In Ukrainian].

20. Bilokin, S. Veleten mystetstvoznavstva (S. Taranushenko) [The giant of art studies (S. Taranushenko)]. Retrieved from: <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Taranushenko.htm> [In Ukrainian].

21. Stepchenko, O. P. Osobovy arkhivnyi fond Stefana Andriiovycha Taranushenka yak dzherelo do vyvchennia narodnoho mystetstva Ukrainy [The personal archive fond of Stefan Taranushenko as a source for the study of folk art of Ukraine]. Retrieved from: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/937> [In Ukrainian].

22. Kavun, O. Kolektsiini materialy Stefana Taranushchenka v zibranni Natsionalnoho muzeiu Tarasa Shevchenka [Collection materials of Stefan Taranushenko in the collection of the National Museum of Taras Shevchenko]. Retrieved from: http://museum-shevchenko.org.ua/flash.../180_Taranushchenko.pdf [In Ukrainian].

23. Fond 196, Inventory 1, Unit 464. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. Statti pro O. L. Kulchytsku [Articles about O. L. Kulchytska]. Fol. 1–3. Stattia S. Taranushenka pro Oleny Kulchytsku (3 liutoho 1957 roku) [Article by S. Taranushenko about Olena Kulchytska]. [In Ukrainian].

24. Fond 196, Inventory 1, Unit 461. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. Lysty V. I. Kasiiana ta O. L. Kulchytskoi do riznykh ustanov z pryvodu vydannia albomiv O. L. Kulchytskoi 1948–1958 rr. [Letters of V. I. Cassian and O. L. Kulchytska to various institutions concerning the publishing of the albums by O. L. Kulchytska 1948–1958]. Fol. 4. Lyst V. Kasiiana do redaktsiino-vydavnychoi rady Akademii arkhitektury URSR [Letter of V. Cassian to the Editorial and Publishing Board of the Academy of Architecture of the USSR]. [In Ukrainian].

25. Fond 196, Inventory 1, Unit 462. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. Materialy pro vydannia knyzhky dlia ditei «Ukrainski baiky» z iliu-

stratsiiamy O. L. Kulchytskoi [Materials on the publication of a book for children «Ukrainian Fables» with illustrations by A. L. Kulchytska]. Fol. 1. Lyst nevstanovlenoi osoby do V. Kasiiana (24 sichnia 1957 roku) [Letter from an unidentified person to V. Kasiian (January 24, 1957)]. [In Ukrainian].

26. Fond 196, Inventory 1, Unit 462. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. Materialy pro vydannia knyzhky dlia ditei «Ukrainski baiky» z iliu-stratsiiamy O. L. Kulchytskoi [Materials on the publication of a book for children «Ukrainian Fables» with illustrations by A. L. Kulchytska]. Fol. 2–4. Lyst O. Pachovskoi do V. Kasiiana (Lviv, 3 kvitnia 1957 roku) [Letter from O. Pachovskaya to V. Kasiian (Lviv, April 3, 1957)]. [In Ukrainian].

27. Fond 196, Inventory 1. Unit 461. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. Lysty V. I. Kasiiana ta O. L. Kulchytskoi do riznykh ustanov z pryvodu vydannia albomiv O. L. Kulchytskoi 1948– 1958 rr. [Letters from V. I. Kasiian and O. L. Kulchytska to various institutions concerning the publication of the albums of O. L. Kulchytska works. 1948–1958]. Fol. 6. Lyst O. Kulchytskoi do dyrektora drukarni «Atlas» (2 serpnia 1958 roku) [Letter from O. Kulchytska to director of Atlas Printing House (August, 2, 1958)]. [In Ukrainian].

Oksana Viktorivna Storchai,

Candidate of Art Studies,

Researcher at the Department of Graphic And Decorative-Applied Arts,

M. T. Rylsky Institute of Ethnology, Art and Folklore Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0003-0461-2816

e-mail: storchai_ov@ukr.net

Geniuses of Ukrainian arts: Olena Kulchytska's letters to Stefan Taranushenko (April – September, 1957)

The aim of the research is to publish and analyze the collection of letters by Olena Kulchytska as well as its introduction to scientific circulation, which would make it possible for researchers to fill in the lacunae in the biography of the artist. **The methodology** of the research includes the use of art criticism, historical method, and the methods of empirical knowledge. **The scientific novelty** of the research. The letters of the talented Ukrainian artist Olena Kulchytska to the famous art critic Stefan Taranushenko throughout the period from April to September of 1957 are published for the first time. The collection of letters is accompanied by the introductory article, commentary, and illustrations. The main themes of Olena Kulchytska's letters are defined for the first time. The themes include artistic and working details regarding the preparation of various albums («Hutsulshchyna», «National building in the Western regions of Ukraine», «Folk clothes of the Western regions of Ukraine»), illustrations to «Tales», ex-libris for Stefan Taranushenko's home library, etc. The fact of artistic collaboration between these two prominent personalities within Ukrainian culture and science is illustrated for the first time. The research also points out the noble action, that unites them both – the transfer of their artistic works to museums, libraries, and archives. An attempt is made to characterize the 1950s as the era of recognition and understanding of Olena Kulchytska's

talent. By this time, she had accumulated a massive artistic legacy, which had already been popularized through exhibitions, wide reproduction of her works, publication of monographs and articles, dedicated to the artist. Conclusions. Familiarization with the collection of Olena Kulchytska's letters gives an opportunity to broaden our views on her activity in 1957 as well as her ideas, which were realized by the artist during subsequent periods, and her personality. Along with 16 letters, some archival materials concerning collaboration between Olena Kulchytska and Stefan Taranushenko in the late 1950s are given, thus providing a significant addendum to the collection of letters.

Key words: Olena Kulchytska, Stefan Taranushenko, collection of letters, artistic collaboration.

Оксана Викторовна Сторчай,

кандидат искусствоведения,

научный сотрудник отдела изобразительного и декоративно-прикладного искусства Института искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Ф. Рильского НАН Украины

ORCID: 0000-0003-0461-2816

e-mail: storchai_ov@ukr.net

Гении украинского искусства: письма Елены Кульчицкой к Стефану Таранушенку (апрель – сентябрь 1957 года)

Целью работы является публикация и анализ эпистолярия Елены Кульчицкой, а также введение его в научный оборот, что сделает возможным для научных сотрудников заполнение лакун в творческом жизнеописании художницы. **Методология исследования** заключается в использовании методов исторического и искусствоведческого анализа и методов эмпирического познания. **Научная новизна.** Впервые к публикации предложены письма талантливой украинской художницы Елены Львовны Кульчицкой к известному искусствоведу Стефану Андреевичу Таранушенку за апрель – сентябрь 1957 года, которые сопровождаются вступительной статьей, комментарием и иллюстрациями. В исследовании впервые определено основную тематику писем Елены Кульчицкой, которая касается творческих и рабочих подробностей относительно подготовки альбомов «Гуцульщина», «Народне будівництво Західних областей України», «Народний одяг Західних областей України», иллюстраций к «Байкам», экслибриса для домашней библиотеки С. Таранушенку и др. Впервые проиллюстрирован факт творческого содружества этих двух масштабных для украинской культуры и науки личностей и актуализован благородный поступок, который их объединяет, – это передача своих творческих работ в музеи, библиотеки и архивы. Осуществлена попытка охарактеризовать 1950-е годы как период признания и понимания таланта Е. Кульчицкой, когда уже существовало ее большое художественное наследие, которое тогда активно популяризировалось через выставки, широкое репродуцирование произведений, публикацию монографий и статей, посвященных деятельности. **Выводы.** Ознакомление с предложенным к публикации эпистолярием Елены Кульчицкой дает возможность расширить наше представление о ее творчестве 1957 года, замыслах, которые были воплощены ху-

дожницею в последующие периоды, и ее личности. Кроме 16 писем, было найдено и подготовлено к публикации архивные материалы относительно сотрудничества Е. Кульчицкой и С. Таранушенко конца 1950-х годов, которые являются существенным дополнением к ее эпистолярию.

Ключевые слова: Елена Кульчицкая, Стефан Таранушенко, эпистолярий, творческое сотрудничество.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Родина Таранушенків. 1910 рік. Лебедин. *Фото.*

Стефан Андрійович Таранушенко. *Фото.*

Олена Львівна Кульчицька. 1955 рік. Коломия. *Фото.*

Василь Касіян. Портрет Олени Кульчицької. 1949 (?). Полотно, олія.

Олена Кульчицька. Гуцулка у весільному вінку. 1931. Папір, акварель.

Олена Кульчицька. Весільний одяг молодої, с. Висова біля Горлиць. 1935 рік.
Альбом «Народний одяг Західних областей УРСР».

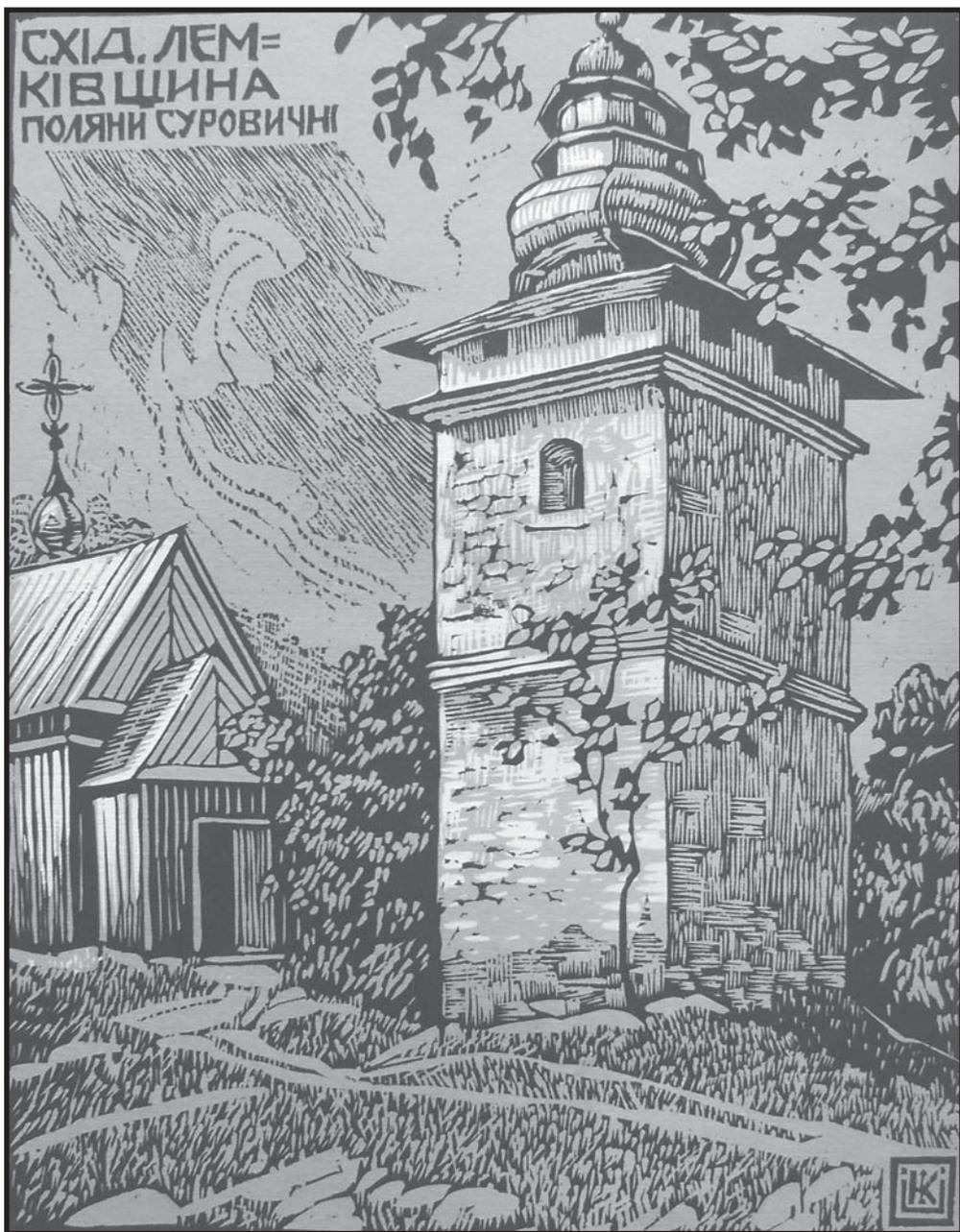
Олена Кульчицька. Гуцул, що танцює. 1935 рік. Папір, кольоровий лінорит.

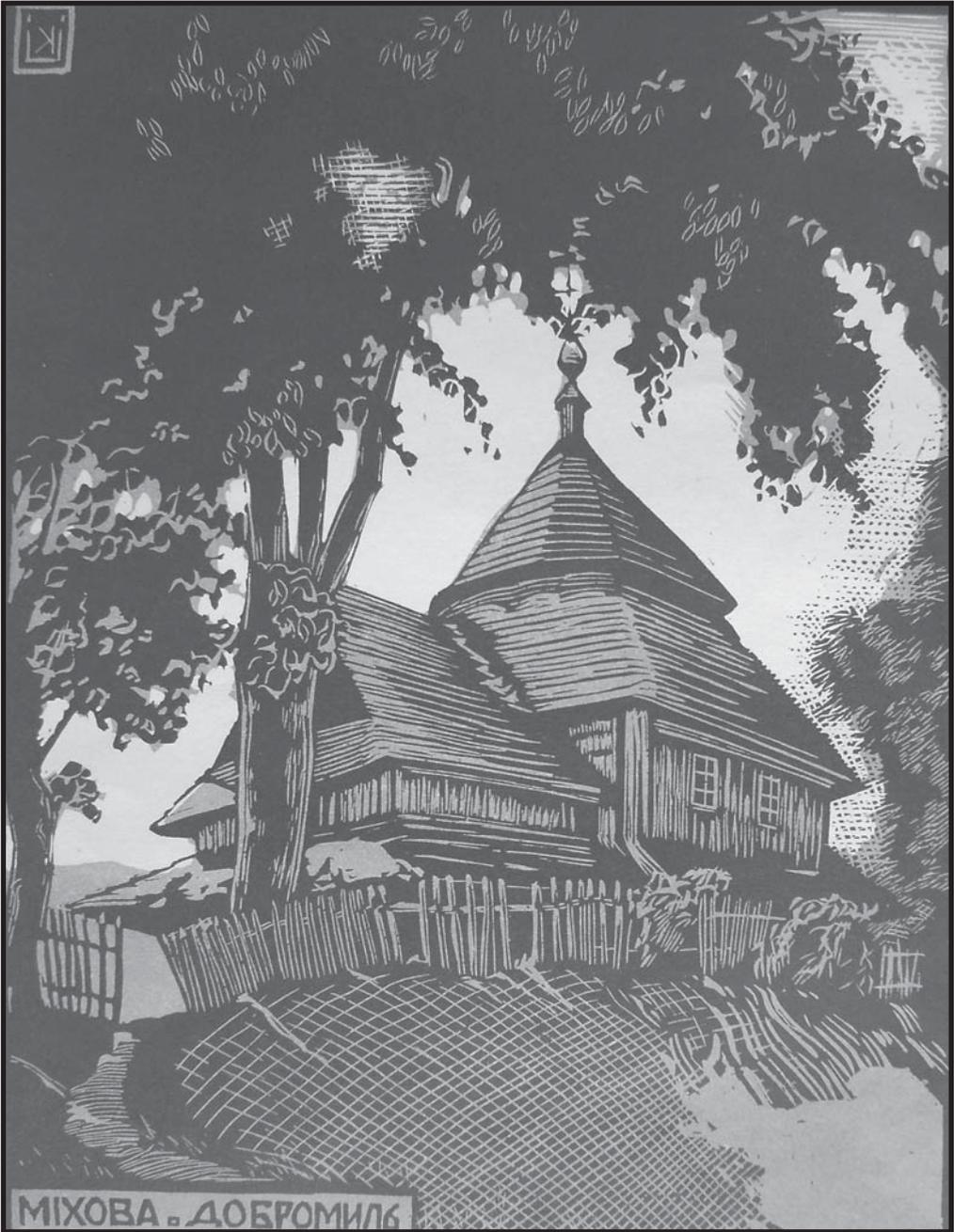
Олена Кульчицька. Гуцульська Мадонна. 1935 рік.
Папір, кольоровий лінорит.

Олена Кульчицька. Гуцільська Мати. Із циклу "Гуцільщина". 1935 рік.
Папір, лінорит.

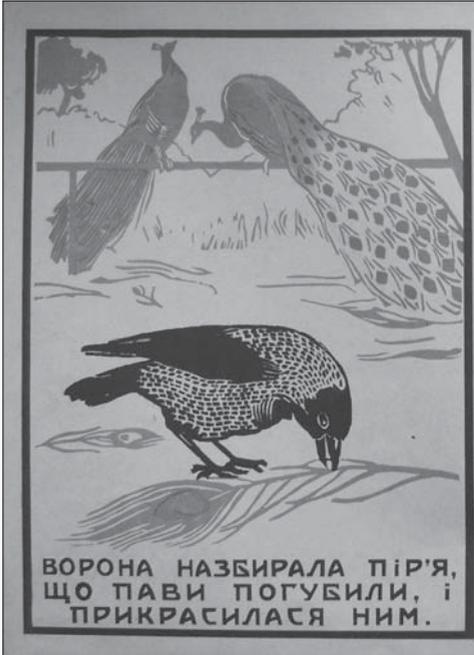
Олена Кульчицька. Дзвіниця в селі Поляни Суровичні на Лемківщині. Папір, лінорит.
Альбом акварелей та ліногравюр Олени Кульчицької. Київ, 1958.

Олена Кульчицька. Церква в селі Міховій Дрогобицької області. *Папір, лінорит.*
Альбом акварелей та ліногравюр Олени Кульчицької. Київ, 1958.

Українські байки для наших найменших. *Дереворити* Олени Кульчицької
Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, 1957.

Стаття підготовлена 2 квітня 2019 року;
подана до друку 18 квітня 2019 року.

УДК 271.4(477.82)-773-9"17/18"

Валентина Едуардівна Лось,

кандидат історичних наук,

бібліотекар Бібліотеки Інституту Східнослов'янської філології

Відділу Філології Ягелонського університету, Краків

ORCID: 0000-0002-9748-8844

e-mail: los_v@ukr.net

**НОВЕ ВИДАННЯ З ІСТОРІЇ УНІЙНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ
(Рецензія на книгу: Вікторія Білик, Оксана Карліна.
Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна
єпархія кінця XVIII – першої третини XIX ст. Львів: Видавництво
Українського католицького університету, 2018. 304 с.)**

Українські церковно-історичні студії останнім часом поповнилися низкою нових видань. Неабияку роль у цьому відіграє серія «Київське християнство», започаткована Українським Католицьким університетом, в якій на сьогодні вже опубліковано більше 10-ти томів. У 11-му томі зазначеної серії вийшла книга В. Білик та О. Карліної, присвячена Луцькій греко-унійній єпархії кінця XVIII – першої третини XIX ст.

Загалом, за останні десятиліття Греко-Католицька, або Уніатська, Унійна, Греко-Уніатська Церква, якою була її історична назва у XVIII ст., користується великою увагою дослідників, що визнали її важливу роль у розвитку української ідентичності та національної свідомості. Слід відзначити зростання інтересу істориків до церковної історії не тільки Галичини, але й земель Волині, Київщини та Поділля¹, де у XVIII ст. відбувалася конфесіоналізація Уніатської Церкви, перервана насильницьким шляхом після приєднання цих земель до складу Росій-

¹ Гіль А., Сковчиляс І. *Володимирсько-Берестейська єпархія XII–XVIII: історичні нариси*. Львів, 2013. 288 с.; Лось В. *Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект*. Київ, 2013. 300 с.; Хіхляч Б. *Уніатська Церква на Поділлі (1700–1840): віхи історії та соціокультурний портрет*. Вінниця, 2015. 404 с.; Wodzianowska Irena. *Zmierzch Unii. Struktury terytorialne i personalne Cerkwi greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Bractwoszczyźnie*. Lublin-Tczew, 2018. 505 s.

ської імперії. Дослідженню цієї традиції Церкви, навіть згадки про яку намагалися стерти з пам'яті населення, присвячена рецензована книга.

Книга є самостійним та оригінальним дослідженням, що репрезентує нам Церкву як живу спільноту, що посідала важливе місце в житті тогочасних земель Правобережної України. Авторки найбільшу свою увагу акцентують на Волині, називаючи її джерелом живильної сили Унійної Церкви (с. 168). Не менш слушною є гіпотеза авторок, викладена в Передмові, про силу унії на Волині, зумовлену наявністю виразної конфесійної ідентичності *Slavia Unita*, позаяк завдяки своєму географічному положенню Унійна Церква (далі – УЦ) перебувала поза Великим кордоном зіткнення цивілізацій (с. 10). Власне, вся книга є аргументованим підтвердженням цієї гіпотези.

Завдяки зосередженню уваги авторок монографії на детальному описуванні архівних джерел читачеві показано приклади функціонування Церкви, її духовенства та парафіян з перспективи внутрішньої, регіональної, історії. Такий погляд на висвітлення історії УЦ, який, щоправда, грішить надмірною описовістю та браком порівнянь і узагальнень, тим не менш є цінним, позаяк робить цю Церкву дійсно «живою» для сучасників.

Саме показ УЦ як живої організації, просякнутої традицією, а не привнесеної ззовні, як це намагалася довести російська влада, за збереження якої вірні та духовенство боролися протягом кінця XVIII – першої третини XIX ст., є головною ідеєю книги.

Видання складається з 4-х розділів, що репрезентують історіографію та джерела (Вступ), конфесійну політику Російської імперії (1 розділ), Правовий статус УЦ (2 розділ), організаційну структуру Церкви (3 розділ), подають відомості про Парафіяльне духовенство (4 розділ), де авторки на прикладі багатого джерельного матеріалу з різних архівів (архіви Волинської, Житомирської, Рівненської, Хмельницької областей, Центральний державний історичний архів України в м. Києві, Російський державний історичний архів) висвітлили основні віхи історії УЦ на даних теренах, вказавши, що саме на Волині, завдяки вдало проведеній конфесіоналізації, вона перетворилася на традиційну церкву.

Окрім того, до визначальних чеснот нової монографії слід віднести додатки, які займають майже третину книги (с. 171–246) та подають статистичні дані щодо деканатської структури єпархії, чисельності вірних, парафіяльних церков, каплиць, наводять список деканів на першу третину XIX ст., а також приклади архівних джерел, що відображають реальне становище Церкви на локальному рівні. У додатках також репрезентовані біограми парафіяльного духовенства Луцької греко-уніатської єпархії в першій третині XIX ст., що стануть у нагоді майбутнім дослідникам історії Церкви, а також краєзнавцям. Крім того, праця містить покажчики, що також свідчать про старанну та копітку роботу авторок. Справжньою окрасою книги є образотворчий ряд – портрети єпископів, фотографії ікон, фрагменти текстів літургічних книг тощо.

Відтак, рецензована книга є ґрунтовним доповненням до історіографії Унійної Церкви.

Розглянемо більш детально окремі частини дослідження.

У **Вступі** міститься виклад історіографії та джерельного масиву, здійснений з великою увагою до історіографії XIX ст. та більш коротким описом досліджень сучасних. Авторки слушно зазначають, що історія УЦ на Правобережжі, зокрема її внутрішнє життя, вивчена дослідниками недостатньо.

Проаналізувавши ретельно українську, російську, білоруську історіографії, які безперечно найбільш дотичні до даної теми, авторки значно менше уваги присвятили польській історіографії, яка на сьогодні продукує переважну кількість літератури, присвяченої уніатській тематиці на українських землях¹. Загалом, багато сучасних праць залишилися не залученими до дослідження, і це є слабкою стороною книги. Водночас аналіз джерельної бази свідчить про неабияку обізнаність авторок як з опублікованими працями, так і з різними видами архівних документів, що розкривають історію Церкви задекларованого періоду.

Після короткого огляду історіографії та джерел авторки переходять до викладу історичних подій, пов'язаних з УЦ. У першому розділі «**Конфесійна політика Російської імперії щодо Уніатської Церкви**» вони, порушуючи таку складну і дуже міфологізовану тему в історіографії, дещо спрощено підходять до висвітлення цієї проблематики, яка, на нашу думку, потребує ще не одного детального дослідження.

У першому параграфі «**Становище Уніатської Церкви в 70–90-х роках XVIII ст.**» авторки наводять структуру Київської уніатської митрополії та її коротку історію, сповнену складних та трагічних подій, наголошуючи на тому, що УЦ продовжувала залишатися на цих теренах носієм східної традиції (с. 36). Зміцнення позицій УЦ на Брацлавщині та Київщині авторки слушно пояснюють її підтримкою магнатських родів (Потоцькі) та колонізацією Уманщини другої половини XVIII ст. (с. 39). Варто додати, що неабияку роль у цьому відіграли василіянські місії, які активно проводилися в другій половині XVIII ст. на Київщині та Брацлавщині. Польська дослідниця Беата Лоренс у своїй праці, присвяченій Василіянському Чину, що, на жаль, залишилася поза увагою авторок, детально аналізує перебіг згаданих місій та приходить до висновку про їхню значну результативність у душпастирській діяльності УЦ².

Розглядаючи віхи історії цього краю, зокрема широковідомі в історіографії питання про Уманську різанину, Бердичівських в'язнів, авторки закономірно констатують, що ще в 60-х роках XVIII ст. Російська імперія почала свідому політику нищення УЦ на досліджуваних теренах.

¹ Крім великої кількості статей, присвячених тій чи іншій сфері досліджень УЦ, на увагу заслуговують такі монографічні дослідження польської історіографії: *Lorens Beata. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780. Rzeszów, 2014*; *Kołbuk Anna, Kołbuk Witold. Życie codzienne na probostwie unickim na ziemiach nadbużańskich w XVIII i XIX wieku, Lublin, 2015*; *Nabywaniec S. Archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa Metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1772. Rzeszów, 1998*; *Wereda Dorota. Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku. Siedlce-Lublin, 2013*; *Wodzianowska Irena. Zmierzch Unii. Struktury terytorialne i personalne Cerkwi greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Bracławszczyźnie. Lublin-Tczew, 2018* тощо.

² *Lorens Beata. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780. Rzeszów, 2014. S. 254–276.*

У цьому контексті варто наголосити на живучості міфологізації релігійних конфліктів між уніатами та православними, яку успішно провадила російська історіографія і на чому наголосили авторки рецензованої монографії. Так, прикладом розвінчання такого роду міфологем є блискуча за стилем та змістом стаття О. Смірнова **«Страта Данила Кушніра і родина Гдишицьких. Православні та уніати на Наддніпрянщині другої половини XVIII ст.»**¹, де автор розкриває відомий в історії казус, пов'язаний із Данилом Кушніром, і вказує на первинність особистого конфлікту священика та вірних, а не на релігійну конфронтацію. Зазначений конфлікт був не лише вміло використаний російським урядом як підстава до втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, але й став приводом для створення з цього міфу в історіографії XIX ст., відлуння чого простежується й у сучасній історичній науці.

Загалом, авторки ретельно проаналізували зміни кордонів та правове становище УЦ на тлі політичної боротьби Речі Посполитої та Російської імперії. Вони також здійснили спробу висвітлити складну релігійну ситуацію Порубіжжя, проте ця тема потребує окремого глибокого дослідження. Безперечним плюсом даного розділу є детальний аналіз імператорського законодавства, успішно зроблений у книзі, який дає історичну ретроспективу поступового розвитку церковної політики Російської імперії щодо уніатів від першого до третього поділів Польщі (с. 42–43).

Другий параграф **«Перші спроби навернення русинів-католиків у «благочестиву віру»** вартий особливої уваги, адже, попри виклад відомих в історіографії подій (наприклад, акцій православного єпископа Віктора Садковського з навернення уніатів до православ'я, проведених після 2 та 3 поділів Речі Посполитої), він побудований на ретельному аналізі російського законодавства та його впровадженні на новоприєднаних українських землях. Авторки, провівши статистичні дослідження, вказали число жителів Волині – 9 321, які змогли повернутися до Унії в період лібералізації конфесійної політики (с. 84).

Слушно, на нашу думку, в монографії відображено роль поміщиків та польської адміністрації, які не сприяли приєднанню уніатів до Православ'я (с. 55). Це розуміли, власне, й ті, хто приєднував, відзначаючи, що, перш ніж приступити до приєднаної акції, необхідно здійснити заміну місцевих чиновників із поляків на росіян². Адже аж до польського повстання Південно-Західний край в адміністративному сенсі залишався польським. Згодом це буде враховано при остаточній ліквідації УЦ у 1839 р.

Розглядаючи акції з навернення, які здійснював єпископ Віктор Садковський, авторки повторили твердження, що побутує в історіографії, про направлення на реалізацію цього процесу православного духовенства з російських єпархій (с. 48). Це суперечить нашим дослідженням, викладеним у монографії **«Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.:**

¹ Смірнов О. В. Страта Данила Кушніра і родина Гдишицьких. Православні та уніати на Наддніпрянщині другої половини XVIII ст. // Соціум: альманах соціальної історії. Київ, 2017. Т. 13–14. С. 245–260.

² Лось В. Уніатська церква..., с. 78.

організаційна структура та культурно-релігійний аспект», про те, що переважна більшість православних благочинних були вихідцями з малоросійських губерній. Адже популярна в історіографії думка стосовно того, що опір населення приєднанню до православ'я був спричинений незнанням прибулими місцевих звичаїв, суперечить архівним джерелам, де згадано лише трьох священиків із Росії, та й то не вказано, звідки саме вони прибули. Не варто недооцінювати сплановану акцію російського уряду, який дуже ретельно та обережно добирав приєднувачів, надаючи перевагу місцевим вихідцям та конвертитам¹.

Позитивом першого розділу є приклади того, яким чином відбувалося навернення уніатів на місцевому рівні, а саме використання каральних загонів та боротьба вірних і парохів проти насильницьких методів, що відтворює нам реакцію «живої» Церкви. Краєзнавці зможуть тут знайти доволі прикладів опору традиційної Церкви. Власне, використання насильницьких методів, скрутне матеріальне становище уніатського духовенства та різні форми маніпуляцій, зокрема обіцянки звільнення від панщини (с. 62), призвели до катастрофічного зменшення кількості вірних та духовенства УЦ, – утрати Церкви, за підрахунками авторок, становили 92 % від загальної чисельності.

Другий розділ «**Правовий статус Унійної Церкви**», що також складається з двох параграфів, зосереджений на аналізі уставодавства Російської імперії і репрезентує законодавче регулювання Церкви за часів російських імператорів Павла I, Олександра I та Миколи II. Ретельне вивчення законодавчих актів Російської імперії є безперечним плюсом цього розділу.

Відомий в історіографії аналіз особливостей релігійного курсу імператорів авторки збагатили прикладами реалізації цієї політики на парафіяльному рівні, задіявши багато джерел, проте дуже мало сучасної історіографії, де вже неодноразово порушувалася згадана проблема.

Авторки слушно відзначили, що політика Павла I, а згодом Олександра I, курс якого відрізнявся ще більшою ліберальністю, сповільнила процес приєднання до благочестя та сприяла відновленню єпископальної структури Церкви, хоча, з іншого боку, передавання останньої у правове підпорядкування Римо-Католицькому митрополитові в Юстиц-колегії значно обмежило самостійність УЦ та спричинило конфлікти між римо-католиками та уніатами (с. 70–71).

Водночас у розділі залишилася невисвітленою роль польських магнатів та чиновників у відновленні Унії, що широко представлена в сучасних дослідженнях. Передусім ідеться про особисту протекцію, яку надавали уніатам польські магнати, зокрема граф Потоцький, який домігся від Павла I повернення василіян до Уманського монастиря², та князь Адам Чарторийський, що підтримував уніатів у судових справах за часів Олександра I³, а також інші приклади.

¹ Лось В. *Уніатська церква...*, с. 75–76.

² Лось В. *Уніатська церква...*, с. 67.

³ Листування останнього з єпископом Стефаном Левинським зберігається в бібліотеці князів Чарторийських у Кракові. Загалом судові справи між уніатським та православним духовенством та участь у цьому польських чинов-

У другому розділі, багатому на репрезентацію законодавчої політики імператорів в уніатському питанні, відмічено, що в 1806 р., з метою відмежування уніатів від католиків, уніатам було наказано згадувати під час Літургії спочатку імена імператора, а потім Папи Римського (с. 81). Цікаво, що ця постанова мало де виконувалася. Так, під час передавання Почаївського монастиря до лона Православної Церкви в 1931 р. було знайдено листок із порядком Літургії, згідно з яким спочатку слід було згадувати ім'я Папи, а потім монарха¹. А книги, якими користувалися уніатське духовенство і які в другій половині XIX ст. містили імена польських монархів, що їх згадували у православних, раніше уніатських, церквах, є свідченням того, що на практиці будь-які урядові зміни, якщо вони не передбачали каральних заходів, відбувалися дуже повільно в народному середовищі.

Твердження авторок про те, що релігійний курс російських імператорів сприяв конверсії уніатів до латинства (с. 82), потребує верифікації. Ми вважаємо, що це радше було рідкісним явищем, – більш притаманним воно було для Білорусі. Крім того, звернення уніатських парафіян до римо-католиків для виконання треб, як аргументація авторок на користь їхнього твердження про активізацію латинізації, не відповідає дійсності з огляду на юрисдикційну єдність Католицької та Уніатської церков, що дозволяла духовенству обох обрядів проводити таїнства в разі нагальної потреби. Окрім того, слід брати до уваги панування у свідомості населення досліджуваних авторками монографії теренів розмитих конфесійних кордонів².

Другий параграф другого розділу «Підготовка возз'єднання та акт возз'єднання» детально описує весь процес приєднання – від плану Й. Семашка до його поетапної реалізації на місцях – і є безперечним фактом задіяння авторками низки архівних джерел. Наведені ними приклади відображають увесь драматизм ситуації викорінення уніатських традицій і є безперечною окрасою книги та черговим доказом тези авторок про «живу» Церкву, якою була УЦ на Волині.

Вартісними аспектами цього параграфу є опис зв'язку уніатського духовенства з Листопадним повстанням та реакції польського елемента на конфесійні зміни, які заходили на вказані терени.

Важливою є інформація про невелику частку уніатського духовенства, яке читало та тлумачило селянам повстанські прокламації; про це з історіографії відомо дуже мало (с. 90). Вельми показовим є репрезентований у монографії приклад про клопотання князя Юзефа Любомирського перед Синодом про

ників розглянута нами детально у статті: Лось В. Уніатське духовенство Правобережної України першої третини XIX ст.: міжконфесійні конфлікти за майно та паству // *Kościół wschodnie w Rzeczpospolitej XVI–XVIII wieku. Zbiór studiów*. Т. 3. Lublin, 2003.

¹ Лось В. *Уніатська Церква...*, с. 80.

² Лось В. *Уніатська Церква...*, с. 190, більш детально див.: Лось В. Релігійне життя вірних: особливості виконання релігійних практик уніатським населенням Правобережної України (перша половина XIX ст.) // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, вип. VIII, Дрогобич, 2004. С. 264–272; Яременко М. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. (постановка проблеми) // *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2003. Вип. 3. С. 121–136.

дозвіл на будівництво уніатської церкви в 1834–1836 рр. (с. 98), що є не лише свідченням «нерозуміння останнім зміни конфесійної політики», як пишуть авторки, але й прикладом живучості права патронату та підтримки, яку мала УЦ в середовищі польських магнатів. А звернення шляхти римо-католицького та уніатського обрядів до Миколи I, яке авторки цитують на с. 91, є незаперечним фактом присутності польського елемента у краї та, крім того, й прикладом традиційної ментальності населення Правобережжя, яке й надалі перебувало у правовому полі Литовських статутів з їхніми громадськими свободами. У своєму дослідженні мені також удалося віднайти кілька прикладів таких клопотань від уніатської шляхти Овруцького та Радомишльського повітів про дозвіл залишатися у вірі предків¹. Усе це є черговим свідченням про зіткнення двох різних політичних та світоглядних моделей, і це зіткнення було не на користь не тільки УЦ, а й загалом населенню досліджуваних теренів.

Опір населення переобладнанню церков відповідно до російських православних традицій, яке розпочалося на досліджуваних теренах після указів 1834–1836 рр., також детально описано в рецензованій нами монографії. Так, у ній подано багато прикладів опору селян Ковельського та Овруцького повітів (с. 94–96), що є цінною інформацією для генеалогів, адже на прикладах ілюструє реакцію «живої» Церкви і є черговим доказом укорінення УЦ на теренах Волині.

В. Білик та О. Карліна розмежували впровадження іконостасів та усунення латинських запозичень, що стали традиційними для східнокатолицького обряду, зокрема органів, бічних престолів, дзвоників до богослужіння, вказавши, що перше не викликало опору, натомість друге – його спричиняло (с. 92). Не можу погодитись із цим твердженням. Загалом «оправославлення» церков викликало найпотужніший опір, бо найбільше бунтів припадає саме на цей період, а не на остаточний етап приєднання, коли дух традиції вже був надломлений, що авторки слушно відмічають². Щодо питання іконостасів, то вважаємо, що погляд на уніатські церкви як такі, що не мали іконостасів, є дещо упередженим та, ймовірно, має своє коріння в російській історіографії XIX ст. Аналіз візитаційних джерел Київщини та Брацлавщини, проведених о. Радваном, а також наші дослідження дають підстави стверджувати, що на кінець XVIII ст. більшість церков Брацлавщини та Київщини мали іконостаси, отож візитатори лише зосереджували свою увагу на їхньому позитивному чи негативному стані³. Інше питання, що ці іконостаси вже зазнали впливів латинізації й окциденталізації і не відповідали канонам Російської Православної Церкви⁴.

¹ Лось В. *Уніатська церква...*, с. 218.

² Лось В. *Уніатська Церква...*, с. 214–215, більш детально: Лось В. *Опір уніатської традиції державно-силовим методам впровадження православ'я в першій третині XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. VI. Дрогобич: Вимір, 2002. С. 316–326.*

³ *Wizytacje generalne parafii unickich w województwie Kijowskim i Braclawskim po 1782 roku, opracował Marian Radwan, Lublin, 2004.*

⁴ *Детально про це пише польський дослідник П. Красний. Див.: P. Krasny. Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914. Kraków, 2003.*

Відтак малоімовірно, що в першій третині XIX ст. іконостаси зникли з уніатських церков. Хоча ми не маємо детальних даних по Волині, утім можемо стверджувати: сумнівно, що ситуація дуже різнилася. Сучасні дослідники відстоюють ту точку зору, що навіть на теренах Холмщини за урядування єпископа Максиміліана Рилло, відомого як прихильника латинізації, іконостаси не усувалися з церков, бо їх вважали невід'ємною частиною східної Літургії¹. Негативну реакцію викликало не саме по собі впровадження іконостасів чи усунення бічних вітарів, а загалом зміни, які проводилися в церквах, адже змінювався їхній зовнішній вигляд, звичний для парафіян, традиційна складова віри яких не викликає сумніву. Адже, наприклад, у згадуваному авторками конфлікті в м. Ратному, який я також досліджувала, заворушення селян почалося після встановлення іконостасу².

Загалом тема приєднання уніатів до Православ'я за останні десятиліття дістала досить повне висвітлення в історіографії³, проте авторки згадали про ці роботи лише у вступі, оминувши їх в основному тексті своєї монографії та в посланнях.

Третій розділ «**Організаційна структура Луцької єпархії**», що має три параграфи – «**Адміністративний устрій єпархії**», «**Парафіяльна мережа**», «**Парафіяльні храми, каплиці та дзвіниці**», – є, безперечно, найсильнішою частиною книги. В. Карліна та О. Білик детально, аргументовано і з використанням статистичних матеріалів та власних підрахунків висвітлили структуру Церкви із урахуванням її еволюції протягом тридцятирічного періоду. Це здійснено вперше у вітчизняній історичній науці і є цінним внеском в історіографію питання. Найкраще представлено парафіяльну мережу на Волині, де проживала переважна більшість уніатів, Київщина та Поділля через незначну кількість парафій репрезентовані значно менше.

Безперечною заслугою авторок є укладені ними короткі біографи єпископів Луцької єпархії – Стефана Левинського⁴, Йосафата Булгака, Якова Мартусевича, Кирила Сиротинського та детальні біографи членів єпархіальної капітули та консисторії (с. 109–110).

¹ Gil A. *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*. Lublin, 2005; Sygowski P. *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759–1762* // *Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień. T. 5. *Przemysł*, 2000. S. 233–285.

² Лось В. *Опір традиції державно-силовим методам впровадження православ'я в першій третині XIX ст. (на прикладі Волинської губернії)* // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогоби́ч: Вимір, 2002. Вип. VI. С. 319.

³ Стоколос Н. Г., Шеретюк Р. М. *Драма Церкви. (До історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань)*. Рівне, 2012; Хіхляч Б. *Уніатська церква на Поділлі (1700–1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет*, Вінниця, 2015; Лось В. *Уніатська церква. . .*, с. 209, 214–215. Більш детально про це у статтях: Лось В. *Опір традиції державно-силовим методам. . .*; *Ліквідація унії на Правобережній Україні у 1839 р.* // *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. Київ, 2002. № 68–70. С. 105–109.

⁴ Книга Дороти Вереди про єпископів Київської митрополії XVIII ст. містить багато інформації про Стефана Левинського, що була б корисною для авторок.

Основою адміністративної структури Луцької греко-унійної єпархії були консисторія і капітула (крилос), які авторки висвітлили найповніше.

Поданий у монографії поіменний склад Луцької уніатської консисторії містить дуже цінну інформацію про соціальне походження духовенства, його матеріальний та освітній стан, і яка сама по собі вже є джерелом для майбутніх дослідників (с. 113–118).

Не менш детально висвітлено організаційну структуру Луцької єпархії з її поділом на проофіціалії, сурогації, делегатури, деканати (с. 119–120). А ретельний опис парафій Західної Волині, зокрема Ковельського та Дубнівського повітів, відтворює «живу» історію спільноти.

Загалом параграфи «Парафіяльна мережа» і «Парафіяльні храми, каплиці та дзвіниці» є надзвичайно вартісними як для читача, так і для майбутніх дослідників. Авторкам вдалося відшукати в архівних джерелах інформацію про всі уніатські парафії Волині (яких було найбільше) навіть у тих повітах, де кількість уніатів на початку XIX ст. була представлена мінімально. Авторки піддають критичному аналізу інформацію з різних архівних джерел та з історіографії, що безперечно вказує на високий науковий рівень цього розділу.

Результати дослідження авторок уможливили точнішу верифікацію статистичних даних про Унійну Церкву на Поділлі (с. 138), де кількість уніатів була найменшою; до того ж, через їхню розпорошеність по всій губернії досить складно було зробити підрахунки, і статистичні дані були різними¹.

Не менш цінними є й статистичні підрахунки щодо парафіян Київщини, де також було складно здійснити їх через розпорошеність вірних усією губернією. Утім, не можу погодитися із твердженням авторок про те, що унійні парафії Київської губернії були переведені на благочестя майже безперешкодно (с. 140–141). Авторки, на жаль, не врахували тут дослідження М. Довбищенка та В. Лось про шляхетські уніатські села Радомишльського повіту, які чинили активний опір політиці приєднання².

Цінними є дані книги про будівництво уніатських церков на початку XIX ст., хоча це й заборонялося російським законодавством (с. 150).

Дещо недоречною в параграфі «Парафіяльні храми» є інформація про бунти та конфлікти вірних (с. 145–146), логічніше було б розмістити її в другому розділі, при описуванні бунтів (с. 94). Крім того, авторкам не вдалося тут уникнути повторення інформації.

Розділ не лише багатий на статистичні дані, але й пропонує читачеві детальний опис стану церков та каплиць. Так, за підрахунками авторок, станом на 1819 р. було 267 святинь, із них – 160 церков та 107 каплиць, у тому числі на

¹ Лось В. *Уніатська Церква...*, с. 58.

² Довбищенко М., Лось В. *Унійна Церква на Київщині 1793–1839 рр. (загальний огляд)* // «Дрогобицький краєзнавчий збірник». Дрогобич, 2011. Вип. XIV–XV. С. 211–227; *Соціальна база Греко-Уніатської Церкви на Київщині: міфи російсько-радянської історіографії та історичні реалії (перша третина XIX ст.)* // *Архів Уніатської Церкви. Сер. 1. Вип. 1. Історія унії на Київщині 1596–1839 рр.* Львів, 2011. С. 271–292; Лось В. *Уніатська Церква...*, с. 218.

Волині – 122 церкви та 100 каплиць (с. 143). У монографії описано процеси відродження святинь та побудови каплиць коштом вірних, які відбувалися на початку XIX ст., що вкотре демонструє живучість уніатської традиції. Вартісною інформацією є й зовнішній опис церков (с. 151–152).

Четвертий розділ книги – «**Парафіяльне духовенство**» – є найменшим, – він налічує 11 сторінок, утім подані на них дані є також цінними. Авторки детально описали склад церковнослужителів храму та констатували існування священницьких династій (с. 158).

Важливим аспектом життєдіяльності духовенства була матеріальна підстава існування парафії, зокрема земельні наділи та прибуток від них. Це було детально проаналізовано в даному розділі та наголошено на тому факті, що більшість духовенства вела спосіб життя, який мало чим відрізнявся від селянського (с. 161).

Інформація про церковні братства, парафіяльні школи та шпиталі (с. 163–164), яку авторкам удалося відшукати у джерелах, є важливим аспектом до створення реальної картини життєдіяльності УЦ на цих теренах. Отож можемо констатувати, що кількість цих закладів, як і загалом благочинність духовенства, враховуючи бідність уніатських парафій, була, без сумніву, дуже невеликою.

Значно виграв би, на нашу думку, цей розділ, якби в ньому був висвітлений також і освітній стан власне парохів, зростання якого в порівнянні з XVIII ст. відзначають сучасні дослідження.

Наведені приклади функціонування братств та шкіл обмежуються кількома волинськими деканатами (Кашогородський, Олицький, Острозький, Овруцький), що, як видається, пояснюється, передусім, самим фактом наявності джерел, а також зосередженням авторок на Волині як на теренах «живильної сили» УЦ; утім, бажано було б зупинитися тут і на ситуації на Київщині та Поділлі.

Отже, попри цілком умотивовану зосередженість у книзі на історії УЦ на теренах Волині, слабша репрезентація подій на Київщині та Поділлі, незважаючи на наявність публікацій про ці регіони, є відчутною і недостатньо аргументованою, адже згідно з темою монографія має охоплювати всю Луцьку уніатську єпархію.

Проте, незважаючи на певну кількість критичних зауважень, монографічне дослідження О. Карліної та В. Білик, що ґрунтується на значній кількості архівних джерел, розкриває нам маловідомі факти життєдіяльності УЦ на Волині на рівні парафій, підтверджуючи цим, що Церква дійсно була традиційною або, як зазначають авторки, «живою» спільнотою. Залишається тільки відзначити, що використання при підготовці книги більшої кількості новітньої наукової літератури дало б можливість комплексніше висвітлити важливу епоху в історії Унійної Церкви в Україні.

УДК 75.071.1(477). 929 Котарбінський В. О : 77 «19»

DOI: 10.15407/rksu.23.324

Тетяна Анатоліївна Галькевич,
молодший науковий співробітник
відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-2723-5662
e-mail: galtano@ukr.net

Олена Миколаївна Донець,
молодший науковий співробітник
відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-3837-5273
e-mail: edonec@ukr.net

ВІЛЬГЕЛЬМ КОТАРБІНСЬКИЙ НА СВІТЛИНАХ ВІДДІЛУ ОБРАЗОТВОРЧИХ МИСТЕЦТВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО (до 170-річчя від дня народження художника)

Метою роботи є атрибуція фотодокументів, що зберігаються у відділі образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського й безпосередньо стосуються життя та творчості видатного художника XIX – початку XX століття Вільгельма Олександровича Котарбінського, поляка за походженням, життя і творчість якого тісно пов’язані з Україною; а також виправлення помилок у біографічних відомостях, що містяться в роботах дослідників творчості майстра. **Методологія дослідження.** Для розв’язання поставленого завдання залучено як загальнонаукові методи, так і методи спеціальних історичних дисциплін, зокрема метод джерелознавчого аналізу та прийоми й засоби порівняльно-історичного методу. Зазначений методологічний підхід дозволив опрацювати інформацію, проаналізувати та атрибутувати світлини, уточнити географічне місцезнаходження майстерні художника, що на них зафіксована. **Наукова новизна.** Протягом двох останніх десятиліть зросла зацікавленість творчістю В. О. Котарбінського, що передовсім пов’язано з його непересічною роллю в «європеїзації» українського мистецтва, а також із його вагомим творчим внеском у художнє життя Києва в XIX столітті. За даними періодичних зарубіжних і вітчизняних видань, інформацією з інтернет-ресурсів та мемуарно-історичною літературою вперше атрибутовані два фотодокументи з фондів відділу образотворчих мистецтв НБУВ, а саме: встановлено особу художника та місцезнаходження зображеного на

світлинах об'єкту – майстерні художника у власному маєтку в Кальську. **Висновки.** Фотодокументи, що зберігаються у фондах відділу, висвітлюють малодосліджений «білоруський» період творчості митця, а також є важливим джерелом для подання достовірної інформації стосовно фактів з біографії художника.

Ключові слова: атрибуція, Вільгельм Котарбінський, художник, фотодокументи, біографія, відділ образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Актуальність теми дослідження. Оскільки матеріали, що стосуються творчої біографії Вільгельма Котарбінського, а також вагома частина його творів та біографічних документів розпорошені поміж музеями і приватними зібраннями різних країн – Польщі, України, Білорусі, Італії, Росії, де він мешкав та працював, на сьогодні є вкрай актуальним усунення помилкових та неуточнених даних стосовно життя і творчості майстра.

Аналіз досліджень і публікацій. Протягом двох останніх десятиліть зростає зацікавленість творчістю Вільгельма Олександровича Котарбінського, що передовсім пов'язано з його непересічною роллю в «європеїзації» українського мистецтва, а також з його вагомим творчим внеском у художнє життя Києва в ХІХ столітті (розписи Володимирського собору, товаришування і творча співпраця з родиною Прахових). Зокрема, про його заслуги в «європеїзації» українського мистецтва йдеться в публікації Л. Савицької [8]. М. Дроботюк досліджує творчість художника та факти його біографії «італійського» та «польського» періодів [4, с. 61]. Д. Добріян висвітлює «київський» період творчості художника та його виставкову діяльність [3]. Т. Галькевич звертає увагу на помилки та неточності щодо надання біографічних даних [2]. Т. Хардаєва подає характеристику основних архівних фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, що стосуються життя та творчості В. О. Котарбінського [11]. Про діяльність художника на Слуцькій землі (Білорусь) повідомляє І. Тітковський [10].

Мета роботи полягає в атрибуції та уточненні змісту зображення на світлинах, а також опрацюванні знайдених відомостей.

Виклад основного матеріалу.

Історико-біографічна довідка: Вільгельм Олександрович Котарбінський (30.XI.1849, Неборув, Польща, – 04.IX.1921, Київ, Україна) закінчив Варшавську художню школу (1871) та художню Академію Св. Луки в Римі (1875). Ще юнаком мріяв стати живописцем. На початку кар'єри він спізнав і голодне життя, і тяжку хворобу, і заробітчанство. Та врешті-решт майстер дочекався успіху і визнання: став одним з улюблених художників царської родини Миколи ІІ – його творами були обвішані стіни Лівадійського палацу в Криму. Роботами майстра захоплювалися і намагалися придбати їх для своїх колекцій найбагатші і найвпливовіші сучасники: М. Третьяков, М. Терещенко, К. Солдатенков, Б. Ханенко та багато інших. Мешкав у Польщі, Італії, Білорусі, Україні. Культурна спадщина В. Котарбінського велика і різноманітна: церковний та світський монументально-декоративний живопис (розписи в Соборі св. Володимира в Києві та інших церквах України, костюлах Білорусі та Польщі, у приватних будинках заможних городян), станковий

живопис і графіка. Автор численних полотен на античні, історичні, міфологічні та релігійні сюжети. У його творах органічно поєднувалися ознаки символізму, модерну та академізму.

У фонді документальної фотографії відділу образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ВОРМ) було виявлено дві неатрибутовані світлини із зображенням літнього художника серед живописних творів – фото, наклеєні на картонні паспарту білого кольору. На світлинах були відсутні будь-які написи та підписи. Яким чином вони потрапили до фондів відділу, – наразі невідомо. Оскільки ми вже стикалися з пошуками документів, пов'язаних із життям і творчістю відомого наприкінці ХІХ, а у другій половині ХХ століття забутого і малодослідженого художника Вільгельма Котарбінського, неважко було ідентифікувати його особу на цих світлинах. На обох фотографіях ми бачимо художника, який сидить на стільці з палітрою в руках в глибині кімнати, серед своїх робіт. Просторе приміщення з надзвичайно високою стелею заставлене – від низу до верху – полотнами художника, що демонструє неабияку працездатність майстра та різноманітність його художніх уподобань. Вочевидь, ми бачимо художника в один із плідних періодів його творчої біографії, коли майстер уже досяг певних вершин у своїй творчості, мав чимало замовлень і змогу реалізувати свій талант у найрізноманітніших галузях – від історичного та символічного світського живопису до сакральних і монументальних релігійних композицій. Наслідком його надзвичайної працездатності став величезний та різноплановий за жанром художній спадок. Його роботами захоплювалися і намагалися придбати для своїх колекцій найбагатші і найвпливовіші його сучасники – цар Микола ІІ, М. Третьяков, М. Терещенко, К. Солдатенков, Б. Ханенко та багато інших. Тож не дивно, що творчість В. Котарбінського привертала пильну увагу сучасників, а його твори неодноразово репродукувались у періодичних виданнях та на поштових листівках. Так, відомо, що київське видавництво «Рассвет» публікувало поштівки з репродукціями його робіт. На жаль, більшість творів майстра зникла під час буремних подій: воєн – Першої та Другої світових – та революції. І чи не єдиними джерелами, що репрезентують сьогодні втрачені твори художника, стали поштівки. Саме завдяки колекції поштівок з репродукціями художніх творів В. Котарбінського, які збирала для презентації його творчості на виставках членкиня польського товариства «Згода» Вікторія Радик, стала можливою атрибуція полотен, котрі бачимо на фотографіях із фондів ВОРМ.

Не викликає жодних сумнівів, що на обох світлинах – зображення однієї й тієї ж майстерні, – свідченням цьому є ідентичність інтер'єрів. Саме майстерня дозволяє відчутти атмосферу, в якій працював художник, побачити, як уява митця, лягаючи на полотно, перетворюється на нові натхненно-дивовижні образи – портрети, пейзажі, містичні фантазмагорії, сповнені глибоко трагічного передчуття духовної кризи, що переважала в суспільстві на зламі століть, монументальний релігійний живопис. Та ці чорно-білі фото зроблені вочевидь у різні роки (є відмінності в аксесуарах – килими на підлозі, а також відрізняються одні від інших твори, що висять на стінах).

Але де саме знаходилася майстерня? У пошуках допомогли деякі відомі факти з біографії художника, зокрема те, що у В. Котарбінського була майстерня в київському готелі «Прага», де він провів останні роки свого життя, та майстерня у власному маєтку в селищі Кальськ (Білорусь). Яку з них ми бачимо на світлинах?

У результаті історико-бібліографічного пошуку джерел про творчість художника вдалося виявити, що обидві світлини свого часу були репродуковані в періодичних виданнях.

Одну з них відтворено в «Живописном обозрении» за 1902 рік [5]. У цьому ж номері на декількох сторінках подано статтю про творчість художника та репродукції його творів. Фотограф зафіксував В. Котарбінського за роботою, біля великоформатної багатофігурної картини «Лепта вдовиці». Це досить відоме полотно майстра, що неодноразово експонувалося на виставках і було репродуковане в каталозі Весняної виставки в залах Імператорської академії мистецтв у Петербурзі 1898 року. Сюжетом для нього стала біблійна історія з Євангелія від Марка про те, як Ісус Христос, сидячи навпроти храму разом зі своїми учнями, спостерігав за тим, як люди кидали мідні монети до скарбниці. Заможні жертвували більше, а бідна вдова змогла подати тільки дві лепти. Побачивши це, Ісус промовив до своїх учнів: «Поправді кажу вам, що ця вбога вдовиця поклала найбільше за всіх, хто клав у скарбницю. Бо всі клали від лишка свого, а вона поклала з убогства свого все, що мала, – свій прожиток увесь» [Від Марка 12:35–44].

Тут слід зазначити, що художник неодноразово виконував повтори своїх робіт, часто змінюючи якусь дрібну деталь, або створював зменшені в розмірах копії, іноді – варіації однієї й тієї само теми. На обох світлинах серед нагромаджених біля стіни робіт видніється невеликий фрагмент, ймовірно, зменшена копія цієї роботи, або ж один з її варіантів. На світлині, серед інших творів, впізнаємо картину на історичну тематику «Тріумфатор», праворуч – таємничу «Харитас», біля неї, на мольберті, – містична і щемлива картина «В тиху ніч». Принагідно зазначимо, що в Сумському музеї ім. М. Онацького знаходиться сепія «До зірок. Поцілунок ангела» (63,7х30,9), яка майже повторює роботу «В тиху ніч». На світлині тінь від цієї роботи падає на приставлене біля стіни величезне полотно, вірогідно, «Роса» (цю роботу видно нечітко). До цього сюжету художник звертався теж неодноразово, про що свідчать два варіанти на картинах із приватних зібрань, що експонувалися 2010 року на виставці, присвяченій майстру в Національному музеї «Київська картинна галерея»: «Дівчина серед мальв. (Фея квітів)»; 128х64, «Роса. (Фея квітів)»; 124х62. Вони відрізняються кольором та деякими деталями.

Друга світлина – фото митця з пензлем у руці – була опублікована в періодичному виданні «Tygodnik Ilustrowany» за 1906 рік як ілюстрація до короткої публікації про художника під назвою «Wilhelm Kotarbiński dla kościołów na Białorusi».

Перше, що привертає увагу на світлині, – це монументальні, майстерно виконані образи святих – Петра, Луки, Матвія в дерев'яному різьбленому оздобленні.

Поруч із релігійними композиціями бачимо на світлині жіночі портрети, полотно на міфологічну тему «Медуза» та ін. Дві великоформатні роботи «Світанок» та «Дух Безодні» нагадують нам про символічні та алегоричні образи ірреальних сюжетів, над якими В. Котарбінський працював ще на початку 90-х років XIX століття.

На нашу думку, майстерня, зафіксована невідомим фотографом на обох світлинах, знаходилася в маєтку художника в селищі Кальськ Слущького повіту Мінської губернії (Білорусь). Цей маєток художник придбав після одруження на своїй овдовілій кузині в 1888 році. Проте, як згадував Микола Прахов, «цей романтичний шлюб не став щасливим і з часом перетворився на фіктивний». Художник все частіше від'їздив у справах до Києва, де зрештою і залишився, а дружина переїхала жити до свого маєтку поблизу Вільно.

Д. Добріян – авторка статті про творчість В. Котарбінського в часопису «Антиквар» – подає фрагмент іншої світлини майстерні художника з приватного зібрання. На підставі порівняльного аналізу зображень інтер'єру на всіх трьох світлинах ми дійшли висновку, що це одне й те саме приміщення. Натомість дослідниця зазначає, що це «майстерня В. Котарбінського в київському готелі «Прага». [3, с. 58–59]. На нашу думку, майстерня, зафіксована на всіх трьох світлинах, знаходиться в маєтку художника в Кальську (Білорусь).

Інформацію, подану Д. Добріян, не важко спростувати, ознайомившись із текстом вищезгаданої публікації в «Tygodnik Ilustrowany», де йдеться про роботу В. Котарбінського в далекій від шуму великого міста майстерні, сповненій чарівності та природної краси, у невеличкому селищі Кальську на Підляшші. Автор тексту акцентує увагу на тому, що фотознімок захопленою роботою художника в кальській майстерні є свідченням натхненної праці майстра для Слущької землі, і зазначає, що відвідав художника саме в той час, коли він зосереджено працював над релігійними монументальними творами, які замовили сільські костели Білорусі [12].

Про те, що В. Котарбінський плідно творив на білоруській землі, пише також білоруський краєзнавець Ігор Тітковський [10]. Він, зокрема, зазначає, що можливою причиною купівлі маєтку в Кальську були дружні стосунки В. Котарбінського з поміщиком Костянтином Прушинським – громадським діячем, ученим-ботаніком, який володів маєтком Устронь (зараз Солігорський район, Білорусь). У його садибі збиралися і працювали, окрім В. Котарбінського, колекціонер Ян Унеховський, студент Краківської академії мистецтв Євгеній Геперт, художник Зенон Ленський. За фінансової підтримки К. Прушинського в Старчицях був зведений новий дерев'яний костел Троїцький. Як зазначає І. Тітковський, В. Котарбінський прикрасив інтер'єр костелу образами чотирьох євангелістів – погрудними зображеннями святих, зробленими в академічній манері. На знак удячності художника було проголошено почесним прихожанином Старчицького костелу. В Костянтина Прушинського лишилися роботи митців, які працювали в його маєтку. Роботи ж В. Котарбінського в 1920-ті роки опинилися в Слущькому окружному краєзнавчому музеї, звідки їх передали до Білоруського державного

музею (нині Національний художній музей Республіки Білорусь). Під час Другої світової війни роботи були втрачені. Не збереглося і помістя Вільгельма Котарбінського, як, зрештою, і костел в Старчичах. Знімки головного фасаду костелу та інтер'єру разом із зображеннями євангелістів роботи В. Котарбінського містяться в книзі Йозефа Жіскара «Наші костели» (1913) [10]. Отже, порівняльний аналіз світлин (тієї, що подає І. Тітковський, та тієї, що зберігається у фондах ВОМ) засвідчив, що зображення святих Луки та Матвія разом із дерев'яним оздобленням ідентичні тим, що зафіксовані на наших світлинах.

Наукова новизна. За даними періодичних зарубіжних і вітчизняних видань, інформацією з інтернет-ресурсів та мемуарно-історичною літературою вдалося атрибутувати два фотодокументи з фондів відділу образотворчих мистецтв НБУВ, а саме: встановити особу художника, хронологічні межі та місцезнаходження зображеного на світлинах об'єкту, в результаті чого – оприлюднити для широкого загалу біографічно-джерелознавчу розвідку.

Висновки. Фотодокументи, що зберігаються у фондах ВОМ, висвітлюють малодосліджений «білоруський» період творчості митця, а також є важливим джерелом для подання достовірної інформації стосовно фактів із біографії художника. Дана розвідка стане в нагоді всім, хто досліджує мистецьку спадщину В. Котарбінського, а також дасть змогу виправити помилкові дані в його біографії.

Список використаних джерел

1. Бітаєва О. Вільгельм Котарбінський (1849–1921) // Образотворче мистецтво. 2008. № 4. С. 123.
2. Галькевич Т. Нові сторінки до творчої біографії В. О. Котарбінського // Українська біографістика : зб. наук. пр. Київ, 2005. Вип. 3. С. 136–141.
3. Добрян Д. Один из «соборян» // Антиквар. 2014. № 10. С. 46–61.
4. Дроботюк М. Художник Вільгельм Котарбінський – поляк з українським серцем // Зовнішні справи. 2014. № 7. С. 61.
5. Живописное обозрение. 1902. № 12. С. 177.
6. Жиліна Л. Кризь буденність до ідеалу : українці відзначили 160-річчя від дня народження видатного художника Вільгельма Котарбінського // Урядовий кур'єр. 2010. 18 листопада. С. 11.
7. Прахов Н. А. Страницы прошлого : очерки-воспоминания о художниках. Київ, 1958. С. 295–307.
8. Савицька Л. Вільгельм Котарбінський у мистецтві свого часу // Хроніка-2000. Україна – Польща: діалог упродовж тисячоліть. Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. Вип. 80. С. 562–587.
9. Савицька Л. Геній, котрий знав, що робить. Про Вільгельма Котарбінського (1849–1921) та його заслуги в європеїзації українського мистецтва // Музейний провулок. 2009. № 1 (12). С. 20–31.
10. Титковский И. Котарбинский Вильгельм Александрович. URL: <http://nasledie-sluck.by/ru/sluchina/books/213/7564/>

11. Хардаєва Т. С. Вільгельм Котарбінський у документах ЦДАМЛМ України (до 165-річчя від дня народження живописця) // Архіви України. 2014. № 4–5. С. 236–241.
12. Wilhelm Kotarbiński dla kościołów na Białorusi // Tygodnik Ilustrowany. 1906. 1 połr. С. 231

References

1. Bitayeva, O. (2008). Vilhelm Kotarbinskyi (1849–1921) [Wilhelm Kotarbinskyi (1849–1921)]. In *Obrazotvorche mystetstvo* [Fine Arts]. No. 4, p. 123. [In Ukrainian].
2. Halkevych, T. (2005). Novi storinky do tvorchoi biografii V. O. Kotarbinskogo [New pages of creative biography of William Kotarbinskyi]. In *Ukrainska biohrafistika: zb. nauk. pr.* [Ukrainian biographical research]. Is. 3, pp. 136–141. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Dobriian, D. (2014). Odin iz «soborian» [One of «soboryany»]. In *Antikvar* [Antiquary]. No. 10, pp. 46–61. [In Russian].
4. Drobotiuk, M. (2014). Khudozhnyk Vilhelm Kotarbinskyi – polyak z ukrainskym sertsem [An artist William Kotarbinskyi: a Pole with the Ukrainian heart]. In *Zovnishni spravy* [Foreign Affairs]. No. 7, p. 61. [In Ukrainian].
5. *Zhivopisnoe obozrenie* [Picturesque Review]. (1902). No. 12, p. 177. [In Russian].
6. Zhylina, L. (2010, 18 lystopada). Kriz budennist do idealu : ukraintsi vidznachyly 160-richchia vid dnia narodzhennia vydatnogo khudozhnyka Vilhelma Kotarbinskogo [Through ordinariness to the ideal: Ukrainians celebrated the 160th birthday anniversary of the prominent artist Wilhelm Kotarbinskyi]. In *Uryadovyi kurier* [The Governmental Courier]. P. 11. [In Ukrainian].
7. Prakhov, N. A. (1958). *Stranitsy proshlogo : ocherki-vospominaniia o khudozhnikakh* [Pages of the past: essay memoirs about artists]. Pp. 295–307. Kyiv. [In Russian].
8. Savycka, L. (2009). Vilgelm Kotarbinskyi u mystetstvi svogo chasu [William Kotarbinskyi in an art at one time]. In *Khronika-2000. Ukraina – Polshha: dialog uprodovzh tysiacholit* [The Chronicle–2000. Ukraine and Poland: dialogue through the thousand years]. Is. 80. pp. 562–587. Kyiv. [In Ukrainian].
9. Savycka, L. (2009). *Henii, kotryi znay, shcho robyt. Pro Vilhelma Kotarbinskoho (1849–1921) ta yoho zasluhy v yevropeizatsii ukrainskoho mystetstva* [The genius, who knew what to do. Wilhelm Kotarbinskyi (1849–1921) and his contribution to the development of the European trend in Ukrainian art]. In *Muzeynyi provulok* [The Museum Lane]. No. 1 (12), pp. 20–31. [In Ukrainian].
10. Titkovskii, I. Kotarbinskii Vilhelm Aleksandrovich [Kotarbinskyi William Aleksandrovich]. Retrieved from: <http://nasledie-sluck.by/ru/sluchina/books/213/7564/> [In Russian].
11. Khardaieva, T. S. (2014). *Vilhelm Kotarbinskyj u dokumentah CzDAMLM Ukrainy (do 165-richchia vid dnia narodzhennia zhyvopyscia)* [William Kotarbinskyi is in the documents of Central State Archive–Museum of Literature and Art of Ukraine (to the 165th birthday anniversary of the artist)]. In *Arhivy Ukrainy* [The Archives of Ukraine]. Iss. 4–5, pp. 236–241. [In Ukrainian].
12. *Wilhelm Kotarbiński dla kościołów na Białorusi*. (1906). In *Tygodnik Ilustrowany*. 1 połr., p. 231. [In Polish].

Tetiana Anatoliivna Halkevich

Junior Researcher of the Department of Fine Arts, Institute of Book Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-2723-5662

e-mail: galtano@ukr.net

Olena Mykolaivna Donets

Junior Researcher of the Department of Fine Arts, Institute of Book Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-3837-5273

e-mail: edonec@ukr.net

Wilhelm Kotarbinskyi in documentary photography artifacts of the Department of Fine Arts of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (to 170-birthday anniversary of artist)

The aim of the research is to attribute the artifacts of documentary photography stored at the Department of Fine Arts of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine to Wilhelm Kotarbinskyi, a prominent artist of Polish origin, who had been living and working in Ukraine in 19th – early 20th cc. The paper is also aimed at correction of inaccurate biographical data in previous studies of the artist's creative heritage. **The methodology.** There were applied various methods of the research including general scientific methods and specifically historical ones such as source analysis and method of historical comparison. Such methodological approach provided solid foundation for analysis and attribution of photographs, and specification of geographic location of the artist's studio presented therein. **The scientific novelty.** The last two decades showed that there is a considerable increase of public interest in creative heritage of Wilhelm Kotarbinskyi due to his great influence on «Europeanisation» of Ukrainian Art and outstanding contribution to cultural and artistic life of Kyiv in the 19th c. For the first time two photo artifacts stored at the Department of Fine Arts of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine are attributed on the basis of the analysis of foreign and national periodicals, internet resources, memoirs. The artist is identified and the setting of the photos is located as the artist's studio in his mansion in Kalsk. **Conclusions.** The documentary photographs stored at the Department of Fine Arts of VNLU highlight the Kotarbinskyi's «Belarusian period» that is yet to be explored and therefore constitute essential source for the artist's biography further research.

Key words: attribution, Wilhelm Kotarbinskyi, artist, documentary photography artifacts, biography, Department of Fine Arts of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

Татьяна Анатольевна Галькевич,

младший научный сотрудник отдела изобразительных искусств Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0003-2723-5662

e-mail: galtano@ukr.net

Елена Николаевна Донец,

младший научный сотрудник отдела изобразительных искусств Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0003-3837-5273

e-mail: edonec@ukr.net

Вильгельм Котарбинский на фотографиях отдела изобразительных искусств Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (к 170-летию со дня рождения художника)

Целью работы является атрибуция фотодокументов, которые хранятся в отделе изобразительных искусств Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и непосредственно касаются жизни и творчества выдающегося художника XIX– начала XX веков Вильгельма Котарбинского, поляка по происхождению, жизнь и творчество которого тесно связаны с Украиной; исправление ошибок в биографических сведениях, которые содержатся в работах исследователей творчества мастера. **Методология исследования.** Для решения поставленной задачи были использованы как общенаучные методы, так и методы специальных исторических дисциплин, в частности метод источниковедческого анализа, а также приемы и средства сравнительно-исторического метода. Данный методологический подход позволил проанализировать и атрибутировать фотографии, уточнить географическое местонахождение мастерской художника, запечатленной на фотографиях. **Научная новизна.** По данным периодических зарубежных и отечественных изданий, информации интернет-ресурсов и мемуарно-исторической литературы впервые атрибутированы два фотодокумента из фондов отдела изобразительных искусств НБУВ, а именно: установлена личность художника и местонахождение изображенного на фотографиях объекта – мастерской художника в собственном имении в Кальске. **Выводы.** Фотодокументы, которые хранятся в фондах отдела, освещают малоисследованный «белорусский» период творчества художника, а также являются важным источником для предоставления достоверной информации, касающейся фактов из его биографии.

Ключевые слова: атрибуция, Вильгельм Котарбинский, художник, фотодокументы, биография, отдел изобразительных искусств Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, мастерская художника.

В. Котарбінський у власній майстерні
в селищі Кальськ Слуцького повіту Мінської губернії.

В. Котарбінський у власній майстерні
в селищі Кальськ Слуцького повіту Мінської губернії.

*Стаття підготовлена 10 квітня 2019 року;
подана до друку 24 квітня 2019 року.*

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ ІРИНИ АНАТОЛІЇВНИ СЕРГЄЄВОЇ

26 жовтня 2019 року пішла з життя завідувачка відділу фонду юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Ірина Анатоліївна Сергєєва – добра та радісна людина, видатна дослідниця єврейської культурної спадщини, зберігання, вивченню та залученню до наукового обігу якої вона віддала більшу частину свого життя.

До Бібліотеки Ірина Анатоліївна прийшла у квітні 1986 року. Певний час вона працювала у відділі обмінно-резервного фонду, була завідувачкою сектору науково-технічного опрацювання фондів. На початку 1992 року цей сектор був перепрофільований на збирання єврейської літератури та рукописів, а в жовтні остаточно приєднаний до Інституту рукопису як сектор сходознавства (з 2002 року – відділ фонду юдаїки).

Відділ має свою довгу й складну історію. Як окремий єврейський бібліотечний відділ він діяв з 1919 до 1950 року, коли, за наказом радянської влади, був взагалі ліквідований. Його книги та рукописи було передано до відділу обмінно-резервних фондів, а картотеки й каталоги – просто знищено.

Саме в такому неописаному та розпорошеному стані бібліотечно-архівних матеріалів з юдаїки Ірина Анатоліївна взяла на себе відповідальність за відродження, і, власне, нове життя, одного з найцінніших на сьогодні фондів Бібліотеки.

Свою енергією й ентузіазмом пані Ірина Сергєєва надихала невеликий, але дуже згуртований колектив співробітників відділу на грандіозну справу з відновлення унікального зібрання єврейських рукописів та друків. Ірина Анатоліївна встигала буквально все: переглядати каталоги Бібліотеки на предмет виявлення у них документів їдишем та івритом, облаштовувати приміщення, виділене під єврейську літературу, спрямовувати сили та знання своїх колег на наукове

опрацювання фондів, генерувати нові ідеї та втілювати їх у проєктах стосовно залучення єврейських фондів Бібліотеки у світовий культурний простір.

За мудрого керівництва Ірини Сергєєвої відділ став справжнім загальнонаціональним осередком зі зберігання та вивчення єврейської культурної спадщини. Пані Ірина розпочала роботу відділу з відновлення довідкового-бібліографічного апарату на зібрання юдаїки та стала співкерівницею та співукладачкою цифрової антології «Єврейський музичний фольклор», спільного проєкту НБУВ та Інституту проблем реєстрації інформації НАН України з перезапису матеріалів єврейського фоноархіву на сучасні електронні носії інформації та їхнього видання. У 1998 році Ірина Сергєєва захистила кандидатську дисертацію на тему «Історико-книгознавчий аналіз та археографічний опис єврейських декорованих рукописних пам'яток України XVIII – першої половини ХХ ст.».

Фахові знання та ґрунтовні академічні дослідження Ірини Анатоліївни високо цінує наукова спільнота як України, так і світу: це і монографії та численні статті про життя та етнографічно-збирацьку роботу визначного єврейського діяча Семена Ан-ського, і студії про єврейську періодику в Україні, і дослідження унікальних єврейських рукописних записних книг громад і товариств – *нінкасїм*. Багато зробила Ірина Анатоліївна і для подальшого вивчення та повернення історичної пам'яті про Зіновія Кісельґофа, Марка Епштейна, Аврама Гаркаві, Мойсея Береговського, Юлія Енгеля. Пані Ірина охоче й захопливо ділилася своїми глибокими знаннями з улюбленої справи, надихала молодше покоління до академічної діяльності та популяризувала фонди рідної їй Національної бібліотеки: була постійною викладачкою авторських університетських курсів з єврейської культури в Міжнародному Соломоновому університеті в Києві (1994–2000), на міждисциплінарній сертифікатній програмі з юдаїки (2003–2019) і на магістерській програмі з юдаїки (2012–2019) у Національному університеті «Києво-Могилянська академія»; запрошеною лекторкою на різних академічних семінарах та доповідачкою на численних міжнародних конференціях і конгресах.

Так багато ще планувала й прагнула зробити наша добра колега, щира та надійна подруга, яка завжди надавала свою підтримку та допомогу в чийсь біді, а сама – в радості чи в горі – була сповнена добра й любові до людей. Ми, всі її колеги, любили й поважали її. Світла пам'ять про Ірину Анатоліївну назавжди залишиться у наших серцях.

On October 26, 2019, Dr. Iryna Serheyeva, the senior researcher and Head of Judaica Department of Institute of Manuscript at V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, warmhearted and joyful person, noted scholar, who dedicated the greater part of her life to preservation, research and introducing for academic studying the Jewish cultural heritage, passed away.

Iryna came to the Library in April 1986. She worked in the Exchange and Reserve Collection Department for some time and was the Head of the Sector for Scientific and Technical Processing of the Collections. At the beginning of 1992 the Sector was repurposed for collecting Jewish literature and manuscripts, and in October 1992 it was eventually affiliated with the Institute of Manuscript as the Sector for Oriental Studies (since 2002 – the Judaica Department).

The Department has a long and complicated history. It functioned as a separate library unit since 1919 till 1950, when, at the behest of the Soviet authorities, it was completely liquidated. Its books and manuscripts were transferred to the Exchange and Reserve Collection Department, and the catalogues and inventories were destroyed.

Exactly in such uncatalogued and scattered condition of the Judaica library and archival materials Iryna has taken the responsibility for revival and actually a new life for the department with one the most valuable Library collections.

With her energy and enthusiasm Dr. Iryna Serheyeva has inspired a small, but a very united Judaica Department staff team for the grand work in rebirth of the unique Jewish manuscript and print collection. Iryna practically managed to have time for everything: look through the Library catalogues in order to find Yiddish or Hebrew documents, equip premises given for the Jewish literature, guide and direct energy and knowledge of her colleagues for scientific processing of the collections, generate new ideas and embody them in projects for introducing and bringing the Library Jewish collections into the world cultural space.

During the wise management of Iryna Serheyeva the department has become a real center for preservation and research of the Jewish cultural heritage. Iryna started the department work from making Judaica collection guide and bibliographic apparatus anew. She became a co-manager and co-compiler of the digital anthology «Jewish Music Folklore», a common project of Vernadsky National Library of Ukraine and

Institute for Information Registration Problems of the National Academy of Sciences of Ukraine to re-record and publish Jewish phonoarchive materials on the contemporary information storage medium. In 1998 Iryna Serheyeva defended her PhD dissertation «Historical and bibliographical analysis and archeographic study of Jewish decorated manuscripts of the 18th – first part of the 20th century Ukraine».

Iryna's professional knowledge and academic researches are highly appreciated by the scientific community of Ukraine and the world: her works include monographs and numerous articles about life and ethnographic and collecting work of the outstanding Jewish figure S. An-sky, studies about Jewish periodicals in Ukraine, and researches about *pinkasim* (unique record books of Jewish communities and societies). Dr. Iryna Serheyeva has done a lot for further studies and return of historical memory about Zinoviy Kisselgof, Mark Epstein, Avraam Harkavy, Moisei Berehovskiy, Yoel Engel. Iryna has willingly and enthusiastically shared her deep knowledge in her favorite field, inspired the younger generation for academic activity and popularized the collections of her native National library: she was a permanent professor of the author university courses about Jewish culture at the International Solomon University in Kyiv (1994–2000), at the Interdisciplinary Certificate Program in Jewish Studies (2003–2019) and Master Program in Jewish Studies (2012–2019) at the National University of Kyiv-Mohyla Academy; invited lecturer at various academic seminars; speaker at numerous international conferences and congresses.

Our dear colleague planned and strived to do so much. A sincere and faithful friend, she was always giving her support and help in someone's trouble. In joy or in sorrow she was always full of kindness and love for people. We all, her colleagues, have loved and respected her. The bright memory about Iryna will always be in our hearts.

З М І С Т

Дослідження архівних та книжкових фондів

<i>Е. С. Клименко.</i> Архів Л. М. Ревуцького у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: структура та склад	5
<i>О. І. Вербіцька, Л. М. Яременко.</i> Розвиток шевченкознавчих досліджень у Національній академії наук України в ранні роки її діяльності	15
<i>Л. В. Івченко, Є. В. Кожушко.</i> Встановлення авторства музичних творів («безіменний Векслер»)	36
<i>Т. Г. Попова.</i> Киевские рукописи Лествицы Иоанна Синайского	56
<i>М. С. Коломієць.</i> Документи про участь академіка В. І. Грищенка в VI–X світових конгресах Міжнародної федерації гінекології та акушерства (FIGO) (1970–1982)	72
<i>А. І. Шаповал.</i> «Тільки у Вас я знайшов відгук на ті зацікавлення, які остаточно заволоділи мною»: з листів В. М. Перетца до П. Г. Житецького	85
<i>О. Ю. Курганова.</i> Метафоричний образ богослужбової книги в українській книжковій культурі доби Бароко	103
<i>І. М. Шихненко.</i> Науково-популяризаторська діяльність АН УРСР у 1961–1965 рр. (за документами Архіву Президії НАН України)	117

Історія книжкових колекцій та зібрань

<i>Т. Р. Кароєва.</i> Регіональні родові бібліотеки початку ХХ ст.: до методики встановлення факту існування (на прикладі Подільської губернії)	139
---	-----

Кодикологія та кодикографія

<i>С. В. Зінченко, Є. К. Чернухін, О. М. Гальченко.</i> Рукописна пам'ятка римокатолицької гомілетики XV ст. із монастиря св. Егідія в Нюрнберзі: addenda et corrigenda до наукового опису	154
<i>Є. К. Чернухін.</i> Грецький Евхологійон 1778 р. із колекції надазовських рукописів В. І. Григоровича у фондах Державної бібліотеки Росії в Москві	183

Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін

- Н. А. Шип.* Інтерпретація слов'янофілами польського та українського питань у Російській імперії (друга половина XIX ст.) 197
- А. М. Беба.* Польський тижневик «Tygodnik Ilustrowany» як джерело до вивчення історії та культури України 219
- Р. О. Марценюк.* «Червоний терор» і театральне мистецтво Києва: життя одного актора (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) 234
- О. І. Дзира.* Українські громадські об'єднання Канади міжвоєнного періоду в зарубіжній історіографії 250

Публікація документів

- О. В. Сторчай.* Генії українського мистецтва: листи Олени Кульчицької до Степана Таранушенка (квітень – вересень 1957 року) 268

Рецензії

- В. Е. Лось.* Нове видання з історії Унійної Церкви в Україні (Рецензія на: Вікторія Білик, Оксана Карліна. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX ст. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2018. 304 с.) 314

Повідомлення

- Т. А. Галькевич, О. М. Донець.* Вільгельм Котарбінський на світлинах Відділу образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (до 170-річчя від дня народження художника) 324
- Світлої пам'яті Ірини Анатоліївни Сергєєвої 335

CONTENTS

Studies of Archival and Book Fonds

<i>E. S. Klymenko.</i> Personal archive of Lev Revutskyi from the archive collections of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: structure and composition	5
<i>O. I. Verbitska, L. M. Yaremenko.</i> Early stages of the development of Shevchenko's studies in the National Academy of Sciences of Ukraine	15
<i>L. V. Ivchenko, Ye. V. Kozhushko.</i> Authorship of musical works («nameless Weksler»)	36
<i>T. G. Popova.</i> Kyiv Manuscripts of «The Ladder» of John Climacus	56
<i>M. S. Kolomiets.</i> Documents concerning the participation of academician Valentyn Hryshchenko in VI–X World Congresses on gynecology and obstetrics organized by the International Federation of Gynecology and Obstetrics (FIGO) (1970–1982)	72
<i>A. I. Shapoval.</i> «Only in You I found a response to the interests, which have completely captivated me»: taken from correspondence between Volodymyr Peretts and Pavlo Zhytetskyi	85
<i>O. Yu. Kurhanova.</i> Metaphorical image of the liturgical books in Ukrainian baroque book culture	103
<i>I. M. Shykhnenko.</i> Science-popularizing activity of the Academy of Sciences of the UkrSSR in 1961–1965 (based on the documents from the Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine)	117

History of Book Collections and Gatherings

<i>T. R. Karoyeva.</i> Regional family libraries in the early 20 th century: towards methodology of establishing the fact of existence (on example of Podillia province)	139
---	-----

Codicology and Codicography

<i>S. V. Zinchenko, Ye. K. Chernukhin, O. M. Halchenko.</i> A Roman Catholic homiletics 15 th century manuscript from the St. Egidien monastery in Nuremberg: <i>addenda et corrigenda</i> to a scientific description	154
<i>Ye. K. Chernukhin.</i> Greek Euchologion of 1778 from the V. I. Hrigorovich collection of Azov Greek manuscripts in the Russian State Library	183

Studies in Special Historical Disciplines

- N. A. Shyp.* Interpretation of Polish and Ukrainian issues by Slavophiles in the Russian Empire (second half of the 19th century) 197
- A. M. Beba.* Polish weekly «Tygodnik Ilustrowany» as a source for scientific insights into the history and culture of Ukraine 219
- R. O. Martseniuk.* «Red terror» and theatrical arts of Kyiv: the life of one actor (the documents of the Branch State Archive of Security service of Ukraine) 234
- O. I. Dzyra.* Ukrainian public associations of Canada of the interwar period in foreign historiography 250

Publication of Documents

- O. V. Storchai.* Geniuses of Ukrainian arts: Olena Kulchytska's letters to Stefan Taranushenko (April – September, 1957) 268

Reviews

- V. E. Los.* The new publication on the history of the Unia Church in Ukraine (Review of: Victoria Bilyk, Oxana Karlina. *Zhyva spilnota v imperskomu sviti: Lutska hreko-uniina yeparkhia kintcia XVIII – pershoi tretyny XIX st.* [A live community in imperial world: the Lutsk Greek-Catholic eparchy in the end of the 18th – the first third of the 19th cc.]. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu, 2018. 304 s.) 314

Messages

- T. A. Halkevich, O. M. Donets.* Wilhelm Kotarbinskyi in documentary photography artifacts of the Department of Fine Arts of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (to 170-birthday anniversary of artist) 324
- In light memory of Iryna Anatoliivna Sergeeva 335

Наукове видання

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Випуск 23

*Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.*

Редактор
Н. М. Зубкова

Редактор-перекладач
Ю. В. Крисальна

Видання підготували
О. С. Боляк, Я. В. Кучмій

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет
О. С. Боляк

Підп. до друку 10.09.2019. Формат 70x100/16.
Друк офс. Ум. друк. арк. 27,9.
Наклад 200 прим. Зам. № 23 від 19.11.2019 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
03039, Київ-39, просп. Голосіївський, 3

